Проф. Іван Огієнко

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

ВІННІПЕГ — 1983 — КАНАДА

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN
No. 50

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН
(у мирі проф. д-р Іван Огієнко)

Published by Society of Volyn

WINNIPEG — 1983 — CANADA

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ
ч. 50

Проф. Іван Огієнко

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

ІСТОРИЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА
XV-XVIII В.В.

ВИДАННЯ ДРУГЕ

Накладом Товариства „Волинь"

ВІННІПЕҐ — 1983 — КАНАДА

Видання цієї книги оплачує
Ієродиякон Іпля (Іван Фургаль)
у пам'ять
своїх покійних батьків
Фелікса й Анни

ПЕРЕДМОВА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА — це ще одна праця Професора Івана Огієнка (пізніше — Митрополит Іларіон), яка відзначається широкою ерудицією її автора, його науковістю, патріотизмом, а понад усе — ознайомленням з джерельним матеріялом. Через те його твори мають велику наукову вартість, незважаючи на те, що він часом зводить на себе критику кабінетних академіків. Огієнко був народнім учеником, і то саме через те його твори були завжди популярними, отже й мали велике практичне значення. Так і оця книга: з неї може навчатися й високовчена та пересічна людина, бо то книга багата історичними фактами, правдою й національним змістом.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА, як історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII століть, вперше вийшла була накладом Наукового Товариства Імені Шевченка й з друкарні того ж Товариства у Львові 1925 р. Вона була позначена як том перший заплянованої більшої праці, але на тому це видання й спинилося. Тепер її перевидає Інститут Дослідів Волині в Вінніпезі, за фінансовою допомогою Ієродиякона Іллі (в мирі Івана Фургаля), колишнього студента Митрополита Іларіона на Богословському Факультеті Колеґії Св. Андрея в Вінніпезі.

Дане, друге, видання цієї праці видається фотостатичним способом. Нашим додатком до неї є нові титульні сторінки й оця передмова. У примірникові її, доручепім ІДВ ще Митр. Іларіоном, було зроблено ряд поправок рукою самого Митрополита, але вони не були такої ваги, що вимагала б нового видання; отже дана репродукція — це факсимільна копія його оригіналу, — без власноручних поправок самого автора. Але для нашої репродукції треба було ще однієї копії цього видання; і ми її знайшли в приватній бібліотеці Всечесного о. д-ра С. В. Савчука, якому при цьому висловлюємо щиру подяку за його ласкаву прислугу в здійсненні даного пляну.

За нашого часу діються великі речі наукового, економічного та політичного характеру. Цей процес огортає ввесь світ і всі

народи, отже й нас. Але серед нас, а тогніше — серед нашої молоді проявляються й специфічно етнічні рухи, як ось, наприклад, велике зацікавлення нашої молоді духовою культурою й традиціями українського народу. Це приємне явище. Оця ж книга може допомогти цій молоді пізнати і краще оцінити нашу книжну культуру, яка дорівнювала іншим культурам Европи, а в дечому навіть перевищувала їх. Тому оце й перевидається дану працю Професора Івана Огієнка. Вона багато додала була до збагачення української культури; вона збагачувала тисячі домашніх бібліотек в Україні, а тепер повинна збагатити наші, — українців у діяспорі, а особливо задовольнити спраглі душі й серця свідомої української молоді. (ся)

Видавнича Комісія ІДВ і
Червень 1983. Т-ва „Волинь" у Вінніпезі.

ЗБІРНИК ФІЛЬОЛЬОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
т. XIX–XX–XXI.

Проф. ІВ. ОГІЄНКО.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА.

ТОМ І.

ІСТОРИЧНО-БІБЛІОГРАФИЧНИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА XV—XVIII В. В.

ЛЬВІВ, 1925.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

Підобкладинка видання з 1925 року.

Славній памяти

Івана Федоровича,

фундатора постійного друкарства на Україні,
в 350-ліття появи його першої книжки
на Землях Українських

присвячує

Наукове Товариство імени Шевченка
у Львові.

Прїимѝ благода́рнѣ, благотщали́вый Чита́телю, па́че же оу҆се́рдный моли́твенниче, ѿ насъ малый трꙋдъ сей: и҆ а҆́ще что недово́лнѣ сла́дкѡ твоегѡ̀ мнѣ́нїѧ вкꙋ́сꙋ в' нем' возмни́тьсѧ, не а҆бїе оу҆ничижи́въ всѧ̀, ѡ҆сꙋдѝ и҆ вознегодꙋ́й, но па́че моли́сѧ, да лꙋ́чшихъ и҆лѝ ѿ на́съ и҆лѝ ѿ се́бе сама́го сподо́бишисѧ, памѧтствꙋ́ѧ и҆ ѡ҆ се́м', ꙗ҆́ко мно́гѡ па́че оу҆до́бѣе є҆ст' чꙋ́ждее ѡ҆хꙋжда́ти, не́жели своѐ не то́чїю лꙋ́чшее, но и҆ ра́вное соста́вити.

З післямови до книги: „Утѣшителныя молбы“, Київ, 1634 р.

Вступ.

Докладне вияснення історії нашого друкарства має для нас, Українців, велике значіння, — бо як раз воно особливо яскраво підкреслює стан нашої давньої культури, як раз воно показує, якими культурними були ми встаровину. Стан нашого давнього друкарства давав нам тоді повну змогу не тільки займати почесне місце серед цілого словянського світу, але й дорівнюватися техникою своїх видань культурним народам Європи.

Роспочавшись в Германії, друкарство надзвичайно швидко ширилося на всі сторони, але рух поширення його на периферії все зменшувався в міру віддалення від Німеччини. Перша друкована книжка Європи появилася в Майнці, в друкарні Гутенберга, року 1450. Дальше поширення друкарства по Європі видно з цеї таблички початків друкарства:

Італія	1464 р.	Флоренція	1477 р.
Венеція (не слов.)	1469 р.	Лондон	1480 р.
Милан	1469 р.	Лейпциг	1481 р.
Аусбург	1470 р.	Данія	1482 р.
Нюренберг .	1470 р.	Португалія	1484 р.
Париж .	1470 р.	Гамбург	1491 р.
Сицилія	1472 р.	Відень .	1492 р.
Голандія .	1473 р.	Тюбинген	1498 р.
Венгрія	1473 р.	Америка північна	1638 р.[1])
Іспанія	1474 р.		

Як бачимо, друкарство відразу пішло по Європі, і до кінця XV-го віку вже ціла Європа вкрита була друкарнями.

---

[1]) Як легко ширилося друкарство в Америці, показує ось це донесення Томаса Берклея, губернатора з Виргінії, що р. 1671 урядово писав до Лондону: »Дякуючи Богові, у нас тут немає ані вільних шкіл, ані друкарень, і сподіваюсь, що так буде ще довго. Наука породила на світ лише непослух, єретичество та сектанство, а друкарство було слугою всіх цих страхіть. Нехай береже нас Бог від того й другого!« Див. Ѳ. Булгаковъ, Иллюстрированая исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 172.

Звичайно, з словянських народів найскоріще прийшло друкарство до тих, що найближче стикалися з Німцями, — це були Чехи, і вони перші роспочали словянське друкарство, ще року 1478-го. І де далі на Схід, тим пізніще пробивалося друкарство; головним чином серед Словян ширилося друкарство вже з початком XVI-го віку. Ось ця табличка покаже нам поширення друкарства серед словянського світу:

Чехи .	1478 р.	Білоруси .	1517 р.
Українці	1491 р.	Серби	. 1553 р.
Серби - чорногорці	1493 р.	Росіяне	1564 р.
Поляки	кін. XV в.	Болгари	1641 р.

Як бачимо, по Чехах Українці займають перше місце серед цілого словянського світу, хоч безпосередньо й не стикалися вони з Європою так близько, як, скажемо, сусіди Поляки.

Ось іще одна табличка, — вже самого кирилівського друку. Перша книжка кирилівського друку появилася:

Українці (в Кракові)	1491 р.	Білград	1553 р.
Цетинье	1493 р.	Москва	1564 р.
Венеція	.(1493 р.)	Львів	1574 р.
Білоруси (Прага)	1517 р.	Остріг	1580 р.
Вильна .	1525 р.	Київ .	1617 р.

Як бачимо, західні Українці займають тут уже перше місце, а далі на Схід друкарство посувається дуже поволі.

Давня Україна, запровадивши в себе друкарство, хутко переконалася в великій освітній силі його; цікаво підкреслити, що з українських друкарень виходили книжки не тільки богослужбові, але багато книжок і світського змісту, і при тому ріжними мовами, — церковно-словянською, польською та латинською, чим українське друкарство так відріжняється, скажемо, від друкарства московського, де друкувалися книжки переважно церковні.

Україна постійно кохалася в друкарстві, ніколи не лякалася книжки і боронила волю свого друку. Нагадаю тут, що в § 8 Гадяцької умови р. 1658-го Виговського з Поляками було забезпечено й волю українського друку: „Колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно засновувати, вільно науками займатися і друкувати ріжні книжки“ [1]).

З історії українського друкарства написано вже багато ріжних праць, правда більше принагідних, менше спеціяльних; на

---

[1]) Соловьевъ, Исторія Россіи, XI ст. 38.

жаль, окремої поважної монографії про історію українського друкарства ми ще не маємо; кажу на жаль, бо така праця, добре оздоблена знимками з наших стародруків, виявила б світові силу та вагу нашої давньої культури, що так виразно проявилася як раз у друкарстві. Правда, що на полі вивчення нашого давнього друкарства ми взагалі маємо ще не багато добрих розвідок і з окремих питань, а з них же складається ціла історія нашого друкарства.

Проте в справах нашого давнього друкарства написано вже дуже багато окремих праць, головним чином росіянами, — що до своїх Описів стародруків повносили й всі наші, — та Українцями, менше Поляками. От в цій праці своїй я й хочу оглянути все, що досі написане для вивчення історії нашого друкарства, хочу зазначити, що ми тут вже маємо, а чого нам ще бракує. Сподіваюся, що ця праця моя, — де зібрано все, що досі в цій царині зроблено, — не буде зайвою для кожного, хто схоче працювати в якійсь з численних ділянок історії українського друкарства. Ми ще не маємо повної історії свого друкарства, — нехай же до того часу хоч цей мій історично-бібліографичний огляд його стане дороговказом кожному, хто захоче ближче пізнати долю нашого друкарства, того друкарства, що в історії культури нашої займає таке почесне місце. Звичайно, Огляд мій не повний; але все найголовніще читач знайде тут.

I.

Загальна історія українського друкарства.

Для вивчення загальної історії українського друкарства маємо вже багато ріжних праць, часом досить поважних; на жаль, як я вже зазначив вгорі, ми ще не маємо своєї детальної наукової монографії, присвяченої цій справі. Досі дослідники звичайно не відділювали українського друкарства від московського, чому до науки вносилося певне баламутство; через це звичайно більшість дотеперішніх праць трактують українське та московське друкарство разом.

Подаю тут в хронологичнім порядкові головніші праці для вивчення історії українського друкарства; крім цих праць, див. ще далі праці для вивчення друкарства московського, розділ XVI-й.

Hofman I. D. De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae; Dantisci, 1740 р. ст. 1—71.

Е(в г е н і й, Митрополит Київський). О славянорусскихъ типографіяхъ. „Вѣстн. Европы“ 1813 р. ч. 70 № 14 ст. 104—129. — Це найперший короткий огляд всього друкарства від 1491 р.

Сопиковъ В. С. Опытъ Россійськой библіографіи. Спб. 1813 р., в передмові росказано про початок друкарства і про перші друкарні.

Bandtkie J. S. Historya drukarń krakowskich, od zaprowadzenia druków do tego Miasta aż do czasów naszych. Краків, 1815 р. 8+504 ст. Тут на ст. 122—145 про Швайпольта Фіоля.

Евгеній Митр. Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина. Спб. 1818 р. ст. 273—302 (по вид. 2, 1827 р. ст. 260—286), — тут дається стаття „О славянорусскихъ типографіяхъ“.

Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje, Вильна, т. I—II, 1823—1826 р.

Bandtkie J. S. Historya drukarń w Królestwie Polskiem i Wielkiem Księstwie Litewskiem, iako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły. Краків, 1826 р. т. т. I—III. Том I роспочинається статтею: Rys krótki historyi drukarń w Królestwie Polskiem i Wielkiem Księstwie Litewskiem ст. 1—31. А далі в азбучнім порядкові йдуть ріжні друкарні; відомости про них дуже короткі; Т. I кінчиться Луцьком, в т. II закінчується опис крайових друкарень; в III т. описуються друкарні закордонні. Праця тепер вже зовсім перестаріла.

Строевъ П. М. Обстоятельное описаніе книгъ Толстова, М. 1829 р., — в передмові короткий нарис історії друкарства.

Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach Ruskosłowiańskich w Galicyi, Львів, 1836 р. ст. 1—90. В скороченні цю працю передруковано також в „Ж. М. Н. Пр.“ 1838 р. кн. 9. Року 1912 цю працю Д. Зубрицького знову перевидав А. С. Петрушевич у „Временнику Ставропигійскаго Института на 1913 г.“, ст. 1—54, з поправками А. С. Петрушевича. Це перший цілий огляд українського друкарства, але тільки галицького.

Kompaniewicz B. Primus Truber, oraz wiadomości o niektórych drukarniach słowiańskich i dziełach tamże wydanych. „Pamiętniki historyczne krajowe“ Л. Зелинського. Львів, 1841 р. ст. 109—146.

Максимовичъ М. Книжная старина южно-русская. „Временникъ Имп. Московскаго Общ. ист. и древн. Росс.“ 1849 р. кн. 1 і 4, Смѣсь, 24 ст.; тут надруковано: 1) Початок друкарства на Вкраїні, 2) Друкарство на Волині і 3) Друкарство в Галичині

Продовження праці друкувалося далі в „Кіевлянинъ“ 1850 р. кн. 3 ст. 117—138, тут: 1) Початок друкарства в Київі і 2) Латино-польські твори українських письменників. Всі ці праці передруковано в „Собраніе сочиненій“, Київ, 1880 р. т. III ст. 661—716. Ця праця Максимовича — це перша цільна історія українського друкарства, вона дає огляд всіх давніх українських друкарень, і перераховує, що в них друковано.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, Краків, 1851 р. т. VIII ст. 405—439: Historya drukarń kirylickych w Polsce.

Флеровъ І. О православныхъ церковныхъ братствахъ. Спб. 1857 р. ст. 120—134: Про братські друкарні.

Пекарскій П. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Спб. 1862 р. т. II ст. 633—675: Извѣстія о славяно-русскихъ типографіяхъ начала XVIII столѣтія; тут дано: Київо-Печерська друкарня, утиски проти неї. Чернігівська друкарня, суворий догляд над нею. Друкарні у Львові та Могилеві.

Письма Лазаря Барановича, Чернигів, 1865 р. ст. 85 і 227: висилання книжок до Москви; №№ 60, 62 і 69: давня цензура; № 17 — графика; № 149: історія Чернігівської друкарні.

Гатцукъ А. Очерки исторіи книгопечатнаго дѣла въ Россіи. „Русскій Вѣстникъ“ 1872 р. т. 99 кн. 5.

Максимовичъ. Свѣдѣнія о книгопечатаніи въ Южной и Юго-Западной Россіи. „Кіев. Епарх. Вѣд.“ 1872 р. № 10.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб. 1882 р. ч. I ст. 211—213, багато помилок; ч. II Спб. 1884 р. ст. 341—348, — єсть цікаві вістки про київську та чернігівську друкарні.

Кирпичниковъ А. Очеркъ исторіи книги. Двѣ публичныя лекціи. Видання журналу „Пантеонъ Литературы“. Спб. 1888 р.

Булгаковъ Ѳ. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія и типографскаго искусства. Томъ I: Съ изобрѣтенія книгопечатанія по XVIII в. включительно. Спб. 1889 р., видання А. Суворина. VIII+364 ст., 14 таблиць і 270 малюнків. Розділ X ст. 191—288 має такий зміст: Фр. Скорина і його видання пражські і виленські. Несвіжські видання. Друкарство в Москві: Іван Хведорів і Петро Мстиславець, Апостол 1564 р. і перводруковані московські видання. Друкарня в Заблудові. Петро Мстиславець у Вильні. Діяльність Івана Хведоровича у Львові. Діяльність Андроника Невіжи і московське друкарство до 1611 р. Друкарство в Галичині. Виленські видання. Острізька Библія. Друкарство на Волині. Друкарство в Київі і на півдні Россії. „Печатный

дворъ" в Москві і стародруки XVII-го віку. — Рец. *Н. Ж.* в „Кіев. Стар." за 1890 р. кн. 7 ст. 155—158.

Бахтіаровъ А. Исторія книги на Руси. Спб. 1890 р. Видання Ф. Павленкова.

М(ончаловск)ій О. А. Краткій обзоръ исторіи книгопечатанія на Руси. „Бесѣда" 1892 р. ст. 142—145, Львів. Тут короткий огляд нашого друкарства, але більше про Ів. Хведоровича.

Эйнгорнъ В. Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. Москва, „Книговѣдѣніе" за 1894 р. №№ 9—10. На основі архивних документів автор дає цікаві відомости про рух українських книжок на Москві і про утиски проти них. — Рец. Ів. Копача в „Записках", Львів, т. IX ст. 18—19, 1896 р.

Божеряновъ И. Н. Историческій очеркъ русскаго книгопечатнаго дѣла. Спб. 1895 р. На ст. 48—49 росказано про похідну друкарню кн. Потемкина, що урядив її на час подорожі цариці Катерини на Україну; друкарня існувала 1789—1793 р. На ст. 46—48: Заснування друкарні в Харкові.

Шрекникъ Е. Ѳ. Историческій очеркъ развитія письменности и типографскаго исскуства въ Россіи. Спб. 1895 р. Компіляція з книжки Булгакова.

Харлампович К. Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань, 1898 р. Про друкарство ст. 239—240, 249—250, 260, 288 і др.

Эйнгорнъ В. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. Москва, 1899 р. Дається досить матеріялу про те, як українське духовенство друкувало свої твори і підносило їх московському цареві, ст. 380—382, 630—634, 657—8, 667—70, 699—711, 743—50, 753—60, 819—22.

В. Д. Печатное дѣло въ Малороссіи въ началѣ XIX вѣка. „Кіев. Стар." 1900 р. кн. 9 ст. 83—88. По документах Мин. Нар. Пр. дається спис всіх друкарень на 1802 рік з зазначенням, як вони повстали.

Покровскій П. Исторія русской книги въ очеркахъ и образцахъ. Див. „Извѣстія" книгарні Вольфа, 1901 р. Спб.

Франко Ів. Початки друку. Див. його „Нарис історії українсько-руської літератури", Львів, 1910 р. ст. 40—43.

Либровичъ С. Исторія книги въ Россіи. Часть I, съ древнѣйшихъ временъ до конца XVII ст. Спб. 1913 р. ст. 1—224, видання М. О. Вольфа. Багато знимків.

Широцкій К. Типографское искусство на Руси. Камянець-Подільський, 1915 р.

Грінченко Б. Про книги. Київ 1908 р., розд. VI: Як ширилось у нас друкарство, ст. 27—33. Вид. 2, Черкаси, 1917 р.

Дмитренко Гр. Свято книги. Див. „Книгар", Київ, 1917 р. кн. 4 ст. 171—175, — коротесенький нарис історії українського друкарства.

Модзалевський В. З історії книги на Україні. „Книгар", 1917 р. кн. 5 ст. 235—238. — Про поміщицькі библіотеки XVIII в.

Тисяченко Гр. З приводу трьохсотліття надрукування першої української книжки. „Нова Рада", Київ, 1917 р. № 153.

Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р. т. I. Розділ II ст. 29—62: Фіоль, Скорина, Іван Хведорів, Стрятинська друкарня.

Титовъ Ф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв., Київ, 1923 р., 68 ст., видання Всеукраїнської Академії Наук.

Брикович Одарка. Дещо про книжку. З нагоди 350-ліття українського першодруку. Див. Календар львівської „Просвіти" на 1924 р. ст. 82—89. Коротенько росказано історію друкарства.

Огієнко І. Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович. Історичний нарис із світанку українського друкарства. „Літопис", Берлин, №№ 11—15 за 1924 р., і окремо.

II.

Найперший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль.

Доля судила, щоби найперші книжки, надруковані кирилицею, серед цілого Словянства були українські. Перший друкар українських книжок був родом Німець — Швайпольт Фіоль, походив десь з Франкфурта на Майні, де родина Фіолів була поширена. Рід Фіолів рано виемигрував до Польщі, і батько нашого Швайпольта (Святополка) жив, здається, в Люблині, а пізніще перейшов до Кракова. В той час в Кракові жило багато Українців, тут була для них окрема православна церква. От десь з цими краківськими українцями й зійшовся Фіоль, і навчився від них мови (а знав її ще з Люблина).

Головним ремеслом Фіоля було гафтярство, — вишивання шовком або по шовку (Seidenhafter). Від природи Фіоль був людиною надзвичайно здібною, дуже спосібною до всяких інжё-

нірних робіт. Фіоль бував в Німеччині, і тут добре приглядався, а може і вчився ріжних техничних праць. У всякому разі вже на 1489-й рік Фіоль настільки був видатним „механиком" в Кракові, що придумав особливі машини, „ніде до того не видані", для висушування копалень від води, на які король видав йому привилея.

Де й коли вчився Фіоль друкарства, нічого не відомо. Певне, бував він в Німеччині, і там навчився нового тоді друкарського ремесла; навчився від добрих майстрів, бо друки Фіоля не були гіршими від тогочасних німецьких друків.

І певне, ще десь р. 1489-го, а може й раніще, Фіоль став до друкарської праці, — до друку найперших українських книжок. Знайшов Фіоль і майстра, що надзвичайно гарно, по вказівках самого Фіоля, виготовив йому потрібний шрифт; був це теж Німець, — Рудольф Борсдорф з Брунсвику, що жив у Кракові.

Першими книжками, які видрукував Фіоль, були Октоїх та Часословець, обидві 1491-го року; котра вийшла раніще, цеб-то котру з них вважати первенцем українського друку — не відомо, але традиція вважає Октоїха 1491-го року за найпершу словянську книжку, друковану кирилицею. Крім цього, надрукував Фіоль ще дві книжки, — Тріодь пісну та Тріодь цвітну, але вже без зазначення місця та часу друку. Збереглася звістка, що Фіоль видрукував ще й пяту книжку — Псавтир, але самої книжки до нашого часу не дійшло.

Для кого друкував Фіоль свої книжки? Через те, що книжки ці — це найперші друковані книжки серед цілого словянського світу, честь їх належности нам; Українцям, ріжні вчені нераз намагалися відняти від нас. Але рішає тут мова цих друків: там, де Фіоль не був звязаний традиційним церковно-словянським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови.

Але праця Фіолева покінчилася трагично: р. 1491-го його арештувала краківська духовна інквизиція, і по довгій тяганині визволився Фіоль лише в середині р. 1492-го. Праця Фіолева спинилася, а книжки його — як каже переказ — спалено...

По такій невдачі Фіоль покинув Краків і перебрався на Угорщину, до вільного королівського міста Левочі, Спишського комитату. Можливо, що Фіоль хотів тут ще занятися друкарством, але на це він не мав вже матеріяльних засобів. Помер Фіоль десь в 1525 році.

Через те, що Фіоль був першим друкарем краківським, ним занялися найперше Поляки і дали добрі нариси його життя. Але, на жаль, найперший друкар кирилівських друків ще чекає поважної монографії; кидається в вічі брак фактичного матеріялу про Фіоля; матеріял цей варто шукати по архивах Кракова, Люблина, Левочі, а може знайдеться й по инших містах.

Про Фіоля зазначаю таку літературу:

Захар Копистенський був першим, що у своїй праці: „Палинодія" 1620 р. кн. 3 розд. 1 арт. 2 вказав на праці Фіоля та на їх поширення.

Bentkowski J. O najdawniejszych książkach, drukowanych w Polszcze, Варшава, 1812 р. Автор вважає Фіоля одною особою, що й Зильбер, друкар римський; а в Кракові Фіоль був ніби тільки складачем у Яна Галлєра.

Maciejowski W. A. De Sveboldo Fiolo et Joanne Hallero, duobus antiquis Cracoviae typographis. „Miscellaneorum Cracoviensium fasciculus I". Краків, 1814, ст. 71 і далі.

Bandtkie J. S. O Świętopełku Fiol, див. його „Historya drukarń krakowskich", Краків, 1815 р., ст. 122—145. Це перший досить повний і правдивий опис життя Фіоля, на основі деяких архивних документів.

Евгеній Митрополит. Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина, Спб. 1818 р. т. I, ст. 199. Тільки про друки Фіоля. Праці Бандтке Евгеній не знав.

Першими московськими дослідниками Фіоля були Каченовський та Калайдович, що написали добру рецензію на труд Бандтке:

Каченовскій: О Святополкѣ Фіолѣ, краковскомъ типографщикѣ, первомъ издателѣ книгъ церковно-славянскихъ. Извлечено изъ сочиненія Георгія Самуила Бандтке: Historia drukarń krakowskich, М. Т. Каченовскимъ. „Вѣстникъ Европы", Москва, 1819 р. ч. CVI № 14 ст. 121; окрема відбитка ст. 1—13. Це переклад з праці Бандтке: Historya drukarń krakowskich, стор. 122—145.

К(алайдовичъ). Дополнительныя свѣдѣнія о трудахъ Швайпольта Фіоля, древнѣйшаго славянскаго типографщика. „Вѣстникъ Европы" 1819 р. ч. CVII № 18, ст. 101; окрема відбитка М. 1820 р. ст. 1—10.

Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje, т. I, Вильна, 1823 р., т. II — 1826 р. Цю працю написано з приводу книг Бандтке. Тут єсть стаття про Фіоля; на ст. 150: умова Фіоля

з Борсдорфом про різання „руських“ буков. Єсть знимки з видань Фіоля і Скорини.

— „Miscellanea Cracoviensia nova“, Краків, 1829 р. Єсть про Фіоля: De Sueboldo Fiolo.

Grabowski A. Starożytności historyczne polskie, Краків, 1840, т. I. Тут на ст. 449—456 дано стислий науковий опис життя Фіоля і надруковано нові акти про нього з краківського міського архиву.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiey, Краків, 1841 р. т. III, ст. 80—84: бережний і правдивий нарис життя Фіоля. А на ст. 483—486 подано лат. мовою два акти 1491 і 1492 в справі суду над Фіолем.

Grabowski A. Starożytnicze wiadomości o Krakowie. Краків, 1852; про Фіоля ст. 267.

Gwinter Fr. Kunst und Künstler im Frankfurt a. M. 1862 р. Тут, на ст. 16 і 22 росказано про відомих в Франкфурті на Майні в другій половині XV-го віку Фіолях, — певне, від них походить і наш Фіоль друкар.

Стасовъ В. В. Собраніе Сочиненій, т. II, Спб. 1894 р.; тут на ст. 155—157 дуже гарний нарис про Фіоля з 1864 р.; ст. 160—161 про графику його видань.

Estreicher K. Günter Zeiner і Świętopełk Fiol, Варшава, 1867 р., 67 ст.; на ст. 42—66 про Шв. Фіоля, але нового проти вже відомого нічого нема. До праці додано 4 знимки (злі!) з видань Фіоля.

Golowatzkij J. F. Sweipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491. „Sitzungsberichte der Keiserl. Akademie der Wissenschaften“, відділ фил.-істор., Відень, 1876 р., т. 83, зшиток IV ст. 443; окрема віддбитка ст. 1—26.

Каратаевъ И. Осмогласникъ 1491 года, напечатанный въ Краковѣ кирилловскими буквами. Спб. 1876 р., ст. 1—21. Дано огляд літератури про цю книгу. Повний опис книжки (вона має 169 арк.). Про Фіоля мало. На початку статті гравюра: Росп'яття Христа.

Вержбовскій Ѳ. Отчетъ о научныхъ занятіяхъ заграницей въ 1877 г.; див. „Варшавскія Унив. Извѣстія“ 1878 р. № 3 ст. 62. Єсть про Фіоля, — критика праці Головацького.

Гильдебрандъ Петръ. По поводу разбора г. Вержбовскаго статьи Головацкаго: „Sweipolt Fiol“. „Древняя и Новая Россія“ 1880 р. № 2.

Собко Н. Ян Галлеръ, краковскій типографщикъ XVI вѣка,

его предшественники, товарищи и преемники. „Ж. М. Н. Пр." 1883 р. Ч. 230 (листопад), ст. 1—54; на ст. 9—18 добрий критичний коротенький нарис про Фіоля, подано й важніщу літературу.

Каратаевъ И. Описаніе славянорусскихъ книгъ, напечатаныхъ кириловскими буквами, т. I. Спб. 1883 р.; тут, на ст. 1—12, ч. 1—5, дано детальний опис всіх пяти видань Фіоля, а на ст. 12—14 — короткі відомости про Фіоля.

— „Przewodnik Bibliograficzny" 1884 р. ст. 82 і 166, — надзвичайна важна замітка до житепису Фіоля, з 1498 р., — що тоді Ф. жив в Кракові і не мав в себе ніяких „руських" видань.

Владиміровъ П. В. Докторъ Франциск Скорина, Спб. 1888 р. На ст. 24—29 єсть, хоч мало, про Фіоля.

Владиміровъ П. В. Про краківські видання Фіоля 1491 року, див. „Церковныя Вѣдомости" 1888 р. № 15 ст. 426—427. Коротенький зміст докладу про Фіоля.

Соболевскій А. Рецензія на книгу П. Владимирова про Скорину в „Ж. М. Н. Пр." 1888 р. кн. X ст. 331—332. Соболівський гадає, ніби Фіоль друкував свої книжки на замовлення когось з молдавських господарів або бояр.

Первенець старопечатной кириллицы. „Славянскій Календарь" на 1891 р. Про октоїх 1491 р., зо знимком.

— Чотирехсотлѣтіе первой печатной славянской книги. „Бесѣда", Львів, 1892 р., ст. 11. Замітка про Фіоля.

Владиміровъ П. В. О краковскихъ изданіяхъ Фѣоля 1491 г. „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца", Київ, 1894 р. кн. VIII ст. 24—29. Це відповідь Соболівському; Влад. настоює, що свої книжки Фіоль видавав для „русскихъ", що й доказує головним чином формами мови видань Фіоля, а також і іменами святих в коліндарі.

Kuglin W. Świętopełk Fiol z Krakowa i jego druki w Rosji. „Muzeum Polskie" 1918 р., Київ, ст. 131—138.

Kopera F. Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten-Czapskiego w Krakowie. 1900 р. Тут, на ст. 6—9 дано стислу, але досить правдиву біографію Фіоля; Копера схиляється до думки, що Фіоль не родився на території Польщі, а прибув сюди з Франкфурта на Майні.

Огієнко І. Друкарська трійця. Найперший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль. „Літопис", Берлин, 1924 р. № 11 ст. 163—166.

Огієнко І. Свято української культури. „Наш Світ" 1924 р. № 2, а також окреме видання цього журналу.

III.

Білорусько-українське друкарство.

Вдавнину наше культурне життя постійно стикалося з таким же життям народу білоруського. Жили ми тоді з Білорусами в спільній державі, — у Великім Князівстві Литовськім; об'єднані одною вірою, мали ми з Білорусами спільні інтереси політичні й культурні. Державною мовою Литовського Князівства була так звана „руська мова"; хоч в цій „руській" мові було більш елєментів українських і по самій основі своїй була вона українською, проте разом з тим була вона й мовою, добре розумною Білорусові. Отож витворювалась тоді спільна українсько-білоруська літературна мова, бо спільним було саме життя і його щоденні інтереси.

Культурне життя українське та білоруське творили тоді часом ті самі люде; звязок Київа та Львова з Вильною був тоді найближчим та живим; великі та енергійні церковно-культурні організації того часу, — братства цих міст були в найтіснішних зносинах. Дуже багато Українців працювали по школах білоруських, були проповідниками по церквах; Українці ж переповнювали білоруські манастирі. На вищих духовних посадах — на престолах єпископських та архимандричих дуже часто бачимо в Білій Русі Українців. От тому на Москві часто нас, Українців, називали Білорусами або Литвинами, а мову нашу звали білоруською; пригадаймо хоча б, що на московськім перекладі XVII віку книжки нашого письменника Іоанникія Галятовського „Небо Новоє" 1665 р. написано, що її перекладено з Білоруського. Ще приклад: Лист 1657 р. воєводи молдавського Георгія Степана, писаний мовою українською, має чужу дописку в заголовку: Лист писан по бѣлорусски[1]).

Знаючи все це, не буде дивним, що ми, Українці, так часто для своїх культурних потреб послуговувалися білоруськими друкарнями. Вдавнину друкарня звичайно була культурно-освітною установою при братстві, і при тісних звязках братств був найтіснійший звязок і між друкарнями. Братства обмінювалися своїми виданнями, часом позичали одно одному черенки; досвідчені вчені друкарі переходили від друкарні до друкарні, працювали однаково й на землі українській, і на землі білоруській. Скажемо, Українець Спиридон Соболь засновує друкарні Кутеїнську та

[1]) Акты Южной и Западной Россіи, т. IV № 1.

Буйницьку, а друкар виленський Лукаш організує друкарню Барановича в Чернигові.

А коли роспочалася латинська нагінка на православну віру, то ця небезпека ще міцніше звязала два братських народи — український та білоруський, і проти латинської навали вони створили єдиний спільний фронт. Ця оборона батьківської віри своєї, а разом з тим і своєї народности, ще міцніше звязала Українців з Білорусами, і вони часто спільно утворювали свої культурні цінности.

От на основі всього сказаного я не можу з цеї праці своєї викреслити друкарства білоруського, не можу поминути його мовчанкою, — я вважаю його білорусько-українським. Пригадаю ще, що наш письменник Мелетій Смотрицький свій славний „Плач" 1610 р. видрукував у Вильні, а свою славнозвісну Граматику 1619 р. в Євю; наш же українець Лаврін Зизаній свої праці друкував теж у Вильні. Складену в Острозі словянську граматику надруковано в Вильні р. 1586-го (див. Харлампович, Зап. прав. школи ст. 249). В Кутеїнській друкарні р. 1653-го передрукували Лексикона Памви Беринди 1627 р.; в Могилівській друкарні р. 1699-го М. Вощанка передрукував — правда, з перерібкою, — „Небо Новоє" Іоанникія Галятовського, а також два твори Кирила Ставровецького: „Євангеліє Учительноє" р. 1697 і „Перло Многоцінноє" р. 1699.

Підкреслю тут іще те, що деякі з цих друкарень знаходились на мішаній українсько-білоруській полосі, на полосі з мішаним населенням, де ще й тепер панують переходові говірки. Така друкарня заблудівська, такі деякі друкарні коло Могилева.

Вкінці зазначу ще, що друкарні Кутеїнську та Буйницьку заснував наш київський друкар-непосіда Спиридон Соболь.

Не буду більше подавати доводів, чому я цей розділ назвав: „Білорусько-українське друкарство". Вже й подане промовляє за те, що давнього білоруського друкарства, точніще кажучи — білорусько-українського не може пройти мовчанкою безсторонній дослідник української культури.

Рано роспочавшись — правда, на чужій землі, в Кракові р. 1491-го, — українське друкарство завмерло і лежало занедбаним. Оновити це друкарство Фіолеве спробував Франциск Скорина, що р. 1517—1519 вів свою друкарську працю в чеській Празі, а р. 1525 роспочав його вже в себе, — у Вильні. Вильна була тоді й нашим, українським, столичним містом, була й нашим культурним осередком. Тому нема нічого дивного, що друкар-

ство роспочалося як раз у спільній білорусько-українській столиці, — у Вильні і вже відсі поволі сунуло на південний схід, на властиві українські землі. І спроба Скорини лишилася тільки спробою, і не привела до заснування постійного друкарства. Так само й друкарство в Несвіжу р. 1562, і похідна друкарня Василя Тяпинського р. 1570 не спричинилися до заснування міцного постійного друкарства, — це постійне друкарство заснувалося вперше вже на Українській землі, у Львові з р. 1573 і роспочав його славний друкар — Іван Хведорович, що перед Львовом побував в Заблудові, там р. 1569 го видав „Євангеліє Учительноє".

Про це спільне білорусько-українське та властиве білоруське друкарство зазначу таку літературу:

Погодинъ М. П. О западно-русскихъ старопечатныхъ изданіяхъ. „Виленскій Вѣстникъ" за 1866 р. № 25 і 76. Тут і покажчик „западно-русских" стародруків.

Гильдебрандтъ П. Перечень по типографіямъ и годамъ западно-русскихъ старопечатныхъ изданій церковно-славянскаго шрифта. „Памятники Русской Старины въ западныхъ губ." т. VI ст. 171—193, Спб. 1874 р.

Лукашевичъ Л. О числѣ типографій въ сѣверо-западномъ краѣ въ прежнія времена до настоящаго столѣтія. „Ковенскія Губерн. Вѣдомости" 1874 р. № 4.

Яковлевъ В. А. Русская печать въ Привислинскомъ краѣ. Историко-библіографическій очеркъ. „Варшавскія Унив. Изв." 1878 р. № 4. Єсть історичні данні про стан „руського" друкарства в Польщі до її поділу.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб. 1884 р. ч. II, ст. 344, 20, 21.

Сидоровъ А. А. Историческій очеркъ русской печати въ Привислинскомъ краѣ. Москва, 1896 р. ст. 32.

Вольтеръ Е. А. Литовская печать въ XVI вѣкѣ. „Печатное Искусство" 1903 р. кн. 3.

Миловидовъ А. И. Судьба русской книги въ Сѣверозападномъ краѣ въ связи съ его культурной исторіей. „Христіанское Чтеніе" 1903 р. ч. 9—10.

Миловидовъ А. И. Старопечатныя славянорусскія изданія, вышедшія изъ западно-русскихъ типографій XVI—XVIII вв. „Чтенія", Москва, 1908 р. кн. I ст. 1—27. Негативна рецензія Ів. Кревецького на цю працю в „Записках", Львів, т. 88 ст. 185—188.

IV.

Перший „руський" друкар — Франциск Скорина.

Білорус „из славного града Полоцка", Скорина народився десь коло 1490-го року в міщанській купецькій православній родині і при хрещенні одержав імя Георгія. Року 1504 вступив Скорина до Краківського університету, де його вписали: Franciscus Luce de Ploczko.

По двох роках науки в Краківськім університеті, р. 1506-го Скорина дістав тут перший вчений ступінь, — ступінь бакаляра на философськім факультеті. Але в Кракові Скорина довго не пробув. Крім философських наук, вчився він тут також і медицини, але як раз медицина зле викладалася в Кракові, і Скорина мусів шукати собі іншої школи. І молодий бакаляр, 16-ти літній хлопчина, десь по році 1506-ім, кидає Краків і мандрує на Захід шукати науки. Шість років десь вчився на Заході Скорина, студіюючи медицину та богословіє, але де саме, у кого, в яких університетах, — нічого певного про це не знаємо. Тут десь Скорина й здобув собі важний учений ступінь — доктора eximiarum artium.

В листопаді 1512 р. прибув Скорина в Італію, в Падую, до славного тоді Падуанського університету, що пишався своїм медицинським факультетом, — і тут 9 листопаду 1512 року блискуче здав відповідні іспити і отримав ступінь доктора медицини. По цьому новий доктор медицини вертається до дому і приступає до культурної праці.

В той час у нас дуже відчувався брак библійних книжок; повного збору їх ми тоді не мали, а між тим вони так потрібні були і для церкви, і для домашнього читання. А те, що було в нас, часто було в недокладнім, а то і в злім спискові. І от Скорина надумався перекласти цілу Библію на тодішню літературну мову, „руську" мову, спільну тоді для Українців і для Білорусів. І задумав не тільки перекласти, але й видрукувати всі библійні книжки. На той час це був великанський замір, бо тоді Словяне тільки що зачинали друкарську справу.

Добув Скорина потрібні рукописи і поїхав до Чехії, до Праги, де й заходився заснувати собі друкарню. Було це десь наприкінці 1516-го року.

Року 1517-го Скорина вже жваво працює над виданнях своїх перекладів библійних книг. Знайшлися виленські міщане, що матеріяльно допомагали Скорині, це були — Богдан Оньків, Яків

Бабич та інші. Скорина заложив у Празі власну друкарню і замовив у найкращих німецьких майстрів виготовити йому потрібні черенки. Книги випускає Скорина в світ одна по одній, і за 1517—1519 роки видрукував 23 библійні книжки (на жаль, цілої Біблії Скорина не видрукував).

Скорина доклав усіх старань, щоби видання його і з зовнішнього боку були як найкращими. Друкарською техникою книжки Скорини стояли дуже високо, і його друкам наслідували навіть в Германії. Найкращі видання тогочасні, — венеціянські та нюренбержські, — не стояли вище видань Скорини.

Слава про видання Скорини голосно пішла по цілому словянському світові, а друки його розійшлися по найдальших закутках словянських земель. Але все це не врятувало праці великого гуманиста, і вона скоро спинилася. Що власне припинило працю Скорини, не знаємо, — може якісь заходи римо-католиків, як то було з друками Фіоля, а може недостача матеріяльних засобів. Одне певно, — Скорина чомусь обриває свою працю, кидає Прагу і перевозить свою друкарню до Вильни.

Певне, виленське міщанство, зорганизоване в церковне братство, допомогло Скорині на перших порах; бачимо, що нашого доктора приняв до себе бурмистр виленський Яків Бабич, і в домі його Скорина й заснував привезену з Праги друкарню.

Але виленська доба праці Скорини не була такою родючою, як доба пражська. Тут р. 1525-го надруковано було лише дві книжки: Апостола та Малу Подорожню Книжицю. От цею „Подорожньою Книжицею“ і закінчилася культурна праця Скорини.

Праці Скорини мали велике поширення і скрізь викликáли наслідування. Друкарня Скоринина занепала, а р. 1530-го, коли вигоріло дві третині Вильни, здається, знищено тоді й частину друкарні. Скорина не заклав ще постійного друкарства, але добрий грунт для такого друкарства він перший підготовив. І коли по Скорині зачалося друкарство в Москві, у Львові, в Острозі і інших містах, то скрізь на першодруках відчувався певний Скоринин вплив.

Про Франциска Скорину написано вже багато праць; правда, дослідники більше цікавилися Скориною як перекладчиком Письма Святого, меньше — як друкарем.

Алексѣевъ П. А. Разсмотрѣніе славянской старопечатной книги „Апостолъ“, которая справлена докторомъ Франциском̀ъ Скориною изъ Полоцка, напечатана въ Вильнѣ въ 1525 году.

„Опытъ трудовъ Вольнаго Россійскаго Собранія при Московскомъ Университетѣ". Москва 1783 р. ч. VII ст. 195—204.

Bandtkie J. S. Historya drukarń w Król. Polsk. т. III ст. 164—175, 1826 р.

Филаретъ Арх. Обзоръ русской духовной литературы, Харків, 1859 р. ст. 123.

Але окремі, більш-менш солідні статті про Скорину починають появлятися лише з 60-тих років минулого століття. Це були:

Головацкій Я. Нѣсколько словъ о Библіи Скорины и о рукописной русской Библіи изъ XVI ст., обрѣтающейся въ библіотецѣ монастыря св. Онуфрія во Львовѣ. „Науковый Сборникъ" 1865 р., ст. 225—257, Львів. Це субєктивна і мало критична стаття; Головацький безпідставно рахує Скорину протестантом і не визнає його правдивих заслуг.

Викторовъ А. Е. Замѣчательное открытіе въ древнерусскомъ книжномъ мірѣ. „Бесѣды въ Обществѣ любителей Россійской Словесности", М. 1867 р., вип. I, ст. 1—27. Про Пражський Псавтир Скорини 1517 р.

Бѣлоруссъ. Судьбы русскаго языка въ костелахъ Сѣверо-Западного края, „Русскій Вѣстник" 1868 р., т. 77. Субєктивна та некритична стаття; Скорина тут змальовується як римо-католик та повірений короля польського Сигизмунда.

Первольфъ, Славянская взаимность съ древнѣйшихъ временъ до XVIII вѣка. Спб. 1874 р., ст. 253—255.

(А. Петрушевичъ). Фр. Скорина, издатель въ Празѣ Чешской въ 1517, 1518 и 1519 годахъ. „Слово", Львів, 1875 р., ч. 130.

— Отношеніе перевода Скорины къ вульгатѣ и древнеславянскому тексту. „Чтенія въ Обществѣ любителей духовнаго просвѣщенія", 1877 р., кн. XI, ст. 642—653.

Анатоль Вахнянинъ. О Докторѣ Фр. Скоринѣ и его литературной дѣятельности. „Справозданє Дирекціѣ ц. к. гимназіѣ акад. во Львовѣ на рôкъ шкôльный 1878—79", Львів, 1879 р. Скорину Вахн. вважає православним русином. Рец. в „Правді" 1879 р., річник XII, ст. 590, 640—645.

Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ. Спб. 1878 р.; вид. 2. 1883 р., про Скорину ст. 28—44 і 56—67.

К(аченовскій) В. По поводу юбилея перваго русскаго печатника Ивана Ѳедорова. „Вѣстникъ Европы" 1884 р., кн. 3,

ст. 413—419. Автор вважає лише Скорину першим „руським" друкарем.

Ні одному з давніх друкарів наших не пощастило так, як Фр. Скорині, — хоч він не дочекався собі матеріяльного монумента, зате дочекався монумента духовного, — це спеціяльна монографія про нього професора П. В. Владимирова: Докторъ Францискъ Скорина, Спб. 1888 р., ст. XXVI+351, видання „Общества Любителей Древней Письменности"; тут на ст. I—XXVI подано всю бібліографію про Скорину по 1887 рік. Спис всіх рецензій на цей капитальний труд див. в „Чтеніяхъ въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца", Київ, 1894 р., кн. VIII, ст. 30. З цих рецензій більш цікава рец. проф. А. И. Соболевського в „Ж. М. Н. Пр." 1888 р., кн. X, ст. 321—332.

Булгаковъ Ѳ. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія и типографскаго искусства. Спб. 1889 р. На ст. 201—211 життя і праця Скорини, головним чином з книжки П. Владимирова.

Остроглазовъ. Книжныя рѣдкости. „Русскій Архивъ" 1891 р., № 8—9. Про виленського Апостола Скорини 1525 року.

Пробуваючи літом 1891 р. в Італії, в Падуї, проф. И. Шляпкин знайшов там в університетському архиві три дуже важні латинські документи з 1512 року про те, як Фр. Скорина отримав в Падуї звання доктора медицини. Шляпкин опублікував ці документи в коротенькій своїй статті: Къ біографіи Франциска Скорины, в „Ж. М. Н. Пр." 1892 р. кн. IV, ст. 382—385.

Накінець, року 1894 проф. П. В. Владимиров ще вернувся до Скорини і присвятив йому статтю: Замѣтки и дополненія къ изслѣдованію о докторѣ Франциск Скоринѣ. „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца", Київ, 1894 р., кн. VIII, ст. 29—32. Тут, власне, відповідь Владимирова своїм рецензентам.

А. Гр. Калі друкавалася першая беларуская Біблія? „Беларускі Календар" на 1912 р., ст. 81—82. Повна баламутства та непорозумінь статейка.

Титовъ Проф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. Київ, 1918 р., т. I, ст. 32, 40—46.

Огієнко І. Перший руський друкар і гуманист Франциск Скорина, див. „Літопис", Берлин, 1924 р., № 12 і 13 (як II розділ праці: „Друкарська трійця").

Яремченко О. Др. Франциск-Георгій Скорина, його життя та літературна і видавнича діяльність. „Літерат.-Наук. Вістник", Львів, 1923 р., кн. XI, ст. 253—259.

Ріжні знимки з видань Фр. Скорини, а також і портрет його умістив П. Владимиров в своїй монографії. Крім цього, єсть такі знимки і в праці: „Образцы славяно-русскаго книгопечатанія съ 1491 года", під № 2, а також в багатьох інших виданнях, див. розд. XVIII.

Про гравюри Скорини, крім праці П. Владимирова, див. ще:

Д. Ровинський, Русскіе гравери и ихъ произведенія съ 1564 года до основанія Академіи Художествъ, М. 1870 р., ст. 5—6.

Д. А. Ровинскій, Подробный словарь русскихъ граверовъ XVI—XIX вв. Спб. 1895 р., ст. 8—10.

В. В. Стасовъ, Собраніе сочиненій, Спб. 1894 р., т. II, ст. 163—165: Про гравюри пражських видань Скорини, стаття з 1864 р.

V.

Огляд білорусько-українських друкарень.

Роспочавшись в столичному місті, в тодішньому білорусько-українському культурному центрі, у Вильні, друкарство скоро розійшлося по цілій білоруській та українській землі. Друкарень на білоруській землі було багато, але чимало з них існували лише недовгий час.

Подаю огляд цих друкарень на білоруській землі в хронологичнім порядкові повстання їх, а саме друкарні: Виленські, Несвіжська, Тяпинська, Заблудівська, Євська, Могилівська, Кутеїнська, Буйницька і Супрасльська.

1. Виленські друкарні.

Колискою „руського" друкарства на Сході була Вильна, а першим „руським" друкарем, як ми бачили, був Франциск-Георгій Скорина. Друкарня Скорини з р. 1525 була найпершою „руською" друкарнею не тількі у Вильні, але й на цілій „руській" землі взагалі. Але друкарня Скоринина по 1525 році припинилася, а разом з тим спинилося й виленське друкарство аж на цілих півстоліття.

Відновилося виленське друкарство значно пізніще, відновилося тоді, коли на українській землі, у Львові, була вже друкарня. Це занедбале виленське друкарство відновив славний Петро Мстиславець, товариш друкаря Івана Хведоровича, відновив за допомогою виленських меценатів — Зиновія Заріцького та братів Мамоничів, Кузьми й Лукаша. Коштом цих меценатів і появилися в Вильні два друки Петра Мстиславця — Четвероєвангеліє 1575 р. та Псавтир 1576 р. Але по цих друках праця

Мстиславця в Вильні спинилася: Мамоничі добули собі королівського привилея, який надав їм виключне право на друкування і на продаж книжок у Вильні; Мамоничі стали на власні ноги і Петро Мстиславець був їм тепер непотрібним. Але з відходом Мстиславця на короткий час спиняється праця друкарні Мамоничів.

Року 1588-го Кузьма Мамонич був у Львові, і тут 24 лютого у львівських друкарів — Сенька Корунки та Сачка Сеньковича купив їхню руську друкарню, що була в володінні князя Костянтина Острізького. Крім цього, ці ж друкарі продали Мамоничеві також свою львівську друкарню, а разом з тим 20 готових Библій і 40 нескінчених (в них бракувало по 10 зшитків). Таким чином Львів допоміг виленському друкарству. Продані книжки були Библії острізького видання; їх Мамоничі додрукували, і так повстала т. зв. виленська Библія. Друкарню Мамоничів пізніще купило собі виленське Св. Духівське братство.

Крім цих двох перших друкарень — Скорининої та Мамоничів, у Вильні потім працювали ще друкарні: братська Свято-Духівська та манастирська Свято-Троїцька. Виленські друкарні видали багато дуже корисних для церкви книжок, що широко росходилися по всьому словянському світові.

Жваво й корисно працювала виленська друкарня аж до часу церковної унії (9 жовтня 1596 р.), але вже з цього часу пішли на православних небувалі утиски; друкарня виленська змушена була випускати свої видання часто без зазначення місця друкування, особливо в творах полемичних.

Життя виленських друкарень взагалі надзвичайно трагичне, бо їм доводилося не стільки дбати про своє поліпшення, скільки боронитися проти латинської навали, що з усіх боків на них сунула. А коли р. 1610-го з братської друкарні вийшов відомий „Плач Східної Церкви“ Мелетія Смотрицького, то з наказу короля Сигизмунда всю друкарню було сконфисковано, а управителя її Л. Карповича (потім єпископа) разом з друкарями вкинено до вязниці, а книжку спалено, і лише р. 1615-го вдалося виленському братству дістати частину своєї друкарні назад... Але щоб не було перерви в друкуванні так потрібних тоді книжок, манахи свято-духівські заклали собі нову друкарню в містечку Євє.

Про виленські друкарні зазначу таку літературу:

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Król. Polsk., 1826 р., т. II, ст. 257—319.

Kraszewski. Wilno od początków jego do roku 1750. Вильна, 1842 р., т. IV.

Акты, издаваемые Виленской Археографической Комиссіей, т. XX, передмова, ст. CXXXVII, CLI і CLII, — про виленську друкарню і про виленських друкарів кінця XVI-го віку: Ленчицького та Корчана.

Леонидъ Арх. Библіографическія замѣтки о служебникахъ виленской печати XVI в. „Памятники Древней Письменности", Спб. 1882 р., т. IX; зо знимками.

Голубевъ С. Т. Петръ Могила, К. 1883 р., т. I, добавки, № XXV, ст. 183—190: конфіската „Ляменту" М. Смотрицького.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно русской церкви, Спб. 1884 р., ч. II, ст. 344.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 228—230 і 252—256.

Леонидъ Арх. Рѣдкое старопечатное Євангеліе, „Кіев. Стар." 1889 р., кн. XI, ст. 440—442: Про Будятицьке Євангеліє з библіотеки Володимиро-Волинського братства, на якім єсть вкладний запис 25 березня 1564 р.; дослідник вважає це Єв. виданням виленським десь р. 1563. Див. про це також „Кіев. Стар." 1889 р., кн. VII, ст. 289—290.

Архангельскій А. Очерки изъ исторіи зап.-русск. литературы, М. 1888 р., ст. 120, 126.

Папковъ А. Братства, 1900 р. Про виленські друкарні ст. 87—88, 135 і 168—170.

Миловидовъ А. И. Судьба русской книги въ Сѣверозападномъ краѣ, „Христ. Чтеніе" 1903 р., ч. 9—10.

Миловидовъ А. И. Описаніе старопеч. книгъ Виленской Публ. Библ. 1908 р., ст. 33.

Про графику виленських видань див. у В. В. Стасова, Сочиненія, т. II, ст. 169—171. Знимки з виленських стародруків див. далі, в розділі XVIII.

Крім цих праць, про друкарню братів Кузьми та Лукаша Мамоничів зазначу ще:

Берхъ В. Извѣстіе о Евангеліи, напечатанномъ въ 1575 г. въ Вильнѣ. „Сѣверный Архивъ" 1822 р., ч. 2, № 8, 4 ст.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 р., т. VIII, ст. 407—408.

— Документы касательно древней Виленской Русской типографіи Луки Мамонича по претензіи къ оной Петра Мстиславцева 1577 г. „Литовскія Епарх. Вѣдомости" 1883 р., ст. 366—368.

— Рѣдкости изъ книгохранилища К. Медоксъ. „Книговѣдѣніе“ 1895 р. № 2. Описано Псавтиря 1575 р. з друкарні Мамоничів.

Папковъ А. А. Братства, 1900 р., ст. 6—7.

Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. X, ст. 78, 158, 161, 240, 497, 783.

Грушевський М. Історія України-Руси, 1907 р., т. VI, ст. 438.

Крім зазначених праць про братську виленську друкарню вкажу ще:

Wiszniewski M. Historya Lit. polskiej, т. VIII, ст. 408—412, 1851 р.

Флеровъ І. О православныхъ церковныхъ братствахъ, Спб. 1857 р., ст. 129—131.

Описаніе документовъ Архива Западно-русскихъ уніатськихъ митрополитовъ, т. I, Спб. 1897 р., тут під ч. 807 надруковано цінного документа про пожар виленської братської друкарні р. 1653.

2. Петро Мстиславець.

Товариш („клеврет“) славного московського друкаря Івана Хведоровича, Петро Тимофієвич Мстиславець якось остався цілком у тіні, і дослідники цікавляться ним мало. Петро Мстиславець, родом з повітового міста Могилівської губернії, з Мстиславля, рано попав до Москви і тут став першим друкарем поруч із Іваном Хведоровичем, вкупі з котрим видрукував він у Москві дві книжки. Своєю присутністю в Москві Мстиславець виразно підкреслює, що московське друкарство роспочалося за допомогою також і русинів закордонних. Можливо, що до свого відїзду на Москву Мстиславець був уже друкарем десь на Литві, може і в Вильні. Десь на початку 1566-го року Мстиславець покинув Москву разом з Хведоровичем і оселився з ним в Заблудові, де вони й видрукували Учительне Євангеліє р. 1569-го.

Певне в цім же році роспрощалися довголітні товариші, — Мстиславець покинув Хведоровича і оселився в Вильні. Тут ласкаво приняли його до себе в дім впливові виленські мужі — Кузьма та Лукаш Мамоничі (Лукаш був скарбником Великого Князівства Литовського) і доручили йому заснувати друкарню. Мстиславець залюбки почав працювати над відновленням виленського друкарства, і року 1575 (з допомогою ще й Зиновія Заріцького) він і видрукував Євангеліє, а р. 1576-го — Псавтиря (Псавтир, здається, був двох видань: 1575 і 1576 р.); це і був

останній, 5-й друк Мстиславця (а може він друкував ще й Апостола 1576-го року, див. Каратаєв № 89). Петро Мстиславець по заслузі міг би сказати про себе, як то читаємо на могильній плиті Ів. Хведоровича, що він „своимъ тщаниємь" виленське „друкованіє занедбалоє обновилъ".

Отже Петро Мстиславець заснував Мамоничам дуже добру друкарню, на що не пошкодував своєї праці. Р. 1576-го Мамоничі добули собі королівського привилея на виключне право друкування та на продаж книжок; після цього Мстиславець став уже їм непотрібний, і наш друкар змушений був покинути засновану друкарню. Р. 1577-го звернувся Мстиславець до суду, скаржучися на Мамоничів, але нічого не помогло. По цьому всі сліди за цього друкаря губляться.

Про заслуженого мужа цього ще не маємо відповідної розвідки. Про життя його трохи говорять передмови до надрукованих ним книжок; принагідно говорять про Мстиславця й ті праці, що їх зазначено попереду при виленських друкарнях. Тут додам іще:

„Сказаніє извѣстно о воображеніи книгъ печатнаго дѣла", половини XVII-го віку, див. П. Строевъ, Описаніе книгъ И. Царскаго, М. 1836 р., ст. 437—454.

Сахаровъ И. П. Первые русскіе типографщики. „Сборникъ на 1838 г." А. Воейкова, Спб. ст. 1—10.

Румянцовъ В. Сборникъ памятниковъ, М. 1872 р., вип. I, ст. 42—43.

Берхъ В. Извѣстіе о Євангеліи, напечатанномъ въ 1575 г. въ Вильнѣ. „Сѣв. Архивъ" 1822 р., ч. 2, № 8, ст. 4.

— Документы касательно древней Виленской Русской типографіи Луки Мамонича по претензіи къ онòй Петра Мстиславцева 1577 г. „Литовск. Епарх. Вѣдом." 1883 р., ст. 366—368.

Каратаевъ И. Описаніе слав.-русск. книгъ, Спб. 1883 р., ч. ч. 69, 70, 75, 87, 88 і 89.

Русаковъ Ев. „Клевретъ" первопечатника. Див. юбил. видання: „Трехсотлѣтіе перваго друкаря на Руси", Спб. 1883 р., 7 ст. Це, здається, єдина окрема стаття, присвячена Петру Мстиславцеві.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 216, 218, 228—230.

— Рѣдкость изъ книгохранилища К. Медоксъ. „Книговѣдѣніе" 1895 р., ч. 2 — описано Псавтиря 1575 року.

Słownik Geograficzny, т. 14, 1895 р., ст. 191 під словом Zabłudów росказує про Павла (зам. Петра!) Мстиславця (з помилками).

Ровинскій Д. Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895 р., ст. 145—147.

В Енциклопедичнім Словнику Брокгауза, т. XX на ст. 102 уміщено дуже коротеньку замітку про Петра Мстиславця.

Грушевський М. Історія України-Руси, т. VI, 1907 р., ст. 437—438.

Миловидовъ А. Описаніе старопеч. книгъ Виленской Публ. Библ. Вильна, 1908 р., ч. ч. 9 і 10.

Принагідно про П. Мстиславця оповідають також і ті праці, що присвячені Ів. Хведоровичу, див. їх далі в розділі VII.

3. Несвіжська друкарня.

Перерване по Скорині виленське друкарство по 37 роках вперше відновилося вже аж в м. Несвіжу: тут р. 1562-го вийшли дві книжки: „Катихизисъ" та „О оправданіи грѣшнаго человѣка". Несвіж — це містечко над Німаном в Слуцькім повіті на Минщині.

В Несвіжу, маєтку кн. Миколая Радивила, засів видний свого часу кальвинист Симон Будний, який і написав зазначені дві книжки; кошти на видання, крім самого князя, дали: Остап Волович, знаний свого часу білоруський маршалок, а також Матвій Кавечинський та Лаврін Кришковський.

Кому саме належала Несвіжська друкарня, остаточно не відомо; одні дослідники господарем її вважають Матвія Кавечинського, намістника несвіжського, але другі — з більшим правом — звуть її друкарнею Василя Тяпинського.

Черенки несвіжських друків цілком подібні до черенків Скорининих, — пражських та виленських, і може правдива думка, що частина Скорининої друкарні попала до Несвіжу.

Не довго існувала Несвіжська друкарня. Р. 1565-го помер кн. Микола Радивил, протестант, що допомагав друкарні; син Радивилів, на прізвище Сирітка, вернувся знову до католицтва, а тому Несвіжська друкарня змушена була шукати собі іншого місця і стала з того часу друкарнею мандрівною та вбогою.

Про Несвіжську друкарню писали:

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Król. Polsk., 1826 р., т. II, ст. 8—20.

Wiszniewski M. Hist. Lit. p. т. VIII, ст. 412—413.

Гильдебрандтъ П., див. „Памятники Русской Старины“ т. VI, 1874 р.

Леонидъ Арх. в „Ж. М. Н. Пр.“ за 1884 р., кн. 5, ст. 43—45.

К(аченовскій) В. Замѣтка, в „Вѣстн. Евр.“ 1884 р., кн. 3, ст. 414.

Каратаевъ И. Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб. 1883 р. № 58 і 59; тут і література про Катихизис.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 211—214, і два знимки з „Катихизису“.

Карскій Е. Два памятника стараго западнорусскаго нарѣчія, „Ж. М. Н. Пр.“ 1893 р., кн. 8.

Русская Историческая Библіотека, т. XIX, Спб. 1903 р.; вкінці, на ст. 82 примітка 34, — про Данила Ленчицького, фундатора Радивиловських друкарень, перше в Несвіжу, а потім з 1581 р. в Вильні.

Грушевськiй М. Історія України-Руси, т. VI, 1907 р., ст. 431—432.

Merczyng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych, Краків, 1913 р.

Плиссъ В. Симонъ Будный и его сектанская и литературная дѣятельность въ Москвѣ и Западной Руси. „Христіан. Чтеніе“ 1894 р., кн. IX.

4. Друкарня Василя Тяпинського.

Василь Тяпинський, відомий автор першого друкованого перекладу Євангелія на „просту руську мову“, з походження був „не влох, не немѣць, не доктор, и ниякий поставленый межи попы, а русинъ, своєй Руси услугуючий“, як він сам про себе каже. Тяпинський мав мандрівну „убогу“ друкарню, — може Несвіжську, що з 1565-го року мусіла покинути Несвіж. Ось в цій „убогій“ мандрівній друкарні, десь між 1565—1570 р., Тяпинський і видрукував своє Євангеліє на двох мовах: мовою церковнословянською і з перекладом на „просту руську“ мову; ані місця друку, ані часу його не зазначено, певне тому, що Євангеліє друком не закінчено. До нашого часу збереглося лише два примірники цеї надзвичайно рідкої книжки.

Про цього мандрівного друкаря й гарячого патріота маємо вже добру літературу; звичайно, Тяпинським більше цікавились як перекладчиком, а не друкарем.

Каратаевъ И. Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб.

1883 р., ст. 201—203, № 94. Опис Євангелія, яке Каратаїв відносить на 1580 р.; тут і література по Описах стародруків.

А. Поповъ. Обличительныя списанія, „Чтенія въ Общ. Исторій и Древн. Росс.“, М. 1879 р., I.

Леонидъ Архим., див. „Журн. М. Н. Пр.“ 1884 р., кн. V, ст. 43—45.

Владиміровъ П. Докторъ Фр. Скорина, Спб. 1888 р., ст. 30—31, 203—204, 234.

Владиміровъ П. Предисловіе В. Тяпинскаго къ печатному Евангелію, изданному въ Западной Россіи около 1570 р. „Кіев. Стар.“ 1889 р., кн. I.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстр. исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 256—257.

Карскій Е. Къ исторіи звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи; Варшава, 1893 р., ст. 117—123; „Русск. Фил. Вѣстн.“ т. т. 23—24, 26—30.

Карскій Е. Западно-русскіе переводы Псалтыри въ XV—XVII вѣкахъ. Варшава, 1896 р., ст. 5, 15—19.

Довнаръ-Запольскій М. В. Тяпинскій, переводчикъ Евангелія на бѣлорусское нарѣчіе. „Изслѣдованія и статьи“, т. I, Київ, 1909 р., ст. 232—256. Спочатку те ж саме друковане було в „Извѣстіяхъ“ т. IV, кн. 3, ст. 1031—1064, Спб. 1899 р.

Грушевський М. Історія України-Руси, 1907 р., т. VI, ст. 432—433, 436—437.

Грушевський М. Культурно національний рух на Україні в XVI—XVII віці. Київ, 1912 р., ст. 59—62; на ст. 57 знимок з Євангелії.

Левицький Ор. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову. „Записки Наукового Товариства в Київі“, т. XII, 1914 р.

5. Заблудівська друкарня.

Несвіжські друки 1562-го року були протестанськими, а Євангеліє Тяпинського не закінчене, отже ці друки мало додали до скарбниці нашої культури, а тому Заблудівська друкарня по праву вважається першою поважною друкарнею по Скорині.

Змушений покинути Москву, перший московський друкар Іван Хведорович, разом з товаришем своїм Петром Мстиславцем, подався на Литву, і десь на початку 1566-го року прибув до Вильни, де скоро пізнався з каштеляном виленським, гетьманом литовським Григорієм Олександровичем Ходкевичем. Ходкевич,

горливий оборонець „руського" народу, ласкаво приняв емігрантів і запропонував їм свою службу, — він надумався закласти в родиннім місті своїм Заблудові друкарню і послужити церкві випуском потрібних їй книжок.

Заблудів (на тодішніх друках писали: Заклѧдо́кье, теперішня народня назва: Заблуду́вє) — тепер містечко над річкою Мелетиною, Білостоцького повіту на Городенщині, 18 верстов від Білостоку; заснований Заблудів десь в першій чверті XVI-го в. Ось тут і оселився друкар Хведорович, одержавши наказа від Ходкевича „учинити варстатъ друкарскій", цеб-то закласти друкарню. І Хведорович віддався своїй улюбленій праці, — почав закладати друкарню в Заблудові, на що пішов 1567-й і половина 1568-го року.

Ходкевич мав свої власні плани на друкарство; він бажав, щоби „слово божіе розмножилося, и наученіе людем закону греческаго ширилося". Вирішив він видрукувати „Євангеліе Учительноє" і на це діло „не пощадѣхъ от богодарованных сокровищь дати". Склад цеї книжки роспочав Хведорович, разом з Петром Мстиславцем, 8 липня 1568 р., а 17 березня 1568 р. це „Євангеліе Учительноє" вже побачило світ. Старий гетьман був надзвичайно втішений першим плодом кількалітньої праці і вже мріяв про більшу друкарську роботу. „Пріимѣте сію книгу с любовію — писав він в передмові до цього первенця Заблудівської друкарні, — а я божією помощію о иныхъ книгах, церквамъ божіимъ потребныхъ, промышляти буду, и накладу моєго на то наложити не жалуючи, въскоре ихъ друковати дамъ". Щоб достойно відплатити Хведоровичу за працю, гетьман подарував йому навіть немале село „на упокоєніе".

Ця заблудівська праця Хведоровича має для нас, Українців, особливе значіння. В теперішній час Заблудів знаходиться на мішаній українсько-білоруській полосі, але, здається, український елемент тут переважає, а в XVI віці, в час Хведоровича, цей український елемент безумовно був ще більшим. Отже, не виключається можливість рахувати Заблудів українським, як то й роблять деякі вчені, напр. А. Потебня [1]), К. Михальчук [2]), А. Соболівський [3]),

---

[1]) Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка. Вороніж, 1866 р., ст. 141—143, також: Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи, Вороніж, 1871 р. ст. 91—100, 114.

[2]) Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Руси, Спб. 1877 р., ст. 500—501.

[3]) Очеркъ русской діалектологіи, 1892 р.

М. Грушівський [1]), Ст. Рудницький [2]) і др. А коли б це було так [3]), тоді дата 17 березня 1569-го року, день виходу в світ заблудівського Учительного Євангелія, стає величною датою в історії української культури, — це був би початок нашого друку вже на українській землі.

Десь у цей час кидає Хведоровича його довголітній товариш, Петро Мстиславець, а сам Хведорович 23 березня 1570-го р. випускає в Заблудові ще одну книжку — Псавтир з Часословцем, — останній заблудівський друк. Псавтир перед друком був виправлений і звірений з оригиналом. Заблудівський Псавтир з друкарського боку точно віддає московські перводруки; видно, що Хведорович прибув до Заблудова з понсонами та гравюрами, виготовленими ще в Москві.

Але не довго пробув Хведорович в Заблудові, — обставини змінилися і десь в кінці р. 1572 він помандрував до Львова. Заблудівська друкарня перестала існувати.

Дійсної причини, що примусила Хведоровича покинути Заблудів, ми не знаємо. Ще р. 1570-го гетьман Ходкевич був повний надій на дальше поширення своїх друкованих книжок; тоді в передмові до Псавтиря 1570 року він писав: „Я такоже и вперед працы и накладу моєго жаловати не буду, и другыя книгы, церквам и людемъ божіимъ, во Христа вѣрующимъ, потребныя, друковати дамъ". Але, здається, люблинська унія 1569 р. так зле вплинула на Ходкевича, котрий був проти неї, що він охолов до друкарства і скоро захорів, а це й примусило Хведоровича шукати собі іншого поля, де він міг би не ралом, але духовних „сѣменъ сѣяніемъ время живота своєго сокращати". Гр. Ходкевич помер 9 (чи 12?) листопаду 1572 р., вже по тому, як Хведорович виїхав до Львова.

Про Заблудівську друкарню й видрукувані тут книги зазначу таку літературу:

Калайдовичъ К. Библіографическое извѣстіе о Евангеліи Учительномъ, напечатанномъ въ Заблудовѣ 1569 г. первыми московскими типографщиками — І. Ѳедоровымъ Москвитинымъ и Петромъ Тимоѳеевичемъ Мстиславцевымъ. „Сѣверный Архивъ" 1823 р. ч. V № 4 ст. 318—326. Це доповнення до тих статтів про Хведоровича, що їх надруковано в „Вѣстнику Европы" 1813, 1819 і 1822-го року.

[1]) »Книга«, Відень, 1921 р. ч. І, ст. 2.

[2]) Огляд національної території України. Берлин, 1923 р., ст. 84.

[3]) Для цього треба остаточно на місці добре проаналізувати заблудівський говір.

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Królestwie Polskiem, Краків, 1826 р. т. II ст. 321.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, Краків, 1851 р. т. VIII, ст. 414—416.

Румянцовъ В. Сборникъ памятниковъ, М. 1872 р. вип. I ст. 42—44.

Каратаевъ И. Описаніе славянорусскихъ книгъ, Спб. 1883 р. №№ 75 і 77, — тут і детальна література цих друків по Описах стародруків.

Архангельскій Е. Очерки изъ исторіи зап.-русск. литературы, М. 1888 р., ст. 97.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 228—232.

Грушевський М. Історія України-Руси, т. VI ст. 437—438, 1907 р.

Миловидовъ А. И. Описаніе старопечатныхъ книгъ Виленской Публичной Библіотеки, Вильна, 1900 р. № 6 ст. 14—15.

Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р. ст. 50—52.

Огієнко Ів. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні, див. розд. III, ст. 23—25 в „Старій Україні“ 1924 р.

Зілинський Ів. Львів чи Заблудів? „Стара Україна“ 1924 р. ч. II—V, ст. 54—58. Поважна стаття про заблудівську говірку. Загальний висновок (ст. 58): „Для остаточного вирішення питання про приналежність Заблудова до української території бракують нам поки що потрібні дані“.

6. Друкарня в Євю.

Євє (Поляки пишуть: Jewje, Jewije, Jewie; в давніх виданнях: къ Євю) — це містечко Троцького повіту на Виленщині, в 35 верствах від Вильни, під Слонимом; містечко належало Троцькому Подкоморію — кн. Богдану Огинському, що збудував тут церкву і приписав її до Виленського Св. Духівського манастиря. Манахи цього манастиря (коли в Вильні польска влада, з наказу короля конфискувала їм їхню друкарню, див. ст. 20) заснували тут, на кошти князя Огинського, добру друкарню, що р. 1611-го й випустила першу свою книжку — Псавтир з Новим Завітом. Наш письменник, Мелетій Смотрицький видрукував тут р. 1619-го свою славну Граматику.

А. Папков, Братства, 1900 р. в примітці № 59 на ст. 10

подає, що тепер на місці давньої друкарні знаходиться дім римокатолицького ксьондзя; на городі ксьондзя ще й тепер часом знаходять старі літери...

Література про цю друкарню невелика:

Bandtkie I. S., Hist. druk. w Król. Polsk. I, 120—122.

Wiszniewski M. Hist. Liter. polsk. VIII, 434.

I. W. Jewje, див. „Słownik Geograficzny" т. III, ст. 569—570; 1882 р.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 258.

Папковъ А. Братства, 1900 р., ст. 168—170, примітка 59 на ст. 10.

7. *Друкарня Могилівська.*

Могилівське церковне братство — в місті Могилеві на Дніпрі — було досить рухливим та діяльним і для своїх культурно-освітніх потреб рано заклало собі друкарню. Перший друк Могилівської друкарні — Служебник — вийшов р. 1616-го; але початкові могилівські друки до нас не збереглися.

Під кінець XVII-го віку, коли друкарню тут мав М. Вощанка, Могилівське друкарство було дуже жвавим; пригадаю, що тут передруковували твори українських письменників; так, р. 1697-го тут передруковано „Євангеліє Учительное" 1619 р. Кирила Ставровецького, а р. 1699-го — його ж „Перло многоцінное"; того ж року тут вийшло третє видання твору нашого письменника І. Галятовського — „Небо Новое".

Про цю друкарню зазначу таку літературу:

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Król. Polsk., 1826 р., т. II, ст. 6—7.

— О могилевской братской типографіи. „Могилевскія Губ. Вѣдомости" 1847 р., № 34, ст. 811—812.

Wiszniewski M. Hist. Liter. polsk. т. VIII ст. 429, 1851 р.

Флеровъ І. Типографія при Братствѣ Могилевскомъ Богоявленскомъ, див. його „О православныхъ церковныхъ братствахъ", Спб. 1857 р. ст. 131.

Пекарскій П. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II ст. 675.

Жудро Ѳ. Исторія Могилевскаго Богоявленскаго Братства. Могилів на Дніпрі, 1890 р.

Папковъ А. Братства, 1900 р. ст. 173, 255—257.

Масловъ С. И. Къ исторіи западно-русскихъ типографій

XVII вѣка. „Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговѣ 1909 г.“ Москва, 1911 р. т. III ст. 371—376, з 6 малюнками. Автор росповідає про підроблене видання М. Вощанки р. 1697-го праці К. Ставровецького: „Учительное Євангеліе“ 1619 р. Про Могилівську друкарню і М. Вощанку тут ст. 373—376.

Д. Ровинський в своїй праці: „Подробний словарь русскихъ граверовъ“ Спб. 1895 р. згадує про таких могилівських граверів: Ангилейко Ѳедоръ ст. 12, Аѳанасій П., Вощанка Василь ст. 122, Вощанка Максим ст. 122—124. Про гравюри могилівських видань ст. 39—40.

Пекарскій П. Наука и литература, т. II, на ст. 675 подає спис могилівських граверів за XVIII в., за добу Петра I.

8. Кутеїнська друкарня.

Кутейно — це містечко на Могилівщині, Оршанського повіту, коло м. Орші. Р. 1630-го Богдан Стеткевич заснував тут манастиря, а його мати, княжна Анна Огинська, подарувала село кутеїнському манастиреві, дозволяючи, якщо „похочутъ школу наукъ писма языкомъ Еллѣнословенского, Латѣнского, Полского и Русского, также и друкарню, ведлугъ можности мѣти“ [1]).

Українець, київський друкар Спиридон Соболь, переніс до Кутеїнського манастиря з Києва свою друкарню [2]), і першу книжку тут випустив р. 1631 („Молитвослов“).

Але скоро Спиридон Соболь перейшов до Буйничів, а Кутеїнська друкарня існувала по 1655 р., а потім її перенесено до Росії — до Іверського новгородського манастиря. Про це читаємо в Іверськім виданні р. 1661-го „Брашно духовное“ таке: „Псалтырь блаженнаго пророка и царя Давыда еще на Бѣлой Россіи, въ монастыри Кутеенстѣмъ, начахомъ тисненіемъ печатнымъ издавати; нашедше же брани, оставлену сію и недокончанну нами, убогими монахи... съ нею (друкарнею) и со всимъ вкупѣ во область Велико-Новгородскую 7163 лѣто (= 1655 р.) пресели ны“. Отже, як бачимо, заснована українцем друкарня дала початок друкарні вже на московській землі.

Пригадаю тут, що в Кутеїнській друкарні року 1653-го перевидано „Лексикона Славенороссkаго“ київського вченого друкаря Памви Беринди.

---

[1]) Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи сѣверо-западнаго края, т. II № 33.

[2]) Про друкарню Соболя в Київі і про самого Соболя див. нижче в розділі XIII.

Про цю друкарню зазначу:

Bandtkie I. S. Hist. druk. polsk. I, ст. 323.

Стасовъ В. В. Сочиненія, т. II, 173.

Леонидъ Арх. Типографія Оршинскаго Кутеинскаго и Иверскаго Валдайскаго монастырей съ 1630 по 1665 г. „Вѣстн. Общ. др.-русск. искусства" 1874 р. розд. IV, ст. 92—95.

Харламповичъ К. Западнорусскія прав. школы, 1898 р., ст. 372.

9. Буйницька друкарня.

Буйничі — це новозасноване містечко в 7 верстах коло Могилева, на березі Дніпра; в містечку був Буйницький Святодухів манастир, заснований Стеткевичем. Київський друкар, непосіда Спиридон Соболь перейшов сюди з Кутейна і заснував тут друкарню, — „въ новозаложеномъ мѣстѣ Буйничахъ, въ маетности его милости пана Богдана Стеткевича, подкоморего Мстиславского" і р. 1635-го випустив тут Псавтиря. Через рік Соболь перейшов звідсі до Могилева.

Про цю друкарню зазначаю:

Каратаевъ И. Описаніе старопечатныхъ книгъ, 1883 р. ст. 448 № 425; тут і література з Описів стародруків.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстр. исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 275.

10. Супрасльська друкарня.

Супрасльський Благовіщенський манастир заснував Олександер Іванович Ходкевич року 1498; манастир цей знаходився в двох верстах коло Супрасля, містечка Білостоцького повіту на Городенщині. В кінці XVII-го віку при Супрасльськім манастирі, за допомогою Кароля Радивила, засновано друкарню; перша книжка з цеї друкарні — Служебник — вийшла року 1695-го. Через те, що панам Ходкевичам належав і Заблудів, в нашій літературі часом стрічається твердження, ніби Заблудівська друкарня перейшла до Супрасля.

З перервами Супрасльська друкарня проіснувала майже сто років, аж до кінця XVIII-го віку. Про неї:

Модестъ Архим. Супрасльская типографія и ея изданія. „Вѣстникъ западной Россіи" 1867 р. т. II № 7.

— „Памятная книжка Гродненской губерніи" на 1880 і на 1890 р.

I. Krz. Supraśl, див. „Słownik Geograficzny" т. XI ст. 590—591; 1890 р.

VI.

Друкарство на Галицькій Землі.

Роспочавшись на чужій землі — в Кракові р. 1491-го, українське друкарство надовго занепало. В цей час на українській землі друкарство ще не стало необхідною потребою дня; і справді, — по церквах було досить писаних книжок і особливого недостатку їх на Галицькій Землі не помічалося; якіхсь релігійних хвилювань через псування писарями богослужбових книжок не було; звички мати в себе друковану книжку тоді ще не знали, а коли ця звичка й явилася у нашої вищої інтелігенції, то вона задовольняла її книжкою чужомовною, — латинською та польською; накінець, — завзятої релігійної боротьби проти Українців тоді ще не велося. Отож до 1569-го року, — до року Люблинської унії, — на Вкраїні ще не відчувалося гостро потреби в друкованім слові.

Але справа різко змінилася зараз же по 1569 році, цеб-то по політичній Люблинській унії, — з цього часу роспочинається вже гострий похід на українську віру, де-далі напруження всього народу все збільшувалось. На оборону батьківської віри та своєї національности міцно стали церковні братства. Для заведення друкарства настав тоді відповідний час.

Власне, постійного, безперервного друкарства до цього часу у східного Словянства тоді ще не було. Друкарство появлялося спорадично, трималося декільки років — і вяло, не росцвівши; таким от і було те білорусько-українське друкарство, що його розглянув я в попередніх розділах. Друкарство трималося ласкою окремих меценатів і було до певної міри їхньою примхою; в той час воно ще не приносило доброго матеріяльного зиску, а тому й не могло існувати само по собі; навіть пізніще бідніші церкви частіше вживали писаних книжок, бо ще довго, аж до XVIII-го віку писана книжка все була дешевшою, ніж друкована та й довіря до добре писаної книжки було більшим.

Ясно загорілося було наше друкарство ще р. 1491-го в Кракові, але згасло того ж самого року; не горів, а палахкотів Скорина своїми славними виданнями на цілий словянський світ, але р. 1525-го спинилися й вони; р. 1562 у Несвіжу, р. 1564 в Москві, р. 1569 в Заблудові, р. 1570 у Тяпинського роспочалось було друкарство, але зараз же припинилося й воно, а Тяпинський навіть не додрукував роспочатого перекладу Євангелія. Друкарство заводилося навпомацьки і шукало собі міцного

грунту, де б вже назавсіди осісти. І грунт такий знайшовся, — це була українська земля, а саме — столичне місто західної України, Львів.

Роспочав цей друк у Львові московський емигрант, Іван Хведорович, що й став з того часу першим друкарем на українській землі.

Спроб друкування книжок до Хведоровича, певне, було більше, але ми про них мало знаємо. Так, в передмові до Псавтиря заблудівського р. 1570-го гетьман Ходкевич оповідає: „В нынешняя времена панованія Жикгмонта Августа, въ здѣшнемъ паньствѣ єго милости Государя нашего отчизномъ, якъ в коруне польскои, такъ и в великомъ князъствѣ литовском, на различныхъ мѣстѣх, тщаніемъ и попеченіемъ многих людей, промышлено єсть, создавши варстаты друкарскія, тиснуть.“ Отже тут єсть вказівка, що ще до заблудівських друків появлялося друкарство, але про нього ми мало знаємо.

Як місце зародження вже постійного друкарства, друкарство Галицької Землі надзвичайно цікаве, але на жаль, воно ще мало досліджене. Друкарству Галицької Землі випала надзвичайно гірка доля, — йому першому доводилось приймати на себе такі дошкульні удари з боку римо-католиків, що увесь час намагалися знищити галицьке друкарство. Історія, скажемо, львівської братської друкарні — це сумний опис вікової героїчної боротьби львівського міщанства з латинською навалою. Король польський дуже легко роздавав привилеї на руські друкарні у Львові, а р. 1651 навіть подарував руські львівські друкарні якомусь гостинському хорунжому Студзинському[1]), — і Братство мусіло витрачати сили свої не на збільшення та удосконалення друкарської справи, а лише на оборону його існування. Цього факту, — що галицьке друкарство увесь час було серед цілком несприятливих обставин, — цього факту не може опускати дослідник історії друкарства на Галицькій Землі.

Про це друкарство тепер зібралося вже досить ріжних дослідів по окремих питаннях, але доброї монографичної праці про все друкарство Галицької Землі ще не маємо. А попередні праці про це рішуче перестарілися. Вкажу таку літературу.

Zubrzycki Dionyzi. Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi. Львів, 1836 р. ст. 1—90. Це перший

---

[1]) Див. про це далі, в розділі VIII.

огляд цілого друкарства на Галицькій Землі. — Ця праця Д. Зубрицького, без зазначення імени автора, була в скороченні передрукована в „Журн. М. Н. Пр." за 1838 р. ч. XIX кн. 9, ст. 560—585 під назвою: „О Славяно-русскихъ типографіяхъ въ Галиціи и Лодомиріи". Року 1912-го цю працю Д. Зубрицького в польській мові знову передруковано з зазначенням поправок А. С. Петрушевича у „Временнику Ставропигійскаго Института" на 1913 р., ст. 1—54.

Року 1849-го у „Временнику Москв. Общ. исторіи и древн. Росс." надруковано працю проф. М. Максимовича: „Книгопечатаніе въ Червоной Руси"; пізніше поширену цю статтю надруковано в „Кіев. Епарх. Вѣдом." 1872 р. № 10 під назвою: „Свѣдѣнія о книгопечатаніи въ Южной и Юго-Западной Россіи". Але Максимович не далеко вперед пішов, рівняючи до Зубрицького.

Зазначу ще загальні праці, що цеї справи торкаються лише принагідно.

Zawadzki Wł. Literatura w Galicyi, 1772-1848. Львів, 1878 р. ст. 1—158. Відбитка з „Przewodnika Naukowo-Literackiego". Розідл I: Про друкарні в Галичині.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб. 1884 р. ч. II ст. 341—343.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб. 1889 р. ст. 266—270: Друкарство в Галичині.

Эйнгорнъ В. Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. Москва, „Книговѣдѣніе" 1894 р. №№ IX—X. Рец. Ів. Копача в „Записках", Львів, 1896 р. т. IX ст. 18—19.

VII.

Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Українській Землі.

Покинувши Заблудів, десь в другій половині 1572-го року, з великими друднощами перейшов Хведорович до Львова і тут і заклав р. 1572—1573 найпершу друкарню вже на Українській Землі. Доля судила, щоб ця друкарня Хведоровичева стала в нас початком вже постійного українського друкарства, — і в цім як раз і полягає велике значіння Хведоровича в історії нашої культури. Хведорович не був звичайним собі друкарем, — він перший заклав нам постійне друкарство у Львові та Острозі,

він був тим мужем, що започаткував нам вже новочасну добу в історії української культури.

Не подаю тут окремої біографії Івана Хведоровича[1]), — її заступить „Хронологична канва“ до життя його, на основі якої легко скласти собі найповніщий житепис цього славного мужа.

Джерела для вивчення життя й діяльности Івана Хведоровича.

Про життя славного друкаря знаємо не багато певного, бо джерельного архивного матеріялу для цього маємо ще мало. Цей брак джерел надто помітний особливо по 1883 р., коли — в 300-літню річницю смерти друкаря — настав час підвести правдиві підсумки всій праці Хведоровича. До довгого часу власне навіть не знали, де шукати нових матеріялів про Хведоровича.

В грудні 1883-го р. та в січні 1884 р. працював у Львові проф. С. Пташицький; пошукавши в земському та мійському архивах львівських, знайшов тут аж 34 незнаних доти документи про Хведоровича за роки 1573—1584 і видрукував їх в „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności“, Краків, 1886 р. т. XI ст. 21—43. На жаль, Пташицький не цілком використав свої цінні документи. Один з тих документів, — умова Хведоровича з малярем і ритовником Гринем 1583 р. — надрукований в „Арх. Ю.-З. Росс.“ ч. I т. X № 169 та в „Akta Grodzkie“ т. X ст. 145.

Через 18 років по С. Пташицькім львівськими архивами зацікавився відомий польський археолог Ф. Бостель, який знову знайшов тут 6 нових документів про Хведоровича, котрі, власне, освітлюють добу вже по смерти Хведоровича, за р. р. 1585—1588. Знайдені документи Бостель опубликував р. 1902 в I річнику, зшиток II „Pamiętnik Literacki“, ст. 294—303 в статті під назвою: „Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie“. Документи дуже цінні, — один з них описує друкарню Хведоровича (їх у нього було де-кільки), яку пізніще р. 1588 разом з частиною книжок купив Кузьма Мамонич до Вильни.

Скоро знайшлося ще нове джерело для вивчення життя Хведоровича. Директор Київського Центрального Архиву, І. М.

---

[1]) Хто цікавиться життям його, відсилаю до своєї праці: »Іван Хведорович. Історично-літературна монографія«, або: »Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні, життя і діяльність.« Див. »Стара Україна«, Львів, 1924 р. №№ II—V ст. 21—34.

Каманин серед Луцьких мійських книг за 1575 та 1576 роки знайшов великої ціни документи про Івана Хведоровича і передав їх І. І. Малишевському, котрий і оголосив їх р. 1893-го в VII кн. „Чтеній въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца", ст. 95—116 в своїй праці: „Новыя данныя для біографіи Ивана Ѳедорова, русскаго первопечатника". Нові документи оповідають нам про життя Хведоровича у князя К. К. Острізького, що призначив нашого друкаря-диякона „справцею" (управителем) Дерманського манастиря (20 верст від Острога).

До цих матеріялів треба додати ще той матеріял, що був і давніще відомий, а саме — передмови та післямови до всіх 7-ми великих Хведорівських друків, — цих важних передмов ніяк не може оминути науковий дослідник. Особливо велику ціну має автобіографична післямова Хведоровича в львівськім „Апостолі" 1574-го р. на л. 260—264, що має назву: „Повѣсть, откуду начася и како совершися друкарня сія", — це з запалом та драматизмом написані правдиві спомини нашого друкаря про своє гірке емигрантське життя до 15 лютого 1574-го р., і ці спомини — дорогоцінний матеріял для дослідника життя першого друкаря. Див. про них статтю Ів. Кревецького: Спомини Івана Хведоровича про початки друкарства на Україні, „Стара Україна" ч. II—V; тут „Повѣсть" перекладено на мову українську.

Зазначу тут ще три пастирських листи єпископа львівського Гедеона Балабана — від 8. XI. 1585 р., 10. XII. 1586 р. і 1. V. 1587 р., що малюють долю заставленої друкарні Хведоровича (див. їх в Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, Львів, 1895 р., т. I, № 79 та 89, і „Юбилейное изданіе" Львів, 1886 р., № 85), а також лист 1589-го р. 6 листопаду патріярха Єремії до народу українського допомогти викупити від жида заставлену друкарню Хведоровича (див. „Архивъ Ю.-З. Росс." ч. I. т. X № 176 мовою грецькою, а в „Юбил. изд." № 86 мовою українською). Цінний також акт присуду заставленої друкарні Ізраїлю Якубовичу з 4 грудня 1584 р. (див. Monumenta ст. 103 № 74). Цінна й згадка про замовлення Хведоровичу зробити пушку, „Źródła dziejowe" т. IX ч. II. ст. 119.

Крім цього, ще П. Строєв надрукував два важні документи половини XVII-го віку: „Сказаніе извѣстно" (див. його „Описаніе книгъ Царскаго, М. 1836 р. ст. 437—454), — документи ці змальовують початок московського друкарства до 1564 р.

Оце й всі ті джерела, на яких основі можна вже з більшою точністю писати про Хведоровича.

Так уже повелося в житті нашому, що про великих людей ми знаємо занадто мало; люде ці за життя свого звичайно не мають загального визнання своїх заслуг і стають „великими“ лише по смерті своїй. Те само сталося й з першим друкарем на українській землі — Іваном Хведоровичем.

Цілком певного про Івана Хведоровича знаємо ми не багато, хоч цей великий муж вповні заслуговує на нашу найбільшу увагу. Я зібрав всі архивні документи, що стосуються життя та діяльности Івана Хведоровича[1]) і подаю їх тут коротенько в хронологичнім порядкові. Я подаю тут лише те, що нам точно відомо з давніх документів, відкидаючи всякі документами не оправдані здогади про Хведоровича.

Те, що подаю далі — це лише хронологична канва до життя Івана Хведоровича; нехай по канві цій кожний дослідник вишиває собі такий малюнок життя великого друкаря, який подиктує йому його здоровий критичний розум. Друкую цей розділ також і з методологичних поглядів, — може ця моя канва про Хведоровича стане зразком для інших праць, бо ж багато заслужених українських мужів чекають ще бодай такої канви.

Все, чого нема в архивних документах, а що я сам припускаю, беру в клямри [ ].

A. Хронологична канва до життя друкаря Івана Хведоровича.

Літопис життя та діяльности.

I. Друкар Іван Хведорів в Москві.

1. Друкарство до Хведорова.

[1553]. „Царствующу надъ всею Росією царю и великому князю Іоанну Василієвичу всеа Русіи, вложи єму Богъ во умъ благую мысль, єже бы єму изряднѣє въ Рустѣй земли учинити и вѣчная память по себѣ сотворити: произвести бы єму отъ письменыхъ книгъ печатныя, крѣпкаго ради исправленія и утвержєнія, и скораго дѣланія и легкія ради цѣны, и своєя ради похвалы, и такоже бы въ царьствующемъ градѣ Москвѣ и во всей Росіи учинити, якоже въ Грекахъ и въ Нѣмецкихъ земляхъ, въ Виницѣи (Венеція) и во Фригіи (Італія), и въ Бѣлой Руси въ Литовстѣй земли, и въ прочихъ тамошныхъ странахъ, дабы было святыя книги праведно и несмутно всякому православному христіянину прочитати и глаголати по нихъ... И тако, повелѣніемъ

[1]) Документи ці друкую цілими в кінці моеї окремої монографії про Івана Хведоровича.

царя и благословеніемъ Макарія митрополита, начаху людіе изыскивати мастеровъ къ тому печатному дѣлу, кто бы смысленъ и разуменъ обрѣлся къ таковому дѣянію; и обрѣтеся нѣкто хитръ, разуменъ и смышленъ къ таковому орудію у Николы чудотворца Гостунского[1]) (иже и нынѣ зрится той храмъ близъ двора царева, внутрь самого града Кремля) діяконъ званіемъ, Іоаннъ Ѳедоровъ сынъ, да клеврета его Петръ Тимоѳеевъ сынъ Мстиславецъ, оба явистася искусна таковому хитрому дѣлу; глаголютъ же нѣцыи о нихъ, яко отъ самѣхъ тѣхъ Фрягъ (Італійців) таковое ученіе пріяста, сего ради повелѣнно бысть имъ отъ царя то дѣло составляти... Повѣствуєтжеся отъ нѣкихъ, яко преже ихъ нѣцыи, или будетъ и они сами, малыми нѣкими и нѣискусными начертаніи печатываху книги. Послѣди же совершеннѣ той Іоаннъ да Петръ искусъ пріяста отъ тѣхъ прежереченныхъ Фрягъ"... *Сказаніе извѣстно* половини XVII-го віку, П. Строевъ, Описаніе книгъ Царскаго, М. 1836 р. ст. 449—451, 439.

2. Будова друкарні.

1553 р. „Повелѣніемъ благочестиваго царя и великаго князя Ивана Васильєвича всея Русіи, и благословеніемъ преосвященнаго Макарія митрополита начаша изыскивати мастеръства печатных книгъ". *Післямова Апостола 1564 р.*

1563 р. „Повелѣніемъ благочестиваго царя и великаго князя Ивана Васильєвича всея Русіи и благословеніемъ преосвященнаго Макарія, митрополита всея Руси, друкарня сставися въ царствующемъ градѣ Москвѣ". *Післямова Апостола 1574 р.*

3. Перші друки.

1563 р. квітня 19. Хведорів разом з Петром Мстиславцем роспочав в Москві друкувати „Апостола". *Апостол 1564 р.*

1563 р. грудня 31. Помер митрополит Московський Макарій (покровитель Хведорова).

---

[1]) Церкву Миколи Гостунського збудувала ще цариця Софія Палеолог під назвою церкви Миколи Льняного. Року 1505 сюди перенесено з села Гостуні чудотворного образа св. Миколи Гостунського, і з того часу ця церква стала зватися церквою Миколи Гостунського. Року 1816 цю церкву закрито і знесено. Через те, що Хведорів був дияконом Гостунським, а село Гостунь — Калужської губ. Лихвинського повіту, повстала легенда, ніби Хведорович був Калужанин. Сам себе Хведорович все звав »Москвитин« або — з Москви, — скоріще в розумінні росіянин, але можливо також — з Москви міста.

1564 р. березня 1. Вийшов у світ в Москві „Апостол" на 6+261 листів, in folio. *Каратаєв, Описаніе 1883 р., № 69.*

1565 р. вересня 2. Хведорів роспочав разом з Петром Мстиславцем друкувати „Часовника". *Післяслово до Часовн. 1565 р.*

1565 р. жовтня 29. Закінчено друком „Часовника", на 172 листи in 8°. *Там же, Каратаєв № 70.*

4. Переслідування друкарів.

[1563—1566]. „Презѣлнаго ради озлобленія, часто случающагося нам, многіе начальники, и священноначальники, и учители на насъ, зависти ради, многія єреси умышляли, хотячи благоє въ зло превратити, и божіе дѣло вконець погубити." *Післямова „Апостола" 1574 р.*

II. Іван Хведорович на Білій Русі.

1. Хведорович у гетьмана Ходкевича.

[1566 р. початок]. „Зависть и ненависть (отъ многихъ началникъ, и священноначалникъ, и учитель), сія убо насъ от земля и отечества, и от рода нашего изгна, и въ ины страны незнаємы пресели", *там же.* Разом з Петром Мстиславцем [взявши жінку й дітей, взявши деякі друкарські річі, пунсони й гравюри, пор. в Апостолі 1574 р.: „Друкарня сія съставися въ царствующемъ градѣ Москвѣ", а також по декільки примірників „Апостола" та „Часовника"], переїхав на Литву [до міста Вильни], де тоді був сейм, і тут познав його Григорій Олександрович Ходкевич, тоді Виленський каштелян і гетьман Великого Князівства Литовського; той „изообрѣтохъ себѣ в дѣлѣ друкарьскомъ людей наученых, Ивана Ѳеодоровича Москвитина да Петра Тимоѳѣєвича Мстиславца". *Учит. Евanг. 1569 р.* Ходкевич відправив друкарів до свого родинного міста Заблудова.

2. Життя в Заблудові.

[1566—1560]. Гетьман Ходкевич „повелѣ имъ учинити варстат друкарьскій", *Учит. Ев. 1569 р.*, і тому Хведорович та Мстиславець засновують друкарню в Заблудові. До справи друкарської добре ставилися й сини Ходкевича — Андрій та Олександер: „они виновни суть таковыя ползы", *Апостол 1574 р.*

1568 р. липня 8. „Начася друковати книга, зовомая Євангеліє Учителноє". *Учит. Ев. 1569 р.*

1569 р. березня 17. Друкування Євангелія Учительного закінчено. Книга на 8+399 арк. in f. „выдана єсть во отчизном имѣнію пана виленьскаго, гетмана наивышшаго, Григорія Александро-

вича Ходкевича, в мѣсте зовомом Заблудо́вью, властным накладом єго милости", *там же. Карат. № 75.*

[1569 р.] Гетьман Ходкевич (в подяку за працю) Івану Хведеровичу „весь (село) немалу дарова на упокоєніє". *Апост. 1574 р.*

1569 р. липня 1. Люблинська унія Польщі з Литвою.

[1569 р.] Петро Мстиславець покинув Хведоровича.

1569 р. вересня 26. „Начася друковати" Псавтир і Часословець, *Псавт. 1570 р.*

1570 р. березня 23. „Совершена бысть книга сія", на 17+240+69 л. in 4°, *Карат. № 77.* Гетьман задоволений був книжкою і в передмові писав: „Я такоже и вперед працы и накладу моєго жаловати не буду, и другыя книги, церквам и людемъ божіимъ, во Христа вѣрующимъ, потребныя, друковати дамъ".

3. Ходкевич охолов до друкарства.

[1570—1572]. „От єго милости пана Григорія Ходъкевича всякими потребами телесными, пищею и одеждею (Хведорович) удоволенъ бѣхъ... Єгда же пріити єму (Ходкевичу) въ глубоку старость, и начастѣ главѣ єго болѣзнію одержимѣ бывати, повелѣ намъ (Хведоровичу) работанія сего (друкарства) престати, и художьство рукъ наших нивочто положити, и въ веси земледѣланіемъ житіє мира сего препровождати... И сего ради понудихся ити оттуду". *Апостол 1574 р.* Хведорович вирішив перебіратися до Львова.

4. До Львова.

[1572 р. перед листопадом]. Хведорович кидає Заблудів, і (разом з семєю своєю), взявши належне йому друкарське майно, а також частину видрукуваних книжок, їде у Львів під час морового повітря, що лютувало р. 1572-го. „И въ путь шествующу ми, многи скорби и бѣды обрѣтоша мя, не точию долготы ради путнаго шествія, но и презелному повѣтрею дышущу, и путь шествія моєго стѣсняющу, и просто рещи — вся злая и злых злѣє". *Апостол 1574 р.* „Иван друкар помыслил был болше книг ремесла своєго друкарского на потребу церквам святым розмаитых для хвалы божеи а науки православным християном выдати, на що зближился был, зо всѣми варстати своими, до мѣста славнаго Львова". *Грамота єп. Гедеона Балабана 8. XI. 1585 р., Monumenta № 79 ст. 111.*

1572 р. листопада 9 (чи 12). Помер гетьман Григорій Олександрович Ходкевич.

III. Іван Хведорович у Львові.

[1572 р. кінець]. Хведорович прибув до Львова й оселився на Підзамчі. *Акти.*

1573 р. „Пресельник і пришлець", Хведорович засновує друкарню у Львові на Підзамчі. „Вселшумися въ преименитомъ градѣ Львовѣ, начахъ богоизбранноє сіе дѣло къ устроєнію навершати. И обтицахъ многащи богатыхъ и благородных въ мирѣ, помощи прося от нихъ, и метаніє сътворяя, колѣномъ касаяся, и припадая на лицы земном, сердечно каплющими слезами моими ноги ихъ омывах, и сїє не єдиною, ни дващи, но и многащи сътворях. И въ церкви священнику всѣмъ въ слухъ повѣдати повелѣхъ. Не испросих умиленными глаголы, ни умолих многослезнымъ рыданіем, не исходатайствовахъ никоєя милости ієреискими чинми[1]). И плакахся прегоркими слезами, єже не обрѣтохъ милующаго, ниже помагающаго, не точію же в рускомъ народѣ, но ниже въ грекахъ милости обрѣтох, но мали нѣцыи въ ієрейскомъ чину, иніи же неславніи въ мирѣ обретошася, помощь подающе". *Післямова з Апостола 1574 р.* Єпископом львівським був тоді ставленик короля Іван Осталовський, а Гедеон Балабан, не затверджений королем, жив у Стрятині.

1573 р. січня 26. Львівська мійська рада забороняє Івану друкареві (Iwan impressor) держати столярських помічників і робити столярні роботи (в новозаснованій своїй друкарні). *Пташицький N 1.*

[1573 р.] Цар Іван Грозний передав через литовського посла Михайла Богдановича Гарабурду князю К. Остріжському рукопис Геннадієвої Библії 1499 р.

[1573 р.] Добре знаний у Львові Сенько Сідляр, приятель кн. А. Курбського, позичає Хведоровичу на урядження друкарні 700 злотих. *Пташицький № 4.* — Сказанія кн. Курбскаго, Спб. 1833 р. ч. II. ст. 231—235.

1573 р. лютого 25. „Начася книга друковати, рекомый „Апостол", въ богоспасаємомъ градѣ Львовѣ". *Апостол 1574 р.*

[1]) Місце це бере Хведорович дослівно з першого листа кн. А. Курбського до царя Грозного р. 1563-го: »Не испросихъ умиленными глаголы, ни умолихъ тя многослезнымъ рыданіемъ, и не исходатайствовахъ отъ тебя никоеяжъ милости Архіерейскими чинами.« Див. »Сказанія князя Курбскаго« Спб. 1833 р. ч. II ст. 5.

1573 р. грудня 7. Львівська мійська рада, йдучи на поміч людині захожій, дозволила друкареві руському Івану (Iwan impressor Ruthenus) найти собі столяра десь в іншому місці, записати його до цехового львівського майстра і вже від того наняти його собі на півроку. *Пташицький № 3.*

1574 р. лютого 15 (25). Хведорович закінчив друк „Апостола" (найпершої вже на українській землі друкованої книжки), на 14+264 л. in folio. *Апостол 1574 р. Каратаєв № 84.*

[1574 р. лютий — березень. З видрукуваним „Апостолом" Хведорович побував у князя Острізького і той запросив його до себе на службу].

IV. Іван Хведорович на службі у князя Костянтина Острізького.

1. Хведорович готується до відїзду.

[1574 р.]. Всесильний Бог „благоволил убо православному князю въ умъ сіє пріати, да мнѣ многогрѣшному и зѣло недостойному повелит божественное слово всѣмъ повсюду тисненіем печатным предложити". *Післямова Библії 1581 р.*

1574 р. травня 6. Іван Хведорович, руський друкар (Iwan Fedorowicz, impressor ruthenus), не має чим виплатити Сенькові Сідляреві з Підзамча львівського 700 злотих, а тому зобовязується виплатити борг перед Різдвом і в забезпечення цього боргу передає Сенькові в заставу все рухоме своє майно: руські книжки, друкарню та всі інструменти. *Пташ. № 4.*

1574 р. травня 12. Іван, друкар книг руських, мешканець на той час (перед тим?) львівський (Iwanus impressor litterarum ruthenicalium, incola protunc leopoliensis), уповноважує свого сусіда, кравця Русина Касіяна, виправити 32 злотих за взяті в борг руські книжки з вихреста Івана. *Пташ. № 5а.*

2. Хведорович — управитель Дерманського манастиря.

1575 р. березня 2. Князь Костянтин Острізький силою вигнав мирянина Михайла Джусу, що проти волі князя, стараннями Поляків, став р. 1571-го нареченим ігуменом княжого Дерманського манастиря. На місце Джуси князь призначив „справцею" (управителем) цього манастиря діякона Івана Хведоровича і дає йому до рук манастир зо всіма маєтками. *Арх. Ю.-З. Рос. ч. I т. 1 № XI.*

1575 (чи 1576) р. Єпископ Гедеон Балабан почав мешкати у Львові, а до цього часу пробував у Стрятині або в Галичу.

[1575—1576 р.]. Хведорович поволі збірає потрібне для урядження Острізької друкарні майно. Від Дермані до Острога 20 верстов.

1575—1582. Хведорович часто навідується до Львова по справах Острізької друкарні, а також і по своїх власних — продаж книжок.

1575 р. березня 25. Ставши особисто перед львівським цивільним урядом, Іван Хведорович (Iwan Fedorowicz, impressor ruthenus, incola leopoliensis) видав уповноважнення своїому слузі Василю Лесятинському виправити борг з Івана Шпака або з його поручителя Дахна, мешканців коломийських. *Пташ. № 6.*

1575 р. травня 23. Селяне манастирського Дерманського села Кунина заняли поле селян села Спасова, що належало вдові Григорія Ходкевича (Спасівці за життя Ходкевича часто нападали на Куниниів, а тепер, коли патроном манастиря став князь Острізький, почали мстити їм). *Малишевський ст. 111.*

1575 р. серпня 9. Селяне Дерманського манастирського села Кунина напала на селян Спасівських і попалили та забрали їм сіно, а їх самих побили та пограбували. „Иван Друкар, справца монастыра Дерманского", обіцяв задовольнити селян. *Малиш. ст. 112—113.*

1575 р. серпня 16. Прийшовши особисто до львівського цивільного уряду, Іван, друкар руських книжок (honestus Iwanus, littetarum ruthenarum impressor), склав протеста проти Русина Івана Шпака, мешканця коломийського, що не виплатив йому на умовлений час 20 талярів (= 23 злотих). *Пташ. № 5b.*

1576 р. квітня 2. „Пан Иван Друкар, справца монастыря Дерманского", разом з слугами манастирськими, „в понедѣлокъ, мѣсяца апреля второго дня, за властным росказанєм єго милости князя воєводы Києвского, пана своєго, наєхавши моцно, кгвалтом на именє Спасово, самых панов и подданых их Спасовских позбивали и поранили", а майно розграбували. *Малиш. 113—114 № IV.*

1576 р. липня 2. Скарга селян Спасівських, що р. 1576 червня 26 дня у вівторок „служебник велможного его милости князя Костянтина Острозкого, воєводы Киевскаго, маршалка землѣ Волынскоє, старосты Володимерского, Иван Друкар, державца монастыря Дерманского, наехавши моцно, кгвалтом з слугами", Спасівчан „позбивали, помордовали, и з них сермяги, поясы з мошнами, з грошми и шапки познимали... А поехавши до череды нашоє, пастухов наших позбивали и ледве их самых

з душами попускали; кони, быдло, овцы с череды кгвалтовне побрали". *Малин. ст. 114—115 № V*

1576 р. вересня 5. Свідоцтво возного про те, що в пятницю 31 серпня він оглядав рани пана й селян Спасівських; ці рани наніс їм Ганус, служебник „пана Ивана Друкара", а сам „панъ Иванъ Друкаръ" не вернув награбованого, хоч про це й було „росказаннє єго милости князя воєводы Київского" *Малин. 115—116 № VI.*

[1576]. Хведорович переходить до Острога [разом з своєю семєю і сином Іваном].

3. Іван Хведорович в місті Острові.

[1576—1577]. Остаточне урядження друкарні в Острозі. Друкарня містилася в замку, *Пташ. № 14 ст. 31,* поруч з одночасово урядженою Академією. В опису Острізького замку 1602 р. читаємо: „Stajnia w przygródku z podwórzem, przy niej Drukarnia i Szkoła." Див. далі розд. XI, 1 про Острізську друкарню.

1577 р. перша половина березня. „Пан Іван (Хведорович) в добрім здоровї та спокої ще перед Середопістям приїхав до дому із Львова". *Пташ. № 7 ст. 26.*

1577. Іван Хведорович ще перед Великоднем прислав гроші на руки Власа Замочника у Львові і Сенька Сідляра, теж львовянина, з проханням переслати ті гроші до Кракова Мартину Сіннику. *Пташ. № 7 ст. 25.*

1577 р. травня 14. Мартин Сінник, міщанин краківській (civis cracoviensis), пише в листі до Власа Замочника, міщанина львівського, що він чув, що Іван Хведорович ще перед Великоднем прислав з (Острога) йому, Власові, і Сеньку Сідляреві 600 злотих, щоби вони одіслали їх в Краків йому. Бо він, Мартин Сінник, для потреб Івана Хведоровича викликав до Кракова купців з Німеччини. Купці ці приїхали в Краків на ярмалок 8 мая і на приняття їх Сінник витратив 600 злотих. Сінник просить вернути йому ці гроші на імя пана Томаша в Люблині, якому вже передав повновласть. А колиб грошей цих не вернено, Сінник буде правити їх судом, бо він має певну відомість, що пан Іван в добрім здоровї і спокої ще перед Середопістям до дому зо Львова приїхав. *Пташ. № 7.*

1577 р. червня 7. Заява Власа Замочника львівській Магдебургії, що він з Мартином Сінником по справі, про яку писано в листі від 14 травня, нічого не мав і що за порочення його доброго імени він тягне Сінника до суду. *Пташ. № 7.*

1577 р. червня 15. Ставши особисто перед судом львівським, Іван Хведорович (honestus Iwan Fedorowicz, impressor ruthenus) під присягою засвідчив, що він передав (з Острога) Русину Сеньці Сідляреві львівському 50 злотих, які той мав одіслати на руки Мартина Сінника в Краків, для фабриканта паперу Лаврентія, але Сенько через напади Татар і досі цього не зробив. А 600 злотих він ніколи не обіцяв Сіннику, не давав їх Власові, і нічого не знає про німецьких купців, що були в Кракові. *Пташ.* №. *8.*

[1577 р. Іван Хведорович побував на Сході, в Валахії та Туреччині, посланий туди кн. Острізьким за библійними списками]. *Пор. Пташ.* № *9.*

[1577 р. середина]. Почала функціонувати Острізька друкарня. Почали складати Библію.

[1578 р.]. Іван Хведорович віддав на 2 роки в науку до Львівського маляра Лавріна Пилиповича свого хлопця (adolescens) Гриня Івановича, що прибув до нього з Заблудова. *Пташ.* № *13.*

1579 р. березня 2. Явившись особисто до львівського уряду, Іван Хведорович, друкар книжок, служебник Воєводи Київського (Iwan Chodorowicz, librorum impressor, Magnifici Palatini Kijoviensis famulus), уповноважує власного сина свойого виправити від Пилипа Остапковича 11 злотих. *Пташ.* № *10.*

1579 р. жовтня 22. Ставши особисто (разом з Хведоровим?) перед урядом львівським, Іван із Сочави уневажнює всі свої претензії, які він мав проти Івана Хведоровича як у Валахії, так само і в Туреччині. *Пташ.* № *9.*

1579 р. жовтня 29. Іван Федорович, друкар і служебник князя Острізького (Iwan Fedorowicz, impressor et servitor magnifici Constantini ducis Ostrohensis), склав через урядника Грицька протест львівському урядові, що з нього неправно взяли за ремесло його 2 злотих, коли він, як служебник кн. Острізького, вільний від поборів. *Пташ.* № *12.*

1579 р. [жовтень]. Друкар Іван Хведорович (Iwan Chodorowicz drukarz) і син його Іван Переплетник (honestus Iwan Introligator) заставили за 411 злотих Жидові Львівському Ізраїлю Якубовичу 140 книжок руських (libros linguae ruthenicae), а також річі, літери і форми, і всі інші приналежности, що потрібні для друкування книжок (nec non materiam et litteras ac formas, aliaque quaevis apparamenta ad excusionem sive impressum librorum pertinentia). *Монит.* № *74* (Друкарню заставлено, щоб оплатити борги Івану з Сочави?). — Про цю подію пізніще,

1585. XI. 8. єп. Галицький Г. Балабан писав: „Впадши в болезнь ко смерти, и ку той потребѣ своєй (Хведорович) варстаты (свої друкарські) усѣ зо всѣми належачими штуками заставил в згиненоє имя до жидов, в суме не малой, в полторы тысячи золотых, щого тыж и долги своя платил". *Монит. ст. 111.*

[1579 р. кін. — 1580 р. поч.]. Прибув до Острога з науки Гринь Іванович, що „za kosztem i nakładem i pilnem staraniem" Хведоровича научився „malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa i na stali liter i inszych rzeczy rzezania tysz i drukarstwa". В присутности свідків в Остріжській друкарні Хведорович умовився з Гринем, що без дозволу та поради його Гринь ніякому панові і ніякому чоловікові не буде робити літер для друку і не буде друкарні закладати. Хведорович дозволив йому жити лише з тих ремесел, яких Гринь научився при Хведоровичі, а саме — „malarstwem, stolarstwem, forsznajderstwem i na stali cokolwiek rzezać, oprócz liter ku druku". *Пташ. № 14 ст. 31.*

[1580 р., початок]. Почали складати в Острозі Новий Завіт з Псавтирем.

1580 р. липня 12. „Напечатана бысть книга, глаголемая Библія, въ богоспасаємом градѣ Острозѣ, многогрѣшным и недостойным рабом Иваном Ѳеодоровым сыномъ Москвитином. В лѣто от созданія миру 7088, а от воплощенія Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа 1580, мѣсяца іюля 12 день". *Каратаєв № 101* [Але в світ ця книжка з деякими змінами вийшла лише р. 1581-го].

1580 р., по 1 вересні. Вийшов в світ Новий Завіт з Псавтирем; книжка ця була „первый овощь отъ дому печатнаго Острозскаго", як сказано в передмові. В додатку до цеї книжки надруковано Покажчика до неї року 7089, а від Різдва 1580 (отже тут вираховується не 5508, а 5509, а це значить, що книжка вийшла по 1 вересні 1580 р.).

1580 р. серпня 22. До львівського уряду явилися Хведь Антипоркович з жінкою і сестра його Тетяна з чоловіком своїм Іваном Друкаревичем і заявили, що вони продали унаслідженi від своєї матері частини свої — в домі і в саді, що на краківськім передмісті проти руської церкви св. Георгія; за свою частину Тетяна отримала 7 злотих. *Пташ. № 11.*

1581 р. травня 5. [Хведорович] видрукував в Острозі „Хронологію" Андрія Римші, на 2 ст. *Каратаєв № 103.*

1581 р. серпня 12. „Напечаташася многогрѣшным Іоанном Ѳеодоровым сыном з Москвы, въ богохранимомъ градѣ Острозѣ" книга Библія. *Каратаєв № 102.*

1582 р. лютого 3. Варфоломей Шембек, купець краківський, позичив Івану Хведоровичу, руському друкареві з Острога (Iwan impressor ruthenus, incola de Ostrog), а також передміщанинові з Підзамча львівського Миколаю Дасковичу 100 зл. і 10 грошей на один місяць. *Пташ. № 15.*

1582 р. березня 5. Повірений купця Шембека Валентин Газ дає поквітування Івану, руському друкареві, мешканцю Острога (incola de Ostrog), і М. Дасковичу, що отримав від них боргу 102 зл. і 10 грошей. *Пташ. № 16.*

1582 р. березня 19. Руський друкар Іван заявив, що від нього втік його хлопець (adolescens) — Гринь Іванович з Заблудова. Свідок, підміщанин львівський, Лаврін Пилипович, під присягою заявив, що він за плату від Івана друкаря два роки вчив Гриня малювання. *Пташ. № 13.* Гринь пішов проти Хведоровича, пана свого, і поїхав до Вильни, до пана Кузьми Мамонича, бурмистра виленського, і зробив йому для друку два „руських" шрифти. *Пташ. № 14 ст. 31.*

1582 р. травня 10. Прийшовши особисто до уряду, Яков Суконник, з львівського Підзамча, показав дві рані, що їх наніс йому Друкар. *Пташ. № 17.*

1582 р. вересня 5. Іван Минчевич, Русин львівський, заявив, що він заборгував за 106 шкурок месинських 95 злотих Івану Друкаревичу з Острога (Iwano Drukarzowicz de Ostrog). Борговий запис був явлений в Люблині 9 червня 1582 р., і Минчевич зобовязався виплатити борг трома ратами, останню рату 21 січня 1584 року. *Пташ. № 31.*

V. Іван Хведорович знову у Львові. Смерть.

[1583 р. січень]. Разом з Данилом Пушкарем та Сашком Сеньковичем Сідлярем Хведорович побував у Кракові. *Пташ. № 33.*

1583 р. січня 9. Король Степан Баторій замовив Івану Хведоровичеві, друкареві Москвитинові, вилити малу пушку військову, на що видав йому 45 зл. подорожніх та записку на 120 зл. до львівського старости. *Źródła dziejowe т. IX ч. II ст. 119.*

1583 р. лютого 26. Іван Друкар і Гринь Іванович маляр, що вернувся з Вильни, склали мирову умову. Гринь просив Хведоровича перед людьми вибачити йому його проступок

(втікання до Вильни). Хведорович простив, як людині молодій, і перед всіма подер листи, які мав на Гриня. За все це наперед без волі Хведоровича аж до смерти його Гринь ані черенок для друку, ані друкарні, як собі так і іншим стороннім людям, робити не буде, — під карою 1000 злотих. Гринь обовязується докінчити Х—чу той шрифт, який роспочав, за 100 злотих. А другий шрифт, що вже зробив, Гринь направить, коли буде треба, за 100 злотих. *Пташ.* № *14*, а також „Akta grodzkie i ziemskie" т. X ст. 145, і „Архивъ Юго-Зап. Росс." ч. I т. X ст. 430—433.

1583 р. вересня 3. Сахно Сідляр, син покійного Сенька, і жінка його Єфимія, з Підзамча львівського, заявили, що вони взяли у аптикаря Єронима (Виттембергера), громадянина львівського, 200 руських Библій (libros bibliorum ruthenicorum, idiomate ruthenica scriptos) під забезпечення всього майна свого, або за 400 шкурок московських. *Пташ.* № *23.*

1583 р. [друга половина року]. Хведорович „впаде в болезнь ко смерти". *Грамота єп. Балабана 8. XI. 1585 р.*

1583 р. грудня 13. Явившися особисто до суду, Данило Пушкар, горожанин львівський, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно Івана Москвитина, друкаря книжок руських, де б воно ні було, на суму 150 злотих. *Пташ.* № *21.*

1583 р. грудня 14 н. ст. Явившися особисто до суду, Сачко Сенькович Сідляр, підміщанин львівський, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно Івана Москвитина, друкаря книжок руських (*providi* Ivani Moschi, impressoris librorum ruthenicorum; при назві друкаря тут нема слова *olim*, яке в актах постійно ставиться, коли річ іде про покійника; значить, 14. XII. Хведорович ще жив), де б воно ні було, на суму 500 злотих. *Пташ.* № *22.*

1583 р. [грудня 5? 6? ст. ст.]. Помер у Львові (на Підзамчі) Іван Хведорович. Дату смерти о. Гриневецький р. 1817-го прочитав на надгробку так: прєстависѧ въ... ов... Калайдович (по списку Кеппена) р. 1822: прєстависѧ в львовѣ рокѹ ѧфпг декевр... А гр. А. С. Уваров р. 1875-го прочитав так: прєстависѧ въ львовѣ рокѹ ѧ.ф.п.г. декемвр. s.

VI. По смерті Івана Хведоровича.

Розплата з боргами. Доля друкарні Хведоровича. Початок друкарні Ставропигіяльної.

1584 р. лютого 3. Прийшовши особисто, Іван Друкаревич, син покійного Івана Хведоровича, заявив, що він уповно-

важує Гануша з Острога отримати з протопопа заблудівського Нестора 15 кіп литовських грошей, що йому позичив їх ще покійний батько його. *Пташ.* № *25.*

1584 р. лютого 3. Сачко Сенькович Сідляр, підміщанин львівський з передмістя Краківського, заявив урядові, що він позичив у Данила Пушкаря, громадянина львівського, 71 злот. і дві каблучки (для Ів. Хведоровича). *Пташ.* № *32.*

1584 р. лютого 7. Аптикар Єроним посвідчив перед урядом, що він отримав від Сахна Сеньковича з Підзамча львівського 300 злотих за руські Библії (pro libris bibliorum ruthenicorum). *Пташ.* № *24.*

1584 р. березня 27. Явившись особисто, Іван Друкаревич з Підзамча львівського заявив, що він уповноважує Мартина Голубуховича з Підзамча виправити борг в 100 зл. з буського фабриканта паперу Варфоломея. *Пташ.* № *19.*

1584 р. березня 27. Явившись особисто до уряду замкового, Іван Друкаревич з львівського Підзамча показав суду рани свої — на голові й на руках, — які наніс йому Сачко Сідляр з Підзамча. *Пташ.* № *26.*

1584 р. квітня 2. Георгій Рурмистр, громадянин львівський, заявив, що покійний друкар Іван Хведорович з львівського Підзамча (de subcastro leopoliensi) завіщанням своїм настановив його опікуном свого майна і дітей (puerorum); але виконувати своїх обовязків він не може, бо старший син Хведоровича вже дійшов повних літ, а тому він передає йому свої обовязки. *Пташ.* № *27.*

1584 р. квітня 12. Свідки в уряді львівськім замковім під присягою показали, що папірник в Буську Варфоломей помирився з Іванком Друкаревичем (Iwanko Drukarzowicz) на тому, що винен йому 100 злотих, хоч спершу й не визнавав цього. *Пташ.* № *20.*

1584 р. травня 28. Явившись особисто до уряду, Сенько Корунка, сафяник з львівського Підзамча, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно покійного Івана, руських книг друкаря, де б воно ні було, в сумі 500 зл. *Пташ.* № *28.*

1584 р. листопаду 27. Явившись особисто до уряду, Іван Переплетник (Iwan Introligator) з львівського Підзамча заявив, що він продає всі книжки, цеб-то цілу книгарню з руських книжок виленського друку (libros omnes et singulos, videlicet totam et integram bibliopolam excusionis seu impressi wilnensis linguae ruthenicae) львівському переплетнику Мартину Голубниковичу

з Краківського львівського передмістя за 380 злотих і 10 грошей, яку суму сам Мартин в імени Івана Переплетника заплатив київському міщанинові Івану Лозні з Київа. *Пташ. № 29.*

1584 р. листопаду 27. Іван Переплетник з львівського Підзамча видав Мартину Голобойковичу з краківського передмістя уповноваження відшукувати всі права на ріжне Іванове майно, де б і в кого б не було воно, і все знайдене Мартин має взяти собі. А коли б при веденні цього діла Мартин потерпів якісь шкоди, то Іван має заплатити йому 500 злотих. *Пташ. № 30.*

1584 р. грудня 4. До жидівського львівського суду явився Жид львівський Ізраїль Якубович і приніс до суду 140 руських книжок, а також річі, літери та форми, і всі інші приналежности, що потрібні для друкування книжок. Якубович заявив, що все це ще пять років тому заставили йому за 411 злотих покійний Іван Ходорович друкар з львівського Підзамча (honestus olim Iwan Chodorowicz, drukarz de subcastro leopoliensi) і син його Іван переплетник, і просив, щоби суд все це признав за його власність. Суд задовольнив це прохання Якубовича. *Monumenta № 74.*

1584 р. грудня 17. Пушкар Данило, громадянин львівський, заявив, що Сачко Сенькович, сідляр львівський, той борг, що позичив його 3 лютого 1584 року для покійного Івана Хведоровича, друкаря князя Острізького і воєводи Київського (pro Iwano olim Fedorowicz Illris Dni Ducis Ostrosiensis et Palatini Kijoviensis librorum impressore), а саме 71 злотий, а також десять золотих венгерських на дві каблучки золотих, заплатив. Заплатив також Сачко Сідляр тому ж Данилу ті 136 злотих, які позичив у нього в Кракові, в домі страдомського лавника Андрея Сливки року 1583-го покійний Іван Хведорович за його порукою. *Пташ. № 33.*

1584 р. грудня 17. Славний пан Симон, учитель бережанський, заявив, що Сачко Сенькович, підміщанин львівський, заплатив йому борг, 20 злотих, які був йому винен, як поручитель, за сукно, що взяв його для покійного Івана Хведоровича, друкаря князя Острізького (pro Iwano olim Fedorowicz Illris Dni Ducis Ostrosiensis et Palatinis Kijoviensis librorum impressore). *Пташ. № 34.*

1585 р. січня 10. Пушкар Данило заявив судові, що замовив купити Сачку Сеньковичу дві каблучки, але той їх йому не віддав. Суд признав, щоби Сачко заплатив за них Данилові 9 злотих. *Бостель, ст. 295.*

1585 р. липня 30. Явившись особисто до уряду львівського, Петро Риндфлеш, служебник князя Костянтина, воєводи Київського, уневажнив той арешт, який наклав він в імени князя на все рухоме майно, особливо на руські книжки (super omnia bona mobilia, specialiter vero super libros ruthenicos), що знаходяться в склепі Русина Івана Бильдаги, покійного Івана Москвитина, друкаря руських книжок. *Бостель, № 1.*

1585 р. жовтня 2. На домагання аптикаря Єронима, міщанина львівського, та Русина Сенька Корунки, війт і три лавники, взявши фахівців, оцінили майно по покійнім друкарі руських книжок Івані Москвитині; майно це знаходилось в склепі дому львівського міщанина Івана Бильдаги. В склепі знайшли руські книжки (libros, idiomate ruhtenico impressos) і інструменти, необхідні для друку книжок; ці останні оцінено в 142 зл. 6 гр. Крім цього знайдено „120 zupełnych bibliej, każda w sexterniech po złotych 4 polskich; item 80 niespełnych bibliej po złotych dwoch i gr. 15. Item liter cynowych nie naleziono więcej, jedno co w ramie na jeden arkusz drukowania; tych nie szacowano". Для оцінки книжок покликано фахівців: Григорія, викарія Успінської церкви у Львові, та Йосифа, священника церкви св. Хведора на львівськім передмісті. *Бостель, № 2.*

1585 р. листопаду 8. Єпископ галицький Гедеон Балабан видав пастирського листа до всіх православних християн, що „за волею божиею никоторых часов, недавно прошлых, устроилося было писмо друкарское через Ивана Москвитина, друкаря памяти добре годного... Той Иван друкар... впадши в болезнь ко сомерти, и ку тои потребѣ своєи варстаты усѣ зо всѣми належачими штуками заставил в згиненое имя до жидов в суме не малои, в полторы тысячи золотых, щого тыж и долги своя платил. И по скончании живота его знашлися таковые купчикове, хотѣвши оные усѣ матрецы и приправы друкарские купити, а до московское землѣ вывезти. Ино я... хотяи же не маючи на то доходов... купили есмо тые всѣ приправы друкарские, до друкарнѣ належачие, за туюж суму, яко и заведены были, за полторы тисячи золотых весполокь с паны мещаны лвовскими, которые тые инструмента всѣ сторговавши у жида, взялисмо иѫ до рукь своих в скарьбницу церковную, давши на себе запис жидови з великим варованям тые полторы тисячи золотых дати на часы певные". Доводячи про це до відома православних, єпископ просить „о споможение заплаты того дѣла",

для чого й посилає післанця від себе — „Мину чернца". *Monumenta № 79, ст. 111—112.*

1586 р. січень. „Изволеніємъ Божія человѣколюбія пріиде святѣйшій патріархъ великія Антіохія, Божія града, киръ Іоакимъ, во богохранимый градъ Львовъ; увидѣ же нерадѣніе о исправленіи въ Росскомъ родѣ, совѣтова сія изряднѣ полезнѣйша быти — братство, школа и друкарня". *Граматика 1591 р., передмова.*

1586 р. січня 15. „Ознаймуємъ симъ нашимъ листомъ, ижъ ве Лъвове в мѣсте панове мещане купили друкарню писма словенского и греческого, ку школе потребную, в полътори тисячи золотих заставленую, и теж хотятъ муровати и домъ на друкарню". Пастирський лист патріярха Антиохійського Якима, *Monumenta № 81, ст. 120.*

1586 р. жовтня 18. На бажання Івана Бильдаги прийшли до нього два лавники львівські і описали ті річі, що знаходилися в склепі його мурованого дому: друкарські річі, а також 25 неоправлених Библій (biblia nondum introligata). Всі ці річі належать руським друкарям — Сачкові та Сеньку Корунці, що арендують у нього склеп і котрі ще й тепер не заплатили йому за склеп 50 злотих аренди за другу половину року. *Бостель, № 3.*

1586 р. грудня 10. Пастирський лист єпископа Г. Балабана до цілого духовенства. „Недавного часу з волѣ божеи... внесена была до тых краюв наших друкарня руская, которая ижь за недостатком, а потом за смертю друкаря тоеи друкарнѣ згасла была. Прото мы, стараючися о томъ, абы знову наше писма друковане были и абы при той друкарнѣ школу грецкую для науки нашего благочестыя во градѣ Львовѣ фундовати, умыслили єсмо... ратуньку и вспоможеня, кгдыж то немалого кошту и накладу потребуєт, шукати, для которого тыхь богомолцовь и свещениковь наших львовских промежку людеи христианскихь посылаєм, кгдыж се до того и ремесници таковыи и люде ученныи показуютъ". Єп. Балабан тому просить духовенство заохотити свої пастви до помочі на цю справу. *Monumenta № 89, ст. 142—143.*

1587 р. травня 1. Пастирський лист єпископа галицького Г. Балабана до всіх православних. Єпископ повідомляє, що зробило братство, і додає: „притомъ тыжъ и друкарню опущенъную видвигнули, стараючися весполъ зъ нами, абы знову наше писма друкованы были". Для шкіл єсть вже вчителі, „и тыжъ до друкарнѣ ремесници и люде ученыє показалися. Которая то

школа и друкарня посполитыхъ людий именемъ и накладомъ вѣчне славити и множитися маєтъ". Для піддержання всього цього єпископ і просить „споможения, гдыжь на то немалого накладу потреба". *Юбил. изд.* № *85.*

1588 р. лютого 24. Явившися особисто до уряду, Сачко Сенькович Сідляр та Сенько Корунка, підміщане львівські, заявили, що права свої на свою власну руську друкарню (officinam suam propriam ruthenicam artis impressoriae) зо всіма належними інструментами, що знаходиться в місті Костянтинові (in civitate Constantinensi) у князя Костянтина Острізького, вони передають Кузьмі Мамоничу (тут: Mamowicz), міщанину й радникові (consuli) виленському і його наслідникам. *Бостель,* № *4.*

1588 р. лютого 24. Ті самі Сенько Корунка і Сачко Сенькович, з львівського Підзамча, заявили, що вони зобовязалися доставити виленському радникові Кузьмі Мамоничу до Люблина на Зелені Свята (5 червня) другу руську друкарню (aliam artis impressoriae officinam ruthenicam) з дерева й металу зо всіма потрібними інструментами. Разом з тим мають доставити на той саме час тому ж Мамоничу 20 готових руських Библій (cum libris Bibliorum idiomatis ruthenici iam integre ac perfecte impressis) і 40 досі нескінчених, в кожній з яких не хватає тільки десяти зшитків (ac etiam aliis huiusmodi bibliorum ruthenicorum libris adhuc imperfectis, in quibus singulis decem tantum sexterniones desunt). Коли б же цього вони не виконали, мають сплатити Мамоничеві 200 злотих. *Бостель,* № *5.*

1588 р. лютого 24. Міщанин і радник виленський Кузьма Мамонич особисто заявив, що він зобовязався на час достави руської друкарні (officinae impressoriae ruthenicae) до Люблина на 5 червня виплатити, при одержанні друкарні, Сеньку Корунці та Сачку Сеньковичу 120 п. злотих, а також доставити 63 руських Псавтирі (libros Psalterii typis ruthenicis excussi), оправлених і закінчених, крім того 200 друкованих Часовників (alios libros ruthenicos impressos, Chronicon seu idiomate illorum vulgo Czassownikij nuncupatos), однаково оправлених і цілих. За невиконання умови цеї Кузьма Мамонич платить Сенькові та Сачкові 200 злотих п. *Бостель,* № *6.*

1589 р. травень. „Всесвятѣйшій вселеньскій патріархъ киръ Ієремія, самъ здѣ (у Львів) во страны Російскія пришедши, книгы всякаго наказанія по православію друковати братству увѣри". *Граматика 1591 р., передмова.*

1589 р. листопаду 6. Єремія, патріярх Царгородський, в окружнім листі своїм до всіх православних християн повідомляє, що „братство Успенія Пресвятыя Богородица, гражане львовскіе, имѣютъ нужную потребу — штамбу отъ рукъ еврейскіи искупити, юже застави Ѳеодоръ Москвитинъ", а тому просить усіх давати на це свої жертви. *Архивъ Ю.-З. Росс. ч. I т. X ст. 442—443*, а також *„Юбил. изд."* № *86*.

1590 р. жовтня 8. „Учинѣте ваша милость и съ иными паны и христіаны малую милостиню для потребы друкарнѣ, котрая найдуется здѣ у насъ. Тепер будуется церковъ, и школа, и домъ для друкарнѣ". Лист львівського Братства до Архієпископа молдавського Георгія. *„Юбил. изданіе"* № *87*.[1])

Б. Іван Хведорович в науковій літературі.

Ще на початку XIX-го століття, цеб-то на світанку поважних літературних та історичних студій, відразу виринула й велична постать бідолашного московського друкаря — Івана Хведорова чи Хведоровича. Про самий початок московського друкарства знали в той час дуже мало, а тому Хведоровича відразу ще тоді охрестили „першим московським друкарем", а пізніще — „першим руським друкарем", і з цими епітетами Хведорович лишився серед широкого громадянства аж до сьогодні.

Про Хведоровича писано (головно мовою росийською) дуже багато, але переважно – принагідно; всі дослідники звичайно підкреслювали великі заслуги його на ниві „руської" культури, але спеціяльних дослідів життя та праці цього справді великого мужа не появлялося; навіть поважніші вчені часто обмежувалися пишномовними похвалами, але до справжнього наукового досліду першого друкаря нічого не додавали. Це перша доба в вивченні нашого друкаря, доба, що тяглася аж до 1863 року, цеб-то аж до 300-ліття з дня початку друкування т. зв. первопечатного „Апостола" 1564 р. в Москві.

1. Початкова література про Івана Хведоровича.

Головніща література за цей час така (подаю її в хронологичнім порядкові).

Про початок московської друкарні добре оповідає сам Хве-

---

[1]) Всі документи про те, як повстала львівська братська друкарня див. нижче в історії цеї друкарні.

дорів в післямові до „Апостола“ 1564 р. л. 260—261 та до „Апостола“ 1574 р.

Гейдеке, Ueber die Einführung und den Fortgang der Buchdruckerkunst in Russland, Рига, 1808 р.

Року 1813-го минуло рівно 250 років з початку друкування першої московської книжки Хведоровича — „Апостола“ 1564 р. і це дало перший привід ближче зазнайомитися з великим друкарем.

Досліди над життям Хведоровича роспочав славний вчений свого часу, Митрополит Євгеній, що вмістив р. 1813-го в ч. 70 „Вѣстника Европы“ свою статтю: „О славянорусскихъ типографіяхъ“. Цього ж року К. Калайдович видрукував в ч. 71 № 18 ст. 93 і далі „Вѣстника Европы“ ширшу статтю про нашого друкаря: „Іоаннъ Ѳедоровъ, первый московскій типографщикъ“, і подав тут досить багато, як для свого часу, відомостей про Хведоровича. В тім-же році вийшов „Опытъ россійской библіографіи“ В. С. Сопикова, ч. I, — і тут було дано найважніщі відомости про початок московського друкарства і про друкарні. Року 1818-го вийшла відома праця Митр. Євгенія: „Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина“, і тут, на ст. 273—302, автор подав з незначними доповненнями свою першу статтю: „О славянорусскихъ типографіяхъ“, де коротко росказано про історію московського друкарства і про Івана Хведоровича. В польській літературі замітки про Хведоровича (Teodorowicz) подав чи не перший С. Лінде р. 1816, див. „Pamiętnik Warszawski“ т. IV, ст. 290—292, 295—296. Ось цими працями й було роспочато дослідження життя та праці першого друкаря. З упливом часу література про Хведоровича все збільшувалася, але нове припливало дуже поволі.

Калайдовичъ. Записка объ Иванѣ Ѳедоровѣ, „Вѣстникъ Европы“ 1822 р. ч. 123 № 11 ст. 294 і далі, — тут вже єсть мова про друкарство до Хведоровича. А до № 14 „В. Е.“ за цей рік додано доброго знимка з надгробного каміня на могилі Хведоровича.

Кеппенъ П. И. О памятникѣ Ивану Ѳедорову. „Списокъ русскихъ памятниковъ, Москва, 1822 р., ст. 38.

Bandtkie S. Historya drukarń w Królestwie Polskiem, т. I, Краків, 1826 р., ст. 381—383.

Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach Ruskosłowiańskich w Galicyi, Львів, 1836 р., на ст. 7—12 дано про друкарню Івана Хведоровича у Львові, а на ст. 12—13 Зубрицький

(за Бандтке) підносить думку про друкарство у Львові й до Хведоровича. Працю Зубрицького передрукував р. 1912-го Ставроп. Інститут у Львові. Цю ж працю в злім скороченні див. „Журн. М. Н. Пр." 1838 р. ч. 19 кн. 9, ст. 560—585.

— Buchdrucker Fedorow in Lemberg. Львів, 1836 р. (див. Finkel, Bibliografia, № 20175).

Сахаровъ И. П. Первые русскіе типографщики. „Сборникъ на 1838 годъ" А. Воейкова, Спб., ст. 1—10.

Тромонинъ К. Достопамятности Москвы. Москва, 1844 р. Тут на ст. 17—24 стаття: „О началѣ книгопечатанія въ Россіи", з малюнками з „Апостола" 1564 року.

Бориченскій. Историческій взглядъ на исторію книгопечатанія въ Россіи. „Журн. Мин. Нар. Пр." 1849 р. ч. 61.

Wiszniewski M. Historya literatury polskiej, т. VIII, 1851 р., ст. 416—417 про життя Хведоровича у Львові, на ст. 415 автор підкреслює, що у Львові була друкарня ще до Хведоровича, до 1573 року.

Максимовичъ М. Сочиненія, т. III, ст. 677—678 про друкарню Хведоровича у Львові (стаття ще з 1849—1850 р.).

С(негиревъ) И. Трехсотлѣтіе духовной типографіи въ Москвѣ. „Моск. Вѣдом." 1852 р. № 147.

Михайловъ М. О начаткахъ типографскаго искусства. О книгопечатаніи вообще и о первыхъ русскихъ печатникахъ и о невзгодахъ типографовъ. „Библіотека для чтенія" 1854 р. № 6, стаття: „Старыя книги".

Соловьевъ С. М. Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ; в новім 6 томовім виданні про Хведорова в т. II, ст. 533 і др.

Макарій Митр. Исторія русской церкви, по 2 вид. Спб. 1900 р. т. IX. ст. 470—474: Загальні відомости про Хведорова.

Улановъ В. Книгопечатаніе въ Москвѣ, див. „Москва въ ея прошломъ и настоящемъ", вид. „Образованіе" вип. 6.

Головацкій Я. Начало и дѣйствованіе Ставропигійскаго братства, „Зоря Галицкая" на 1860 р., Львів; тут про Хведоровича (з помилками) ст. 471—473; на ст. 472 опис плити з могили Хведоровича.

2. Оживленя вивчення діяльности Хведоровича в звязку з 300-літньою річницею друкарства на Москві (1563—1863).

Року 1863-го минуло 300 років з дня початку функціонування в Москві друкарні Хведорова. Разом з цим помічаємо —

правда, не велике — оживлення дослідів життя та праці першого друкаря. Взагалі про Хведоровича треба сказати, що ним звичайно цікавилися тільки на час ювилею; — минав ювилей, і величну постать друкаря знову забували до чергового свята...

З цеї другої доби зазначу такі праці.

Поруденскій. Трехсотлѣтіе московскаго книгопечатанія. „Современн. Лѣтоп." 1864 р. № 9.

Стасовъ В. В. Разборъ рукописнаго сочиненія Ровинскаго: „Русскіе граверы и ихъ произведенія съ 1564 г.", 1864 р. Див. Сочиненія т. II., ст. 165—169, — росказано про початок друкарства в Москві, а також про графіку московських видань Хведоровича. Про теж саме пізніще знаходимо у Ровинського Д.: „Русскіе граверы и ихъ произведенія съ 1564 г.", Спб. 1870 р., ст. 9—10.

Филаретъ Арх. О книгопечатаніи въ Россіи до патріарха Никона". „Черниг. Епарх. Вѣдом." 1867 р. № 8—9.

— Трехсотлѣтняя годовщина введенія книгопечатанія въ Россіи. „Московск. Вѣд." 1870 р. № 5, — як святкувало „Моск. археол. общество."

Гатцукъ А. Очеркъ исторіи книгопечатнаго дѣла въ Россіи. „Русскій Вѣстникъ" 1879 р. кн. V, том 99.

Румянцовъ В. Е. Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Вип. I, Москва, 1872 р., видання Моск. Синод. Типографіи. Тут цікаві відомості про Хведорова.

Устиновъ М. Памяти перваго русскаго типографа. „Недѣля", 1876 р. № 41.

Dziedzicki L. Lwów, див. „Słownik Geograficzny" т. V. ст. 521; 1884 р.

В цей же час вже науково було піднесено думку, що ще до Хведорова друковано в Москві книжки, цеб-то — що Хведорів може не єсть найперший друкар московський, а його „Апостол" 1564 р. не єсть найпершою надрукованою в Москві книжкою. Зробив це першим А. Е. Викторов своїм докладом на III археологичн. з'їзді в Київі 1874 р.: „Не было ли въ Москвѣ опытовъ книгопечатанія прежде первопечатнаго „Апостола" 1564 года?" (див. „Труди" цього з'їзду, т. II, Київ, 1878 р. ст. 211—220).

Истовичъ И. Очеркъ исторіи западно-руской церкви, Спб., 1882 р. ч. I. ст. 212—213.

3. Література про Хведоровича, викликана 300-літньою річницею з дня його смерти.

Трохсотлітня річниця з дня смерти Івана Хведоровича (1583—1883) викликала велике оживлення в дослідах життя Хведоровича. Написано було на цей час багато ріжних праць, як окремих, так і по ріжних журналах. Але наукова вартість всеї цеї значної розміром літератури не дуже велика, — більшість праць були компилятивні, і тільки деякі з них подавали нові думки. А все це тому, що про Хведоровича не було ніяких нових архивних матеріялів, і дослідники в двадцятий раз один по одному повторювали на ріжний лад старе та давно відоме. Проте знайшовся дослідник, — був це С. Л. Пташицький — що добре відчув брак нових матеріялів, і почав шукати їх там, де їх найперше й найлегче можна було роздобути, — по львівських архивах. Праця С. Пташицького дала дуже багато нового, доти невідомого матеріялу, і стала переломовою в дослідах життя та діяльности Івана Хведоровича.

Тут треба підкреслити, що ціла Росія (а за нею й словянський світ) святкувала 300-ліття 5 грудня, може замість 6-го; коли вірити могильній плиті (а не вірити їй, здається, нема поважних підстав), Хведорович помер 6-го грудня (див. ст. 49).

Ця ювилейна література за 1883—1884 роки така (порядок азбучний).

Baranowski B. Pierwszy drukarz lwowski, „Gazeta Lwowska“ 1883 р. № 86.

Борсаковскій. Московскій книгопечатникъ XVI в. Иванъ Ѳедоровъ. Одеса, 1884 р.

Дмитревскій А. Діаконъ Иванъ Ѳедоровъ, первый русскій книгопечатникъ. „Православное Обозрѣніе“ 1883 р. № 11.

К(аченовський) В. Замѣтка. По поводу юбилея перваго русскаго печатника Ивана Ѳедорова. „Вѣстникъ Европы“ 1884 р. кн. 3 ст. 413—419. Автор справедливо підніс думку, що тільки Фр. Скорина з Полоцька може зватися „первопечатником русским“, а його виленська друкарня, що р. 1525-го випустила „Апостола“ — першою друкарнею на „руській“ землі. Друга давня друкарня — в Несвіжу (Слуцький повіт на Минщині), де Симон Будний ще 1562 р. видрукував свій „Катехизис“. Таким чином Іван Хведорович може зватися тільки „первымъ печатникомъ изъ великоруссовъ“ (ст. 414).

Коялович ъ М. Къ трехсотлѣтію смерти русскаго первопечатника. „Новое Время“ 1882 р., грудень. Те ж передруковано в „Волынскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“ за грудень 1882 р.

— В газеті „Kraj“ за 1883 р. № 50, Львів, уміщено статтю про Хведоровича.

Ляхницкій. Начало книгопечатанія въ Россіи. Къ 300-лѣтнему юбилею Ивана Ѳедорова. Спб. 1883 р.

„Новый Проломъ“, Львів, 1883 р.; в №№ 62, 92 і 94 замітки про будуче Хведорівське свято: в № 94 — передовиця про Хведоровича: автор підносить заслугу Хв. в тім, що він скрізь писав одною мовою і що він відмовив Ходкевича видавати „Учительне Євангеліє“ народньою мовою; в № 95: Торжества въ честь Ив. Ѳедорова; № 96: Музыкально-литературный вечеръ въ честь памяти Ѳедорова. Газета ця вважає, що вона перша піднесла справу святкування 300-ліття Хведоровича.

Петрушевичъ А. С. Иванъ Ѳедоровъ, Русскій Первопечатникъ. Историческо-библіографическое разсужденіе. Львів, 1883 р., 1—38 ст. На ст. 1 новий більш відповідний заголовок: „О началѣ книгопечанія на Руси вообще, а въ городѣ Львовѣ въ особенности“. Див. „Временникъ Ставропигійскаго Института“ за 1884 р. Коротенький пересказ праці о. Петрушевича подала „Зоря“ львівська за 1884 р. під назвою: „Перша руська друкарня у Львові“ ч. I ст. 7, ч. II ст. 14—15 і ч. III ст. 24; ще коротший пересказ подало й „Діло“ в ч. 136 за 1883 р. в розділі „Новинки“ на ст. 3. — Рец. в „Кіев. Стар.“ 1883 р. кн. 12 т. 7 ст. 671—675, а також „Przewodnik Bibliograficzny“ 1884 р. ст. 35. — Працю свою Петрушевич збудував головним чином на основі передмов та післямов в виданнях Хведоровича; всього того, що було написане в цій справі до 1883 р., Петрушевич не використав; проте його праця для свого часу була кращою від інших.

П(лощанскій) В. М. Рѣчь въ честь Ивана Ѳедорова 5 (17) дек. 1883 г. „Слово“, Львів, № 140 за 1883 р. Значіння Хведорова і його коротка біографія.

Pług A. Jan Fedorowicz, uważany za pierwszego drukarza lwowskiego. „Kłosy“, Варшава, 1884 р., № 979 ст. 218. Тут же на ст. 224 дано знимка з могильної плити на Хведоровичі, — знимок з того малюнка, що його зробив ще р. 1817-го о. М. Гриневецький.

Полевой П. Н. Очеркъ жизни и дѣятельности перваго русскаго печатника Ивана Ѳедорова. Спб. 1883 р. 16 ст. з малюнками. Цю книжечку видала Комісія для влаштування свята 300-літньої річниці смерті Хведорова.

— Празднованіе 300-лѣтней годовщины смерти Ивана Ѳедорова, перваго русскаго книгопечатника, во Львовѣ. „Слово“ 1883 р. № 139, ст. 3. Львів. Святкували 5 (17) грудня 1883 р. Опис свята подало також і „Діло“ в ч. 139 ст. 3 за 1883 р.

Пташицкій С. Л. Иванъ Ѳедоровъ, московскій первопечатникъ. Пребываніе его во Львовѣ. 1573—1883 г. Очеркъ по архивнымъ матеріяламъ. „Русская Старина“ т. 41 за 1884 р., кн. 3 (март) ст. 461—478. Цю статтю з 5. І. 1884 р. через два роки з деякими доповненнями передруковано в Кракові:

Ptaszycki St. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca XVI wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce. „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności“ 1886 р., т. XI., ст. 1—43, Краків. Тут на ст. 21—43 надруковано ті матеріяли, що їх знайшов Пташицький по львівських архивах, а на ст. 1—20 сам дослід про Хведоровича (що перед тим був видрукуваний в „Русск. Стар.“ за 1884 р., але тут з досить значними змінами). Праця Пташицького дуже цінна через ті документи, які до неї додано; але треба підкреслити, що Пташицький не використав всього з своїх документів, часом зрозумів їх не точно, а тому не зробив всіх потрібних висновків; йому дуже бракувало доброго знання всього життя та діяльности Хведоровича. — Рец. Брухнальського в „Kwartalnik Historyczny“ I, 51—52, див. також „Przegląd Powszechny“ 1884 кн. IV.

Руславъ. Трехсотная годовщина кончины Ивана Ѳедорова, перваго русскаго книгопечатника. Львів, „Слово“, 1883 р., № 132, — коротенька стаття про значіння Хведоровича для Галичан, у яких намагалися вирвати навіть саму азбуку їхню, що нею друкував Хведорович.

— „Странникъ“ за 1883 р. кн. XII, — ювилейна стаття про Хведоровича.

— Трехсотлѣтіе перваго друкаря на Руси Ивана Ѳедорова, 1853—1883. Юбилейное изданіе журнала печатнаго дѣла „Обзоръ Графическихъ Искусствъ“, з ілюстраціями, знимками з стародруків, портретами і з окремим додатком — проєкт памятника Івану Хведоровичу. Спб. 1883 р., 24 ст. Це збірник, що складається з 17 статтів, витягів з раніще відомих праць, а також з багатьох нових статтів. Рец. „Przewodnik Bibliograficzny“ 1884 р. ст. 100. З 17 уміщених тут статтів зазначу 8 таких, що безпосередньо оповідають про Хведоровича:

1. Волковъ Л. М. Старѣйшая русская типографія, 5 ст. Це коротка історія московської друкарні, з давнім малюнком.

2. Соловьевъ С. Введеніе книгопечатанія въ Росіи, 4 ст.

3. Полевой П. Царь-основатель печатнаго дѣла, 4 ст., — через що цар Грозний роспочав друкування; вплив на нього Максима Грека в цій справі.

4. Тарнавскій. Иванъ Ѳедоровъ, первый книгопечатникъ на Руси. — Життєпис Хведоровича.

5. Феликсовъ С. Кто былъ первымъ книгопечатникомъ на Руси, 5 ст. — Автор доказує, що ним був Хведорович.

6. Погодинъ М. Гоненіе первопечатниковъ, 6 ст. — Головним чином тут росказано по „Повісти“ з післямови при „Апостолі“ 1574 р.

7. Песковскій М. Что празднуемъ мы, 1 ст. — Пояснення свята 5 грудня 1883 р.

8. Глинскій Г. Величіе и заслуги Ѳедорова, 4 ст.

Я(стребов) В. Къ трехсотлѣтнему юбилею Ивана Ѳедорова, перваго московскаго типографа. „Кіев. Стар.“ 1883 р. т. 7, ст. 693—696. — Це коротенька замітка про Хведоровича та про його значіння для України.

— На честь Хведоровича вибито було також особливу медалю з таким написом: „Первый русскій печатникъ. 1583—1883. 5 декабря. Иванъ Федоровъ“, з малюнком друкарів за друкарським станком на обороті. Крім цього, вибито було й другу медалю, — з одного боку Хведорів, з другого — Гутенберг.

4. Дальша література.

Зацікавлення Хведоровичем, викликане 300-літнім ювилеєм, проте скоро минулося, і дальші дослідники, що писали про нього чи то принагідно, чи спеціяльно, майже нічого нового не додали.

Сѣлецкій А. К. Острожская типографія и ея изданія, Почаїв, 1885 р. Про Хведоровича ст. 118—126; багато помилок.

Булгаковъ Ѳ. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. Про Хведоровича ст. 214—238, багато знимків, але в цім розділі праця компилятивна.

Бахтіаровъ А. А. Исторія книги на Руси. Спб. 1890 р. 277 ст.; розділ 5-й про Хведоровича.

— Иванъ Ѳедоровъ, „Новый Галичанинъ“ 1890 р. ст. 279—281, 294—296. Короткий огляд праці Хвед. на укр. землях; умішено „Повість“ з „Апостола“ 1574 р.

Мончаловскій О. А. Краткій обзоръ исторіи книгопечатанія на Руси „Бесѣда“ 1892 р., Львів, ст. 142—145, — короткі

відомости про Хведоровича, з добрими знимками герба його з „Апостола“ 1574 р.

Л. Снегиревъ. Первинка русскаго книгопечатанія. „Библіографич. Записки“ 1892 р. № 1 ст. 57—58. Про „Апостола“ 1564 р., з знимком з післямови Хведорова.

Бахтіаровъ А. Иванъ Ѳедоровъ, первый русскій книгопечатникъ. Историческій очеркъ. Спб. 1895 р. ст. 31. — Добре складена популярна брошура.

Божеряновъ И. Н. Историческій очеркъ русскаго книгопечатнаго дѣла. Спб. 1895 р. Про Хведоровича ст. 8—12.

Голубинський Е. Е. Къ вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ. „Богословскій Вѣстникъ“ 1895 р. кн. II.

— „Słownik Geograficzny“, т. 14, 1895 р., ст. 191, під словом Zabłudów; невелика замітка про Хведоровича, з багатьма помилками.

Ровинскій Д. Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895 р., ст. 145—147.

Bostel F. Z dziejów malarstwa lwowskiego. „Sprawozdanie komisyi do badania historyi sztuki w Polsce“, 1896 р., Краків, т. V. Тут на ст. 158—159, під № 15 подано відомости про учня Хведоровича — Гриня Івановича, подано й умову Гриня з Хведоровичем; все це, власне, нового проти матеріялів Пташицького (№ 14 ст. 30—33 і № 13 ст. 30) нічого не дає.

Харламповичъ К. Западнорусскія православныя школы, Казань, 1898 р. Про Хведоровича ст. 239—240.

Папковъ А. Братства, 1900 р. Про Хведоровича ст. 8.

Полевой П. Н. Исторія русской словесности, Спб. 1900 р. т. I. ст. 192—206, — короткий, але змістовний нарис життя й праці (з помилками) Хведоровича, з роскішними знимками з його видань.

Карскій Є. Ѳ. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Варшава, 1901 р. ст. 331—332.

— Записка, изданная Московскимъ Имп. Археологическимъ Обществомъ по случаю сбора пожертвованій на сооруженіе памятника Ѳедорову. Москва, 1901 р. Тут і промова І. Е. Забілина про Хведоровича.

Соловьевъ А. Государевъ печатный дворъ и Синодальная Типографія въ Москвѣ. М. 1902 р.

Пташицкій С. Иванъ Ѳедоровъ. Изданія Острожской библіи въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни. „Печатное Искусство“ 1903 р. кн. VII—VIII. Освітлено Острізьку добу і кінець життя Хведоровича.

Грушевський М. Історія України-Руси, т. VI, 1907 р.; про Хведоровича ст. 437—441.

Крипякевич І. Іван Федоров, перший руський друкар, „Письмо з Просвіти“ 1909 р., ст. 194—197.

Б. Грінченко. Про книги. Як їх вигадано друкувати. Київ, 1908 р.; в розд. VI єсть про Хведоровича; вид. 2, Черкаси, 1917 р.

— Каталогъ выставки славянскихъ книгъ въ память первопечатника Ивана Ѳедорова, 1491—1708 г. Москва, 1909 р. 41 ст., перераховано 264 стародрукованих книжки; виставку цю було уряджено з нагоди свята постановки памятника Хведоровичу в Москві.

Lewicki I. Bibliographie des Fedorowiczs, Львів, 1910 р. Автор зібрав відомости про всіх Хведоровичів, разом з тим і про нашого друкаря, ст. 74—77, але матеріял тут подається некритично, ненауково; користати з цього покажчика треба дуже обережно. Правда, це приватне видання, і в продаж воно не поступало.

Туб-въ Н. Ѳедоровъ Иванъ, див. „Русскій біографическій словарь“, Спб. 1913 р., Я—Ѳ, ст. 221—223. Добрий стислий огляд життя та праці Хведоровича.

— Каталогъ виставки стародрукованих книг на Хведорівській виставці р. 1914-го в Київі.

Голубець М. Про Гриня Івановича, учня Хведоровича, див. „Збірник Львівської Ставропигії“. Львів, 1921 р. т. І. ст. 256—257.

Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р. ч. І., на ст. 47—55 про Хведоровича, але тут тільки компиляція загально відомого.

Leger L. Fédorov (Ivan Fedorovitch), в „La grande encyklopédie“, т. XVII, ст. 119.

5. Українське зацікавлення Хведоровичем.

Покинувши свою рідну землю, Хведорович перебрався на Україну, тут довго працював, тут і помер. Року 1924-го минуло рівно 350 літ з дня виходу в світ Хведоровичевого „Апостола“ 1574 року, — першої друкованої книжки вже на українській землі, у Львові, і це свято української культури відсвятковано урочисто скрізь на українській землі. — З приводу цього свята написано:

Возняк М. Перед ювилеєм української книги. „Громадський Вістник", Львів, 1923 р. № 8—9 за 12—13 січня. Росказавши коротко про Хведоровича, шановний дослідник перший звернув увагу українського громадянства на всеукраїнське значіння 350-літньої річниці „Апостола" 1574 р.

Возняк М. Батько українського друкарства (Іван Федорів); див. „Календар Просвіти" на 1924 р.", Львів, ст. 90—94; це витяги з відомої „Історії української літератури" автора, т. II; з малюнками.

Огієнко Іван. Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович; ч. III: Перший друкар на українській землі — Іван Хведорович; „Літопис", Берлин, 1924 р., ч. 14—15, й окремо.

Огієнко Іван. Свято української культури; нарис з історії початків українського друкарства. „Наш Світ", Варшава, 1924 р., ч. 2 і 3, а також окремий додаток до № 6 цього журналу. Про Хведоровича, його життя та працю, ст. 1—35.

Огієнко Іван. Іван Хведорович. Огляд його життя та праці. Історично-літературна монографія, з додатком всіх архивних документів про Івана Хведоровича.

Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність. З „Старої України", ч. II—V.

Огієнко Іван. Хронологична канва до життя друкаря Івана Хведоровича; літопис життя першого друкаря на українській землі.

Огієнко Іван. Іван Хведорович. Крашанка на могилу фундатора постійного українського друкарства. Це — рецензія на „Стару Україну" ч. II—V. „Діло" № 10186 за 1924 р. ст. 13.

Львівський місячник „Стара Україна" присвятив памяти Хведоровича спеціяльний дуже цікавий випуск, чч. II—V за 1924 рік; тут надруковано:

1. (Кревецький Ів.) 1574—1924. В 350-ліття друкарства на Україні.

2. Свєнціцький Іл. Памяти першого друкаря України.

3. Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність.

4. Кревецький Ів. Спомини Івана Хведоровича про початки друкарства на Україні.

5. Дорошенко В. Перша книжка, надрукована на Україні: Апостол Ів. Хведоровича, Львів, 1574 р. Бібліографічний опис.

6. Голубець М. Графіка друків Ів. Хведоровича.

7. Крипякевич Ів. Папір друків Ів. Хведоровича.

8. Возняк М. Доля друкарні Ів. Хведоровича.

9. Кревецький Ів. Доля надгробного каміня Ів. Хведоровича.

10. Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним камінем Ів. Хведоровича.

11. Михайлович Б. Надгробний камінь сина Ів. Федоровича — Івана Переплетника.

12. Miscellanea Fedorovyčiana: 1) Львів чи Заблудів, нап. Ів. Зілинський; 2) Як Львів поминав Ів. Хведоровича в 300-ті роковини його смерти, 1883 р., подав Гр. Галабурда.

13. Хроніка: Свято 350-ліття друкарства на Україні: а) Київ, б) Львів, в) Винниця, г) Прага.

14. Огієнко Ів. Іван Хведорович в науковій літературі. Библіографичний огляд.

Галабурда Гр. Іван Федорович, життє і діяльність. „Літер.-Наук. Вістник" 1924 р. кн. V ст. 46—48. Студентський реферат з багатьма помилками.

Січинський Володимир. Гравюри українського перводруку. До ювилею українського друкарства. „Літер.-Наук. Вістник" 1924 р. кн. VI.

Щурат В. Пісня друкарів. В 350-ті роковини Івана Федорова. „Наш Прапор" за 16. V. 1924 р., Львів.

Щурат В. Помяніть діла батьків! З нагоди 350-ліття української книжки. „Наш Прапор" за 19. V. 1924 р. Про святкування львівськими друкарями 350-тої річниці української книжки.

— Святочна Академія, уладжена українськими друкарськими робітниками у Львові дня 18 травня 1924 р. в память 350-ліття появи першої надрукованої у Львові української книжки Івана Федоровича. Артистично виконана програма святкування.

6. Іван Хведорович у Львові.

Десь в кінці 1572-го р., по довгій та дошкульній дорозі, перетерпівши „вся злая і злих зліє", прибув наш друкар-непосіда „до богоспасаємого града, нарицаємого Львова". З собою привіз він багато книжок і частину друкарні з Заблудова.

Чи було друкарство у Львові до Хведоровича, — трудно сказати щось певне; важко думати, щоби в місті, де знайшовся різьбар для „руських" літер друкарських (Лаврін Пилипович), не було спроб друкувати ще до Хведоровича. Але реальної друкованої до Хведоровича книжки ще не знайдено, а тому всі наші міркування в цій справі будуть хиткими. Правда, часом поклику-

ються на відомий напис на могильній плиті Хведоровича: „Іоанъ Ѳеодоровичъ, друкарь москвитинъ, который своимъ тщаніемь друкованіє занедбалоє обновилъ". Але цей напис стосується до праці цілого життя Хведоровича: автор напису добре знав, що вже до Хведоровича працювали і Фіоль, і Скорина, і гурток у Несвіжу, а тому Москвитин не був першим „руським" друкарем, — він лише занедбале по перших друкарях друкарство відновив. Д. Зубрицький, Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowianskich w Galicyi, Львів, 1836 р. ст. 12—13 (за Бандтке) підніс думку про львівське друкарство до Хведоровича, але цю думку я вважаю поки що безпредметовою.

Про побут Хведоровича у Львові пишуть всі дослідники його життя, — див. про це літературу вище. Зазначу тут лише:

Zubrzycki D. Historyczne badania, 1836 р ст. 7—14.

— Buchdrucker Fedorow in Lemberg, Львів, 1836 р.

Сахаровъ И. П. Первые русскіе типографщики, Спб. 1838 р.

Максимовичъ М. Типографія Ивана Ѳедорова во Львовѣ, 1849 р. Сочиненія т. III ст. 677—678.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 р. т. VIII ст. 416—417.

Макарій Митр. Исторія русской церкви, по вид. 2-му Спб. 1900 р. т. IX ст. 470—471.

Петрушевичъ А. С. Иванъ Ѳедоровъ, Львів, 1883 р. ст. 5—12, 20—23.

Пташицкій С. Л. Иванъ Ѳедоровъ, московскій первопечатникъ. Пребываніе его во Львовѣ. 1884 р.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 232—238.

Папковъ А. Братства, 1900 р. ст. 8.

Грушевський М. Історія України-Руси, т. VI ст. 439; 1907 р.

Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской лавры, Київ, 1918 р. т. I. ст. 52—54.

Кревецький Ів. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні. „Стара Україна" 1924 р. чч. II—V ст. 35—37. Тут дано повний переклад на укр. мову „Повісти" Ів. Хведоровича з „Апостола" 1574 р.

У Львові 15-го лютого (а по нов. стилю 25-го) 1574 р. вийшла в світ нова — пята з ряду — праця Хведоровича — „Апостол", і цей „Апостол" вважаємо первопечатною книжкою не тільки

львівською, але й для цілої України (лишаючи в стороні заблудівські друки — 1569—1570 р., — бо Заблудів знаходиться на тепер мішаній українсько-білоруській землі). Про „Апостола“ 1574 р. ще нема окремої солідної статті, але література про нього дуже велика, — дослідники, пишучи про Хведоровича, звичайно згадують і про львівського „Апостола“. Але наукова вартість всіх цих праць про „Апостола“ дуже невелика, — звичайно повторюється давно відоме, нового подається мало.

Сопиковъ В. Опытъ Россійской библіографіи, Спб., 1813 р. ч. I ст. XL—XLIV, XCIV і № 74.

Калайдовичъ К. Іоаннъ Ѳедоровъ, „Вѣстн. Европы“ 1813 р. № 18 ст. 105—112.

Кеппенъ П. Библіогр. листы, кол. 295 № 238; 1825 р.

Евгеній Митр. Словарь Историческій о писателяхъ духовнаго чина, 1827 р. ч. I. ст. 267.

Карамзинъ. Исторія Государства Россійскаго, т. IX, примітка 90.

Строевъ П. Описаніе книгъ гр. Толстова, 1829 р. № 18.

— Реэстръ старопечатныхъ книгъ Ширяева, М. 1833 р. № 7.

Строевъ П. Описаніе книгъ И. Царскаго, М. 1836 р. № 19.

Чертковъ А. Всеобщая Библіотека Россіи, 1838 р. ст. 434 № 4.

— Роспись книгъ и рукописей Росс. Академіи, 1840 р., ст. 2 № 23.

Сахаровъ И. Русскіе древніе памятники, 1842 р. ст. 22 № 40.

Строевъ П. Библіотека Общ. Исторіи и Древностей Росс. 1845 р. ст. 151 № 8.

Ундольській В. Каталогъ книгъ А. Кастерина, М. 1848 р. № 23.

Сахаровъ И. Обозрѣніе славяно-русской библіографіи, Спб. 1849 р. № 55.

Ундольскій В. Очеркъ библіографіи, М. 1871 р. № 64.

Каратаевъ И. Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб. 1883 р. ст. 181—187 № 84. Тут і детальна література з Описів стародруків.

Будиловичъ Ал. Апостолъ львовской первопечати Ивана Ѳедорова, Москвитина (1573—1574 г.). „Памятники Русской Старины въ зап. губ.“ Батюшкова, т. VII, Спб. 1885 р. ст. 113—123. Автор дає опис одного примірника з Холмського Музею, і описує: I. Зовнішній вигляд ст. 114—115, II. Зміст книжки 115—118,

і III. Минула доля 118—123. Стаття маловарта. До неї мав бути знимок з першої сторінки „Діяній".

Архангельскій А. Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI—XVII в. М. 1888 р. ст. 55—56.

Миловидовъ А. И. Описаніе старопечатныхъ книгъ Виленской Публичной Библіотеки. Вильна, 1908 р. № 8 ст. 16—17.

Дорошенко Вол. Перша книжка, надрукована на Україні, „Апостол" 1547 р., бібліографічний опис. „Стара Україна" 1924 р. чч. II—V ст. 38—41. Докладний і старанний опис „Апостола" 1574 р.

Крипякевич Ів. Папір українських друків Ів. Федоровича. „Стара Україна" 1924 р. чч. II—V ст. 45—46. Коротенька замітка про водяні знаки „Апостола" 1574 р.

Про графику „Апостола" 1574 р. див. Д. Ровинскій, Подробный словарь русскихъ граверовъ, 1895 р. ст. 18. Про теж див. у В. Стасова, Сочиненія. т. II ст. 171—173. Див. ще статті: Січинського ст. 66 і Голубця ст. 65.

7. Знимки з друків Хведоровича.

Цікавлячись друками Хведоровича, або тими чи іншими його виданнями, дослідники часто подають також і знимки з ріжних його видань. Але, на жаль, ми ще не маємо окремого спеціяльно Хведорівського альбому, — збірника знимків із всіх восьмох друків Хведоровича. Такий збірник дуже потрібний, — він наочно показав би, що саме приніс на Вкраїну Хведорович в друкарськім мистецтві і який був його вплив тут на дальніше наше друкарство.

Знимки з друків Хведоровича роскидано по найріжніщих виданнях. Подаю тут головніще (порядок хронологичний).

П. М. Строєв, в додатку до свого відомого „Обстоятельнаго описанія старопечатныхъ книгъ Ѳ. Толстова" р. 1828 подав: „Палеографическіе снимки шрифтовъ съ XV-го вѣка по XVIII-ий"; ось тут чи не вперше були подані знимки з друків Хведорівських: 1) табл. VI № 11 — facsimile з післямови „Апостола" 1564 р., 2) табл. VII № 12 — заголовний лист Учит. Єв. 1569 р., 3) табл. VIII № 13 — початковий лист (260-й) післямови „Апостола" 1574 р. і 4) табл. VIII № 15 — знимок з Остр. Б. 1581 р.

Тромонинъ К. О началѣ книгопечатанія въ Россіи, див. „Достопамятности Москвы", М. 1844 р., подає знимки: Євангеліста Луки з „Апостола" 1564 р., вихідний лист цеї ж книжки, знимки з водяних знаків паперу її та герб царя Грозного.

Румянцовъ В. Е. Сборникъ памятниковъ, относящихся

до книгопечатанія въ Россіи, М. 1872 р., вип. І. Тут 51 знимок з Хвед. видань. Це найкраща збірка знимків з друків Хведоровича.

Будиловичъ А. в „Памятниках Русской Старины" т. VII, Спб. 1885 р. дає (?) знимок з першої сторінки Діяній „Апостола" 1574 року.

Батюшковъ П. Волынь, Спб. 1888 р. дає знимки з Острізьких видань — Новий Завіт 1580 р., а також з Библії 1581 р., 5 знимків.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., — подає дуже багато добрих (але зменшених) знимків з ріжних Хведорівських друків.

Снегиревъ Л. в „Библіогр. Запискахъ" 1892 р. кн. І. на ст. 57 дає знимок з Післямови „Апостола" 1564 р.

Мончаловскій О. А. в львівськім двотижневику „Бесѣда" 1892 р. на ст. 144 подав доброго знимка — герб Івана Хведоровича з „Апостола" 1574 р.; теж саме подав він і в „Временнику Ставропигійскаго Института" на 1907 р. ст. 177. Те ж саме в „Новый Галичанинъ" за 1890 р. ст. 280.

Пташицкій С. Л. Сборникъ снимковъ съ славянорусскихъ старопечатныхъ изданій, Спб. 1895 р., ч. І, дає знимки з „Апостола" 1564 р. № 16 і 2 знимки з Остр. Б. 1581 р. №№ 19—20.

Ровинскій Д. А. Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895 р., — єсть знимки з Хвед. друків.

Полевой П. Н. Исторія Русской Словесности, т. І, Спб. 1900 р. дає багато роскішних знимків з Хведорівських видань.

Пташицький С. Л. Иванъ Ѳедоровъ. Изданія Острожской Библіи. Спб. 1903 р. Тут 15 знимків з Остр. Библії.

Грушевський М. Ілюстрована історія України, Київ 1911 р., також: „Культурно-національний рух на Україні" 1912 р. — дають знимки з ріжних Хв. друків.

Либровичъ С. Исторія книги въ Россіи, Спб. 1913 р., — багато знимків.

Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р., т. І, єсть знимки з Хв. друків.

Возняк М. Історія української літератури, т. ІІ, Львів, 1921 р. подав знимки: початок „Апостола" 1574 р. і заголовний лист Остр. Библії 1581 р. Ці ж знимки подано і в коліндарі львівської „Просвіти" на 1924 р. ст. 90—94, при статті: „Батько українського друкарства, Іван Федорів".

„Стара Україна" 1924 р., Львів, чч. ІІ—V; тут 40 знимків з Хведорівських видань.

8. Плита на могилі Хведоровича.

По смерті Хведоровича († 6 грудня 1583 р. у Львові, як каже Уварівський надгробок), мабуть син його, переплетник Іван, може разом з львівським Ставропигійським Братством, на могилі Хведоровича поставили скромного надгробка з дуже важним для нас написом. Плита ця р. 1883-го зникла з львівської св. Онуфріївської церкви, де вона була в великім непошануванні, — лежала в підлозі і люде довгі роки топтали її чобітьми... Офіційно стверджено, буцім плиту цю розбив несвідомий каменяр; тепер ніби знайдено сліди, де плита ця переховується.

Напис на плиті надзвичайно цінний, але ми певно не знаємо його змісту; думаю, що старі знимки з плити робили люде, що в той час ще мало знали палеографії, і тому відчитали напис не ввесь. Палеографичне звірення знимку о. Гриневецького 1817 р. і гр. Уварова 1875 р. приводить мене до переконання, що о. Гриневецький не відчитав неясного напису на плиті, але гр. Уваров, не злий палеограф, відчитав його вірно. Підкреслю тут, що Уварівська плита не дає підстав вважати 5 грудня за день смерти Хведоровича, — на плиті зазначено 6 грудня. — У Булгакова, Иллюстр. Исторія на стр. 238 дано третього знимка з плити (з „Вѣстн. Евр." 1822 р.), не похожого на перші два.

Про плиту цю говорять дослідники в тих працях, які я вище перерахував. Наведу тут тільки важніщі, особливо львовян, що могли самі бачити цього надгробка.

В Бібліотеці Оссолинських у Львові переховується рукопис № 2086: Annales Leop. monasterii s. Basilii 1763–1771, — тут знаходимо звістку, що Хведоровича поховано при св. Онуфріївській церкві у Львові.

Калайдович К. в „Вѣстн. Евр." 1822 р. № 14 подав (але звідки?) знимка з надгробного каміня. В „Pamiętniku Warszawskim" 1823 р. № 4 ст. 212—215 передруковано статтю Калайдовича.

Bandtkie J., Historya drukarń w Król. Polsk. 1826 р. т. I. ст. 381—383.

Zubrzycki D. Historyczne badania, Львів, 1836 р. ст. 12.

„Lwowianin" 1837 р. ст. 71—72.

„Зоря Галицкая" 1854 р. №№ 29—30.

Łobeski F. Додаток до „Gazety Lwowskiej" 1854 р. ч. 27–30.

Головацький Я. „Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860", ст. 472, примітка**: „Я осматривалъ правѣ уже забытый

тотъ памятникъ (Хведоровича). Онъ лежитъ по правой сторонѣ входя въ Церковь св. Онуфрія подъ лавками, на немъ стоящими вставленный въ каменный полъ". Частину напису Г. прочитав, „прочеє вытерто или вытоптано ногами. Камень розломаный на серединѣ".

Румянцовъ В. Е. Сборникъ памятииковъ, относящихся до книгопечатанія, М. 1872 р. ст. 49, вип. І.

Петрушевичъ А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р. ст. 556, — автор читає на плиті: „преставися року 1583 декабря 6".

Року 1875 гр. Уваров зробив з цеї плити гипсового знимка, і вже по тому цього надгробка звичайно друкують до новому. Лише на цім знимкові зазначено, що Хведорович помер 6 грудня 1583 р.; на всіх інших знимках дати нема.

Токмаковъ И. Надгробный камень Ѳедорова, 1 ст. Див. ювил. збірник „Трехсотлѣтіе перваго друкаря на Руси" Спб. 1883 р.

„Слово" львівське, 1883 р. ч. 130 і 140.

Pług A. подав в варшавських „Kłosach" 1884 р. № 979 на ст. 224 знимка надгробка Хведоровича, що зробив його ще 1817 р. о. М. Гриневецький.

Петрушевичъ А. С. Иванъ Ѳедоровъ, Львів, 1883 р. ст. 21, 25—26: „Надгробный камень находится въ притворѣ близь главныхъ дверей, съ правой стороны подъ стѣною, закрытъ теперь скамейками. Камень сей находился нѣкогда извнѣ церкви, и сюда позднѣе употребленъ былъ для вымощенія пола во притворѣ".

Голубевъ С. Т. Объяснительные параграфы по исторіи западно-русской церкви. „Кіев. Епарх. Вѣд." 1893 р., — в кінці § 1-го говориться про напис на плиті.

Кревецький Ів. Доля надгробного каміня Ів. Федоровича. „Стара Україна" 1924 р. чч. II—V ст. 48—51. Цікава стаття головно про теперішній стан справи надгрібка Хведоровичевого.

Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним камінем Ів. Федоровича. „Стара Україна" 1924 р. чч. II—V ст. 51—54.

Ось така література про Хведоровича та про його працю. Писано про славного друкаря дуже багато, але, як це не дивно, — ще й досі не маємо доброї наукової монографії про цього першого московського друкаря, що роспочав також і в нас вже

постійне друкування книжок[1]). Кидається в очі помітний брак нових джерел для вивчення життя цього великого мужа — а їх треба пильно шукати по архивах Львова, Вильни, Білостока, Люблина та по Луцьких ґродських книгах. В Київі та Львові поважно святкують тепер 350-ту річницю появи першої друкованої книжки на українській землі, — може це свято й принесе нам щось нове в дослідах над життям великого емигранта, що вибрав собі Україну за батьківщину і на віки спочив на українській землі. Ця велика честь нашій землі накладає на нас також і відповідальний обовязок, — написати про Хведоровича так потрібну наукову монографію.

VIII.

Огляд галицьких друкарень.

Хведорович вже в добрий час прийшов на Українську Землю, — в скорім часі по смерті його друкарство міцно прищепилося у Львові, і вже ніколи не переривалося тут. В Галичині друкарство попало в міцні руки, — в руки львівського Ставропигіяльного Братства, котре хутко почало мати з друкарства добрий собі зиск, а це вже відразу забезпечило друкарство від занедбання. Люде зрозуміли помалу вагу друкованої книжки, повстали организовані школи та книгарні, а це все вже забезпечило безсмертя друкарському станку.

I. Друкарні міста Львова.

Головним чином друкарство трималося самого міста Львова, а на провинцію переносилося дуже поволі й не охоче.

Доброї розвідки про історію цілого львівського друкарства, на жаль, ми ще не маємо. З того, що єсть, зазначу:

Bandtkie I. S. Historya drukarń Król. Polskiego, 1826 р. т. I ст. 381—388. Праця цілком перестаріла.

Chodynicki I. Historya miasta Lwowa, Львів, 1829 р. ст. 409—420.

Zubrzycki D. Historyczne badania, Львів, 1836 р. Ця праця ще й тепер не втратила своєї вартости, бо оперта на архивних документах, і в цім її ціна.

---

[1]) Правда, це звичайна доля всіх друкарів, — навіть Йоган Гутенберг має лише одну солідну монографію, і то з недавнього часу. — В останній хвилі довідуємось, що проф. Петроградського Університету Малеїн готує спеціяльну працю про Хведоровича.

Петрушевичъ А. О началѣ книгопечатанія на Руси вообще, а въ городѣ Львовѣ въ особенности, Львів, 1884 р. Короткий пересказ цеї книжки подала львівська „Зоря" за 1884 р. під назвою: „Перша руська друкарня у Львові", ч. I ст. 7, ч. II ст. 14—15 і ч. III ст. 24.

Крім тут зазначеного, див. також літературу в кінці окремих статтів цього розділу.

Спис надрукованих у Львові книжок подав А. Петрушевич в своїй праці: „Хронологическая роспись церковныхъ и мірскихъ русско-словенскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами въ городѣ Львовѣ, начиная съ 1574 до 1800 года". Див „Временникъ Ставропигійскаго Института" на 1885 р. ст. 113—133, зазначено 213 книг.

Про графику львівських видань див. Д. Ровинскій, Русскіе граверы, М. 1870 р. ст. 11—17: ріжниця в гравируванні московської і київо-львівської школи; його ж, Подробный словарь русскихъ граверовъ, 1895 р. ст. 18—27: гравюра київо львівської школи; ст. 28—32: світські сюжети в виданнях українських друкарень. Стасовъ В. В., Сочиненія, т. II ст. 171—173. — Д. Ровинський, Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895 р., зазначає таких львівських різьбарів XVII—XVIII вв.: А. ст. 24, Георгій ієродіякон 160, Глинський Іван 165, Д. К. 187, Діонисій 187, Дорофей ієромонах 196, Ушакевич Василь 702 і Филипович Іван 706. — Про львівських різьбарів маємо маленьку розвідку М. Голубця: Українські Львівські дереворитники XVII ст., див. „Збірник Львівської Ставропигії" т. I ст. 315-319, 1921 р.; тут і спис 11 львівських різьбарів.

За XVI—XVIII вік (1573—1722) у Львові працювали такі українські друкарні: 1) первопечатника Івана Хведоровича, 2) Ставропигіяльного Успінського Братства, 3) Михайла Сльозки, 4) Єпископа Арсенія Желиборського і 5) Єпископа Йосифа Шумлянського. Про інші друкарні див. нижче в розділі „Львівські друкарі".

1. Друкарня Львівського Ставропигіяльного церковного Братства.

Сказати точно, коли саме роспочалося друкарство у Львові, сьогодні ще не можемо, бо ще не маємо всіх потрібних для цього документів. Важко думати, щоби у Львові, який мав із Заходом так багато живих звязків, не знайшлося друкарів ще до приходу сюди Івана Хведоровича. Свого талановитого учня, Гриня Івановича, Хведорович віддав у науку до львівського ма-

ляра Лавріна Пилиповича, а той і навчив його, між іншим, також різання літер та дереворитства[1]); отже, як бачимо, у Львові був друкар ще до Хведоровича.

І справді, архивні документи дають нам окремі — хоч і не ясні — натяки на те, що українське друкарство було у Львові дуже рано. В пастирському листі єпископа львівського Гедеона Балабана від 1 травня 1587-го року читаємо: „Панове мещане лвовскиє за приводом нашим и друкарню опущенъную видвигнули, стараючися весполъ зъ нами, абы знову наше писма друкованы были“[2]); тут вираз: „друкарню опущенъную“ можна розуміти так, що Братство вже до того мало якусь друкарню; але скоріще тут іде мова про ту друкарню, котру „опустив“ Хведорович.

В однім акті, ніби з 1588 р., львівське Братство пише таке: „У нас почала вкорінятися св. віра від науки в школі та від друку книг, але все це єпископ Гедеон лає и зве єрессю; він напав на школу, розігнав учнів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах“[3]). Але документ цей дати не має і відноситься скоріше на 1590—1591 р.

В іншім акті з 1588 р. читаємо, що братчики Львівського Братства просили Царгородського Патріярха Єремію II: „Просимъ: поставъ клириковъ, образуй училище, возстанови типографію“[4]), — але вираз цей знову таки може стосуватися й до друкарні Хведоровича. Далі, в королівськім привилеї з 1592-го року читаємо, що братська друкарня давно вже існувала, а декільки років тому лише зреформована: Et officinae pro excudendis libris institutionem ad eandem ecclesiam antiquitus institutam, introductam et ante aliquod annos reformatam[5]); цій звістці важко повірити, можна думати, що Братство навмисне написало королю, ніби друкарню вони мали й до того, аби тільки легче роздобути собі привилея[6]).

В кінці додам ще одне свідчення, — на могильній плиті

---

[1]) S. Ptaszycki. Rozprawy, т. XI ст. 30—33.
[2]) Юбилейное изданіе, № 85.
[3]) Diplomata statuaria, 1895 р. т. II ст. 45.
[4]) Diplomata, № 9.
[5]) Monumenta, № 252, ст. 390.
[6]) Друкар Андрій Скольський р. 1639-го свідчив, що Братство отримало королівського привилея на друкарню »ad malam informationem«. А. Ю.-З. Р. ч. I т. XII ст. 442.

Хведоровича написано, що він „друкованіє занедбалоє обновилъ"; недовіряючи цьому написові (бо ж поруч читаємо: „Друкаръ книгъ предтымъ невиданыхъ"), можна припускати, що автор його оцінював друкарську працю Хведоровича не з львівського, а з загально-руського погляду, бо ж до Хведоровича працювали вже і Фіоль, і Скорина, і гурток в Несвіжу.

Перший історик галицького друкарства, Д. Зубрицький, слідом за Бандтке[1]), вірив у те, що в Львові була руська друкарня ще до 1573 р., ще до Хведоровича, — це для його була справа безсумнівна, хоч поважних доказів цьому він не подав[2]).

Як бачимо, давні акти справді дають нам деякі натяки на те, ніби українське друкарство існувало у Львові при Братстві ще з дуже давнього часу, може ще до 1573-го року, але натяки ці дуже неясні і пливкі. У всякому разі ще не відшукано жадних реальних друків львівських до 1574-го року, а поки їх не відшукано, мусимо рахувати початок львівського друкарства лише з 1573-го року, а фундатором його — Москвитина Івана Хведоровича[3]). Але наведені натяки на раннє існування друкарства у всякому разі заслуговують на спеціяльний науковий аналіз цього питання.

Іван Хведорович помер, не викупивши своєї друкарні, котру він заставив ще в кінці р. 1579-го львівському Жидові Ізраїлю Якубовичу; цей Якубович, по смерті Хведоровича, не дуже поспішав з друкарнею, бо на заставнім акті був підпис також і сина Хведоровича; але коли московські купці почали торгувати в нього цю друкарню, щоб вивезти її на Москву, Якубович поспішив оформити справу боргу з юридичного боку. Року 1584-го грудня 4-го[4]) удався він до жидівського кагального суду і приніс туди „140 книг руською мовою, а також предмети й черенки та форми й усі інші прилади, належні до відбивання або друкування книжок"[5]). Якубович доказав, що все це віддав йому в заставу покійний друкар Іван Хведорович і син його Іван Пере-

---

[1]) Historya drukarń w Krol. Polskiem, I, 381—382.

[2]) Див. його Historyczne badania 1836 р. ст. 12—13 і 14.

[3]) Друкарство українське появилося у Львові найпершим: друкарство латинське являється тут лише з р. 1581-го, див. Зубрицький, ст. 15.

[4]) А не 3-го, як подає Ів. Свенціцький в своїм »Опись музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ«, Львів, 1908 р. ст. 93 № 60.

[5]) Monumenta, ст. 103.

плетник, а вже тому пять років минуло. Жид просив, щоби всі принесені річі присудили йому на власність. Суд задоволив це прохання, задоволив в відсутности представника українського (vacante sede pallatini Russiae), — і з того часу Хведоровичева друкарня перейшла до жидівських рук.

Маючи судовий присуд на друкарню, Якубович почав її продавати, про що звістка скоро дійшла й до львівського єпископа Гедеона Балабана, дійшла, певне, від братчиків церкви Успіння. Єпископ Гедеон в той час ще не сварився з Братством, а тому порішив викупити заставлену друкарню. Думаю, що ініціятива цього викупу належить єпископові, а не Братству, про що ясно каже нам і перший пастирський лист Гедеона з 8 листопаду 1585 року; в цім листі (див. на ст. 52 виписку з нього), росказавши про долю Хведоровичевої друкарні, Балабан додає: „Ино я, ужалившися таковоє шкоды, абы той скарбь до чужеи землѣ не выношался, хотячи тыж послужити в том Господу Богу и всему православному христианьству, чинячи повинности своєи єпископскои досыть, хотяй же не маючи на то доходов, но надѣючися на Господа Бога а на православныя християны, купили єсмо тыє всѣ приправы друкарскиє, до друкарнѣ належачиє, за тую ж суму, яко и заведены были, за полторы тисячи золотых“; правда, єпископ зробив усе це „весполокь с паны мещаны львовскими“. Єпископ, разом з Братством, видав Якубовичеві росписку на 1500 зл., зобовязавшись виплатити цю суму ратами — „на часы певныє“. А всі друкарські інструменти, каже єпископ, — „взялисмо их до рукь своих в скарьбницу церковную“[1]).

Ось цей факт — купівлю друкарні від Ізраїля Якубовича десь р. 1585 — звичайно вважають за початок славної потім Братської Ставропигійської друкарні. Правда, ще аж пять років, аж до р. 1591-го друкарня ця не функціонувала.

Але грошей на повний викуп друкарні не було, заплатили тільки першу рату, а тому єп. Гедеон звертається до всеї своєї пастви з пастирським листом від 8 листопаду 1585 р., закликаючи вірних допомагати своїми пожертвами викупити друкарню. З пастирським листом пішов збірати „споможеніє“ чернець Мина, той Мина друкар, що пізніще став першим управителем Ставропигіяльної друкарні.

В самім кінці р. 1585-го сталася велика подія — до Львова

---

[1]) Monumenta, № 79, ст. 112.

приїхав „от собору патріарховъ“[1]) Патріярх Антіохійський Яким. Патріярх Яким зробив у Львові надзвичайно багато, — він зорганизував несформоване й неміцне до того Успінське Братство, він перший надав йому своєю грамотою 1 січня 1586 р. певний статут[2]). І ось цей патріярх Яким звернув пильну увагу Братства також і на потребу друкарні, він же підкреслив йому велике значіння друкарства. Пізніще, 20 січня 1592 р. про цей побут Патріярха писав в пастирському листі своїм митрополит Київський і Галицький Михаїл: „Божіим благоволеніємъ — каже він — прииде во градъ Илвовъ светѣиши кир Іоаким, патріархъ великія Антіохія, божія града, и совѣтова устроити чинъ церковнаго братства и школную грамматическую науку еллинскаго и словенскаго писанія, при том же и друкарню. И о семъ возвѣсти своимъ писаніємъ въ Константинъ градъ ко вселенскому патріарху“[3]).

А щоб справа була міцніщою, патріярх Яким звернувся до всіх вірних з своїм пастирським листом від 15 січня 1586 р.: „Ознаймуємъ симъ нашимъ листомъ, — писав він — ижъ ве Лъвове в мѣсте панове мещане купили друкарню писма словенского и греческого, ку школе потребную, в полътори тисячи золотых заставленую, и тежь церъковъ хотятъ муровати новую, и домъ на школу, и домъ на друкарню, и домъ на шъпиталъ, просто все поновляючи законъное строєние“. Патріярх просив, щоби вірні щедро давали свої „споможеня“ на ці культурні цілі Братства[4]).

Але все це мало помогло; за друкарню треба було платити великі кошти, а їх то й не було. В цей рік Братство, через свої занадто вже великі посягання на незалежність та через постійні вмішування в церковні справи, навіть єпископські, почало сваритися з своїм єпископом Балабаном; сварка ця, що майже не спинялася аж до смерти єпископа († 1607 р.), надзвичайно зле вплинула як на справи загально церковні, так і на справи братської друкарні... Проте бачучи, що кошти на друкарню збираються дуже поволі, єпископ Гедеон 10 грудня р. 1586-го звертається вдруге до вірних, просячи їх допомогти на культурні братські цілі. Знову згадує він історію друкарні: „Недавного

---

[1]) Monumenta, ст. 117, 328.

[2]) Monumenta, № 80, ст. 113—119.

[3]) Monumenta, № 211, ст. 328. Пор. з цим передмову до львівської Граматики 1591 р.

[4]) Monumenta, № 81, ст. 120.

часу — пише він, — з волѣ божеи для хвалы имени єго светого, такь тыжь для розмноженя наукь писмь наших словенскихь рускихь внесена была до тых краюв наших друкарня руская, которая ижь за недостатком, а потом за смертю друкаря тоєи друкарнѣ, згасла была. Прото мы, стараючися о томъ, абы знову наше писма друковане были и абы при тои друкарнѣ школу грецкую для науки нашего благочестыя во градѣ Львовѣ фундовати", знову просимо вірних допомогти цим справам. В листї зазначається, що для потреб друкарні та школи вже „ремесници таковыи и люде ученныи показують". Для збору пожертв єпископ послав „богомолцовь и свещениковь наших львовскихъ"[1]).

І на цьому збір потрібних коштів на урядження братської друкарні не покінчився; взагалі, вся справа заснування Ставропигіяльної друкарні йшла вперед дуже поволі. І єпископ Гедеон 1 травня 1587 року посилає вірним нового, вже третього листа, в тій самій справі. „Панове мещане львовскиє — пише він, — друкарню опущенъную видвигнули, стараючися весполъ зъ нами, абы знову наше писма друкованы были для хвалы Бога, въ Тройци єдинаго, и для розъмноженя граматическоє науки старожитнаго порядку святого благочестия греческаго закону... И тыжъ до друкарнѣ ремесници и люде ученыя показалися, которая то школа и друкарня посполитыхъ людий именемъ и накладомъ вѣчне славити и множитися маєтъ. Такь южь панове мещане львовскиє заложили початки посполитого спасителнаго добра всего нашего християнства"[2]).

Цікаве в цім листі (єсть воно і в листі 1586 р.) підкреслення, що для друкарні вже „ремесници и люде ученыя показалися". Отже р. 1586—1587-го вже можна було мати українських друкарів; безумовно, в більшости це були учні Івана Хведоровича, що перед цим працював у Львові та в Острозі; з учнів Івана Хведоровича, що займалися в Львові друкарством, нам відомі з давніх актів лише ці особи: син його Іван друкаревич, переплетник; Гринь Іванович з Заблудова, та двоє з львівського Підзамча: Сачко Сенькович Сідляр та Сенько Корунка. Певне, учнем Хведоровича був також і Мина, освічений чернець св. Онуфриївського манастиря, перший друкар братський[3]).

---

[1]) Monumenta, № 89, ст. 142.
[2]) Юбилейное изданіе, № 85.
[3]) Див. про них усіх нижче, в розділі »Львівські друкарі«.

Але не дивлячись на те, що вже знайшлися друкарі, проте до роботи братська друкарня ще не приступала, бо не була вона остаточно зорганизована. Таке піняве уряджения друкарні можна поясняти тільки браком потрібних коштів та запеклою боротьбою з своїм єпископом Гедеоном Балабаном, — вперта боротьба ця, особливо по 1587 р., надзвичайно відбилася на всій початковій праці Братства[1]).

Не маючи потрібних коштів на остаточний викуп друкарні, Братство не могло приступати й до друкарства. Господар друкарні, Ізраїль Якубович, певне, не дав Братству всеї друкарні відразу, а передавав її частинами, в міру сплати боргу. Гроші, які збіралися з пожертв, йшли переважно на будування Успінської церкви, а з друкарнею особливо не поспішали, — і без неї Братство мало собі досить всякого клопоту.

Року 1589-го Братство впросило Патріярха Царгородського Єремію видати свого пастирського листа до вірних про „вспоможеніе“ на потреби Братства. Патріярх видав такого листа 6 листопаду 1589-го року. В листі цім знову згадується й друкарня, — здається, східне духовенство відчувало потребу заведення її більше, як самі львовяне. „Пришли ко нам Братство Успенія — писав патріярх — гражане львовскіе, иже имѣютъ нужную потребу ново будовати храмъ Успенія Пресвятыя Богородица, состарѣлый и разтлѣнь суще прежде; таже и штанбу от рук еврейскіи искупити, юже застави Ѳеодоръ Москвитининъ“. Патріярх закликає складати пожертви братчикам, що підуть збірати їх з його листом, „да сіи отъ вашей милостыни и вспоможенія возмогутъ храмъ ново збудовати Божія Матере Успенія,

[1]) Дехто з дослідників гадає (див. »Збірник Львівської Ставропигії« 1921 р. т. I ст. 325), нібп таке піняве уряджения друкарні було може наслідком якогось спротиву стародумів-писарів, бо друкарство нібп зменшувало їм доходи за писання книг. На таку гадку нема підстав. Не треба забувати, що аж до XVIII-го в. писана книжка все була дешевшою від друкованої і не страчала своєї поваги; навпаки — спочатку друкована книжка часто мала собі злу славу. Спочатку заведення друкарства особливо не зашкодило писарям; друкарство заступало їх дуже поволі і все давало їм добрий матеріял до списування, а тим самим давало й заробіток. Списування з друкованих книжок довго було в нас звичайною річчу; пор. такі часті вправи в наших стародруках, як, напр.: »Хотящін прочитати и преписовати сію книгу« (заблудівське »Євангеліе Учительное« 1569 р.) і т. п.

таже и стамбу выкупити отъ жида“[1]). Як бачимо, друкарні не викупили ще й в кінці 1589 р.

Але школа вже працювала, а тому Братство почало дбати про відповідне благословення для своєї праці. І р. 1589-го в листопаді місяці Братство отримало собі дуже важну грамоту вселенського патріярха Єремії; в цій грамоті під п. 3 читаємо: „Мають волность братство Успеніа Богородица друковати невозбранно священныя книгы церковныя прилежно и з великымъ опатренємъ, не токмо часословцы, псалтыры, апостолы, минеи, и треоды, требники, синаксары, євангеліє, метафрасты, торжники, хроники сирѣчь лѣтописцы, и прочая книгы богословов церкви нашея Христовы, но и училищу потребныє и нужныє, сирѣчъ грамматику, пѣитику, реторику и философію.“[2]) Це була для Братства великої ваги грамота, і її підписали, крім патріярха, також єпископ Луцький Кирило Терлецький та єп. Галицький Гедеон Балабан.

Але грошей потрібно було дуже багато, бо Братство будувало собі церкву, заводило школу, і вже на третьому місті стояла друкарня. Отож Братство вживало ріжних засобів, щоби роздобути коштів. Так, ще 8 жовтня 1590-го року воно просить своїм листом архієпископа молдавського Георгія, щоб він зібрав їм пожертв на їхні потреби. „Учинѣте, ваша милостъ, — писало Братство — и съ иными паны и христианы малую милостиню для потребы церкве и для школы и друкарнѣ, котрая найдуєтся зде у насъ. Тепер будуєтся церковъ и школа и домъ для друкарнѣ.[3]) Як бачимо, ще в кінці 1590-го року друкарня братська не працювала.

З якого ж часу роспочала братська друкарня свою нормальну працю? Звичайно дослідники повторюють давнє твердження Д. Зубрицького,[4]) ніби братська друкарня роспочала свою працю вже р. 1586-го, надрукувавши відозву єп. Гедеона; а А. Петрушевич[5]) початком друкарської праці цеї друкарні рахує навіть 8 листопаду 1585 р., коли була видрукувана перша відозва

---

[1]) Листа писано грецькою мовою, див. його в »Арх. Ю.-З. Росс.« ч. I т. X ст. 442—443; тогочасний переклад див. в »Юбил. изд.« № 86, а також в Diplomata ст. 68.

[2]) Памятники Временной Коммисіи«, Київ, 1852 р. т. III ст. 40.

[3]) Юбилейное изданіе, № 87, ст. 60.

[4]) Historyczne badania, ст. 15.

[5]) Хронологическая роспись, № 3.

єп. Балабана; А. Криловський[1]) повторює ці твердження.[2]) Але для такого твердження нема підстав, — друкованих цих грамот до нас, здається, не збереглося.

Нормально працювати братська друкарня стала лише десь з початком 1591-го року. В цей час, 17 січня 1591-го року приїхав до Львова митрополит Київський Михаїл і віддав до друкарні видрукувати грамоту патріярха Єремії ще з 1589 р. (заборона приносити до церкви для посвячення мясо та пироги на Великдень та Різдво), разом з своєю грамотою; ці грамоти й вийшли 23 січня. Крім цього, професори та студенти львівської братської школи вітали митрополита пишним панегириком — *Προσφονήμα*, який теж надрукували 1 лютого цього року.[3]) Ось оце й були найперші друки львівської братської друкарні.

В другій половині цього року, здається в місяці вересні або в початку жовтня, з друкарні нарешті вийшла й перша друкована поважна книжка, підручник для братської школи: „Грамматіка доброглаголіваго Єллино-словенскаго языка".[4]) В передмові до цеї книжки росказано про перші кроки Львівського Братства. Отже, початок функціонування братської друкарні (на Граматиці зазначено, що вона вийшла „Во Львовѣ. В друкарни Братской") треба рахувати тільки з 1591-го року, цеб-то на років 12 пізніше друкарні Остріжської.[5])

Всі ті привилеї та грамоти, яких здобуло собі Братство від патріярхів Якима та Єремії, зробили його вільним від всякого догляду місцевого єпископа Гедеона; Гедеон, звичайно, не міг примиритися з таким приниженням своєї влади, і звідсі й роспочалася його запекла боротьба з Братством. Щоб забезпечити себе від Гедеона, Братство ввесь час пильнує роздобути собі як найбільше ріжних привилеїв та благословень, менше дбаючи про поліпшення самої справи.

---

[1]) Львовское Ставропигіальное Братство, №№ 69 і 70.

[2]) Те саме твердить і Харламнович в »Западно-русск. правосл. школы« ст. 288.

[3]) Панегирика передруковано в »Русск. Ист. Библ.« т. XIX ст. 61—75. Про нього див. статтю *С. Голубева* в »Кіев. Епарх. Вѣдом.« 1874 р. №№ 5—6.

[4]) Про час виходу цеї книжки можна догадуватися з того, що 11 жовтня 1591 р. Богдан Сапіга дякує Братству за присилку двох примірників Граматики, див. Monumenta ст. 310; за теж дякує 22 жовтня 1591 р. і Хведір Скумин, ib. ст. 316—317. Книжка вийшла in 8°, на 182 картки, видання досить примитивне.

[5]) Пор. проте випадок з ченцем Миною, нижче.

Року 1591-го в Бересті відбувався православний собор, і Братство послало на нього двох своїх представників з скаргою на Гедеона і з проханням благословити працю Братства. І митрополит Київський Михайло Рагоза 27 жовтня 1591 р. в імені Собору поблагословив Братство; про братську друкарню в грамоті читаємо: „друкарню утвержаємо въ Львовѣ и в Вильни".[1]) Пізніще, 20 січня 1592-го року митрополит Михаїл підтвердив цю Соборну грамоту і закликав вірних допомагати своїми щедрими пожертвами Братству, бо братчики „церковъ знову заложили муровати, и всѣ домы церковныя, шпиталь, школу и друкарню".[2])

Борючись з Братством, і не визнаючи його ріжних привилеїв, єпископ Гедеон Балабан постійно покликувався на те, що він, єпископ, має відповідного *королівського* привилея на єпископію, відмінити якого ніхто не може, навіть Патріярх. Отож Братство надумалося роздобути й собі *королівського* привилея; цей привилей поміг би Братству боронитися також від ріжних польських інституцій, особливо від львівського магистрату, що постійно перешкоджали його праці. Братство попросило сильних магнатів, своїх приятелів — князя К. К. Острізького та Хведора Скумина-Тишкевича заступитися за них, і наслідком цього 15 жовтня[3]) 1592 р. король і видав Братству відповідного привилея, в якім затвердив і право Братства на друкування книжок.[4])

Року 1593-го Братство одержало від Патріярха Царгородського Єремії грамоту на ставропигію, цеб-то на повну незалежність від місцевої духовної влади; в цім важнім акті читаємо, що львівський братський заклад „да пребываетъ свободный и непопираемый отъ всякого лица митрополитского и єпископского, єдину свободнѣ знаючи и имѣючи главу єго, наше смиреніе, и отъ нея всякого устроєнія и суду, управленія же и владзы чающи и пріймующи".[5])

Ось таким чином повстала львівська братська друкарня;

---

[1]) Monumenta, ст. 320; Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. X № 43.

[2]) Monumenta, ст. 328. Ця грамота написана на підставі передмови до Граматики 1591 р.

[3]) А не 12 жовтня, як то каже Д. Зубрицький, Hist. badania, на ст. 16.

[4]) Його надруковано в Зубрицького ст. 74—76, а також Monumenta № 252 ст. 389—391 і »Временникъ« Ставр. Инст. 1884 р. ст. 146.

[5]) Памятники Временной Коммисіи, Київ. 1852 р. т. III ст. 76.

роком 1593 закінчується перша доба історії її, — доба організування та уряджения цеї друкарні.[1])

Життя братської друкарні увесь час найтісніще було звязане з життям самого Братства. Переглядаючи історію львівської ставропигіяльної друкарні за ввесь час її існування, ми майже не знаходимо якихсь радісних сторінок в цім житті. Року 1600-го знову звернулося Братство з відозвою до громадянства, закликаючи на жертви. Росказує відозва про надмірні утиски народу українського, коли навить „найменшой иглы и шилця, чимъ бы только человѣкъ живъ быти могъ, забороняютъ намъ панове народу польского уживати." Часто зверталося вже Братство за допомогами, але „не подано намъ руки помощи на все тоє правѣ ничого... Ажъ мусѣлисмо до обцыхъ людей съ тимъ ся удавати". Про друкарню тут читаємо: „Друкарню письма греческаго и словенскаго, выкупивши за немалую сумму грошей, двигнулисмы за ласкою божією."[2])

Братська друкарня на перших порах містилася при Успінській церкві, в дуже невигіднім помешканні, бо власне церква тоді довго будувалася; ось певне через брак доброго помешкання ця друкарня на перших порах працювала дуже кволо і друки її з зовнішнього боку були досить примитивними, гіршими від Хведорівських чи Остріжських, та й було їх вже занадто мало.

Року 1608-го помешкання друкарні стало потрібним для ріжних матеріялів та робітників до церкви, що тоді будувалася, а тому братську друкарню перенесено до св. Онуфриївського манастиря, що належав Братству, і уміщено в одній середній келії манастиря;[3]) тут друкарня пробула аж по 1615-й рік. Друкарською справою занялися тут ченці, а управителем друкарні був ієромонах Пафнутій; так, на видрукуваній тут р. 1614-го книжці („Книга о священствѣ") читаємо, що книжка вийшла „въ Львовѣ, в друкарни братской Ставропигіа, в обители ст. Онуфріа.

---

[1]) Відповідні матеріяли про повстання цеї друкарні див. також вище на ст. 51—55.

[2]) А. С. Петрушевичъ, Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, ч. I, Львів, 1874 р., ст. 8—9.

[3]) Zubrzycki, ст. 18. Криловський, Львовское Ставр. Братство ст. 266. A. Czołowski, W sprawie klasztoru i dzwonnicy oo. Bazylianów, Львів, 1909 р. ст. 12—13. Див. також Шематизм на 1867 р., Львів, ст. 5.

Трудом иже тамо Киновіатов, ієромонаха Пафнутіа и прочіих." Під час перебування в св. Онуфриївськім манастирі видруковано три книжки.[1])

Року 1614-го в Молдавії пробував Патріярх Олександрійський (потім Патріярх Царгородський) Кирило. Братство вислало до нього з листом своїм братчика Романа Красовського; відповідаючи, Патріярх писав 26 квітня 1614 р. і про друкарню: „Що тыжся тычетъ типографіи, т. е. друкарнѣ, добре то чините, же за стараня около того пилне ся уймуєте, яко бы книги потребныи на свѣтъ выдаваны были. Не меншій бовѣмъ и тоє собою православію ратунокъ даєтъ, и прето и мниховъ, которыє тамъ тою ся типографією у васъ бавятъ, заховуйте, абы з радостію такоє дѣло отправовали, а не вздыхали на кого з вас противного. А єсли бы теж якій пожитокъ с тоє друкарнѣ мѣлъ вамъ приходити, теды на посполитую потребу братскую власную нехай обертанъ будетъ, и жаденъ абы до своєго пожитку таковуй дохудъ не смѣлъ собѣ привлащати, кгдымъ єсть повинны барзѣй з своихъ власныхъ маєтностей на тоє давати, а не ижъ бы що не єсть чиє власноє за себе брати".[2])

Зараз же по цьому, 8 травня 1614 р. знову писав той же Патріярх: „А особливе въ Онуфрію, яко дошло насъ слышати, же и нѣякихъ типографовъ мниховъ маєте, котрыє великоє старанє маютъ, якобы презъ выданя книгъ много доброго народови христіанскому зъ друкарнѣ вашей собою учинили. сконд̀ъ и любовь ваша братская тѣшится и радуєтъ и славу маєтъ, яко тыє, котрыє таковыи друкарнѣ промысломъ своимъ набыли. Хвалимо теды тыхъ то тамъ мниховъ на кгрунтѣ вашомъ для ихъ такъ доброго предсявзятя, єсли тылко праве а вѣрне въ томъ вамъ служатъ, а дѣло тоє доброє пристойне отправуютъ. Хвалю тежъ не менше и васъ, яко тыхъ, котрыистеся о такъ речъ зацную мѣти ся у себе постарали."[3])

Десь на початку 1615-го року, в місяці січні, з друкарнею трапилась неприємна подія. В той час приїхали до Львова митрополит Веніямин Рутський та єпископ Володимирський Ілля Мороховський, обидва унияти. Захотіли вони оглянути братську друкарню, а тому — без дозволу й відома Братства — з слугами своїми „кгвалтом" прийшли в св. Онуфриївський манастир. Побачивши знаних владик і думаючи, що це будуть силою від-

[1]) Див. Каратаев, №№ 200, 215 і 219.

[2]) С. Голубевъ, Петръ Могила, Київ, 1883 р. т. I, додатки, ст. 201—202. [3]) Там само, ст. 204.

бірати манастиря, братчики „дзвонили на кгвалт", збігся нарід — і „сталася битва": побили слуг владичних, а до того й самих владик.[1]) Полагодження цеї справи дорого обійшлося Братству, а тому воно поспішило того ж року перенести друкарню знову ближче до себе, до церкви Успіння, де почувало себе міцніще.

На весні 1616 року вигоріла Руська вулиця у Львові; погоріли й доми церковні, а разом з тим згоріло й багато друкованих книжок, хоч саму друкарню таки врятували.[2]) Але гірше була справа через 12 років: р. 1628-го трапився у Львові знову великий пожар, і тоді цілком згоріла братська друкарня, врятували тільки друкарський станок та літери...[3]) Вся тяжка довголітня праця Братства пішла з димом...

Але Братство тепер вже само добре розуміло силу друкованого слова, а тому негайно взялося за відновлення зруйнованої друкарні; знайшлися й щедрі добродії, що не пошкодували коштів на цю справу; це були: староста Старосельський Дмитро Карлочи, що дав на це 500 злотих, а також: воєвода молдавський Мирон Бернавський та архимандрит Київо-Печерський Петро Могила. Отже скоро друкарню відновили, і вже 23 березня 1630 р. з нововідбудованої друкарні під управою А. Скульського вийшли „Вѣршѣ з Трагодіи Х(ристо)с пасхонъ", присвячені як „снопокъ першій жнива" Мирону Бернавському; а в кінці цього року, 15 грудня вийшов Октоїх. В передмові до Октоїха читаємо про останні події в братській друкарні: Патріярх поблагословив, „да типографія станетъ во преподаяніе книгъ божественнаго учительства. Типографія убо, иждивеніемъ многимъ, яко дѣло преизящно и вещь многоцѣнна, прилѣжаніемъ братскимъ составленна бывши, послѣди прежде лѣтъ нѣкіихъ, огню лютому, попущеніемъ Божіимъ на градъ пришедшу, со инѣми и та сожжена нивочтоже бысть. Обаче же мы" з відповідного благословення „сподвигохомся на дѣло сіе честное, дабы огнемъ падшуюся типографію паки воздвигнути, еже и со множемъ трудомъ и иждивеніемъ, сосудъ сей, яко многочестный, возставихомъ."[4])

По цім знову роспочалося важке життя братської друкарні, знову Братству доводилося боронити її від численних ворогів,

---

[1]) Zubrzycki, ст. 18—19: Арх. Ю.-З. Росс. ч. I т. XI ст. 344—345; Криловський, ст. 95.

[2]) Zubrzycki ст. 19; Криловський ст. 266.

[3]) Zubrzycki ст. 20; Криловський ст. 266.

[4]) В. Сопиковъ, Опытъ росс. библіографіи, Спб. 1813 р. ч. I № 755.

що нападали на друкарню зо всіх боків. Братство пильнує забезпечити себе королівськими привилеями, але й вони мало помагали. Так, р. 1638 король Володислав IV видав привилея на друкарство у Львові друкареві Михайлу Сльозці; це руйнувало інтереси Братства, а тому воно просило короля, щоби він знову підтвердив їм права, надані грамотою ще 1592 р. Володислав IV, звичайно, за відповідні приношення, 30 листопаду 1639 р. видав привилея також і Братству (але не уневажнивши привилея Сльозці)... Цим новим привилеєм Володислав підтверджував всі права, даровані Братству грамотою 1592 р., а також надав їм виключне право друкування церковних книжок.[1]) Пізніше, 10 жовтня 1669 р. король Михаїл, підтвердивши попередні права, дозволив друкувати й книжки світського змісту, але не противні королівській владі та римській церкві.[2])

Багато раз купувало собі Братство королівські привилеї, але вони мало йому допомагали, бо королі легко видавали ці привилеї також і другим особам. Так, р. 1651 трапилася з братською друкарнею така тяжка пригода. Цього року, 7 серпня, розбивши Козаків під Берестечком, заїхав до Львова король польський. До короля прийшли львівські братчики і подали йому суплику (додавши 100 червінців). Братчики сердечно привітали короля з перемогою над „ребеллянтами" і просили наказати, щоб не порушувалися права „убогої нації" руської. Але як тільки виїхав з міста король, зараз же до львівського мійського уряду явився уповноважений від Станислава Студзинського, хорунжого Гостинського, і показав нову грамоту короля, що нею, ніби iure caduco, віддавалися львівські руські друкарні — братська та Сльозчина, — хорунжому Студзинському... Львівський уряд негайно охоче секвестрував братську друкарню, а Студзинський почав нею роспоряджатися як своєю. Братство рішуче запротестувало і негайно кинулося за обороною до всіх своїх визначних приятелів, і тільки р. 1652, витративши на це великі кошти (лише по одному рахунку, головним чином на дарунки, пішло 1245 зл. 27 грош.[4]), вдалося вернути собі власну друкарню...[5])

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Росс. ч. I т. X № 80 ст. 182—183.
[2]) Ibidem, № 251 ст. 674—676.
[3]) Архивъ Ю.-З. Росс. ч. I т. XI ст. 171.
[4]) Архивъ Ю.-З. Росс. ч. I т. XI ст. 415.
[5]) Крилловський ст. 116—117, 265, а в додатках № 69 і 70. Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. XI ст. 171—178.

Ось так, при надзвичайно гірких обставинах точилося життя братської друкарні. Постійно вона боронилася від ріжних непередбачених нападів, і ці напади де-далі ставали все більшими та дошкульніщими, бо Братство вперто не приймало унії, а за це до нього всі чіплялися. Нарешті знайшли таки спосіб, як перемогти цю впертість Братства: львівський єп. Йосиф Шумлянський, вже від 1678 р. таємний уніят, заклав собі власну друкарню і почав підривати матеріяльні інтереси Братства. Братство не витримало й капитулювало: 2 травня 1708 р. приняло унію й воно.[1])

Але не спасла братську друкарню й унія, і друкарня почала помалу занепадати в своїй праці, бо тепер мала рахувати тільки на власні сили, тоді як до 1708 р. Братство працювало при значній допомозі визначних православних меценатів, вкупі з вищим духовенством. Так, після Замостського собору 1722 р. знову посипалися на Братство ріжні нагінки, вже від своїх. Львівський єпископ Афанасій Шептицький намагався, щоби Братство підлягало йому та щоб давало йому свої видання на цензуру; він повідомив нунція в Варшаві, що видання братські заражені „схизмою“ і досяг таки того, що братську друкарню та всі видання її секвестрували. Братство поскаржилось до Риму; справа затяглася на довгі роки, і тільки 9 вересня 1727 р. Рим зняв цей секвестр, але для ревизії братських видань призначив спеціяльну комисію, яка мала переглянути всі братські видання і викреслити з них усе, що знайдеться противне римській церкві. Ця комисія працювала два роки, 1730—1732, зібрала багато ріжних книжок з цілого краю „і за цей час знищено багато давніх книжок, що їх запідозрено „o odszczepieństwo“, не тільки в друкарні, але в цілім краї“[2])...

Не встигла покінчитися ця пригода, як на братську друкарню впала нова: Василіяне з Почаївського манастиря на початку лютого 1732 р. внесли свою скаргу нунціятурі до Варшави, ніби в братських львівських виданнях багато противного католицькій вірі. Справа ця знову вимагала від Братства великих коштів і тяглася доти, аж поки Почаїв не перейшов до Росії...[3])

---

[1]) Zubrzycki, ст. 28—29.

[2]) Zubrzycki ст. 29; Криловський ст. 286, »Временникъ« на 1885 р. ст. 125. Пор. ще Zubrzycki ст. 16: „Inne do służby Bożey służące książki po przyięciu unii wytępione zostały.“

[3]) Ів. Свенціцький, »Збірник Львівської Ставропігії«, 1921 р. т. I ст. 328—329.

Цікаво підкреслити, що 28 лютого 1707 р. цар Петро I, знаходячись тоді в Жовкві, видав Ставропигіяльному Братству свою грамоту на вільний продаж книжок на Вкраїні. „Дабы посланныхъ изо Олвова — наказував цар, — когда пошлютца на Украину въ наши царского величества Малоросійскиє городы два или три человѣка с церковными на продажу книгами... и ихъ с тѣми книгами до Малоросійскихъ городовъ чрез тѣ мѣста, єгда имъ случитца ѣхать, гдѣ войска наши обретаютца, пропущать безъ задержания, не чиня имъ в пути их озлобления".[1])

Росповівши докладно сумну зовнішню історію братської львівської друкарні[2]), спинюся тепер хоч коротенько на її внутрішнім житті.

Звичайно Братство віддавало свою друкарню під заряд якомусь управителеві, і з ним складало певну умову. Спочатку управителями братської друкарні були манахи, напр. Мина (перший управитель), Пафнутій, Памва Беринда і др.; але скоро Братство почало закликати до себе на службу по можливости фахових людей, вже світських, напр. Йосиф Кирилович, Іван Кунотович, Михайло Сльозка, Андрій Скульський, Дмитро Кульчицький, Семен та син його Василь Ставницький, Степан Половецький і др. Управителі самі підбірали собі потрібну „челядь" (складачів і др.) і друкували Братству книжки звичайно за плату від окремого примірника; крім цього, їм давали ще й певний процент книжок (від 5%) цілого накладу („прикладка").

За всею друкарською справою від Братства доглядав „дозорець" — обраний братчик; ціла друкарня — управитель та челядь — мусіла поважати дозорця, що доглядав за порядком. На річних зборах Братства цей дозорець докладав про друкарську справу.[3])

Перші друковані богослужбові книжки не всі мали добрий текст; часто бувало й так, що сам друкар вибірав собі текста до друку по своїй уподобі. Щоб запобігти цьому, ще на Берестейському соборі 1594 р. постановлено, щоби митрополит та єпископи пильніше доглядали за друкарнями своєї єпархії та контролювали книжки, що виходять з цих друкарень.[4])

---

[1]) Арх. Ю.-З. Росс. ч. I т. XII ст. 614.

[2]) Дальшу історію цеї друкарні див. ще далі в інших нарисах цього VIII розділу.

[3]) Крилівський, ст. 270—274.

[4]) Акты Зап. Росс. № 48 п. 5. Коли частина вищого українського

Отож Братство, перше ніж друкувати якусь книжку, спочатку добре виправляло текста її, і вже потім приступало до друку. Правда, цілком нових видань Братство випустило зовсім не багато, — воно переважно передруковувало вже десь друковані книжки, а тому особливого клопоту з виправленням тексту книжок звичайно не мало.

Енергійний митрополит Київський Петро Могила, як ексарх Вселенського Патріярха, рішуче вимагав від Львівського Братства, щоби воно подавало йому на цензуру всі свої видання ще перед їх друкуванням. Так, 19 лютого 1637-го року Петро Могила грамотою своєю благословляв Львівське Братство і підтверджував його права, але разом з тим митрополит наказав: „абы без благословенія Архіерейского нашого жадных книг друковати в друкарни братской Львовской не важылися“ під загрозою прокляття.[1]) Звичайно, Братству були дуже не до вподоби такі накази митрополита, воно протестувало проти них на своїх зборах і навіть скаржилось на Могилу Патріярхові, але все-таки мусіло рахуватися з дуже впливовим митрополитом-ексархом.[2])

Львівське Братство — найстаріще церковне братство на всю Україну, і тому слава його перенеслася й на братську друкарню, і вона дійшла до нових часів з „славою, віками не стираємою“. Львівська ставропигіяльна друкарня від найдавніщого часу, з 1591 р. працює невпинно, без перерви аж до нашого часу, і в цім відношенні це найстаріща друкарня не тільки на всю Україну, але й на цілий словянський світ. Лише за час з 1591 по 1722 рік з цеї друкарні вийшло понад 138 назв книжок, більше 160.000 примірників.[3]) Львівські друки широко росходилися не тільки по цілій Галичині, але й далеко поза межами її — по Волині, Поділлі та Київщині, а також і по інших краях православного світу: в Молдавії, Болгарії, Сербії, Білорусі, Москві; такий

духовенства перейшла таємно на унію, то просила польського короля, щоби він підлав братства їхньому доглядові. І король своєю грамотою 2 серпня 1595 р. передав їм братства, школи й друкарні, щоби всі ці установи були під наглядом митрополита, а крім цього — і під вищим контролем католицької церкви... Див. Акты Зап. Росс. IV № 79. а також Харламповича »Западнорусск. прав. школы« ст. 282. Але римо-католицький нагляд над виданнями братської львівської друкарні почався лише з 1730 р.

[1]) Памятники Временной Коммисіи, Київ, 1852 р. т. III ст. 87.
[2]) Криловський, ст. 166—167, 266.
[3]) Криловський, ст. 307.

широкий терен культурного впливу братських видань був аж до 1708 року, відколи цей терен почав помалу зменшуватися лише до території самої Галичини.

Львівська братська друкарня — це перша на Вкраїні друкарня, що по-купецьки поставилася до друкарської справи. Всі попередні спроби друкарства не були міцними і не довели до постійного друкарства, бо звичайно книжки друкувалися на кошт якихсь окремих добродіїв-меценатів, що видавали декільки книжок, а потім ставали байдужими до друкарської справи. Друкарня Острізька роспочала свою працю десь на років 12 раніще Львівської, але через те, що була виключно справою меценатською, загинула десь по 36 роках життя.

Великі доходи з своєї друкарні Братство пускало виключно на братські культурні цілі, — на ці кошти утримувалися: школа, шпиталь, сама друкарня, Успінська церква з причтом, св. Онуфріївський манастир; допомога бідним йшла також з доходів друкарні.

Але підкреслюючи великі заслуги Львівської братської друкарні в історії української культури, мушу зазначити також і деякі негативні риси її. Правда, ці негативні риси братської друкарні цілком випливали з таких же рис самого Братства.

Найбільшою негативною рисою наших давніх церковних братств було їх надмірне стремління до повної волі, до тої волі, що межує з сваволею. Ось ця „воля" братств і налякала нашу ієрархію і змусила її в унії шукати захисту від постійного вмішування в єпископські обовязки ріжних „шевців-кравців" Таку ж свою волю головні братства — Львівське та Виленське — перенесли й на друкарство. В інструкції братчикам на Берестейський собор 24 червня 1594 року ці братства егоїстично домагалися: „щоби друкарня була тільки у Вильні та у Львові, і щоб не вживали церковних книжок із інших друкарень".[1]) І ось це занадто вузьке міркування стало провідною задачею Львівської братської друкарні на ціле її життя: вона всю свою силу вживала на те, щоб добути собі найріжніщих привилеїв, а потім, добувши їх, пильно стежила, щоби хтось часом не заклав своєї друкарні. Це цілком вбивало приватну ініціятиву, не давало друкарству розвиватися, і тому вдавнину так мало було друкарень на Галицькій Землі. Коли ж хтось таки закладав собі друкарню,

[1]) Архивъ уніатскихъ митрополитовъ. № 168. Див. Харламповичъ, Западнорусск. прав. школы, ст. 283.

Братство вперто процесувалося з ним, витрачало на це величезні кошти і таки досягало свого — вбивало нову друкарню... Право було заспокоєне, хоч і на шкоду українській культурі.

Самі видання братські з зовнішнього боку дуже бліді та шаблонні; якихсь роскішних видань, скажемо таких, як київські, або хоч таких, як видання Балабанівські, Братство звичайно не робило. Друкувало братство майже виключно книжки богослужбові, небагато шкільних, а світських і зовсім вже мало.[1]) Власно кажучи, рівняючи на можність, Братство видало дуже не багато, та й в тих виданнях, що випустила братська друкарня, багато було однакових простих видань.

Але ці негативні риси проте не зменшують ваги Львівської братської друкарні в історії української культури. Ні одна українська друкарня не зазнала такої трагичної долі, якої зазнала власне ця друкарня. Ціле життя своє — а життя це були довгі віки — ціле життя своє вона боролася з численними ворогами і більшість сил своїх витрачала на свою оборону, часто на оборону самого свого існування; де вже там було дбати про поліпшення друкарської справи... Ось цеї обставини праці найстаріщої української друкарні — її постійного підневільного стану — не може забувати обєктивний дослідник.

Пригадаю накінець, що з цеї ж друкарні приїхав до Київа Памва Беринда, перший постійний вчений друкар київський, котрий з великою користю працював в Київській Лаврській друкарні аж до смерти своєї, до р. 1632-го.

У Львові зберігається багато ріжних матеріялів для вияснення цікавої історії цеї славної друкарні; „Опись Музея Ставропигийскаго Института во Львовѣ“ Ів. Свінцицького, 1908 р. на ст. 89—174 зазначає багато матеріялів для цього; в виданнях Ставропигіяльних — Diplomata та Monumenta р. 1895 також єсть досить для цього документів. І проте треба підкреслити, що ця славна друкарня ще й досі не дочекалася так заслуженої нау-

---

[1]) Правда, якихсь нових книжок (скажемо, полемичних) залякане постійними причіпками римо-католиків Братство друкувати й не могло, бо їх би знищили. Так, р. 1651 Братство писало про свої видання: „My przestrzegamy accurate, abysmy majestatu i. k. m. y kościoła rzymskiego w drukarniu xiąg naszych ruskich, do przywileiow sie stosuiąc, nie obrażali, nic tesz nowego nie drukuiemy, tylko dogmata swięte zwyczayne, do spiewania y modlenia sie należące.“ Архивъ Ю.-З. Росс. ч. I т. XI ст. 174.

кової монографії. В скорому часі, р. 1935-го святкуватиме ця друкарня 350-ту річницю свого заснування, і певне вже хоч на той час матиме про своє життя відповідну монографію.

Про цю друкарню зазначу таку літературу.

Taxa ksiąg w seksternach jako i oprawnych w drukarnie Stawropigiańskiej uczyniona. Львів, 1761 (покажчик Finkla № 20176).

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Król. Polskiem, 1826 p. т. I ст. 384—385.

Zubrzycki D. Drukarnia Bracka Stauropigiańska we Lwowie od 1586 do 1835 r. Див. його „Historyczne badania" 1836 p. ст. 13—38. Праця оперта на архивних матеріялах, а тому ще й тепер не втрачає своєї вартости.

Зубрицкій Д. Лѣтопись Львовскаго Ставропигіальнаго Братства, „Журн. Мин. Н. Пр." 1849 р. ч. 62 і 1850 р. і окремо; про друкарство не багато.

Максимовичъ М. Братская Львовская типографія, 1849 р. Див. Сочиненія т. III ст. 678—682. Слабеньке.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 p. т. VIII ст. 417—424.

Флеровъ І. Типографія Львовскаго Ставропигіальнаго Братства, див. його: „О православныхъ церковныхъ братствахъ", Спб. 1857 р. ст. 122—129.

Головацкій Я. Ѳ. Начало и дѣйствованіе Ставропигійского братства въ Львовѣ. „Зоря галицкая яко Альбумъ на годъ 1860", Львів, 1860 р., ст. 471—476.

Бычковъ А. Ѳ. О весьма рѣдкой брошюрѣ, вышедшей изъ братской Львовской типографіи. „Библіогр. Записки" 1861 р. т. III № 12 ст. 578—581. Про брошуру 1591 р. на честь митрополита Рагози.

Пекарскій П. Наука и литература при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II ст. 674.

Гильдебрандтъ П. Вновь найденная старопечатная книга „Тріодь постная", изданная въ 1707 г. во Львовѣ. „Древняя и новая Россія" 1877 р. кн. III. 10.

Голубевъ С. Т. Петръ Могила, К. 1883 р. т. I, додатки, № XXI ст. 167—171: Реестръ книгъ львовскаго ставроп. братства; т. II, К. 1898 р., додатки №№ 47, 54.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб. 1884 р. ч. II ст. 341—343.

Петрушевичъ А. „О воспитаніи чадъ", во Львовѣ, въ друкарни Братской 1609 г. „Слово", XIII, 8—9.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 266—269.

Diplomata statuaria, Львів, 1895 р. т. II.

Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis, т. I, 1895 р. див. №№ 74, 79, 81, 89, 211, 212.

Юбилейное изданіе въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго Братства, Львів, 1886 р. т. I № 85, 86.

Харлампович К. Западно-русскія православныя школы, Казань, 1898 р. ст. 288.

Папковъ А. А. Братства, 1900 р. ст. 13, 97—98, 189, 223.

Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I т. X, Київ, 1904 р. №№ 43, 47, 80, 134, 135, 176, 235, 245, 251, 279, 280; ст. 78, 159—162, 497; т. XI ст. 539—635: рахунки продажу братських видань; ст. 648—668: рахунки будови друкарні з р. 1633 р.; т. XII ст. 353—469; див. також Покажчика в т. XII ст. 726.

Крыловскій А. С. Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904 р. 314+230 ст. В цій праці. на ст. 263—307 росказано історію братської друкарні по такому змісту: Початок друкарні, її управа; старання братства про вірність тексту друкованих книжок; умови друку книжок; приймання й ревизія видрукуваних книжок; ціна й продавання книжок; місце, де продавалися книжки; друкар М. Сльозка; суд з Скольським А.; повний спис надрукованих братством книжок. В додатках див. №№ 37, 38, 25, 29, 30, 45, 47, 69, 70. — Розвідка А. Криловського про братську друкарню — це найповніща (але не повна) праця із всіх, що писано про цю друкарню. — Рец. Титова Хв. Ів. в „Трудах Київ. Дух. Акад." за 1907 р. кн. III—IV ст. 138—170, додатки, — автор додає нових 18 книжок братського видання (ст. 159—163). — Річеву гарну рец. дав Ф. Срібний в 75 т. львівських „Записок", 1907 р., ст. 171—195.

Голубевъ С. Т. Объяснительные параграфы по исторіи западно русской церкви. „Труды Кіев. Дух. Академіи" 1906 р. кн. XII ст. 494—544. Це стаття проти ще рукописної рецензії проф. Титова на труд А. Криловського, головно в справі видань Ставропигіяльного Братства, — що додані Титовим 18 видань не були братськими.

Титовъ Ѳ. И. Разъяснительные параграфы по исторіи западно-русской церкви (Вынужденный отвѣтъ на „Сказку про бѣлаго бычка" проф. Голубева). „Труды Кіев. Дух. Акад." 1907 р.

кн. VII ст. 275—311. Це відповідь на „Объяснительные параграфы“ проф. С. Голубева.

Голубевъ С. Т. Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи Кіевской Духовной Академіи (отвѣтъ профессора Голубева профессору Титову и бесѣды его съ разными лицами по вопросамъ ученымъ, учебнымъ и житейскимъ). Київ, 1907 р. ст. 1—239. В цій книжці — де $^{9}/_{10}$ зайва балаканина-сварка — єсть цікаві вказівки про львівські друки, напр. ст. 32—43 про видання львівського Євангелія 1690 р. і др.

Мончаловскій О. Типографія Ставропигійскаго Института. „Временникъ Ставропигійскаго Института“ на 1907 р. ст. 176—181. Це коротенька історія Ставропигійської друкарні на основі праць А. Петрушевича про Хведоровича і А. Криловського про Ставропигіяльне Братство.

— Почаевская типографія и братство Львовское въ XVIII вѣкѣ. „Волын. Епарх. Вѣдом.“ 1909 р. №№ 35—38. Цінне.

Свєнціцкий Ів. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові та її видання. „Збірник Львівської Ставропигії“ т. I, 1921 р., Львів, ст. 325—332. Це коротенький огляд історії братської друкарні; нового, в порівнянні з Зубрицьким, мало; в кінці дано цінний спис братських видань, до того незвісних попереднім бібліографам, Петрушевичу та Криловському.

Возняк М. До історії почаївських видань XVIII в. Ударемнена умова почаївської друкарні з львівською ставропигійською з 1796 р. „Записки“, Львів, 1920 р., т. 130 ст. 107—119.

Крипякевич Ів. Ставропигійська літографія в рр. 1847—1854. „Збірник Львівської Ставропигії“, т. I, 1921 р., ст. 143—159.

Возняк М. Доля друкарні Івана Федоровича. „Стара Україна“ 1924 р. чч. II—V ст. 46—48.

Спис дереворитників цеї друкарні за час з кінця XVII в. — 1725 р. подає П. Пекарський: Наука и литература, т. II ст. 674—675.

Спис видань цеї друкарні див. далі — в Описах стародруків, розділ XX, 2.

2. Михайло Сльозка і його друкарня.

Історія львівської братскої друкарні майже на чотири десятки років міцно звязалася з видатним львівським друкарем, Михайлом Сльозкою.[1]) Ще молодим хлопцем прибув Сльозка

[1]) В актах це прізвище пишуть: Сліозка, Слюзка, Слузка, Sliozka, Sluzka, Szluzka, Σλιέζκα; сам себе друкар писав: Сліозка, Sliozka.

до Львова, працював тут коло 40 років і доробився доброго маєтку та поважного стану серед місцевого громадянства.

Хто був з походження М. Сльозка, точно не знаємо; знаємо тільки, що скоро по пожарі р. 1628-го братської друкарні, десь коло р. 1630-го, коли знову роспочинала свою працю друкарня, до Львова прибув з Литви[1]) молодий друкар. Звідки саме прибув Сьозка до Львова, не знаємо; може з Білої Руси, а може й з Волині. Походженням був він, здається, з якоїсь священничої родини.[2]) Друкарство полюбив Сльозка ще з дитинних років, і ще замолоду почав навчатися його, про що свідчить і сам він, — в передмові до „Апостола" 1639 р.: Він був „от дѣтинства при знаменитом, а Церкви Божей благопотребном и многоплодном дѣлѣ типографском выхованый, и по мѣрѣ дарованіа Христова въ немъ выцвѣчоный"; також: „дѣло типографскоє, дѣло святоє" йому „з дѣтинства привыклоє".[3])

Прибувши до Львова, Сльозка зараз же вступив на службу до братської друкарні, спочатку, здається, як товариш друкарський[4]) під управу друкаря А. Скульського. Трохи пізніще, коли Братство докладніще ознайомилося з Сльозкою, воно приняло його 3 липня 1633 р. в свої члени.[5]) На молодого друкаря, що так добре знав друкарську справу, Братство звернуло більшу увагу і в скорім часі передало йому до рук всю свою друкарню, і Сльозка став управителем її.

Звичайно, праці в друкарні, що була знищена огнем р. 1628-го, було досить; але друкарня друкувала мало і Сльозці довелося займатися також і продажем братських видань. Як то було звичайним в той час, Михайло Сльозка був не тільки друкарем, — він був „человѣкъ способнѣйшій и (продажем книжок) пораю-

[1]) Що Сльозка прибув з Литви, про це першим каже Д. Зубрицький, Histor. badania ст. 20; але відомі мені акти про це ніде нічого не говорять.

[2]) В помяннику Сльозків: »Родъ и домъ въ Богу зешлого славетнаго п. Михаила Сліоски тіпографа, обывателя Львовъского« на першім місці значаться: еромонах Самуїл, священник Варлам, манах Ісаія, інокиня Єлена. Див. »Арх. Ю.-З. Росс.« ч. І т. XII ст. 493.

[3]) Звичайно, Сльозка був православним, про що свідчить вся його діяльність; думка Бандтке, Hist. druk. w Król. polsk. I ст. 403, ніби Сльозка був католиком, не має підстав; пор. Голубевъ, Петръ Могила, II. додатки, ст. 166. „Przewodnik Naukowy" 1910. XII. 1106.

[4]) Zubrzycki, Histor. badania, ст. 20.

[5]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. І т. XI ст. 95. А. Петрушевичъ (Сводная лѣтопись, 1600—1700 р., додатки, 1891 р. ст. 368) хибно подає, ніби Сльозка вступив до Братства р. 1656-го.

чійся и по ярмаркахъ ездячій и интролѣгаторъ",[1]) до того вмів ще й різати літери. В той час друкарі та переплетники звичайно були й продавцями книжок; отже Сльозка скуповував собі книжки й розвозив їх по ярмарках,[2]) і тим дуже добре заробляв, а тому скоро став людиною заможною. До того Сльозка у Львові добре оженився і цим ще збільшив свій маєток[3]).

Але добрі братські книгарські заробітки не давали спокою Сльозці: він працював тільки для других, і не мав стільки, скільки хотів. І отож у Сльозки рано зароджується думка закласти собі власну друкарню. На це трапився й слушний випадок: помер у Львові друкар Ян Шелига і його польську друкарню й закупив собі Сльозка.[4])

Але треба було добути ще відповідного дозволу на друкарню у місцевого латинського арцибискупа. Сльозка сподобався католицькому владиці, — Станиславу Гроховському з Гроховець, арцибискупу Львовському, опату Січехівському, — і той видав йому 5 серпня 1638 р.[5]) свою грамоту, в котрій писав: „Upatrzywszy sposobnosc y bieglosc w panu Michale Slozce nauki drukarskiey ku potrzebie kościoła Bożego, a ozdobie miasta tego y zachowaniu pism, potomnosci potrzebnych, onege pod protekcyą kościelną wziąwszy, za sługę rękodaynego przyiąlem y przy druku typografem pisac się moim pozwoliłem."[6]) Але арцибискуп не тільки видав Сльозці свою грамоту, — він поклопотався за нього перед королем Володиславом IV, і той 30 грудня того ж 1638 р. видав Сльозці привилея на друкування у Львові книжок не тільки латино-польських, але й словяно-руських.[7]) Ось з того часу Сльозка й набув собі пишного титла: Famatus Michael Sloska, reveren-

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I т. XI ст. 134.

[2]) Так, 2 березня 1638 р. Сльозка вніс до Володимирських гродських книг скаргу на кривду, яку йому зроблено підчас продажу книжок на ярмарку Володимирськім. Див. книгу Київського Центр. Архіву № 1005 л. 436.

[3]) Zubrzycki D., ст. 21.

[4]) Zubrzycki D., Hist. badania, ст. 21—22. Шелига Ян, краківський друкар, переніс свою друкарню в Добромиль, де р. 1615-го надруковано, між іншим, „Dialog o obronie Ukrainy", а пізніще в Львів. Див. Bandtke, I, ст. 72—77; А. Петрушевичъ, Сводная Лѣтопись, 1600—1700 р., додатки, 1891 р., ст. 67.

[5]) По Криловському, додатки, ст. 147 це було не 1638, а 1636 р.

[6]) Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I т. X ст. 648—649.

[7]) Там же, № 77 ст. 178—180.

dissimi archiepiscopi Leopoliensis typografus.[1]) Все це Сльозка поки що тримав у тайні.

Набувши собі право друкувати книжки, Сльозка друкує вже з р. 1638-го панегирики мовою латинською. А року 1639-го він видрукував (мовою польською) панегирика на честь львовського єпископа Єремії Тисаровського: „Aurora, na horyzoncie lwowskim swiecąca", але з цим панегириком трапилася велика неприємність. На заголовку панегирика стояв хрест, і це й не вподобалося католицькій львівській консисторії; з її наказу надруковану книжку зганьблено публично з церковного амвону „jako piosńkę weselną" Крім цього, консисторія приказала Сльозці доставити до уряду всі екземпляри „Аврори", а коли це зроблено, Сльозці наказано „zagładzić" хреста на книжці в присутности уповноваженого від консисторії; по всьому „Аврору" спалено, а друкаря покарано штрафом на користь костела, наказавши йому, щоб більше подібних праць не друкував. Автором „Аврори" був, здається, Кирило Ставровецький.[2])

В той же час Сльозка робить собі добрі інтереси з братськими виданнями. Так, 9-го квітня 1638-го року на зборах Братства відбулася така характерна подія. Братчик Гаврило Лангиш, як брат старший, прихильник Сльозчин, виголосив промову, що Михайло Сльозка хоче добро вчинити Братству — згоден купити гуртом братські видання, — Євангелія, Псавтирі та Служебники. Ніби Сльозка довго відмовлявся від цього, але він, Гаврило, таки умовив його купити ці книжки, а гроші виплачувати ратами. Але при голосованні справа розбилася: „єдны (братчики) позволили и ради были такому купцеви, другиє ганили и позволити не хотѣли", а треті „конца не чекаючи, отишли"... І справу „до болшости братий одложено".[3])

Звичайно, набутих собі привилеїв Сльозка не міг затаїти, — про них скоро довідалося Братство, а довідавшись, зараз же звільнило його від управління друкарнею і роспочало з ним су-

---

[1]) Там же, ст. 179.

[2]) С. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, додатки, ст. 166, 478—479. I. S. Bandtkie, Hist. druk. w Król. Polsk. т. I ст. 403. M. Wiszniewski, Hist. Lit. polsk. т. VIII ст. 422. Józefowicz, Kronika miasta Lwowa, Львів, 1854 р., ст. 37. Петрушевичъ А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. Львів, 1874 р. ст. 497 і 513.

[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. XI ст. 133—134. З актів не відомо, чи купив таки ці книжки собі Сльозка.

дового процеса, бо ж воно само мало королівського привилея на виключне право друкування руcько словянських книжок.

Але Сльозкя не дрімав. Він негайно звернувся до патріярха царгородського і випросив у нього, з підписом 12 східних митрополитів, грамоту на свою нову друкарню. Одержавши цю грамоту від непоінформованого патріярха, він попросив благословення також і від Київського митрополита Петра Могили. І 19 липня 1639 р. також і митрополит поблагословив Сльозку „на друкованьє въ друкарнѣ своєй вшелякихъ церковныхъ и учительныхъ книгъ кгрецкимъ, словенскимъ и русскимъ діалектомъ, ведле даннаго єму отъ святѣйшихъ патріарховъ благословенія", але, правда, поставив і свою невідмінну умову, — щоби рукописи перед друком висилати йому для перегляду і затвердження.[1])

Братство про порушення своїх прав негайно повідомило короля Володислава IV і той 30 листопаду 1639 р. видав Братству нового привилея, в якім підтвердив всі права Братства на друкарство,[2]) але привилею, виданого Сльозці, не відмінив, і з того повстало для Братства багато ріжних неприємностей.

Сльозка не звернув жадної уваги на нового королівського привилея, бо такого ж самого мав і він в своїх руках, а місцевий магистрат, за допомогою арцибискупа Гроховського, охоче підтримував Сльозку. І 8 червня 1639-го року вже з власної друкарні Сльозки вийшов „Апостол" на 273 листи — „овощъ першій типографіи моєй", як писав Сльозка в передмові. На книжці зазначено, що вона виходить „за привилеєм єго Королев. Милости, а за благословенієм святѣйших Патріархов, и прев. єго мил. господина отца Петра Могилы, митрополита Кіев., Галиц. и проч. Во Львовѣ, в Типографіи Михаила Сліозки". Книжка вийшла з гербом Петра Могили і з відповідними віршами на герба. В передмові Сльозка підкреслив, що за цю свою працю він витерпів „великоє преслѣдованє, ненависть и перешкоды", звичайно, від Братства. „Єднакъ, — пише він — не зошло ми в томъ дѣлѣ збавенном на великом преслѣдованю, ненависти и прешкодах, такъ же южъ праве на умыслѣ стрвожоный будучи, понехати єго из великою моєю, а праве не поветованою шкодою, промыслъ и способъ выживеня своєго позоставити предся бралем, бы мя не отживляла побожная и святая єдиного з учителей церковных рада и наука, где так мовит: гды который христіанин

[1]) Кіев. Епарх. Вѣдомости за 1873 р. № 22 ст. 650—651.
[2]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. X ст. 182—183.

почнет добре жити, палати добрыми учинками, и свѣтом гордѣти, в самой новости дѣлъ своихъ терпит гонителей и противниковъ, озяблыхь христіанъ. Єсли же зась вытрваєтъ и оныхъ звитяжит, сталым будучи, и не устанет в добрых дѣлѣх, тыѣ жъ самыѣ намъ повинуются, которыѣ пред тымъ заказовали". Ось це останнє переконання стало провідною програмою цілого життя Сльозки.

Нова друкарня Сльозчина порушувала матеріяльний стан ставропигіяльного Братства, особливо ще тому, що видання Сльозки були дуже гарними. Вигравши справу в короля, Братство в 1640 році посилає окреме посольство до нового вже патріярха царгородського Парфенія з своїм листом; в листі цім Братство пише, що Михайло Сльозка заснував у Львові свою друкарню на шкоду братській, що він незаконно роздобув собі навіть грамоти від попереднього патріярха та від митрополита Петра Могили; Братство просило вернути їм порушені права.[1])

Патріярх милостиво приняв депутацію львівського Братства і задовольнив їхнє прохання: в травні 1640 р. він видав Братству свою грамоту, за 16 підписами, і знову підтвердив всі попередні права Братства на друкарство; грамота, видана Сльозці, цим касувалася.[2]) Зараз же по тому, в червні 1640 р., патріярх Парфеній написав листа київському митрополитові Петру Могилі, наказуючи йому відібрати від Михайла Сльозки виданого йому привилея на заведення друкарні і заборонити йому друкування книжок, щоби тим не порушувався патріярший наказ, не турбувалися львівські братчики і щоби вони не мали від того неправди та шкод.[3]) Отже, як бачимо, з правного боку Братство виграло справу.

Але Братство не знаходило собі порядного друкаря і терпіло від цього шкоду, а тому бажало якось примиритися з Сльозкою. Так, р. 1641, в неділю Самарянина, „при собранію множайшихъ братій", переговорювали з Сльозкою про друкування Тріоді. Але ні до чого з Сльозкою не договорилися „для недостаточного єго слова, предъ тымъ обецаного, и для заортовения ни въ ценѣ не подобной". По цьому все Братство говорило з Сльозкою, але він „къ вопрошающимъ неподвиженъ просбе

---

[1]) Братського листа надруковано у С. Голубева, Петръ Могила, II, додаткп, ст. 176—179, № 45.

[2]) Там само, № 47 ст. 182—184.

[3]) Там само, № 48 ст. 185—186.

пребысть"... Тільки одного добилися: „заледвѣ умоленъ былъ видѣти въ томъ тыждню въ друкарнѣ братской прасы, аще угодни будутъ".[1])

Сльозка в очі сміявся з Братства, а воно, не маючи доброго управителя для своєї друкарні, тільки несло шкоду. Напустили на Сльозку товариша й прихильника його, п. Лангиша, але й той „не могъ нѣцъ у пана Михала справити", бо „былъ такъ п. Михалъ твердый, же не тилко п. Лянкгишъ, але и панове братия презъ увесь тотъ рокъ зъ нымъ се не могли сторговати для єго высокои цены и неєднословности, съ чого били барзо жалостни"...[2])

Вкінці впросили таки гордого друкаря хоч оглянути братську друкарню. Увійшовши в друкарню, Сльозка перед братчиками „признавалъ быти великую неготовость и зепсованьє друкарскихъ дѣлъ, прымовлєючи всѣмъ п. братиямъ о недозоръ, смѣхи зъ оныхъ строячи"...[3])

В цей час вже працював у Львові друкар Андрій Скульський, що продав Сльозці свої руські черенки за 1500 злотих;[4]) ось його знову й запросило Братство на управителя своєї друкарні.

Але Братство бачило, що витворений стан йому некорисний, і тому змушено було таки миритися. І 29 червня 1643 р. Братство знову приняло Сльозку до себе на управителя на таких умовах: 1) Сльозка зрікається свого права друкувати словянсько руські книжки, цеб-то признає неважним виданий йому в 1638 р. королівський привилей; 2) Братство передає у вірні Сльозчині руки всю свою друкарню, з тим, що всі великі видання — in folio та in quarto — він буде друкувати на користь Братства в числі 1200 примірників за певну умовлену плату від примірника; 3) менші видання Сльозка має право друкувати в братській друкарні, але своїм коштом, на свою користь, даючи Братству за це лише по 200 примірників кожної такої книжки, і 4) на всіх виданнях він буде зазначати друкарню братську, а не друкарню Сльозки.[5])

І Сльозка знову приступив до праці в братській друкарні, але особливо ретельно додержуватися підписаних умов він і не думав, — занадто вже безпомічні були в друкарських справах

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XI, ст. 140.
[2]) Там само, ст. 141. [3]) Там само, ст. 141.
[4]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XII, ст. 440. Див. про це нижче, в розділі про А. Скульського.
[5]) Zubrzycki, ст. 24.

львівські братчики. Так, вже в першій книжці, що вийшла по примиренні, в Євангелії 1644 р., знаходимо на деяких примірниках підпис Братства, а на інших — підпис самого Сльозки.[1]) Випускає він також і книжки, зазначуючи свою друкарню, напр. в Требнику 1644 р. і др.

Не зрікався Сльозка й набутих собі привилеїв; навпаки, — він їх збільшував. Так, 14 листопаду 1645 р. він добув ще нову грамоту арцибискупа Львовського Миколая Кросновського, який також признав його своїм друкарем. В цій грамоті читаємо: „Maiąc zaleconego pana Michała Slozkę sposobnego, y w nauce drukarskiey biegłego typographa, wiedząc dobrze, że się może zeysc na usługę kosciola Bożego y ozdobę miasta tego, oraz y potrzebę duchowienstwa y archidyecezyiey wszytkiey Lwowskiey, onego pod protekcyą iurysdykcyey naszey wziąwszy, za typografa naszego przyielismy y przy druku starodawnym onego zostawili, daiąc mu własnosc zwyczayną, aby ni od kogo nie miał żadney prepedyciey y tylko do iurisdykcyey naszey (zachowuiąc w cale dekret krola iego mości, iemu należący) należał."[2]) З цього привилею Сльозка звав себе часом: Typographus illustr. loci ordinarii.[3])

Року 1646-го трапилося з Сльозкою багато неприємностей. Київський митрополит Петро Могила, до того ж ще й ексарх царгородського патріяршого трону, нераз суворо забороняв Сльозці друкувати які будь книжки без його благословення, але цих заборон Сльозка не слухав і робив собі своє. В цей час допомагає йому львівський єпископ Арсен Желиборський, що постійно ворогував з Могилою, допомагає може як раз тому, щоби нашкодити Могилі.

В цей час роспочав Сльозка друкувати нові книжки, — Номоканон та Служебник, що перед тим вийшли в світ з Києво-Печерської друкарні. Передруковував Сльозка ці книжки за допомогою єпископа Арсена Желиборського; книжки ці були тоді дуже потрібні, а тому жвавий друкар сподівався добрих прибутків. Але чутка про нові передруки Сльозчині раніще часу дійшла до Київа.

Петро Могила запротестував на такі поступки непокірного Сльозки. Так, 4 травня 1646 року він послав львівському Братству такого листа: „Знать не тайно єсть всѣмъ милостямъ ва-

---

[1]) Труды Кіев. Дух. Акад. 1906 р., кн. XII, ст. 520.
[2]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 648.
[3]) А. Крыловскій, Львов. Ставр. Братство, додатки, ст. 146.

шимъ, яковыє перешкоды отъ типографа милостей вашихъ п. Слезки друкарня наша Печерская, для єго нововзниклои друкарнѣ, з неошацованою шкодою монастырскою, поноситъ, албовѣмъ толко зачнемо яковыє книги друковати, онъ упережаєтъ, з умыслу на прикрости намъ чинечи. Прето духовне єго карати мусимо, єжели такового своєго предсевзятого замыслу не понехаєтъ, и книгъ, которыє теперъ друкуєтъ, не поперестанетъ: нехай будетъ проклятъ, зо всѣмъ анафемѣ єго предаємъ, и милостямъ вашимъ пилно приказуємъ, жебысте милость ваша з нимъ жадного общованя не мѣли и з нимъ, яко проклятым, корыстовати не важилисе, под таковымъ же каранємъ духовнымъ."[1])

На другий день по цьому, 5 травня 1646 р., митрополит написав Сльозці такого листа: „Выразне то не разъ показало, и теперь показуєтъ, же вы на згубу друкарнѣ нашоє Печерскоє (которая всему Россійскому великою утѣхою єсть народови, и церкви Божоє потребна), а ку неошацованой нашой шкодѣ и уймѣ, книги тыє, которыхъ у насъ єсть в складѣ барзо много, особливе Служебниковъ, з нашего екземпляру на перешкоду друкуєте, щого жадного церкви Божои не машъ пожитку. А такъ подъ клятвою святыхъ отецъ и нашею Ексаршею приказуємъ, абысте поперестали тыхъ Служебниковъ отъ сего часу друковати, нимъ наши спродадутся, также и в Требникахъ абысте намъ жадноє перешкоды не чинили. А будете ли въ томъ своємъ упорѣ стояти, и зачатыє Служебники друковати, клятву св. отецъ и нашу вкладаємъ на васъ, и от всѣхъ добродѣйствъ церковныхъ отдаляємъ, и яко гнилого члонка оттинаємъ, и анаѳемѣ никимъ неразрѣшимой вѣчне предаємъ, и во всякоє каранє Божоє, яко на противника Божого, вкидаємъ, и потоль в той клятвѣ зоставати маєте, аж от насъ, пастыря, прощенія не сподобитеся, и разрѣшенія не примешъ, не разумѣючи о томъ, же го у святѣйшого патріархи мѣлъ бы одержати, бо во всей Россіи мы єстесмо пастыремъ, а ку тому и святѣйшій патріарха зхоче мѣти вѣдомость, о што станула клятва. Єжели въ справѣ церковной публичной, которую на свои приваты оборочаєш, того се важити въ деоцезіи нашой взборонитъ, бо и канона не позволяютъ... До того тежъ будте певни, же такіе Служебники будутъ палени."[2])

Але Сльозка в цей час вже багато витратився на нові видання, а тому заборони митрополичої не послухався. І в цім же

---

[1]) С. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, додатки, № 82, ст. 487—488.
[2]) С. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, додатки, № 82, ст. 489.

1646 р., в місяці серпні, він випустив обидві злосчастні книжки, — 12 серпня „Номоканонъ", а 23 серпня „Служебникъ"; на обидвох зазначено, що вони виходять „тщаніємъ и иждивеніємъ" львівського єпіскопа Арсенія Желиборського, за його ж таки благословенням. Це вже був явний непослух митрополитові, а тому Могила наклав прокляття на Сльозку, заборонив навіть ховати його по християнському звичаю.[1]) Правда, подібні прокляття в той час не були рідкими, а тому Сльозка особливої уваги на все це не звернув. Тимчасом через чотири місяці по тому помер Могила, помер, не знявши свого прокляття на Сльозку. На похорони митрополита Братство посилало депутацію, до якої складу входив і Сльозка,[2]) — він, певне, хотів якось полагодити справу свого прокляття.

Сльозка, певне, продавав нового могилянського Катихизиса 1645 р., а тому стягнув на себе переслідування й католиків; почали навіть казати, що Сльозка видрукував цього Катихизиса. Тоді Сльозка звернувся з проханням до митрополитанського намісника, архимандрита овруцького Леонтія Шицика, щоби той посвідчив, що Катихизис вийшов у світ з друкарні Київо-Печерської, а не Сльозчиної. Архимандрит задовольнив це прохання, і до луцьких гродських книг вніс р. 1647 заяву, що той Катихизис „nie w drukarni sławetnego pana Michała Sloski, typografa Lwowskiego, a s Kiiowskiej wyszedł drukarni".[3])

Так працював Сльозка аж до 1651-го року, мало звертаючи уваги на свої зобовязання до Братства і постійно їх ламаючи. Сльозка увесь час торгував книжками, а тому пильнував при кожнім виданні братським взяти собі тихо „прикладків" значно більше, ніж то дозволяло йому Братство, а р. 1651-го додрукував собі цінної книжки — Трифологіона — аж 300 примірників... Братство втратило таки терпець і змушено було знову усунути Сльозку від друкарні.[4])

Але Сльозка не журився звільненням: це тільки розвязувало йому жваві руки для вільної праці у власній друкарні.

---

[1]) Пор. Zubrzycki D. ст. 39; неправильно у Максимовича, Сочиненія, т. III, ст. 682—683. Про ворогування Желиборського з Могилою див. у Голубева, Петръ Могила, II ст. 514—515.

[2]) С. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, додатки, ст. 165.

[3]) Там само, ст. 498, 475. Цим заперечується твердження деяких дослідників, ніби Петро Могила прокляв Сльозку за передрук Катихизиса, див. там само, ст. 475—480.

[4]) Zubrzycki D., ст. 24—25.

Братство знову роспочало процеса проти Сльозки, забороняючи йому мати власну друкарню. Але як раз в цей час для Львова настала зла година, коли було не до процесів (козацькі війни, голод, моровиця),[1]) а тому Сльозка працював собі вже без особливих перешкод з боку Братства.

В цей же час, 7—9 серпня 1651 р. з власною друкарнею Сльозки трапилася велика неприємність, — король подарував її хорунжому Студзинському, і Сльозка мав багато клопоту, поки визволив назад свою власність; тут йому поміг, здається, його титул: Typographus illustris loci ordinarii (див. про це вище, на ст. 87).[2])

Сильний характером, дуже добрий друкар, Сльозка не перебірав в засобах, щоб дійти таки до раз наміченого; разом з тим він був добрий купець, який розуміє силу гроша. Натура сильна, Сльозка наскочив на організоване товариство, ставропигіяльне Братство, що теж міцно боронило свої права. І ці дві силі, — Сльозка та Братство — бачили ясно, що книжка дає добрий прибуток, а тому обидва пильнували захопити цей прибуток в свої руки, — перший для себе самого, а друге — на користь церкви та нації. І Сльозка проте настільки був сильним, що часом перемагав Братство.

Два рази Братство звільняло Сльозку з місця управителя своєї друкарні, але не виключало його з членів Братства.[3]) Навпаки, — Сльозка, як людина заможна, мав певну повагу і в Братстві, і поза ним. Так, р. 1656-го 12 травня Сльозку вибрано в число чотирох старших братів Братства;[4]) в тім же році був він столовим братом;[5]) так само й 29 січня 1664 р. його обрано старшим братом і на нього „вложили послугу церковную, дали ключи от сосудохранительльницы".[6]) Відомий письменник український, Іоаникий Галятовський був з Сльозкою в добрих стосунках, і той видавав його твори; митрополит Київський Нелюбо-

---

[1]) Там само, ст. 25.

[2]) А. Крыловскій, Львовское Ставр. Братство, додатки, №№ 69 і 70.

[3]) Часом Братство таки карало Сльозку. Так, ще р. 1635 Сльозка не вніс потрібного податку і про це записали до книг, що він не вніс грошей з »непослушенства«, див. Арх. Ю.-З. Росс. ч. І, т. XI, ст. 115. А р. 1666-го 14 липня Сльозку засудив братський суд за злий язик до кари в пів'каміня воску, див. там само ст. 246 - 247.

[4]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. І, т. XI, ст. 192, 431.

[5]) Там само, ст. 202.

[6]) Там само, ст. 467, 238.

вич-Тукальський, пробуваючи у Львові, складає у Сльозки свою священну одіж.[1])

Не раз Братство поручувало Сльозці дуже важливі справи. Так, р. 1647-го по смерти митрополита Петра Могили, Братство вислало до Київа Сльозку полагодити борг митрополита за книжки на 1000 злотих;[2]) подорожуючи до Київа, може хотів Сльозка полагодити справу свого відлучення від церкви, бо Могила вмер, не знявши прокляття. Два рази посилало Братство Сльозку до Варшави, р. 1654 і р. 1658-го.[3])

А 27 березня р. 1659-го Братство вирядило Сльозку (разом з Василем Корендовичем) до Київа, до митрополита Діонисія Балабана в надзвичайно тонкій справі: Сльозка мав росказати митрополитові про всі польські утиски у Львові, про „ярмо наше и вшелкоє стисненя и зневоленя от панов магыстратовых", бо Братство вірило, що вдасться „на синодѣ генералном высвободити россійскѣ ввес народ".[4]) Це вже було таке доручення архибискуповому друкареві, яке, в разі роскриття його, могло зле скінчитися для Сльозки.

Отже, як бачимо, Сльозка мав повагу як в самім Братстві, так і поза ним, а тому боротьба з Сльозкою не була легкою.

Сльозка набув собі також і доброї освіти; легко писав, мав добрий стиль, про що свідчать ті передмови до його видань, які він сам писав.

Чужак з походження, Сльозка доробився у Львові доброго маєтку і рід його розрісся. Сльозка мав двох синів: Якова, що помер в 1664 р.,[5]) та Івана, що в рік смерти батька, р. 1667-го подарував грунт до церкви св. Іоана Богослова.[6]) Крім цього, акти оповідають нам про двох дочок Сльозчиних: старша донька Варвара була замужем за Степаном Лавришевичем alias Павловичем,[7]) а друга — Софія — була за львівським купцем Ми-

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 725—726.

[2]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XI, ст. 696. Може це було разом з посольством на похорони митрополита.

[3]) Там само, ст. 420 і 458.

[4]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XII, ст. 572.

[5]) Там само, ст. 493.

[6]) Ф. Лабенскій, Русскія церкви и братства на предградіяхъ львовскихъ, Львів, 1911 р., ст. 13; відбитка з »Вѣстника Народнаго Дома«.

[7]) Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I, т. X, ст. 643; XI, ст. 270—271, 449, 703; XII, ст. 451.

колою Димитровичем.[1]) Рід Сльозки у Львові був досить значним.[2])

Сльозка, як друкар був дуже добрим, надзвичайно розумівсь на друкарстві, і Братство зносило всі його примхи, цінячи його друкарські знання. Сам Сльозка каже про себе в передмові до „Апостола" 1639 р., що він друкарської справи „от дѣтинства выхованъ и выцвѣченъ". І справді, власні видання Сльозчині з техничного боку виконані бездоганно, напр. хоча б „Ключъ Разумѣнія" 1665 р. Іоаникія Галятовського; у всякому разі, видання Сльозчині з техничного погляду значно кращі, як видання братські; і коли б Братство не душило приватної ініціятиви Сльозки, коли б той міг вільно працювати собі у власній друкарні, тоді б Сльозка безумовно дав би Львову найкращі друки. Сльозка, за довгий час своєї праці, видрукував дуже багато книжок, — щось коло 20; рідко якому іншому друкареві вдавалося випустити так багато гарних видань.[3]) Не зважаючи на ті матеріяльні шкоди, які наносив Братству Сльозка, все таки він перший поставив братську друкарню на належну височінь.

Помер Сльозка р. 1667-го,[4]) але коли саме, не знаємо, — документ з 2 серпня 1667 р. зве його вже небіжчиком.[5]) По смерті Сльозки з ним трапилась дуже прикра подія: він був ще р. 1646-го відлучений від церкви, а тому ніхто не захотів його ховати, і тіло небіжчика лежало аж 14 днів без погребу. І тільки коли митрополит Київський Антоній Винницький зняв прокляття, Сльозку поховали...[6])

Перед своєю смертю Сльозка наказав своїм наслідникам, щоби вони видали Братству з його маєтку 1500 злотих, але цеї волі своєї в духівницю не записав, а тому наслідники й не виконали її, — подарували лише трохи книжок, на суму коло

---

[1]) Там само, т. XI, ст. 449, 703; XII, ст. 450, 451.

[2]) Там само, т. XII, ст. 493.

[3]) Спис видань Сльозки див. Zubrzycki ст. 39—40; Максимовичъ, Сочиненія, III, ст. 682—683; див. також ці видання у Криловського, на ст. 287—307.

[4]) Архивъ Ю.-З. Россій, ч. I, т. XII, ст. 493.

[5]) Там само, т. XI, ст. 250. Цікаво, що в братських актах за 1666 р. читаємо: прибуло »од погребу пана Слозки пул таляра«: коли це запис під попередній рік, цеб-то запис з 1667 р., то підкреслю, що йде вона по св. Тройці, див. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XII. 129. На акті з 7 січня 1667 р. ще підписався »Михаил Сліозка рукою власною«, *ib.* т. XI, ст. 257.

[6]) Zubrzycki D., ст. 22.

120 зл.[1]) Але Іван Сльозка (син?) подарував р. 1667-го якийсь грунт до церкви св. Іоана Богослова.[2]) Братство записало Сльозку до свого помянника.[3])

Помер Сльозка, але з смертю його не припинилася справа його друкарні. Всі маєтки Сльозки перейшли донькам його, Варварі та Софії, власне їх чоловікам — Степану Павловичу та Миколі Димитровичу. Зараз же по смерті Сльозки наслідники приступили до друкарської справи, — почали продовжувати справу свого тестя. Вони собі вільно друкували й продавали книжки „на злість і на шкоду велику" Братству. Братство, як звичайно, негайно вчинило наслідникам Сльозки процеса, доказуючи, що лише воно має право на друкування словяно-руських книжок. Два роки точилася справа; під час коронації короля Михайла до Кракова післано братчиків і вони за добрі гроші таки добули нового королівського привилея, — виграли справу: наслідникам Сльозки наказано продати Братству свою друкарню за 7000 злотих.[4])

Але треба було ще десь роздобути цих грошей, бо каса братська через двохрічний процес цілком опустіла. Року 1670-го 2 березня Братство вирішило взяти на це всю касу братську, а також позичити, у кого тільки можна буде, а крім цього роскласти на братчиків, а таки зібрати 7000 зл., які треба було виплатити за Сльозчину друкарню.[5]) І Братство поробило борги, у кого тільки могло. Грошей таки роздобули і 27 березня 1670 р. заплатили наслідникам Сльозки за друкарню сповна 7000 злотих,[6]) про що пізніще й склали відповідного акта.[7])

Отже, друкарня Сльозчина перейшла до Братства, але перейшла занадто вже великою ціною: 7000 злотих дано наслідникам, 1147 зл. 5 гр. дано Варварі Сльозчиній Степановій за матриці, 766 зл. 18 гр. пішло на судові видатки та на дарунки, а 4647 зл. 5 гр. — на дарунки на королівському дворі в Кракові, а всього разом ця друкарня обійшлася в 13560 зл. 28 гр.[8]) Кошти

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XI, ст. 262, 703; т. XII, ст. 348.

[2]) Ф. Лабенскій. Русскія церкви и братства на предградіяхъ Львовскихъ, Львів, 1911 р. ст. 13; відбитка з »Вѣстника Народного Дому«.

[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XII, ст. 485. За життя свого Сльозка часом дещо дарував Братству; так, ще в р. 1646 він подарував до церкви братської дві срібні таблиці, див. там само, т. X, ст. 177.

[4]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XI, ст. 240, 267, 269, 515, 603. Zubrzycki D., 25—26, а грамота на ст. 77—82.

[5]) Там само, ст. 269 270. [6]) Там само, ст. 270.

[7]) Там само, ст. 251.

[8]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XI, ст. 270—271.

збільшилися ще й тим, що в Варшаві, на сеймі вороги почали запобігати, щоби король відмінив свого привилея 1669 р. на некористь Братству, і занепокоєне Братство знову послало своїх післанців вже до Варшави рятувати справу, на що пішло знову 2300 злотих...[1])

Така була доля Сльозчиної друкарні, тої друкарні, що надовго так міцно звязалася з друкарнею братською. Про друкарні братську та Сльозчину я росповів тут зумисне докладніще, щоб підкреслити, якими тернистими шляхами йшов розвиток нашої культури, бо ж ця культура так тісно звязана з долею друкарства.

Про життя Сльозки та про його друкарську діяльність вже надруковано по ріжних виданнях дуже багато цікавих документів; взагалі, матеріялу про Сльозку набралося досить, але на жаль, ми ще не маємо доброї окремої розвідки про цього енергійного та працьовитого львівського друкаря; детальне вияснення життя Сльозки кинуло б багато світла на вияснення тогочасного друкарства та його звичаїв.

Про Сльозку зазначу таку літературу.

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Król. Polskiem, 1826 р., т. I, ст. 402—404.

Zubrzycki D. Historyczne badania, 1836 р. ст. 20—26, 38—40. На основі архивних матеріялів.

Максимовичъ М. Типографія Михаила Слёзки, 1849 р., див. Сочиненія, т. III, ст. 682—683. Туг і список видань Сльозки.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 р. т. VIII, ст. 422—424.

Флеровъ І. О православныхъ церковныхъ братствахъ, Спб. 1857 р. ст. 125—127. По Зубрицькому.

Голубевъ С. в „Кіев. Епарх. Вѣдом." 1873 р. № 22 подає грамоту Петра Могили з 19 липня 1639 р. Михайлові Сльозці на друкування книжок.

Родосскій А. Къ матеріаламъ для исторіи славяно-русской библіографіи. „Христіанское Чтеніе" за 1881 р. кн. VI—IX, — про Апостола 1654-го року з друкарні М. Сльозки.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб. 1884 р. ч. II, ст. 341—343.

Петрушевичъ А. С., див. львівський „Временникъ Став-

---

[1]) Там саме, ст. 272—273.

рэпигійскаго Инсгитута на годъ 1885", ст. 117—118; 120 № 62; 121 № 81.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, 1889 р. ст. 266—267.

Родосскій А. Описаніе старопечатныхъ книгъ Спб. Дух. Академіи, вип. І, Спб. 1891 р.; тут, на ст. 180—181 під № 156 цікаві виписки з передмов видань М. Сльозки.

Голубевъ С. Т. Объяснительные параграфы по исторіи западно-русской церкви. „Кіев. Епарх. Вѣдом." 1893 р. №№ 3—5, 12 і 24; окремо — Київ, 1894 р. 56 ст.; тут єсть про неправдиву вістку, ніби Сльозка видав Могилиного Катихизиса. Рец. Ѳ. Титова в „Кіев. Стар." 1894 р. кн. 6, ст. 560—561.

Голубевъ С. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. Київ, 1898 р., т. ІІ, ст. 514—515; додатки ст. 475—480, а також №№ 38, 45, 47, 48, 82 і 85. Голубів подає багато дуже важних архивних відомостей про Сльозку.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904 р. ст. 111—112, 167, 278—285; додатки №№ 69 і 70.

Голубевъ С. Объяснительные параграфы по исторіи зап.-рус. церкви, „Труды Кіев. Дух. Акад." 1906 р. кн. XII, ст. 500—506, 514, 516, 520.

Застирець Й. Євангеліє Сльозки. „Діло", Львів, 1899 р. № 220. Автор описує Євангеліє 1665 р., що вийшло з друкарні Сльозки, і більше спиняється на мініятюрах цього стародруку.

Архивъ Юго-Зап. Россіи, 1904 р., ч. І, т. Х, ст. 177—180, 458, 631, 643—649, 725—726, 776, 777, 779, 782, 788, 790; також т. XI і XII в багатьох місцях, див. Покажчик в т. XII, ст. 700.

Лабенскій Ф. Русскія церкви и братства на предградіяхъ львовскихъ. Львів, 1911 р. ст. 13. Відбитка з „Вѣстника Народнаго Дома".

Свєнціцкий Ів. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові, „Збірник Львівської Ставропигії" т. І, ст. 326—327; 1921 р.

Див. ще нижче, про Андрія Скульського.

3. Друкарня єпископа Арсенія Желиборського.

Львівська братська друкарня хоч і мала собі ріжні королівські привилеї на виключне право друкування словяно-руських книжок, хоч і боронила цих прав своїх надзвичайно ретельно, але задовольнити всіх церковних потреб вона не могла, бо не мала для цього ані потрібних досвідчених друкарів, ані коштів. А проте життя вимагало більшої друкарської праці, і помалу

таки засновувалися нові друкарні, засновувалися наперекір бажанням Братства львівського, що гальмувало приватну ініціятиву і безперервно процесувалося, на що витрачало величезні кошти.

По смерти єпископа львівського Єремії Тисаровського († 1 березня 1641 р.) львівську катедру заняв Арсеній (в миру Андрій) Желиборський. Новий єпископ був ще зовсім молодий, мав лише 23 роки, а тому митрополит київський Петро Могила навіть уневажнив був перші вибори; це й посіяло між ними ворогування.

Єпископ Арсен ніколи не сварився з Братством, був з ним все в добрих стосунках аж до своєї смерти († 1663 р.). Ставши єпископом, Желиборський зараз же почав засновувати собі друкарню, на що мусіло погодитися й Братство. Але засновуючи собі нову друкарню, Желиборський не випросив на це благословення митрополита, і це ще збільшило ворогування Могили до львівського єпископа.

В той час, р. 1643-го Братство звільнило свого управителя друкаря Андрія Скульського, і він перейшов на службу до друкарні єпископа Арсена Желиборського. Нова друкарня містилася при єпископській катедрі, при церкві св. Георгія. Прочувши про нову друкарню, митрополит Петро Могила написав до Желиборського протестуючого листа, нарікаючи на львівського єпископа, що він засновує друкарню через користолюбство [1]) Але Желиборський таки заснував собі друкарню.

Працювати нова друкарня почала, здається, р. 1644-го, а вже р. 1645-го вона випустила й перший свій друк — „Евхологіон си єстъ Молитвословъ, или Требникъ", на 356 л. in 4°; на книжці зазначено, що її друковано „в Типограф. Велможне преп. в Христѣ єго мл. господина отца Арсенія Желиборского, єпископа Львов. и проч. при Церкви столеч. ст. вел. Георгія"; про благословення митрополита згадки нема. В цікавій передмові тут знаходимо укрите ворогування проти митрополита Петра Могили. Желиборський повстає проти „устамъ лстивымъ и языку велерѣчивому"; книжку він видав не з „лакомства", як думають тільки ті, що „самъ єсли ся въ томъ чуєтъ, въ чомъ насъ помовляєтъ, нехай ся обачитъ". Про ці всі непорозуміння з Желиборським писав Могила в передмові до свого Требника 1646 р.: „Нынѣшніи прекосновници, сквернаго ради прибытчества своєго, на гласъ пастырскій смиреніа нашего, абы безъ исправленія и благословенія нашего пастырскаго книгъ церковныхъ, особливо Треб-

[1]) С. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, ст. 514—515.

никовъ и Служебниковъ" не видавали, „якъ глухіи аспиды уши свои затыкаютъ, и языкъ на злословіе изощряютъ, имъ же судитъ Господь!"[1])

Другим виданням друкарні Желиборського була „Наука о седми тайнахъ церковныхъ"[2]), а третім і останнім: „Зобранє короткоє науки о артикулахъ вѣры"; це дослівний передрук могилянського Катихизиса 1645 р. На цій книжці зазначено, що вона вийшла „Ве Львовѣ при Церкви столеч. ст. вел. мч. Христова Георгія", 20 мая 1646 р.; в передмові єп. Арсеній Желиборський пише: „Казалемъ тую книжку в Типографѣи моєй новоспоряженои выдрукувати". На цій книжці підписався й друкар: „Андрей Скулскій, типографъ єго мл. господина отца Арсенія Желиборскаго, єпископа Львовскаго".

Політична завірюха, що скоро по цьому настала, не дала змоги розвинутися цій друкарні, і вона по цих трох працях припинила свою діяльність. Цікава дальша доля цеї друкарні; звичайно дослідники вказують, що Желиборський продав львівському Братству свою друкарню, бо жив з ним в спокої і не хотів сваритися через друкарню;[3]) але це не так: десь по 1646 році Желиборський переніс свою друкарню до Унева, де вона й працювала, особливо з р. 1660-го.[4])

Желиборський взагалі любив книжки і часто давав кошти на їх друкування. Так, він допоміг Михайлові Сльозці випустити Номоканона та Служебника 1646 р., на яких зазначено, що вони виходять не тільки з благословення єпископа Желиборського, але також його „тщаніємъ и иждивеніємъ"; це були ті видання, за які прокляв Сльозку митрополит Могила, що ворогував з Желиборським.[5])

Про цю друкарню писали:

Zubrzycki D. Historyczne badania, 1836 р. ст. 42—43.

Максимовичъ М. Типографія епископа Арсенія Желиборскаго, 1849 р. Див. Сочиненія т. III, ст. 683—684.

---

[1]) С. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, ст. 514—515; див. також »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1906 р., кн. XII, ст. 505.

[2]) Др. Ил. Свѣнцицкій, Каталогъ книгъ церковно-славянской печати, Жовква, 1908 р., № 501.

[3]) D. Zubrzycki, ст. 43. Крыловскій А. Львов. Ставр. Братство, ст. 283.

[4]) Пор. унівські »Акаѳісты« р. 1660.

[5]) Див. про це вище на ст. 102—104. Про цю друкарню див. ще далі, в опису Унівської друкарні.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 p. г. VIII, ст. 424.

Каратаевъ, Описаніе, 1883 р. № 590 і 598.

Голубевъ С. Петръ Могила, II, 514—515.

Крыловскій А. Львов. Ставр. Братство, ст. 168—169, 283.

Голубевъ С. Объяснительные параграфы, „Труды Кіев. Дух. Акад." 1906 р., кн. XII, ст. 505, № 4.

4. Друкарня єпископа Йосифа Шумлянського.

Єпископ Йосиф Шумлянський відіграв на Галицькій Землі дуже велику ролю, — це він остаточно зломив спротив православних і скрізь завів унію. Сам православний з походження, він приняв був католичество, але, щоб стати єпископом, знову вернувся до православія.[1]) Ще з 1681 р. єпископ Шумлянський тайно приняв унію, а з 16 травня 1700 р. приняв її прилюдно.[2]) Львівське Братство найдовше й найміцніще боронило свою батьківську віру, а тому постійно ворогувало з своїм єпископом. Ось через це єпископ Шумлянський завсіди пильнував підрізати найміцніщий корінь Братства — його друкарню.

Маючи на руках багато ріжних привилеїв, львівське Братство вільно випускало свої книжки, не допускаючи ніякої цензури. На це Шумлянський, що на королівському дворі був своєю людиною, поскаржився королю. Наслідком цього 30 грудня 1677 р. король Ян III видав свою грамоту, в якій писав братчикам: „Księgi i inne scripta pod tytułem swoim, contra canones, laici existentes, sine permissu et censura eius (Шумлянського), wydajecie." Король наказав Братству, „abyście żadnych ksiąg ani scryptow pod jakimkolwiek tytułem sine permissu et licentia przerzeczonego wielebnego Szumlańskiego, episkopa swego, nie wydawali".[3])

Але Братство не думало коритися королю і друкувало й далі свої книжки, як і до того часу. Через це 23 червня 1678 р. король Ян наказав Братству явитися до суду за невиконання його роспоряджень.[4]) Але Братство дуже добре полагодило всю цю справу, і король новою своєю грамотою 14 жовтня 1678 р. уневажнив попередню грамоту і взяв Братство з друкарнею під свою опіку.[5])

[1]) А. Крыловскій. Львов. Ставроп. Братство, ст. 171.
[2]) С. Голубевъ, Труды Кіев. Дух. Ак. 1906 р. XII, ст. 506.
[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 345—346.
[4]) Там само, ст. 346, примітка. [5]) Там само, ст. 347—349.

Шумлянський, власне, домагався не стільки цензури книжок, скільки хотів накласти свою руку на братські прибутки.[1]) Він бачив, що друкарня дає Братству добрі доходи, а тому пізніще вирішив закласти свою власну друкарню; цим хотів Шумлянський і собі мати так потрібні йому кошти, але разом з тим хотів він матеріяльно зломити Братство і прибрати його до рук.[2])

І Шумлянський заснував собі друкарню при св. Юрській катедрі; управителем друкарні став Василь Ставницький, син друкаря Семена Ставницкого. Першим виданням, „типографію албо друкарню новую працею и коштом власным спорядивши", була „Метрика" 1687 р., в 4 книгах; р. 1688-го вийшло друге видання її.[3]) Крім цього, р. 1688-го з цеї друкарні вийшов Псавтир.[4])

Братство дуже занепокоїлося порушенням своїх інтересів, і почало шукати способів ліквидувати нову друкарню. Зробити було це не трудно, бо єпископ вклав на друкарню досить коштів, а сподіваних прибутків поки-що не було. І Братство 17 вересня 1688 р. таки купило цю друкарню за 5000 злотих, — дало готівкою 2400 зл., на 600 зл. дало книжок, а 2000 зл. зосталося винним.[5]) Шумлянський зобовязався віддати Братству, коли воно виплатить борг, привилея на друкарню; крім цього, єпископ дав свого листа, яким зобовязався, що „w całey episcopii ani sam, ani kto inny nie ma erygowac drukarni".[6])

Але на цім справа не покінчилася. Братство вперто боронило старої своєї віри, і не хотіло приймати унії. Щоб зломити спротив Братства, Шумлянський пізніще знову задумав підрізати доходи братської друкарні. Для цього він допоміг Василиянам, що жили при Юрі, закласти свою друкарню; управителем її був манах Йосиф Городецький.[7]) І з цеї нової друкарні 9 жовтня 1700 року вийшов „Ирмологій си єстъ Осмогласникъ". Здається, що книжка ця цього року не вийшла, і її ще довго додруковували.[8])

---

[1]) Там само, ст. 345—346.

[2]) Zubrzycki D., ст. 45—46.

[3]) Ил. Свѣнцицкій, Каталогъ книгъ церковно-славянской печати, Жовква, 1908 р. №№ 452 і 453.

[4]) Там само, № 57.

[5]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XII, ст. 186—187.

[6]) Там само, ст. 187.

[7]) Zubrzycki D., ст. 28, 46—47; Крыловскій А., ст. 285. Про Городецького див. далі в розділі: »Львівські друкарі« ст. 116.

[8]) Zubrzycki D., ст. 28.

Братство знову дуже занепокоїлося всім цим і внесло протеста на відкриття нової друкарні, тим більше, що мало в своїх руках писемне зобовязання єпископа ще з р. 1688-го не засновувати нових друкарень. Шумлянський заявив, що його зобовязання, з часу переходу його на унію, стратило свою силу, і що йому вільно в власній друкарні друкувати книжки для своїх вірних і що він не буде користати книжками „схизматичного Братства, блудами зараженими".[1])

Зломане Братство мусіло скоритися, і 2 травня 1708 р. приняло унію. Шумлянський продав Братству й цю друкарню за 2000 злотих, разом з недопроданим Ірмолоєм, а також видав 16 травня 1708 р. листа, яким знову зобовязався, що ані Василияне свято-юрські, ані він сам не будуть більше закладати друкарні...[2])

Хоч великою ціною, а таки знищило Братство і цю друкарню.

Про друкарню Йосифа Шумлянського писали:

Сопиковъ В. Опытъ россійской библіографіи, Спб. 1813 р. ч. I, № 432, — тут післямова Йосипа Городецького, друкаря.

Zubrzycki D., Historyczne badania, 1836 р. ст. 28—29, 44—47.

Максимовичъ М. Типографія епископа Іосифа Шумлянскаго, 1849 р. Див. Сочиненія, т. III, ст. 684.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 р. т. VIII, ст. 424—429.

Петрушевичъ А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р. ст. 390—391: післямова друкаря Йосипа Городецького.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 268.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904 р. ст. 133—134, 171—186, 285.

Голубевъ С. Объяснительные параграфы, „Труды Кіев. Дух. Академіи", 1906 р., кн. XII, ст. 506—507.

5. Львівські друкарі.

На закінчення цього розділу про друкарство міста Львова подаю тут короткі відомости про визначніщих львівських друкарів, з котрих більшість працювала при львівській братській

---

[1]) Zubrzycki D., ст. 28—29; А. Криловскій, ст. 134.
[2]) Zubrzycki D., ст. 29.

друкарні, часом були управителями її або мали й свої власні друкарні.

1. **Памва Беринда** — про нього див. нижче, в розділі XIII.

2. **Болдрикович Лукаш**, друкар братський львівський, працював разом з Василем Ставницьким. Року 1699-го 25 листопаду росписався в одержанні 16 зл.

Архивъ Ю.-З. Росс. ч. I, т. XII, ст. 374.

3. **Волошин Георгій**, друкар Ставропигіяльної друкарні, де працював в рр. 1664 і 1665, разом з Семеном Ставницьким. Року 1664 звуть його ще „друкарчик", але вже р. 1665 він друкар. В 1664 та 1665 рр. Братство доручило йому почистити понсони („хендожыти поншцонгув") грецькі та українські, по пів гроша за штуку, а потім перелити літери. Займався також і друкарством.

„Архивъ Ю.-З. Росс." ч. I, т. XI, ст. 367, 472, 477, 478, 591—594.

4. Єромонах **Йосиф Городецький** заснував при львівській катедрі друкарню (див. ст. 114), був її управителем і р. 1700-го 9 жовтня видрукував тут „Ірмологія", якого склав головним чином він сам. На кінці книжки дуже цікава післямова самого Городецького: „Азъ, многогрѣшный Іеромонахъ Іосифъ Городецкій, пельгримъ Іерусалимскій, єгда доспѣхъ въ пятнадесять лѣтъ отъ рожденія моєго, идохъ въ монастырь и быхъ мнихъ, и начахъ прилѣжати рукодѣлію типографскому, и тѣмъ упражняяся, отъ рукоположившаго мя Боголюбиваго Єпископа Львовскаго Іосифа Шумлянскаго, по прошенію моєму, получивши благословеніє и свидѣтельствъ грамоты, идохъ обѣты моя воздати Господеви, яже изрекохъ. Дошедше же до св. великаго Божія града Іерусалима, и тамо гробу Господню поклонихся, и въ водахъ Іорданскихъ умытися сподобихся. Пути великаго моря Єгипетъ, Александрію, и прочія прословутыє грады Палестинскіє южныє обшедше, такожде и заходныє: Гишпанѣю, Италію, Рымъ, Венецію и проч. Руководствомъ же Вышняго десницы, въ своє отечество здраво возвратихся. И не медля должне пришедъ, дая благодареніє благословенію єго милости господину вышъ реченному Єпископу Львовскому, яко толико путешествіє благословеніемъ єго сотворихъ. И моленъ быхъ отъ начальствующихъ инокъ, въ катедрѣ Львовской св. Великомученика Георгія, да отъ рукодѣлія моєго гисерскаго сотвору типографію въ напечатаніє Ирмолоя, аз же не щадя себе по толикихъ путныхъ трудѣхъ, яхся дѣла, и поспѣшество дарованія Божія, произведъ въ совер-

шеніе, роду Россійскому удивительное Ирмолоя напечатаніе. Іеромонахъ Іосифъ Городецкій, хадзѣй Іерусалимскій, гисеръ и типографъ".

Сопиковъ В. Опытъ россійской библіографіи, Спб. 1813 р. ч. I, № 432.

Петрушевичъ А. С. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів. 1874 р. ст. 390—391.

5. **Гринь Іванович** був родом з Заблудова на Підляшші (de Podlachia civitate dicta Zabludowie), Білостоцького повіту на Городенщині. В Заблудові, як ми знаємо (див. ст. 26—28), працював друкар Іван Хведорович з р. 1566 по 1572 р.; Хведорович і пізніше, перейшовши до Львова та Острога, не рвав звязків своїх з приємним йому Заблудовом, де він так спокійно прожив шість років у гостинного гетьмана Ходкевича. Коли саме Гринь[1]) прибув до Хведоровича, цього точно сказати не можна; думаю, що не виїхав він із Заблудова разом з Хведоровичем, бо був тоді, 1572 року, ще занадто малим. Року 1582-го акт зве Гриня adolescens, а р. 1583-го Хведорович вибачає Гриневі провину, „jako młodemu człowieku". Ось тому я думаю, що Гринь прибув до Хведоровича не до Львова, а вже до Острога, цеб-то десь коло р. 1578-го; можливо також, що Гринь прибув на Волинь не для науки друкарства, а просто як хлопець Ходкевичів, бо ж вдова по Ходкевичу, княжна Вишневецька, коло Острога мала свої землі. В Острозі Гринь вступив до друкарні Хведоровича і тут працював, як його „хлопець" (adolescens). Певне, Гринь звернув на себе увагу своєю талановитістю, і Хведорович, часто буваючи у Львові, відвіз його туди і віддав в науку до львівського маляра Лавріна Пилиповича. Два роки вчився Гринь у Львові, вчився „za kosztem i nakładem i pilnem staraniem" Хведоровича, що платив за науку Пилиповичу по умові, і зробив на нього „не малі видатки".

Чого ж навчився у Львові Гринь? Акт з 1583-го року свідчить, що „będącz ten Chryn w opiecze pana Iwana drukarza, na-

---

[1]) Документи пишуть це прізвище: Hrin, Hrinko, Chrin, Chren, Chryn, — така плутанина звичайна в памятниках XVI—XVII в., коли польські писарі часто плутали вимову українських *г* та *х*, і часто зам. *h* писали *х*; пор. ще й тепер те саме, напр. львівське *х*арний зам. *г*арний. Наші дослідники так само часто пишуть *Хрін* зам. Гринь (Григорий, Грицько), що недопустиме. Дальші відмінки акти дають: Chrenia, Chryniem, Chryniowi, а це знову каже про Гриня, а не про Хріна.

uczył se malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa[1]) i na stali liter i inszych rzeczy rzezania, tysz i drukarstwa".[2]) Але ж де навчився цього всього Гринь? Друкарства навчився Гринь коло Хведоровича, а столярства (звичайно, тільки того, що потрібне для друкарства) десь на стороні; столярство було постійно необхідне в друкарні, бо ж, крім деревяного уряджения, і друкарські станки були тоді деревяними; в добре уряджених друкарнях столяр був постійним служачим.[3]) Всього ж іншого, цеб-то — малярства, дереворитства та словолитства (гисерства) Гринь навчився від Пилиповича,[4]) бо сам Хведорович всього цього не вмів, правильніще — добре не вмів.

Не треба дивуватися, що Гринь вчився таких ріжних ремесел, — це як раз все те, що мусів був знати добрий друкар тогочасний; „малярство" Гриня було лише прикладним, для друкарства потрібним, а тому можемо рахувати його скоріще друкарем, ніж малярем, хоч з фаху акти й звуть Гриня малярем. Хведорович-друкар не схотів би витрачати своїх коштів на навчання Гриня малярства в нашім розумінні слова; та й сам Хведорович підкреслює, що Гринь навчився „також і друкарства". Добре уряджена друкарня на той час мала таких робітників: управитель (майстер), словолитник (гисер), складач, дереворитник, маляр, столяр і коваль, але в малих друкарнях тоді всі ці знання часто мала одна особа, — друкар; ось таким і був Гринь.

Навчивши Гриня, Пилипович вільно відпустив його; Гринь прибув до Острога, і Хведорович „уживав його до свойого мистецтва і друкарської робітні".[5]) Але Хведорович бачив, що Гринь став дуже добрим друкарем, а тому попильнував забезпечити себе від конкуренції, що в той час було звичайним. І Хведорович склав з Гринем умову в Острізькій друкарні, в присутности таких свідків: протопопа Терентія Івановського, писаря острізького Василя і римаря Антона Сімясковича (Siemiaskowicz). Гринь тут зобовязався за всі ті великі добродійства, які мав від пана свого Хведоровича, не робити нікому без волі й поради його ані літер для друку, ані друкарню закладати; Хведорович дозволив Гриневі обходитися тільки тими ремеслами, яких той

---

[1]) Це нм. Formschneiderei — дереворитство, різьба на дереві.

[2]) Ptaszycki S., акти № 14 ст. 31.

[3]) Нагадаю тут ті неприемности, що їх мав Хведорович через столярів на початку своєї праці у Львові, див. про це вище ст. 42—43.

[4]) Про нього див. нижче, ст. 126—127.

[5]) S. Ptaszycki. акт № 13 на ст. 30.

навчився при пані Івані, а саме — малярством, столярством, дереворитством і різьбою на сталі, крім різьби літер для друку.[1])

І Гринь працював при Хведоровичу в Острізькій друкарні як його хлопець (adolescens); безумовно, Гринь Іванович робив черенки та ріжні прикраси для перших острізьких видань; але він до Острога прибув з науки досить пізно, десь може в кінці 1579 року, коли вже Острізька друкарня працювала, а тому можна думати, що на початку робив черенки та прикраси ще й Лаврін Пилипович.

Але Гринь не довго працював в Острозі; 12 серпня 1581 р. закінчено Острізьку Библію і друкарі наші стали вільними. Певне, у Хведоровича скоро вийшли якісь непорозуміння з князем Костянтином, бо до дальшої роботи друкарі не приступали; Гриневі жилося не смачно, а Хведорович змушував його до праці, — він робив йому шрифт для нової власної друкарні. В той час зносини Острога з Вильною були частими, і Гринь знав, що там добре працює друкарня Мамоничів; можливо, що Гриня й підманювали кинути Хведоровича і поступити на службу до Мамонича.

Як би там не було, а Хведорович 19 березня 1582-го року заявив львівському урядові, що від нього „утік і пропав, без жадної поданої причини, тайкома" Гринь Іванович... Для Хведоровича це була вразлива подія, бо вона руйнувала йому всі його плани. Ось тому бере він приятеля свого, маляра Лавріна Пилиповича, йде з ним до уряду львівського і Лаврін під присягою показує, що справді він два роки, з поручення Хведоровича, вчив Гриня малярства, а Хведорович виплатив йому за це всю умовлену платню. І Хведорович заніс до актів рішучого протеста проти вчинку Гриня і „застеріг собі вільну дорогу поступування проти нього", — що буде домагатися своїх прав, деб Гриня не стрів.[2])

Тимчасом Гринь подався до Вильни, став там на службу до Кузьми Мамонича і „pismo dwoje ruskie ku druku urobił" йому. Звичайно, це вже було зламання теї умови, яку мав Гринь з Хведоровичем. Але не повелося Гриневі і в Вильні, а тому десь на початку 1583-го року, коли Хведорович знову жив у Львові, залишивши Остріг, вернувся він до Львова. Хведорович тим часом

---

[1]) S. Ptaszycki, акт 1583 р. № 14 ст. 31; про час цеї умови тільки сказано, що відбулася вона „czasu przeszłego".

[2]) S. Ptaszycki, акт № 13 ст. 30.

мав вже на руках досить ріжних документів, що свідчили про його права на Гриня. Гринь змушений був миритися.

Гірко жилося тоді й Хредоровичу, а тому забажав миритися й він. Приятелі допомогли, і 26 лютого 1583 р. Хведорович і Гринь підписали мирову умову (в польській мові); свідками були 4 приятелі Хведоровича: Михайло Даскович, маляр Лавриш, що перед тим навчав Гриня, Іван Яцькович Моруховський та Яцько швець Сафяник, всі з передмістя львівського. Перед свідками Гринь перепросив Хведоровича і той простив йому його вчинок, „jako młodemu człowieku; мало того, — всі ті документи, які Хведорович мав на Гриня, він подер їх перед свідками. Гринь обіцяв, що аж до смерти Хведоровича (вона й наступила через 9 місяців) без його волі та поради „żadnego pisma ku druku i drukarniej, jako sobie, tak i inszym postronnym ludziom, robić i sprawować niema",[1]) під карою 1000 злотих. Але коли Гринь буде добре себе вести, і буде просити разом з добрими людьми, то Хведорович дозволить йому закласти собі друкарню. Це намагання Гриня закласти свою друкарню знову підкреслює нам, що це власне був друкар, а не маляр. З свого боку Гринь ще зобовязався доробити того шрифта, що роспочав, за 100 злотих; а другого шрифта, що вже зробив, Гринь направить, коли буде потрібно, теж за 100 злотих.[2])

Але недовго тепер працював Гринь з Хведоровичем: 6 грудня 1583-го року Хведорович помер, і Гринь став вільним. Що було з Гринем далі, — вісток не маємо.

Про Гриня першим видрукував два акти S. Ptaszycki в „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności", Краків, 1886 р., т. XI, ст. 30, № 13: акт 19 березня 1582 р. — протест Хведоровича проти втечі Гриня, і № 14, ст. 30—33: мирова умова з Гринем. Цю мирову умову передрукували також: 1) „Akta Grodzkie i ziemskie", Львів, т. X, ст. 145, — лише звістка про цей акт, 2) „Архивъ Юго-Западной Россіи" т. X, ч. I, ст. 430—433, 3) Bostel F., Z dziejów malarstwa lwowskiego, „Sprawozdanie komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", Краків, 1896 р. ст. 158—159; 4) не знаючи про попередні передруки, Ф. И. Свистун теж передрукував цього акта, див. „Вѣстникъ Народного Дома", рік XXVI (IV), Львів, 1908 р. ст. 200—202, з такою заміткою: „эта записка (акт) до сихъ поръ не была публикованная и потому єсть неизвѣстная".

[1]) Там само, ст. 31. [2]) Там само, ст. 32.

Przewodnik Bibliograficzny, 1893 р. ст. 18, — замітка про Гриня.

Про Гриня див. ще нижче, під Пилипович Лаврін, ст. 126—127.

6. **Касіянович Тимофей**, друкар львівський. Хто був Касіянович, докладних відомостей про нього не знаємо. Року 1608-го він, „пришовши предъ Братство“ львівське, просив „пановъ братий, абы вступокъ могъ мѣти въ посредку того святого Братства“, і Братство приняло його; разом з Касіяновичем вступив до Братства Прокіп Білдага, про якого добавлено в актах братських, що він з Белза; про Касіяновича жадної добавки не знаходимо, тому можна думати, що він був родом із Львова. Братські львівські акти згадують Касіяновича ще в р. р. 1611—1614, а далі згадки про нього не маємо, — певне, десь скоро по 1614 р. він і помер, і Братство вписало його до свого Помянника; в Помяннику друкар наш записаний після Івана Білдаги, а той в р. 1615 ще був живий.

Тимох Касіянович добре вмів по грецьки, а тому, здається, був перекладчиком при якомусь Никифорі. Року 1600-го, липня 7-го,[1]) князь Костянтин Остріжський просив грецького шрифту у Львівського Братства, і до листа свого дописав: „А до того єще пилно прошу вашу милость, жебы при тыхъ литерахъ прислали и зицера якого, въ томъ цвичоного, а мяновитѣ Касіяновича, который былъ при отцу Никифорѣ[2]); той свѣдомъ литеръ вашихъ грецкихъ, якъ ихъ до формы ставляти. Прошу пильнѣ, рачьте ваша милость съ тыми литерами єго прислати, мало попрацовати; а я назадъ и литеры и зицера вашего отпущу, кромъ омѣшканья“. От же, як бачимо, Касіянович був добрим складачем грецьких літер.

Monumenta, ст. 855—856.

Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XI, ст. 72, 73, 77—80; т. XII, ст. 484.

И. С. Свѣнцицкій, Опись музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ, Львів, 1908 р. ст. 115, № 335.

Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga, Краків, 1913 р. ст. 128, — зве не Касіянович, а Koszanowicz.

---

[1]) И. С. Свѣнцицкій, Опись музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ, Львів, 1908 р. ст. 115, № 335 зазначає, що листа цього написано 3 липня 1607 року.

[2]) Може це був протосингел патріяршого престолу Никифор, замучений голодом (»уморенъ постомъ«) в польській тюрмі десь по р. 1597. Див. К. Харламповичъ, Западнор. прав. школы, ст. 268.

7. **Кирилович Йосип**, братський друкар аж до р. 1627-го, добре освічений; на прохання Братства, р. 1627 митрополить Іов Борецький рукоположив його во священники для Братства.

Zubrzycki D., ст. 20.

Петрушевичъ А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р. ст. 27.

8. **Корунка Семен** або Сенько, один з перших друкарів львівських, учень Івана Хведоровича; був, власне, сафяником, жив на Краківськім передмісті у Львові; хотів вписатися до шевського львівського цеху в кінці XVI в., але його не приняли. Був братчиком церкви св. Хведора, і часом його посилали делегатом до Братства Успінського. Був жонатий з вдовою відомого Семена Сідляра, що помер десь р. 1583. Року 1590-го 22 червня митрополит М. Рогоза відлучив його від церкви за спротив Успінському Братству. Разом з своїм пасинком Сачком Сідлярем мав власну друкарню в Костянтинові у князя Острізького, а також у Львові, в домі Білдаги (перейшла йому за борги від Хведоровича). Вів торговлю книжками. Позичав гроші Хведоровичу. Р. 1588 продав дві свої друкарні й книжки Кузьмі Мамоничу до Вильни. Р. 1584-го 28 травня наклав арешта на майно Івана Хведоровича в сумі 500 злотих.

Ptaszycki St., див. „Rozprawy", Краків, т. XI, № 28.

Bostel F., „Pamiętnik Literacki", 1902 р. №№ II—VI, ст. 300—303.

Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 63, 505; т. XI, ст. 3, 4, 12, 15, 16, 24, 31, 34, 40.

9. **Кульчицький Дмитро**, гисер і друкар. Хто він був з походження, не знаємо. До Львова прибув з Кракова, і Братство приняло його до себе на службу 1 травня 1662-го року, для переливання літер, сторгувавшися, що за роботу цю заплатять йому від каміня євангельських літер по 7 зл., а псавтирних — по 5 зл. В скорім часі, 7 липня, Братство передало до рук Кульчицькому, „яко кгосподару и типокграфу", всю свою друкарню, і замовило йому видрукувати по пів табора (по 600 примірників) Граматичку та Часовничка, за умовлену плату. В суботу, 19 липня 1662 р. Кульчицький роспочав свою працю, обіцявши скінчити її за чотири тижні; працю він скінчив, але спізнився аж на сім тижнів.

Пізніще, р. 1663-го Кульчицький складає з Братством нового контракта, на друк Тріоді цвітної, але вже працює разом з товаришем (kompanem) своїм Семеном Ставницьким; вони

вдвох 1 лютого й підписали дуже цікавого (малює умови праці в тодішніх друкарнях) контракта з Братством.

Але Кульчицький мав такий характер, що не міг додержати „спокойного захованя в друкарни, яко ся годило и яко ся контрактомъ облѣговалъ". Бувши на підпитку, Кульчицький декільки раз зневажив Братство; і тільки підписка Кульчицького, що подібного він більше не робитиме, вберегла його від звільнення. Але пізніще Кульчицького вже не знаходимо в братській друкарні, — певне, Братство таки звільнило його.

Значно пізніще знаходимо Кульчицького вже в Унівській друкарні. Так, на Псавтирі унівським 1678 р., за архимандрита Варлаама Шептицького, на останнім 232 листі читаємо: „Димитрій Кулчицкій, Гѣсеръ и Тvпографъ Уневскій".

Про Кульчицького див. „Архивъ Ю.-З. Россіи" ч. I, т. XI, ст. 464, 465, 575, 583, 584; т. XII, ст. 353—358. — А. Петрушевичъ, Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р. ст. 192.

10. **Кульчицька** друкарка або „друкарка Дмитровая" — це єдина жінка друкарка, про яку давні акти зберегли нам звістки. Вона працювала в братській друкарні разом з чоловіком своїм Дмитром. Давній акт, що росказує нам про невідповідне захованя в друкарні Дмитра Кульчицького, додає: „такъ теж и малжонка його". Вона працювала в друкарні ще й трохи пізніще, в р. р. 1663 та 1664; за ці роки в братських актах часто читаємо, що платили „друкарцѣ Дмитровуй".

Про неї див. „Арх. Ю.-З. Росс." ч. I, т. XI, ст. 230, 472, 473, 591, 613; т. XII, ст. 357.

11. **Кунотович Іван**, друкар і управитель Братської друкарні за р. р. 1638—1639. В братськім „Анфологіоні" 1638 р. на л. 637 під поправкою помилок зазначено: „Іоаннъ Кунотовичъ друкаръ"; те саме читаємо в Октоїху 1639 р. під післямовою.

Zubrzycki D., ст. 23.

Каратаевъ И., Описаніе, №№ 469 і 494.

Голубевъ С., „Труды Кіев. Дух. Ак.", 1906 р., кн. XII, ст. 516.

12. **Мильчевський Альберт** (або Войтех), друкар і переплетник. Коли король Ян III був в Золочеві, Мильчевський 13 серпня 1684 р. достав собі дуже важного королівського привилея, — йому дозволялося друкувати книжки не тільки латинські, але й українські, чи то давнього видання чи нового; достав Мильчевський також і титула королівського друкаря. Добувши привилея, Мильчевський роспочав друкувати польські книжки, а пізніще

замовив собі українські літери, наняв складача і десь коло 1690 р. випустив 2000 примірників українського Букваря. З Букварем ходив до єпископа, щоб той перечитав коректу, але його до владики не пущено.

Коли Братство довідалося про надрукування Букваря, воно зараз же потягло Мильчевського до суду, перше до львівського, а потім і королівського. Грамотою з 14 червня 1692 р. король Ян скасував привилея Мильчевському на українські книжки, підтвердив всі друкарські права Братству, а українську друкарню Мильчевського разом з надрукованим Букварем сконфісковано і передано Братству. З надрукованих 2000 Букварів Братство одержало тільки 900 примірників, решту було продано перед тим. По такій пригоді Мильчевський більше вже не брався до українських книжок.

Zubrzycki D., ст. 43—44.

Максимовичъ М., Сочиненія, т. III, ст. 684.

Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, №№ 279 і 280; т. XII, ст. 460—469.

Крыловскій А., Львов. Ставр. Братство, ст. 285.

13. **Мина** манах, найперший друкар і найперший управитель братської друкарні; здається, учень Івана Хведоровича. Мина був черцем св. Онуфріївського манастиря. Це була людина дуже освічена, український патріот, що хотів працювати на користь своїому народові. Він був в близьких стосунках з Семеном Сідлярем, приятелем Хведоровича, а також і з самим Хведоровичем. Коли Хведорович росказував в післямові до „Апостола" 1574 р., що йому допомогли у Львові „мали нѣцыи въ ієрейскомъ чину", то в цих словах безумовно розумів він і Мину.

Мина був в близьких стосунках навіть з кн. Курбським; так, в листі своїм з 1580 р. до Семена Сідляра Курбський пише: „А проси отъ мене отца Мины, иже бы мя навѣдалъ."

Р. 1585-го 8 листопаду, коли єп. Гедеон Балабан видав свого першого пастирського листа для збору пожертв на викуп заставленої друкарні Хведоровича, він післав з своїм листом „Мину чернца", про котрого просив усіх, „жебы єго до себе вдячне принявши, ласкаве от себе отпускати".

Пізніще, коли Балабан посварився з Братством, він дуже нападав і на Мину, бо той продовжував працювати в братській друкарні. Так, коли заїхав до Вильни Царгородський Патріярх Єремія II, то Братство подало йому скаргу на Балабана, де між іншим читаємо: „У нас почала вкорінятися св. віра від науки

в школі та від друку книг, але все це єпископ Гедеон лає і зве єресею; він напав на школу, розігнав учнів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах"...[1]) А в іншім документі з 1592 р. ось так змальовуються терпіння цього найпершого братського друкаря: Братство заступилося за Мину і скаржилося на свого владику Гедеона Балабана, що він „nabożnego y w swiętym piśmie uczonego drukarza naszego Minę czernca z manasterza naszego s. Onofrego, pod błogosławieństwem metropolity naszego kyewskiego y halickiego będącego, za szyię sługami swemi wywlokszy, dał go okować w puta, y do Halicza wywiozł y w łancochu na krzyłosie halickiem przez dwa miesiąca w więzieniu, pęciech i łancuchach trzymał. Potym wypuściwszy go, tego czernca znowu we Lwowie dwiema łancuchoma za szyię uwiązawszy, do wozu swego dzień y noc trzymał, rozkazuiąc mu, aby o bratstwie naszym zle trzymał, a gdy mu nie pozwolił na to, wypusciwszy go, kazał mu przecz od miasta isć. I przyszedszy ten ubogi czerniec, mieszkał w miescie przy cerkwy naszey. Spothkawszy go ociec władyka w mieście Lwowie śród rynku, kazał czterzem sługom swym, poimawszy, szarpiąc przez rynek wieść, co obaczywszy urząd mieyski obronił tego czernca od gwałtu, y poymanych na tym gwałcie trzech sług oyca władycznych, do więzienia dał wsadzic."

І потім пізніще багато раз Братство скаржилося на єп. Гедеона митрополитові Михаїлу і другим особам, і винило свого владику за те, що він „благочестивого инока Мину, друкара святыхъ книгъ, оковавши, волочилъ и по ямахъ своихъ сажалъ"... Мина був одним з перших справжніх мучеників за друкарство.

Diplomata statuaria, Львів, 1895 р., т. II, ст. 45.

Monumenta Confraternitatis, Львів, 1895 р., т. I, ст. 112, 165, 418—419, 459, 476, 500.

Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 93.

Сказанія князя Курбскаго, Спб., 1833 р., ч. II, ст. 234.

Папковъ А., Братства, 1900 р., ст. 7.

14. **Мудрович Андрій** (Mądrowicz), радник львівський, мав друкарню, котру й продав архимандриту унівському Ісаії Балабану. Що це була за друкарня — не знаємо, скоріще — польсько-ла-

---

[1]) Diplomata statuaria, Львів, 1895 р., ст. 45. Тут зазначається (див. ст. 116, див. також Криловського »Львів. Ставр. Братство« ст. 146—147), ніби це було 1588 р. З цим трудно погодитися, бо до 1591 р. Братство книг не друкувало, принаймі — вони до нас не дойшли.

тинська; певне, Гедеон Балабан мав якісь плани й на друк латинкою, але смерть перервала йому ці наміри.

Zubrzycki D., Kronika miasta Lwowa, Львів, 1844 р., ст. 234.

Петрушевичъ А. С., Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 408.

15. **Пафнутій** ієроманах, здається, замінив отця Мину на посаді управителя братської друкарні. Коли десь р. 1608-го братська друкарня перейшла в помешкання св. Онуфриївського манастиря, то тут друкарством занялися ченці, а управителем став Пафнутій. На „Книга о Священствѣ", що була тут видрукувана р. 1614-го, читаємо, що вона появилася „въ Львовѣ, в друкарни братской Ставропигіа, в обители ст. Онуфріа. Трудом иже тамо Киновіатов, ієромонаха Пафнутіа, и прочіих".[1])

16. **Пилипович Лаврін**, міщанин з передмістя львівського, з парафії св. Миколая. Це була поважана людина: його часом вибірали від братства св. Миколая, членом якого він був, за посланця в ріжних справах до Братства Успінського. А р. 1599-го львівське Успінське Братство навіть обрало його послом, разом з Семеном Луцьким, до Варшави „въ той справѣ, котора ся точитъ о вольности всего народу русского". З фаху Пилипович був маляр і належав до малярського цеху, але десь при кінці XVI-го віку Поляки силою вигнали його з цього цеху, порадивши мати свій руський цех.

Лаврін (або Лавриш) Пилипович був близьким приятелем друкаря Івана Хведоровича. Коли Хведорович прибув до Львова, він тут і познайомився з Пилиповичем. Пізніще, десь р. 1578 го Іван Хведорович віддав до Пилиповича в науку свого учня (adolescens) Гриня Івановича, родом з Заблудова. Гринь учився в Пилиповича два роки, і за науку його платив по умові друкар Хведорович. Але чого навчився тут Гринь? Знаємо точно, що Гринь „w opiecze pana Iwana drukarza nauczył się za kosztem i nakładem i pilnem staraniem jego malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa[2]) i na stali liter i inszych rzeczy rzezania tysz i drukarstwa";[3]) в другому місці читаємо, що всього цього Гринь навчився „przy panu Iwanu".[3]) Вираз „при пані Івані" не можна розуміти так, ніби сам Хведорович навчив всього цього Гриня. Хведорович не знав

[1]) Примірник львівського Національного Музею, № 641.

[2]) Це нм. Formschneiderei — дереворитство, різьба на дереві.

[3]) S. Ptaszycki, Rozprawy i sprawozdania, 1886 р., т. XI, ст. 31, акт № 14 з 1583 р.

(а може — добре не знав) ані різбарства (дереворитство), ані гисерства (словолитство); коли б Хведорович ці ремесла знав, то він не потрібував би замовляти все це для своєї нової друкарні за велику платню Гриневі р. 1583-го, коли сам знаходився в дуже скрутному матеріяльному стані, — вигідніше було б зробити все це самому. Отже я такої думки, що „formsznajderstwa i na stali liter i inszych rzeczy rzezania" навчився Гринь від Пилиповича, цеб-то, що сам Пилипович був не тільки малярем, але також і друкарським робітником; можливо, що це він зробив Хведоровичу ті черенки, якими той видрукував свого „Апостола" 1574 р. у Львові; можливо також, що Пилипович робив черенки та ріжні прикраси й для Острізької друкарні. У всякому разі друкар Хведорович не мав рації витрачати свої кошти (а їх у нього ніколи не було зайвих) на навчання Гриня малярства в нашім розумінні слова. Не забудьмо, що в той час не рідко робітники хоч належали до одного якогось цеху, але працювали ще й коло чогось іншого; крім цього, тоді цех малярський був спільний з цехом злотничим. Правда, 19 березня р. 1582 Пилипович під присягою заявив львівському урядові, що він два роки вчив Гриня малярства (per biennium in arte pictoriali instituit et edocuit)[1]), але вираз цей треба розуміти ширше.

Про Лавріна Пилиповича:

St. Ptaszycki, Iwan Fedorowicz, див. „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności", 1886 р., Краків, т. XI, акти №№ 13 і 14, ст. 30—33.

„Архивъ Юго-Западной Россіи" ч. I, т. X, ст. 58, 430, 506; т. XI, ст. 3, 4, 29, 40; т. XII, ст. 152.

Bostel F., Z dziejów malarstwa lwowskiego. „Sprawozdanie Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", 1896 р., Краків, т. V, №№ 12, 14, 15, 16, 19, 22. В цім же журналі, в т. IV див. ще працю М. Лозинського про львівських малярів.

Голубець М., в „Збірнику Львівської Ставропигії", Львів, 1921 р., т. I, ст. 311.

Про Пилиповича див. ще вище, на ст. 117—121.

17. **Пилипович Іван**, друкар і дуже добрий різьбар, українець з походження. Працював у Львові як друкар польський, а 20 квітня 1757-го року добув собі королівського привилея на друкування українських книжок, добув його не чистим шляхом. Пилипович замовив собі в Сокалі відлити українські черенки і вже

[1]) St. Ptaszycki, там само, ст. 30, № 13.

збірався приступати до друку. Але Братство, довідавшися про підступ Пилиповича, негайно потягло його до королівського та єпископського судів, і наляканий Пилипович без тяганини 23 вересня того ж року зрікся своїх прав і віддав Братству свого привилея.

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Król. Polskiem, 1826 р., т. I, ст. 414—416.

Lelewel. Bibljograficznych ksiąg dwoie, 1826 р., т. II, ст. 226.

Zubrzycki D., ст. 32—33, 47.

Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuk, т. V, ст. LXV, — привилей Івану Пилиповичу на друкарню.

18. **Половецький Степан** довго працював при братській друкарні. Року 1664 акти звуть його ще „друкарчиком", а пізніше, десь в роках 1668—1672 Половецький був управителем друкарні. З актів бачимо, що 11 серпня 1669 р. цьому друкареві заплачено 360 зл. за 1550 Часовничків, цеб-то по 7 грошей за примірник; в цім же році Братство видає йому велику суму — 1170 злотих; р. 1670-го 19 серпня Половецькому замовлено видрукувати 800 Шестодневів по 1 зл. за примірник і 300 Єрмолойчиків по 10 гр. за примірник; в січні 1671 р. Братство вже приняло від нього 812 Шестодневів; 1 квітня 1671 р. Половецькому замовлено видрукувати 3000 Граматичок, по $1^1/_2$ гр. за примірник. Як бачимо, управитель друкарні все працював за умовлену ціну від примірника. Половецький був товаришем у Скульського ще р. 1645-го.

Zubrzycki D., ст. 26.

Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. XI, ст. 251, 262, 265, 487, 494, 540 (591—593?).

19. **Рудницький Андрій**, словолитчик львівський, — maister kunsztu gisarskiego. Року 1716-го 16 лютого Братство підписало з Рудницьким умову, — відлити для Братства т. зв. тріодійний шрифт (pismo tryodyne), по 10 злотих від каміня, з матеріялу братського, їх же інструментами. При умові свідком підписався друкар Василь Ставницький.

„Арх. Ю.-З. Росс." ч. I, т. XII, ст. 425—426.

20. **Сідляр Сачко Сенькович.** У Львові, на Краківському передмісті, жив підміщанин Семен (Сенько) Сідляр. Була це людина дуже впливова між своїми та добре освічена. Семен був в близьких стосунках з кн. Андрієм Курбським, що жив тоді на Волині, в Милетовичах. Року 1580-го в січні А. Курбський написав листа до Семена, з якого бачимо, що стосунки між цими людьми справді були близькими. „О превозлюбленный мой брате, право-

вѣріемъ украшенный! — писав князь Курбський до Семена Сідляра. — Єпистолію твою пріяхъ, и прочтохъ, и выразумѣхъ, и познахъ въ тобѣ искры, отъ Божественнаго огня возгореніемъ являємыя... Самъ потщися навѣдати мя, прошу тя, въ тѣхъ приключившихъмися бѣдахъ; аще бы могло быти, тогда, благодать Духа на помощь призвавши, усты ко устомъ бесѣдовати будемъ."

Коли до Львова прибув друкар емігрант Іван Хведорович, він довго оббивав високі пороги, проте не міг добути собі серед знатних осіб потрібних коштів на „боже діло". Але Хведорович натрапив на Семена Сідляра, і підміщанин цей врятував велику культурну справу, — позичив друкареві 700 злотих, величезну суму на той час.

У Семена був син Сачко, і ось цього Сачка Сідляр і віддав до Хведоровича в науку, і Сачко Семенович (чи Сенькович) Сідляр став чи не найпершим друкарем львівським із Українців. Старий Семен Сідляр помер десь р. 1583-го, і всі його справи заступив невдалий син його Сачко.

По звичаю тогочасному, Сачко був не тільки друкарем, але й книгарем, — перше продавав книжки Хведорівські, а потім і Виленські. Пізніще він працює разом з отчимом своїм — Семеном Корункою, — разом вони мають друкарню й книгарню в домі Івана Білдаги,[1]) що досталися їм за борги від Івана Хведоровича; разом мають також друкарню в Костянтинові, у кн. Острізького. Пізніще, р. 1588 вони продають ці свої друкарні, разом з книжками, Кузьмі Мамоничу до Вильни.

Сачко, вкупі з своєю жінкою Євфимією Богатирівною, не зле торгував книжками і в разі потреби позичав гроші Хведоровичу. Хведорович помер, не заплативши Сачкові дуже великого боргу, і цей учень його, за два дні до смерти Хведоровича, 4 (14) грудня 1583 р. наклав арешта на рухоме майно Хведоровича в сумі 500 злотих. Справа ця довго ще й потім тяглася, було навіть і таке, що 27 березня 1584 р. Сачко побив сина Хведоровича, Івана переплетника...

Акти звуть цього найпершого друкаря з Українців: honestus Saczko Ruthenus impressor.

Року 1588 акти росповідають про цього друкаря таку неприємну історію. Цього року лютувала у Львові моровиця і від

[1]) Дім Івана Білдаги стояв поруч з домом Ставропигії, тепер на улиці Бляхарській ч. 7 (дім цей тепер в руїнах).

неї помер старий довголітній ігумен св. Онуфриївського манастиря о. Леонтій. З цим Леонтієм Сачко був в близьких приятельських стосунках. Прочувши про смерть Леонтія, Сачко перед світом прийшов до нього в келію, забрав ключі від церкви і від скарбниці, і перше сам, а потім з товаришами своїми забрав з скарбниці 500 злотих і багато річей. Свідки пізніще бачили, що Сачко „jadał hoyne pokarmy y drogie picia". Але в оправдання Сачка треба сказати, що цю справу піднято лише по його смерти, а що він добре жив, бачили це свідки ще й до моровиці.

Десь у цю моровицю, — в кінці р. 1588-го або в році 1589-го Сачко й помер.

Про нього такі акти:

Ptaszycki St., „Rozprawy", Краків, т. XI, №№ 4, 22, 23, 24, 26, 32 і 34.

Bostel F., „Pamiętnik Literacki", 1902 р., №№ II—VI, ст. 300–303.

Сказанія князя Курбскаго, Спб. 1833 р., ч. II, ст. 231—235.

Monumenta Confraternitatis, 1895 р., Львів, т. I, ст. 223–226.

Папковъ А., Братства, 1900 р. ст. 6—7.

Див. ще про Семена Корунку, вище ст. 122.

21. **Скульський Андрій**[1]), міщанин львівський, покінчив львівську братську школу і був добре освіченою людиною, вміло писав вірші, взагалі мав письменницький хист. Він полюбив друкарство і став працювати при братській друкарні, де й вивчився на доброго друкаря. Пожар 1628 р., що знищив братську друкарню (див. про це ст. 86), перервав друкарську працю А. Скульського. Але Братство завзялося відновити друкарню, в чому багато допоміг йому молдавський воєвода Мирон Могила-Бернавський.[2]) Року 1630-го закінчили братську Успінську церкву, якої ктитором був Бернавський, відновили також і друкарню. Управителем відновленої друкарні став Андрій Скульський. Братство вирішило в достойний спосіб віддячити воєводі Бернавському, що так щедро допомагав будові церкви та відновленню друкарні (усунений з молдавського престолу, Бернавський з 1629 р. оселився в Галичині, в Усті).

І от 23 березня 1630 р. з братської друкарні у Львові вийшла перша по пожарі книжка, твір А. Скульського — „Вѣршѣ

---

[1]) Акти часто звуть його також Скольський; так само часом і сам друкар писався: Скольський.

[2]) Часто пишуть також і Барнавський, власне: Брънавскїй.

з Трагодіи Хс пасхонъ" з передмовою-посвятою Мирону Бернавському, підписаною Андрієм Скульським. Скульський росказує про щедру допомогу Бернавського для Братства, а тому „взялем — каже він — предся за речъ выборне слушную, зъ залеценьємъ Типографіи при той помененой Церкви святой, до вельможности Вашое Господарскоє удатися, а хоца жъ и напрудце: лечъ же не такъ з голыми руками ремесла моєго друкарского, анѣ безъ якого ж колвекъ овощу и знаку тоито Типографіи... съ подлою персоною своєю, пред велможною и высоце поважною особою вашеи Господарскои милости, смѣти указатися, але якій ж колвекъ квѣточокъ овощу єи оздобне оказалого, и вдячне вонного ускубши, яко Ктиторови... и Типографіи, котрая при той же Церкви єсть, на пожитокъ всеи церкве,... Книжечку тую... зъ уклономъ найнижшимъ приношу." Друкарня вважає за обовязок свій першу працю свою піднести своїому щедрому добродієві: „Котрую Книжечку, яко снопок першій жнива, на котроє ся заносит, и яко квѣток овощу, с котрим предреченная Типографіа церкви показатися маєт, велможности вашей, яко ктиторови своєму, приносит."

Безумовно, в цей час А. Скульський був управителем братської друкарні, коли виступає в її імени перед воєводою Бернавським. В цей саме час під управою Скульського почав працювати й молодий друкарчик Михайло Сльозка, що в скорім часі (може з 1633 р.) сам став управителем братської друкарні. Скульський тимчасом, за допомогою Могил-Бернавських, подався на Молдавію, де й занявся друкарством; певний натяк на це дав Скульський ще в своїх „Віршах" 1630 р., коли писав в присвяті Бернавському: „до услуги въ выдаваню книгъ хентного мя завше Велможность ваша Господаръская знати рачить".[1])

Скільки пробув Скульський в Молдавії, не знаємо; там набув він собі добрі матриці та черенки, і з ними й вернувся до Львова десь р. 1637 чи 1638-го. Тут він зійшовся з Михайлом Сльозкою, що саме тоді влаштовував собі власну друкарню. Скульський увійшов з Сльозкою в спілку, віддав йому привезені черенки, а крім цього, він ще відлив Сльозці українські черенки, і ось цими черенками Скульський р. 1638-го й видрукував якісь

[1]) Др. В. Щурат в своїй праці »Хрістос пасхон« пише про Скульського (ст. 13), ніби він »зараз по 1630 р. вернув на Молдаву і там помагав воеводі Бернавському« в друкарстві. Це не так: в цей час Бернавський був лише ех-воеводою, бо його з престолу усунув Мойсей Могила, і Бернавський проживав з 1629 р. в Усті в Галичині.

дві книжки, може Апостола й Псавтира. З видань Скульського збереглася до нас лише частина „Октоїха", здається, 1639 р., де на кінці наш друкар підписався: „Андрей Сколскій Тупографъ"[1])

Довідавшися про працю Скульського, Братство зараз же в р. 1639 потягло його до суду; роспочався неприємний процес, що закінчився лише аж р. 1641-го. Братство оскаржило Скульського, що він безправно держить друкарню й податків за неї не платить, і просило львівський магистрат закрити друкарню Скульського, а видрукувані книжки сконфискувати на користь Братства.

Скульський вперто боронився, вживаючи навіть сумнівних способів. Перш усього, він скаржився, що за цю справу вже побив його братчик Костянтин Медзапета. Крім цього, Скульський запевняв, що він працював у Сльозки „jako czeladnik, albo raczey creditor summy za litery przedane", — він продав Сльозці свої черенки за 1500 злотих, але той грошей не заплатив. А на саме Братство Скульський вніс того ж 1639-го року довгу скаргу і винив його в цім: 1) Свого королівського привилея на друкарство Братство отримало незаконно. 2) Цього привилея воно отримало проти прав міста і без згоди магистрату. 3) В королівськім привилеї сказано, щоб Братство не друкувало нічого, королівській владі та церкві римській противного; а між тим все, що тільки видає Братство, все те противне римській церкві, бо ж воно видає схизматицькі книжки, повні помилок. 4) З своєї друкарні Братство має великі доходи, бо в краю тільки одна друкарня руська, з котрої книжки йдуть на Україну, Поділля, Литву, Москву і не відомо ще куди, але ані державі, ані місту з того не дають пожитку. 5) „Друкарня повинна підлягати світлому ординаріятові (католицькому) і магистратові, підлягати так, щоби без цензури ординаріяту та без дозволу магистрату нічого в світ не виходило, а то для того, щоби єресь схизматицька не ширилася; Братство видало так багато тисяч книг — ні, не тисяч, а мілiонів, — а на цензуру ординаріятові ані одної не подало, ні на одну не отримало дозволу магистрату, і ці книжки з блудами, єресями та схизмами так у світ і вийшли. 6) Все, що друкує братська друкарня, лишається на вічні часи. А скільки Братство друкувало й друкує книжок, між ними нема ані одної, яка б не була проти костела римського та проти віри католицької, а через те все схизма росте та росте."

Ось так боронився Скульський-українець, але й цей донос

[1]) Примірник львівського Національного Музею № 287, л. 348.

нічого йому не поміг: він програв таки справу, — друк книжок йому заборонено, та й на судовий процес він витратив все, що мав... В цей саме час і Братство було безрадним, бо не мало управителя, а Сльозка лише сміявся з братської друкарні (див. вище ст. 100—101). Отож Братство й помирилося з Скульським і знову приняло його до своєї друкарні за управителя, і він працює тут десь в роках 1641—1643; товаришем тут був йому друкар Степан Половецький. За цей час видрукував Скульський декільки книжок, між ними „Трефологіон" 1643 р.

Під цей час покінчилася й справа спілки з Сльозкою. Скульський не мав з чого платити на утримання спільної друкарні, а тому Сльозка прогнав його від себе. Скульський поскаржився на Сльозку перше до суду мійського, а потім до бискупського, вимагаючи, щоби Сльозка вернув йому його черенки. Сльозка погоджувався вернути, але вимагав, щоб Скульський віддав йому взяті книжки та позичені 438 злотих. Справа тяглася коло року, і тільки 9 жовтня 1641-го р. консисторський суд визнав домагання Скульського безпідставними.

Не довго працював Скульський в братській друкарні: 29 червня 1643 р. його запеклий ворог, Михайло Сльозка, став знову управителем братської друкарні, а Скульський пішов на управителя новозаснованої при катедрі львівській друкарні єпископа Арсенія Желиборського, і тут за роки 1644—1646 видрукував дві книжки (див. про це на ст. 111—112). На книжці 1646 р. („Зобранє короткоє науки") він підписався: „Андрей Скулскій, тvпографъ єго мл. господина отца Арсенія Желиборскаго, єпископа Львовскаго".[1])

Десь по 1646 році єпископ Желиборський переніс свою друкарню до Унева; разом з друкарнею перейшов туди на працю й наш А. Скульський; це було йому й на руку, бо працювати у Львові забороняв йому католицький арцибискуп. Проте думки про власну друкарню Скульський не кидав ніколи; придбав був він собі навіть королівського привилея на заснування друкарні, але через брак коштів не міг здійснити своєї повсякчасної мрії.

Року 1651-го над головою нашого бідолашного друкаря стряслося велике лихо. Був він у Львові, і тоді переловлено якогось листа з Унева до нього. Король наказав 13 червня 1651 р. взяти Скульського на інквизицію за державну зраду, — його запідозріли в шпіонстві на користь козаків. Не раз брали друкаря

---

[1]) Примірник Національного Музею у Львові, № 708.

нашого на страшні тортури, — витягувано йому ноги, печено огнем... І в кінці суд визнав Скульського невинним і вернув йому добру славу, хоч, здається, по всьому цьому бідолашний друкар наш став на старість калікою...

І далі доживав віку Андрій Скульський в Уневі, де займався друкарством; як кожний друкар тогочасний, торгував книжками. Ще року 1654-го бачимо Скульського в Уневі, — того року приїздив він до львівської братської друкарні „на ревидованє Трефолоіовъ", за що заплачено йому 3 зл. 12 гр.

Здається, на старість наш друкар вступив до св. Онуфріївського манастиря; так, під 21 листопада 1655 р. про нього читаємо в книзі братських видатків: „За росказанямъ пановъ нѣкоторых далем отцу Іосафови, старцеви, на дрова з. 7 гр. 9, послушникови єго Андреєви Скулскому з. 3." Року 1665-го 27 липня Скульський ще жив, бо дав пожертву на Братство.

Про Скульського література:

Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 790; т. XI, ст. 246, 410, 422, 423, 430, 540, 542, 589; т. XII, ст. 438—447: судовий процес Ск. з Братством, а також процес 1651 р. про шпіонаж Скульського.

Zubrzycki D., ст. 23, 40—41.

Петрушевичъ А. С., див. „Временникъ" на 1885 р., Львів, ст. 118.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904 р. ст. 282—283.

Свєнціцький Ілл. в „Збірнику Львівської Ставропигії", т. I, ст. 327.

Ks. Sadok Barącz, див. Pamiętnik Dziejów Polskich, Львів, 1855 р.

Łozyński W., Patrycyat i Mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku, Львів, 1890 р.

Ks. Dr. Szydelski. Archidyecezya Lwowska na Synodzie w roku 1641; розділ X: процес Скульського з Сльозкою 1641 р. Див. „Przewodnik naukowy i literacki", Львів, 1910 р., кн. XII, ст. 1106—1108.

Др. В. Щурат, Хрістос пасхон. „Записки" львівські, т. 117—118, 1914 р.; окрема відбитка, ст. 9—18. Тут найповніща біографія Андрія Скульського.

22. **Сльозка Михайло**, див. про нього вище, ст. 95—110.

23. **Ставницький Семен** дуже довго працював в львівській братській друкарні і був її довлолітнім (з перервами) управите-

лем. Друкарства навчився Ставницький у Сльозки, і коли той покинув братську друкарню, заступив тут його. На початку працював з іншими друкарями, напр. в р. р. 1662—1663 служив в Братстві разом з Дмитром Кульчицьким, але пізніще сам управляв братською друкарнею, управляв нею дуже довго, десь аж по 1697 рік, коли сліди його в актах губляться. Жив з Братством в повній згоді.[1]) Крім праці в Братстві, С. Ставницький десь в 1670—1680 роках управляв Унівською друкарнею.

Семен Ставницький видрукував багато книжок і допрацювався доброї слави; акти тогочасні звуть його: Semion Stawnicki, kunsztu drukarskiego magister у zycer. Помер він десь в кінці XVII-го віку, передавши своє місце в друкарні синові свойому Василеві. Ставницького Братство вписало до свого помянника.

Про нього література:

Архивъ Ю.-З. Россіи ч. I, т. XI—XII, див. покажчик в т. XII на ст. 702.

Zubrzycki D., ст. 25.

Крыловскій А., Львовское Ставр. Братство, ст. 285.

Голубевъ С., Объяснительные параграфы, „Труды Кіев. Дух. Акад.“, 1906 р., кн. XII, ст. 531—532.

24. **Ставницький Василь**, син друкаря Семена, рано навчився від батька друкарства і став помагати йому в роботі. Десь уже з року 1688-го молодий Ставницький пішов управителем до новозаснованої друкарні єпископа Шумлянського (див. ст. 113—115). Але коли друкарня ця перейшла до Братства, то разом з нею до братської друкарні вернувся й Василь Ставницький. Василь був добрим гисером і Братство часто замовляло йому робити черенки. Вже р. 1694-го батько Семен підписує контракти на друкування разом з сином. Працював Василь друкар дуже довго, підписувався, як і батько його: Bazyli Stawnicki, magister kunsztu thypografskiego y zycer. В братських актах згадується про Василя Ставницького аж по 1723 р.

---

[1]) Правда, в »Арх. Ю.-З. Росс.« ч. I, т. XI, ст. 496 згадується про якийсь позов Братства з Ставницьким. А 25 червня 1665 р. Братство знайшло у Ставницького, тоді ще drukarczyka, 117 прикладків Псавтиря (надрукував для себе більше умовленого); книжки відняли у Ставницького, а його мали покарати, але друкарчик „obiecał więcy tego nie czynić y szczyrze cerkwi Bożey służyć“, і Братство простило вину молодому друкареві, „zachowuiąc onego na dalszy czas“, див. »Арх. Ю.-З. Росс.« ч. I, т. XI, ст. 239.

Про Василя Ставницького див. „Арх. Ю.-З. Росс." ч. I, т. XII, покажчик на ст. 701.

25. **Ставницький Петро,** син Семена, брат Василя. Працював в братській друкарні. Під рамою дереворита „Триодіона" 1717 р. читаємо: „Петр: Ставнѣц:".

„Триодіонъ" Львівського Національного Музею № 297.

26. **Хведорович Іван,** див. про нього ст. 35—73.

II. Друкарство позальвівське.

Позальвівське друкарство було розвинене в Галичині досить слабенько, проте й воно має певне значіння в історії нашої культури. Львівське ставропигіяльне Братство мало собі привилея на виключне право друкарства в цілім краю; королівського привилея цього Братство завзято боронило і всіма своїми силами кидалося на кожного смільчака, хто важився проявити живу ініціятиву й заснувати власну друкарню. Королівські привилеї на виключне право друку одній особі чи одній інституції були дуже шкідливими для розвитку нашої культури, бо не давали змоги розростися приватній ініціятиві, якої друкарство постійно так потребувало. Великого техничного поступу в друкарстві Братство довго не робило, і часто бувало, що ті приватні друкарні, які часом конкурували з Братством, випускали книжки з техничного боку ліпші від братських.

На Галицькій Землі було в ріжний час лише чотири друкарні: Стрятинська, Крилоська, Угорцівська та Унівська; але перші дві, випустивши три книжки, завмерли; Угорцівська була лише мандрівною друкарнею, занесеною на короткий час з Волині; і тільки одна Унівська друкарня вдержалася та проіснувала довгий час.

1. Стрятинська друкарня.

Першою позальвівською друкарнею, що заснована проти бажання й проти привилеїв Ставропигіяльного Братства, була надзвичайно важна в історії нашої культури Стрятинська друкарня, заснована ініціятивою львівського єпископа Гедеона Балабана.

Рід Балабанів дав багатьох видатних людей свого часу, а серед них і декількох ієрархів. Гедеон Балаба́н (в миру Григорій, писався: Болобанъ) був людиною дуже освіченою, чим помітно відріжнявся він серед інших тодішніх єпископів. Військовий по першій своїй службі, Балабан мав гарячий, нестриманий

характер. Обраний на Львівську катедру, Балабан не міг жити у Львові, бо там сидів ставленик польського короля, єпископ Іван Лопатка чи Осталовський, а тому Гедеон змушений був проживати в Стрятині або в Галичу. Року 1576-го помер Лопатка, і вже з того часу єпископ Балабан міг спокійніше віддатися своїм святительським обовязкам.

Широко освічений, Балабан скрізь по своїй єпархії підтримував освітні справи і дбав про освіту. Це він допоміг львівському Успінському Братству скластися в міцну организацію, це він перший подбав, щоб викупити заставлену Ізраїлю Якубовичу Хведорівську друкарню і дав на це частину коштів, а тому правдивим основником Ставропигіяльної друкарні може по праву рахуватися власне Балабан.[1])

Перші десять років своєї святительської праці Балабан мирно працював з львівським Братством, і це було Братству на велику користь. Але з 1586 р., коли патріярх Олександрійський Іоаким надав Братству занадто багато вже вольностей, особливо коли Братство стало ставропигіяльним, цеб-то залежало тільки від Патріярха Царгородського (а власне — ні від кого), єпископ Гедеон заворогував з Братством, і ця ворожнеча де-далі загострювалася все більше та більше. Під знаком цеї боротьби минуло ціле життя Гедеонове, під цим же знаком склалося й початкове организування самого Братства. З 1597 р. Гедеон став ексархом Вселенського Патріярха, але Братство й тепер не хотіло його слухатися, і часто вмішувалося в такі церковні справи, де справді його праця була непотрібною. А це нервувало палкого характером Гедеона і боротьба ставала завзятіщою; і ця боротьба обом сторонам, а найбільше Церкві українській, принесла величезні шкоди та втрати.

Отож бачучи, що з Братством йому не вжитися, Гедеон починає думати, як би самому закласти свою власну і школу, і друкарню. Був у його племенник, Хведір Юркович, що проживав в своїм родиннім маєтку Балабанів, в Стрятині на Бережанщині. Балабан палко любив цього племенника. Хведір Юркович молоді роки свої проводив в Італії і отримав там дуже добру освіту. В передмовах до стрятинських видань Гедеон все теплим словом згадує нам про свого любого племенника. „Благородный Θео-

[1]) В післямові до »Апостола« 1574 р. Хведоровнч росказує, що вищі верстви у Львові не допомогли йому в його »божім ділі«. Але це обвинувачення не відноситься до еп. Гедеона, бо ж він тоді у Львові не міг жити, — там жив еп. Осталовський.

доръ Юрьєвичъ Болóбанъ — пише він в передмові до Требника 1606 р. — мужъ многими исправленми цвитый, благочестивыхъ догматъ и отеческихъ преданій зѣло теплый рачитель, иже не словомъ точію, но и дѣломъ отеческоє благочестіє непорочно храня, найпаче же идеже мнози от многихъ бывающе, реку въ Италіи, суємудріємъ внѣшнихъ ученій прельщающеся, въ различныя єреси впадаютъ, и обнажившеся благочестія, от церкве отпадаютъ. Сей же много время въ юности тамо поживъ, благочестія не повреди, и ниже мало от преданій въсточныя церкве уклонися, но якоже посредѣ огня сый пребысть неопалимъ, или якоже посредѣ морскихъ волненій истопленія не под'ятъ."

В домі Балабанів жив і типограф Памва Беринда; він теж пізніше теплим словом згадував свого покровителя як „мужа мудрости, книг Божестъвных и знающих сіа зѣлна рачителя." Беринда росповідає, що в домі Хведора Балабана була велика бібліотека, а серед книжок була Библія на пяти мовах.[1])

Ось із цим міцним в благочестії мужем і порішив Гедеон заснувати в Стрятині друкарню. Ініціятива цеї справи безумовно виходила від Гедеона, а кошти давав багатий племенник. Гедеон був в близьких зносинах з Патріярхом Олександрійським Мелетієм Пигасом, що тоді правив престолом вселенським. Ось цей Патріярх, бачучи „паденіє" української Церкви, все радив львівському єпископові „гvмнасіа и тvпографію съставити — умноженіа ради книгъ въ преподаніє разума".[2]) Ось через ці зносини з славним патріярхом і був Гедеон „подвиженъ священными єго писанми".[2])

Десь р. 1602-го Гедеон таки „породих духъ желаніа", — заснував друкарню в Стрятині „съ споспѣшником моимъ и ужикомъ, благороднѣйшим господином Ѳеодором Юрієвичем Болóбаном, отъ своихъ намъ имѣній отеческыхъ въсяцѣмъ усердіем на само то дѣло пришедшимъ".[2]) Балабан мріяв про великі освітні та друкарські справи, і на них мав „съпоспѣшника благороднаго Ѳеодора Юрьєвича Болóбана, сына брата моєго, съ ним же въ отчистѣмъ дому нашом Стрятинѣ друкарню съставльше, в лѣпоту яко ноужнѣє тvпарскими орудіи... изобразити непщевахомъ".[3])

[1]) Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, додатки, ст. 187, 185.

[2]) Передмова до Служебника Стрятинського 1604 р. Думка Бандтке, ніби Стрятинська друкарня повстала з Остріжської, безпідставна; див. Hist. druk. w Król. Polsk. II, 154.

[3]) Передмова до стрятинського Требника 1606 р.

Справа церковних книжок була в той час досить роспучливою: книжки мали багато ріжних похибок. Ще на одному з Берестейських соборів (чи не 1594 р.) звернули на це пильну увагу і цілий собор доручив власне Гедеону, як людині великої освіти, занятися поправленням церковно-богослужбових книжок. „Прежде, множає десяти лѣтъ, синоду сущу в Берестьи Литовскомъ, при митрополитѣ Кієвском Михаилѣ Рáгозѣ, и прочимъ єпископом, събравшимся тогда, прежде отступленіа єго съ єдиномысленники своими от єдиныя святыя въсточныя каѳолическия Апостолския церкве, многоє от нихъ изысканіє и смотрѣніє о великомъ разногласіи дѣйствій церковныхъ бысть. О них же на съборѣ сърасмотрѣвше, и смиренному мнѣ, єпископу Львовскому, поручишя всяко тщаніє, и попеченіє сотворити о исправленіи книги.“[1])

І ото на основі такої постанови Берестейського собору Гедеон і приступив до поправлення найпотребніщих книжок — Требника та Служебника; для цього Гедеон заклав в Стрятині школу, і вчителі її працювали також коло виправлення книжок; допомагав, звичайно, сам єпископ, а також і Хведір Юркович, — „єму же въсе тщаніє и попеченіє о семъ бяше, єже книги, церкви потребныи, на свѣтъ изъдати“.[2])

Первенцем стрятинської друкарні був Служебник, що побачив світ 22 січня 1604 року. Служебник цей має велике значіння, бо він був уже добре виправлений; правив його сам Гедеон; про це він росповідає так: „от древнихъ опасно имѣющихся зводъ стяжавши, прилежно изслѣдивше и исправивше, вашей братской любви издаємъ“.[3]) Такий виправлений Служебник і вийшов „въ отечестѣмъ дому нашемъ Стрятинѣ, въ новосъоруженой тvпографіи господина Ѳеодора Болóбана“.[4])

Другою книжкою, що вийшла з Стрятинської друкарні, був Требник. Ще на Берестейськім соборі звернули пильну увагу власне на цю книжку, і доручили Гедеонові її виправити. Це

[1]) Там само. — Зазначу тут, що на одному з Берестейських соборів (здається, 1591 р.) підкреслювалася необхідність заводити друкарні; згадку про це дає такий уривок з листа владики Володимирського від 25 березня 1595 р. до князя К. Острізького: »Припоминать ми в. м. рачышъ сыноды Берестейские, зъ стороны школъ и друкарьни, же ся тому досытъ не деетъ«, див. »Русская Историческая Библіотека«, Спб., 1903 р., т. XIX, ст. 603.

[2]) Там само.

[3]) Передмова до стрятинського Служебника 1604 р.

[4]) Там само, післямова.

була велика робота, але разом з тим і велична культурна праця. Требник був надзвичайно потрібний, але доброї редакції його у нас тоді ще не було. І Гедеон жваво принявся за цю працю. Зібрав він велике число списків Требника з ріжних земель, — з Валахії, Молдавії, Сербії, крім багатьох своїх, — але у всіх цих Требниках не знайшов він єдности. Про все це Гедеон написав „изрядному кормчію корабля Христова", Патріярху Мелетію, росповідаючи йому про свої сумніви, що до Требників, і просячи прислати доброго грецького Требника. Патріярх, „не презрѣвъ моленіа", прислав йому Требника „добрѣ исправленаго по древнихъ св. Горы требникохъ", навіть підписав його власноручно, наказуючи видрукувати його „въ общую ползу великоименному російскому роду".[1])

На Требникові зазначено, в післямові, що ця книга „изслѣдована и исправлена бысть тщанієм многогрѣшнаго Ѳеодора К."; можливо, що це був дидаскал та ігумен львівського Братства Хведір Кассаниди.[2]) Книжку роспочато друком 22 липня 1605 р., скінчено 19 вересня 1606 р.; надруковано її „властнымъ коштом и накладом" Хведора Юрковича, „съ совѣтомъ и благословеніемъ" єпископа Гедеона. Але кінця цеї книжки не побачив вже щедрий меценат, — Хведір Балабан помер 24 травня, перед виходом книжки. Требник цей в нашій літературі довго був улюбленою книжкою, надзвичайно поважаною.

Стрятинська друкарня була дуже добре уряджена; з технічного боку стрятинські видання надзвичайно гарні, значно кращі від львівських братських. Шрифти роскішні, великі, особливо Служебника (т. зв. євангельський); шрифти ці трохи нагадують Хведорівські, але зроблені не з них, — їх зроблено на зразок давнього київського уставу. Видання ці мають багато графичних дуже гарних оздоб.

Тут, в Стрятинській друкарні роспочав свою друкарську працю й славний друкар український, Памва Беринда; можливо, що він управляв цею друкарнею. Пізніще, р. 1627-го Беринда з приємністю згадував цей час своєї молодости, коли він працював в Стрятинській друкарні, „в зацном дому Балабановъ, як у власных родичов живучи и добродѣйствъ гойне заживаючи".[3])

Але Стрятинська друкарня не довго існувала, — працювала

---

[1]) Передмова до Требника 1606 р.

[2]) Памятники полемической литературы въ Западной Руси, Спб., 1903 р., кн. III, примітки, ст. 33.

[3]) Лексикон Словенороссκій, передмова.

вона щось коло чотирох років, а далі спинилася: 24 мая 1606 р. помер господар її, Хведір Балабан, а скоро по тому, десь коло 10 (20) лютого 1607 р., помер і Гедеон Балабан, душа та ініціятор Стрятинської друкарні. Балабан ще мріяв про більшу друкарську працю, мріяв випускати книжки „єдина по друзѣй", хотів друкувати „и инѣми языки и писанми",[1]) мав уже готові рукописи, але смерть перервала всі культурні заміри Балабанові...[2])

Здається, збірався Гедеон Балабан друкувати щось і латинкою; так, знаємо, що племенник його, архимандрит унівського манастиря Ісаія Балабан р. 1606-го купив друкарню у львівського радника Андрія Мудровича; можливо, що зробив він це для Гедеона.[3])

Єсть відомости, що про видавничу діяльність мріяв так само й Хведір Балабан; Беринда свідчить, що Хв. Балабан мав намір видати навіть Библію, і просив для того у патріярха Мелетія прислати йому добру грецьку Библію з своїм посвідченням, „яко чиста єст от блудовъ и измѣнъ иновѣрцовъ".[4])

Стрятинська друкарня в історії української культури стала славною не тільки своїми дуже коштовними виданнями, але також і тим, що вона дала початок до заснування київського друкарства, — бо пізніще цю друкарню, „пилом припалую", купив Київо-Печерський архимандрит Єлисей Плетенецький і перевіз її до Києва, до своєї Лаври. Доля судила таким чином, щоб друкарство до Києва перенесене було з Галичини.

На жаль, ми ще не маємо якоїсь спеціяльної розвідки про таку важливу Стрятинську друкарню. Про неї зазначу:

Передмови та післямови до стрятинських видань, — Служебника 1604 р. та Требника 1606 р.

Беринда П., Лексиконъ Словенороссκій, Київ, 1627 р.; див. тут посвяту книги синам Хведора Балабана.

Bandtkie I. S., Historya drukarń w Kròl. polsk., 1826 р., т. II, ст. 154.

---

[1]) Передмова до Служебника 1604 р.

[2]) В інвентарі львівської Успінської церкви з р. 1637 читаємо: »Євангеліе учителное Крилоское, Євангеліе учителное друку Стрятинского«, див. »Арх. Ю.-З. Росс.« ч. I, т. X, ст. 159; це цікава вказівка, але трудно сказати, що вона значить, бо стрятинського Учительного Євангелія не знаємо.

[3]) Див. про це вище, на ст. 125.

[4]) Титовъ Ѳ. И., Типографія Кіево-Печерской Лавры, додатки, ст. 187 і 185.

Zubrzycki D., Historyczne badania, 1836 р., ст. 50—51; мало й недокладно.

Максимовичъ М., Сочиненія т. III, ст. 684—685.

Wiszniewski M., Historya Literatury polskiej, 1851 р., т. VIII, ст. 433.

Петрушевичъ А. С., Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 408.

Архангельскій А., Очерки изъ исторіи зап.-русск. литературы, М., 1888 р., ст. 78—79.

Каманинъ И., Къ исторіи Кіево-Печерской Лаврской типографіи. „Кіев. Стар.", 1894 р., кн. 8, ст. 276—278, — автор твердить, що Ісаія Балабан продав Стрятинську друкарню до Київа р. 1613-го.

Крыжановскій Е. М., Собраніе сочиненій, т. I, ст. 67—87; тут про стосунок Требника Балабанівського до Требника П. Могили.

Гильтебрандтъ П., Балабанъ Гедеонъ и его три книги. „Русская Историческая Библіотека" т. XIX (або: „Памятники Полемической литературы въ Западной Руси", т. III), Спб., 1903 р., примітки, ст. 1—33. Це цінна праця про Стрятинські видання, — про Служебника 1604 р. ст. 4—12 та про Требника 1606 р. ст. 12—33; в статті єсть уваги про друкарську справу взагалі. Рец. Ів. Каманина в „Кіев. Старин." 1900 р., кн. XI, ст. 87—89.

Титовъ Ѳ. И., Разъяснительные параграфы. „Труды Кіев. Дух. Академіи" 1907 р., кн. VI, ст. 298—309, — Стрятинська друкарня належала тільки Хведору Балабану, а не єпископу Гедеону.

Титовъ Ѳ. И., Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р., т. I, ст. 55—62.

Стрятинські видання мають цікаві українські наголоси; про них див. І. Огієнко, Св. Служба Божа мовою українською, Львів, 1922 р., ч. II, ст. 17—18.

Про Стрятинську друкарню див. також нижче, в розділі XII: про початок київського друкарства.

2. Крилоська друкарня.

Гедеон Балабан, єпископ львівський, як ми бачили, мав широкі плани освітної праці серед українського народу. Він задумав виправляти церковно-богослужбові книжки і вже виправленими друкувати їх. Для цих планів одної Стрятинської друкарні було мало, і єпископ задумав закласти ще одну друкарню, вже на свої власні кошти. „Азъ, смиренный Гедіон Болѡбан, — пише

він — видѣх церкви божій быти зѣло потребна, видя же и инѣхъ благочестивыхъ и христолюбивых людей тщаніє творящихъ о священныхъ книгах, възревновах",[1]) — задумав і собі закласти друкарню, а до того він мав на це також благословення Патріярха Мелетія Пигаса.

І Балабан десь 1605 р. й заклав нову друкарню в Крилосі. Крилос — це пригород давнього Галича, тепер повіту Станиславівського, був колись резиденцією митрополита Галицького, а пізніще належав до так званих столових дібр львівських єпископів. Гедеон задумав так потрібні тоді Учительне Євангеліє та Псавтир „издати з друкарнѣ моєє крилоскоє"[2]); крім цього, з його наказу переклали з грецької мови твори св. Іоана Золотоустого: „Про священство" та „Бесіди на Діянія".[3]) В першу чергу Гедеон вирішив друкувати „Учительне Євангеліє", твір св. Калиста, архієпископа царгородського.

Перед друком книжку добре виправили. „Събравши на дѣло се людей, — росказує Гедеон, — искусных в художествѣ томъ, повелѣхъ изслѣдовати и на многих мѣстѣхъ исправити єя".[4]) Книжка вийшла в світ 1 жовтня 1606 р. „при столечной церкви єпископіи Галицкои, Успенія Пречистыя Владычица нашея Богородица на Крилосѣ",[4]) вийшла „въ общую ползу великоименитому росіискому роду".[1]) Кошт і наклад на цю книжку дав сам Балабан, про що він і росповідає: „з друкарьнѣ своєє крилоскоє властнымъ коштомъ и накладомъ своимъ изъдати потщахъся".[1])

„Учительне Євангеліє" видрукуване дуже гарно, з роскішними оздобами. На жаль, це був останній друк єпископа Балабана, — смерть припинила його широкі мрії освітньої праці на користь народу українському.

Про долю цеї друкарні певного не знаємо, але здається, що вона, разом з друкарнею Стрятинською, перейшла потім до Київа.

Про Крилоську друкарню зазначу:

Передмова та післямова до „Учительного Євангелія" 1606 р.

Bandtkie I. S., Historya drukarń w Król. Polsk., 1826 р., т. I, ст. 118 і 323.

---

[1]) Передмова до крилоського »Учительного Євангелія« 1606 р. Примірник библ. Наукового Товариства у Львові, № 18906.

[2]) Передмова до стрятинського Требника 1606 р.

[3]) Филаретъ, Обзоръ русской духовной литературы. Спб., 1884 р. ст. 169, а по вид. 1859 р. ст. 233.

[4]) Післямова до Учит. Єв. 1606 р.

Zubrzycki D., Historyczne badania, 1836 р., ст. 48—50.
Максимовичъ М., Сочиненія т. III, ст. 685.
Wiszniewski M., Historya Literatury polskiéj, 1851 р., т. VIII, ст. 433.
Гильтебрандтъ Петръ, Балабанъ Гедеонъ и его три книги. „Русская Историческая Библіотека" т. XIX, Спб.. 1903 р., примітки, ст. 34—48, — це цінна стаття про крилоське Учительне Євангеліє 1606 р.; докладно описано цю книжку; дано знимки з Учит. Євангелія. Рец. Ів. Каманина в „Кіев. Стар." 1900 р., кн. XI, ст. 87—89 (рец. на окрему відбитку з 1900 р.).

3. Угорцівська друкарня.

Давнє українське друкарство мало було похоже на друкарство сучасне. Вдавнину, як ми бачили, найчастіще друкарство розвивалося в руках окремих меценатів. Багаті люде, надумавши видрукувати якусь книжку, звичайно запрошували до себе друкаря тільки на якусь певну працю; закінчивши замовлену книжку, друкар був вільний. А то часто було й так, що сам друкар знаходив собі потрібного видавця-мецената, спокушуючи його на видатки уміщенням в книжці меценатського герба та голосних віршів на нього.

От з цього погляду багато наших давніх друкарень можна б назвати „бродячими" чи „мандрівними". Таких мандрівних друкарень встаровину було багато, напр. друкарня в Несвіжу, Тяпинського, Кирила Транквиліона, Соболя і др.; та власне мандрівним друкарем був і фундатор українського друкарства, Іван Хведорович. Такою ж мандрівною друкарнею була й Угорцівська.

Мандрівних друкарень вдавнину безумовно було більше, ніж ми їх знаємо; а що це було так, про те свідчить хоча б ось це місце з умови 1643 р., яку склали між собою львівське Братство та Сльозка, — в умові, між іншим, читаємо, що в той час „zgoła niemal każdy diak albo też Pop usiłuie na swą prywate drukarnie wystawić i na siebie drukować".[1])

В історії волинського друкарства почесне місце займає друкар-манах о. Павло, або „пречестъный въ іеромонасех господинъ отецъ Павел Домживъ Люткевичъ", як зве його давній акт;[2]) повне імя його було: о. Павел Домжив Люткович Телиця.[3]) Хто

[1]) D. Zubrzycki. Historyczne badania, Львів, 1836 р., ст. 53.
[2]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 642.
[3]) Акти найчастіще звуть цього друкаря о. Павел, також: о. Павел Домжив, о. Павел Люткович. о. Павел Телиця: пишуть: Люткевич, ча-

такий був о. Люткович, — не знаємо; мова писань його має багато ознак західно-українських, а тому треба думати, що він був родом десь з західної України, — з західної Волині, а може й з Галичини. Постриження в манахи приняв о. Павло в Київо-Печерській Лаврі,[1]) і тому все мав замилування до цього манастиря.

Аж до смерті своєї о. Павло працював разом з товаришем своїм, теж манахом, о. Сильвестром. М. Максимович твердить, що о. Павло та Сильвестр були черцями волинського Загорівського манастиря (заснованого р. 1566-го), хоч підстав для такого твердження Максимович не подає;[2]) думаю, що це було справді так, бо ці манахи вдержували звязок з Загорівським манастирем.[3]) Ці манахи склали собі похідну друкарню, але де саме, точно не знаємо; можливо, що в Загорівськім манастирі. Певне, на запрошення прибули наші друкарі до Галичини й оселилися в Угорцях на Самбірщині. Угорці належали тоді православному магнату Олександру Хведоровичу Шептицькому; не виключається можність, що це власне він запросив наших друкарів до себе.

Дослідники звичайно пишуть, слідом за Д. Зубрицьким,[4]) ніби в Угорцях був невеличкий манастир; Петрушевич навіть твердить, ніби „типографія въ Угерцахъ принадлежала монастырю", а сам манастир „не назывался ли Чорненскимъ".[5]) Але про істнування манастиря в Угорцях не маємо ніяких звісток; коли б же манастир такий справді був, про це певне згадав би був о. Павло в своїх угорцівських виданнях. Думаю, що друкарня належала власне о. Павлу Лютковичу, бо виїжджаючи з Угорців, він забрав цю друкарню з собою.[6]) Певне, до Угорців Люткович приїхав вже з готовою друкарнею.

Коли саме прибули друкарі до Угорців, точно не знаємо;

стіще — Люткович, часом — Людкович. Пригадую тут, що в I т. »Памятниковъ«, Київ, 1848 р., ст. 141 замість Люткович Телиця надруковано »Мотковичъ Гянца«, і цього »Мотковича« часто згадують наші дослідники замість Лютковича.

[1]) Архивъ Ю.-З. Росс. ч. I, т. VI, ст. 642.

[2]) Собраніе сочиненій, т. III, ст. 672.

[3]) Про це див. нижче, в розділі про Четвертинську друкарню.

[4]) Historyczne badania, 1836 р., ст. 52.

[5]) Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 52 і 462.

[6]) Деякі прикраси угорцівських видань повторюються в дальших виданнях о. Павла.

певне, десь в 1617 році. Друкарі оселилися в маєтку Шептицького і зараз роспочали тут свою працю. Друкарня о. Лютковича існувала на кошти Олександра Шептицького, чому про угорцівські видання часом писали, що вони „печати пана Шептицкого въ Угорцахъ".[1])

Яка книжка вийшла першою з угорцівської друкарні, цього остаточно ще не можемо сказати. Річ у тім, що ще р. 1851-го польський вчений Вишневський подав, ніби: „tenże Lutkowicz wydał po rusku: Wykład wiary w Uhorcach 1611";[2]) це категоричне твердження збило декого з вчених дослідників, і вони почали вважати первенцем угорцівського друку „Викладъ віри" 1611-го року, хоч книжки цеї до нашого часу не дійшло, і ніхто її, крім Вишневського, не бачив. Допустивши, що Угорцівська друкарня надрукувала першу свою книжку ще 1611-го року, буде зовсім незрозумілим, чому ж ця друкарня мовчала потім аж шість літ, до 1617 р.; більш подібним до правди буде думка, що Вишневський „Събраніє словес" по змісту назвав „Wykład wiary", а рік 1611-й — у нього просто коректурна помилка замість 1618;[3]) цікаво, що „Събранія словес" Вишневський зовсім не згадує.

Ось тому первенцем Угорцівської друкарні треба вважати „Събраніє въкратце словес от Божественнаго писаніа", на 48 л. in 4°, що побачило світ „в Угорцахъ, року 1618, мѣца марта 30 дня"; книжку цю „выдруковано коштом и накладом благочестиваго єго мл. п. Александра Шептицкого з Шептич; працею і стараньєм ієромонаха Павла Домжива Лютковича, ієродіякона Селивестра".[4]) Змістом своїм ця книжка — це підручник „ку науце и цвиченію младолѣтнихъ отрочатъ".[5]) Цікава мова цеї книжки, — тут дуже багато українських слів та виразів, цінних для історії української мови; часом і цілі молитви подаються по українськи, напр. на л. 3 „За молитовъ святыхъ отецъ нашихъ" і т. п.; пояснення молитов дано по українському; дуже багато

---

[1]) »Кіев. Стар.«, 1889 р., кн. XI, ст. 443.

[2]) Historya Literatury, т. VIII, ст. 434.

[3]) Всю заплутану справу з „Викладом вірп« 1611 р. добре росповідає й аналізує Ю. А. Яворський в своїй праці: „Пропавшая западно-русская книга »Діалогъ о смерти« 1629 года", Спб. 1912 р. ст. 7—10.

[4]) Описую по примірнику Національного Музея у Львові, № 407.

[5]) С. Голубевъ, Библіографическія замѣчанія, Київ, 1876 р., ст. 43.

полонизмів, характерних для західно-української мови („просимо взглядом того, же..., рыхло, кольвекъ і т. п.).

Другою книжкою, видрукованою в Угорцях, був „Краткій хронологическій лѣтописецъ"; сама книжка до нас не дійшла, але маємо список її, в кінці котрого зазначено, що його списано з книги „Литовскихъ печатей, печати пана Шептицкаго въ Угорцахъ, лѣта Господня 1619 года, а та книга находится у Алаторца у Кузьмы Власова".[1])

Третьою книжкою Угорцівської друкарні були: „Апостолы и Євангеліа чрез всѣ неделѣ и праздники" 1620 року, на 136 л. in 8^0; на об. останнього листа читаємо: „В Угорцахъ. В друкарни ієромонаха Павла Домжива Лютковича"; на об. заголовного листа уміщено герба Шептицьких. Ці „Апостоли" — це останній угорцівський друк.[2])

Угорцівські видання бідні й прості техникою; прикрас дуже мало, та й ті вбогі; киноварі нема. Черенки „Собранія" 1618 р. та „Апостолів" 1620 р. цілком ріжні, — в „Апостолах" шрифт дрібненький, трохи нагадує острізький, а в „Собранія" він значно більший.[3])

Року 1621-го десь коло 20 грудня помер благочестивий Олександер Шептицький. Друкарям не було чого більше робити в Угорцях, і Павло Домжив Люткович разом з своєю друкарнею подався аж до Минська, де й став ігуменом Петропавлівського манастиря. Але зносин з родиною Шептицьких він не поривав. Так, на річницю смерти Олександра Шептицького він надрукував нову книжечку: „Казанье на чиненю памяти по зешлом его милости пану Александрови Ѳеодоровичу Шептицком", 20 грудня 1622 р. На л. 2 посвята: „Благочестивой дочцѣ церкви святой апостольской, єи милости панеи Ѳеодоровой Шептицкой панеи Маріи Турянковнѣ и сыну єи пану Петрови Ѳеодоровичу Шептицкому. Смиренный Павелъ Домжывъ Лютковичъ, игуменъ мѣнскій, благословенства божого зычитъ".

Про дальшу долю цих друкарів, Павла та Сильвестра, див. XI розділ, Огляд Волинських друкарень, §§ 6—8.

Про цю друкарню писали:

Zubrzycki D., Historyczne badania, 1836 р., ст. 52—54.

---

[1]) Кіев. Стар. 1889 р., кн. XI, ст. 443.

[2]) Примірник Львівського Національного Музею № 421.

[3]) Порівнюю примірники Львівського Національного Музею №№ 407 та 421.

Максимовичъ М., Сочиненія, Київ, 1880 р., т. III, ст. 672 і 685.

Wiszniewski M., Historya Literatury, 1851 р., т. VIII, ст. 434.

Петрушевичъ А. С., Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 52, 462; доповнення, 1891 р., ст. 203.

Малышевскій И. И., Новый рукописный сборникъ западно-русскихъ полемическихъ сочиненій, „Труды Кіев. Дух. Акад.", 1875 р., кн. IV, — про „Собраніе" 1618 р. та „Виклад віри" 1611 р.

Голубевъ С., Библіографическія замѣчанія, Київ, 1876 р., ст. 42—44, 71, — питання про „Виклад віри".

Петровъ Н. И., Описаніе рукописей церковно-археол. Музея при Кіев. Дух. Акад., 1879 р., III, 550.

Каратаевъ И., Описаніе славянорусскихъ книгъ, Спб., 1883 р., №№ 206, 243, 261 і 270; тут і література з Описів про угорцівські видання.

Булгаковъ Ѳ., Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб., 1889 р., ст. 264 і 269.

Леонидъ Арх., Типографія въ Угорцахъ іеромонаха Павла Домжива-Лютковича, „Кіев. Єтар.", 1889 р., кн. XI, ст. 442—444: про книжку „Лѣтописецъ" 1619 р.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно-русская книга „Діалогъ о смерти" 1629 года, Спб., 1912 р., відбитка з „Извѣстій Отд. русск. яз." 1911 р. кн. 4 і 1912 р. кн. 1; це поважний і цінний дослід всеї друкарської праці о. Лютковича та о. Сильвестра.

Памятники, изданные Кіев. Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, Київ, 1898 р., вид. 2, т. I, розд. I, ст. 64—66: духівниця друкаря Сильвестра.

Архивъ Юго-Западной Россіи, Київ, 1883 р., ч. I, т. VI, ст. 352, 597, 614—615, 642, 697—700, 703—704.

4. Унівська друкарня.

Провинціяльною друкарнею, що мала певне значіння, що існувала досить довго, була Унівська друкарня, — при давнім Успінськім манастирі в селі Уневі коло Перемишлян.

Про початок Унівської друкарні дослідники звичайно повторюють стару думку, подану ще Д. Зубрицьким, ніби цю друкарню заснував десь між 1669—1671 р. р. архимандрит унівський

Варлаам Шептицький.[1]) Але думка ця не має під собою міцних підстав.

Унівську друкарню заложив єпископ львівський Арсеній Желиборський. Як ми вже бачили (ст. 110—112), для потреб своєї єпископії Арсеній Желиборський заснував у Львові свою власну друкарню, де й друкував в рр. 1645—1646. Але політична завірюха, що скоро по цьому настала, не дала змоги розвинутися цій друкарні у Львові, і вона по перших друках припинила свою діяльність. Але пізніще Арсеній Желиборський, як архимандрит унівський, переніс свою готову друкарню зо Львова до Унева. Цюди ж зо Львова перейшов і управитель друкарні Андрій Скульський; р. 1651-го на інквизиції Скульський показав, що жив він в Уневі і займався друкарством,[2]) отже маємо свідоцтво, що вже в 1651 р. в Уневі була друкарня, хоч унівських друків за цей час до нас не збереглося.

Первенцем унівського друку, що дійшов до нас, були „Пѣтныи Акаѳісты", котрі вийшли у світ 25 травня 1660-го року. На книжці зазначено, що вона виходить „Благословенієм и накладом ясне в Христѣ превел. єго мл. господина отца Арсеніа Желиборского, мл. Бж. єпископа Львов. Галиц. Камен. Под., Архиман. Уневскаго. Первоє типомъ издася, в той же св. обит. Уневской". На об. вихідного листа — герб Арсенія Желиборського, а далі йде передмова його; в цій передмові читаємо: „Умыслилисмо, православный Чытелнику, сію книгу, Акаѳисты нареченную, на свѣтъ з друкарни нашои и за коштом нашим препослати",[3]) а далі знаходимо: „дѣло рук нашыхъ... з друкарни нашои".[4]) Шрифт видань з львівської друкарні Желиборського і друкарні унівської — цілком однаковий.[5])

Все наведене дає нам повну змогу вважати єпископа Арсенія Желиборського за фундатора Унівської друкарні.[6])

---

[1]) Historyczne badania, ст. 54. Див. М. Максимовичъ, Сочиненія, т. III, ст. 686.

[2]) »Записки«, Львів, т. 117—118 ст. 153.

[3]) Примірник Національного Музею у Львові, № 386, л. 2.

[4]) Там само, передмова, л. 4 б.

[5]) Пор., скажемо, №№ 657, 708 і 386 в Національнім Музеї у Львові.

[6]) При бажанні можна б початок друкарства в Уневі віднести й на 1617 р., бо власне в цім році відомий Кирило Ставровецький, спорядивши собі невеличку друкарню, роспочав в Уневі друкування свого відомого твору: »Зерцало Богословії«. Див. про це нижче, в розділі про Почаївську друкарню. Крім цього, ще р. 1606-го архимандрит унівський

Але Желиборський не встиг більше нічого видрукувати в своїй новій Унівській друкарні, — він помер р. 1663-го. Відновив унівське друкарство вже архимандрит Варлаам Шептицький (1670—1710). Певне львівське Братство чіплялося до Унівської друкарні, а тому Шептицький набув собі королівського привилея на неї.

Року 1670-го 21 жовтня з Унівської друкарні вийшла нова книжка, перша за архимандритства В. Шептицького: „Выкладъ о церкви святой". На книжці зазначено, що вона виходить „за привилеємъ єго кор. мл.", а також „за произволеніємъ преподобнѣйшаго господина отца Варлаама Шептицкого, Архимандриты Уневского". На л. 13 знаходимо тут передмову до чительника, а під нею підпис: „Симеонъ Ставницкій, типографъ".

Звичайно, львівське Братство зараз же потягло архим. Шептицького до надвірного королівського суду; до вирішення справи Шептицькому заборонили друкувати в манастирі, та й сам він погодився зачекати з друкуванням; до того ж татарський напад також перешкодив друкарству.

Але з р. 1678-го Варлаам Шептицький знову роспочинає друкарство в Унівськім манастирі. Справді, цього року вийшов Псавтир, з поміткою: „За привилеємъ єго королевскои милости"; на останнім листі підписався друкар: „Димитрій Кулчицкій, гѣсеръ и типографъ уневскій". І аж до своєї смерти († 1715 р.) Варлаам Шептицький (з 1710 р. єпископ львівський) вільно друкував в Унівській друкарні потрібні книжки.

Новий єпископ, Афанасій Шептицький, довгий час (1722—1746) ворогував з львівським ставропигіяльним Братством, бажаючи, щоб Братство у всьому йому підлягало і щоб давало йому свої видання на цензуру. Він підняв цілу справу про „схизматицькі" видання Братства, справа довго точилася (див. про неї на ст. 88), а покінчилася тим, що Шептицький відновив друкарство в Уневі, і р. 1732 випустив „Собраніє припадков", а р. 1733-го — „Служебникъ".

Братство не хотіло поступитися, і роспочався знову довгий процес з Афанасієм Шептицьким (з р. 1729-го він став митрополитом). І тільки аж 31 жовтня 1740 р. закінчився суд, — митрополитові дозволялося друкувати лише такі книжки, яких Братство ніколи не друкувало; а свої видання Братство мало друку-

---

Ісаія Балабан купив для чогось друкарню у львівського радника Андрія Мудровича, див. вище ст. 125—126.

вати й надалі. Звичайно, це був тяжкий удар для Унівської друкарні. Вона працювала й далі, хоч тепер вже часом доводилось їй до праць, друкованих в Уневі, додавати титул друкарні Почаївської.[1])

Існувала Унівська друкарня й далі, під недріманим оком ревнивої львівської Ставропигії. Здається, Ставропигія вчинила ще якийсь процес, і вже р. 1770-го Унівській друкарні не було чого робити, і, може, правдива думка А. Петрушевича (за Д. Зубрицьким), що „продала Уневская Архимандрія свою Типографію Почаевской обители, о чемъ свидѣтельствуетъ внѣшнее сходство типовъ обоихъ типографій".[2])

Унівська друкарня — це єдина з позальвівських друкарень, що так довго існувала, — з постійними й великими перервами більше ста років. Випустила ця друкарня понад 25 книжок, правда — книжок другорядних, що особливого значіння в історії нашої культури не мають. Львівська братська друкарня своїми процесами не дала нормально розвинутися друкарні Унівській, і по р. 1770 вона цілком заниділа. А та вперта боротьба, яку архимандрити унівські увесь час так настирливо таки вели з львівським Братством, зробила друкарню Унівську мало популярною.

Про Унівську друкарню, на жаль, ще не маємо так потрібної окремої розвідки Про друкарню цю писали:

Zubrzycki D., Historyczne badania, ст. 30—31, 54—56.

Максимовичъ М., Сочиненія, т. III, ст. 686—687.

Петрушевичъ А., Историческія извѣстія о древней Архимандріи чину Св. Василія В. въ селѣ Уневѣ Округа Золочѣвского. „Пчола", Львів, 1849 р., №№ 16—19.

Wiszniewski M., Historya Literatury polskiey, 1851 р., т. VIII, ст. 436.

Петрушевичъ А, Историческое извѣстіе о древней почаевской обители, „Галичанинъ", Львів, 1863 р., кн. I, вип. 3 і 4, ст. 170.

Буцманюк Іван. Унів і єго монастирі. Жовква, 1904 р. Відомости про друкарню некритичні й неправдиві.

„Волын. Епарх. Вѣдом.", 1909 р., ст. 729 - 731: питання про перехід Унівської друкарні до Почаєва.

---

[1]) Zubrzycki D., Op. cit., ст. 56.

[2]) »Галичанинъ«. Львів. 1863 р., кн. I, вип. 3 і 4, ст. 170. D. Zubrzycki, Badania, ст. 55.

IX.

Друкарство на Підкарпатській Україні.

Підкарпатська Україна або Угорська Русь — це найдальша західна українська земля, та земля, що її ще в глибокій давнині відірвано від українського материка, і вона вже ніколи не належала до політичної організації українських земель. Вищі українські верстви тут скоро покинули свій нарід і помадяризувалися, а простий нарід довгі віки проживав в великій темноті та в повнім безправі. Сільське православне духовенство так само було закріпощене панам, так само було темне та безправне. І тільки з 1646 р., цеб-то з часу заведення церковної унії на Угорщині, — а унію тут „переведено тілько з духовенством, без співучасти народа так, що сей довго і не знав про великий перестрій, який його постиг“,[1]) тільки з того часу захвилювався український нарід і почав потроху вилазити з темноти, боронячи своєї батьківської віри.

Через низький культурний рівень не могло, звичайно, своєчасно завестися друкарство на Підкарпатській Україні. Увесь час за XVI і XVII-й віки Угорська Україна одержувала друковані книжки зо Сходу, — з Київа, Львова, або з Молдавії, часом навіть з Москви. Але манастирі були тут ще з найдавніщого часу, а найстаршим серед них був манастир св. Михаїла Архистратига Грушівський, — в Сиготськім повіті, Марамарошського комитату, на правім боці р. Тиси, на північнім краю села Грушево. З давнього часу Грушівський манастир був церковним православним центром, а разом з тим і центром культурним цілої Угорської Русі; тут довгий час жили православні марамарошські владики, бо в Марамарошськім комитаті католицькі та протестантські переслідування православних не були такими запеклими, як в інших місцях Угорської Русі. Єсть нічим не підтверджений переказ, ніби перший друкар українських книжок, Швайпольт Фіоль, переніс свою друкарню в Грушівський манастир, коли йому заборонили друкарство в Кракові; тут він ніби й видрукував Тріодь Пісну та Цвітну;[2]) але на таке твердження нема ніяких доказів, — Фіоль з Кракова переніс‍ся, певне, до Левочі, а не до Грушева. Отже в XV—XVI вв. друкарні в Грушівськім манастирі не було.

---

[1]) Стрипський Г., »Записки Наукового Товариства«, т. 117, ст. 180—181.

[2]) Петровъ А., Первый печатный памятникъ угрорусскаго нарѣчія, Спб., 1908 р., ст. 101—102.

Але в Грушівськім манастирі проте була друкарня, тільки вже десь з 50 чи 60-х років XVII віку; повстала ця друкарня для оборони православної віри проти Унії, що потроху заливала Угорську Русь, повстала може за допомогою молдавських господарів, що не раз реально боронили переслідуваних православних.[1]) На жаль, нічого певного про цю друкарню не знаємо, бо ані одного друку її до нашого часу не збереглося. Джерело наших знань про Грушівську друкарню — це латинська записка кінця XVIII-го віку: „Сліди друкарні Грушівського манастиря".[2]) Записка ця росказує, що „в Марамарошській столиці панує загальна вістка, що колись в Грушівськім манастирі св. Архистратига Михаїла існувала друкарня", а що це так, єсть тому певні свідки, котрі бачили грушівські видання, а саме: Буквар, Пентекостаріон і Молитвослов; бачили також деревяну дошку, що нею друкували антиминси, а також і такий антиминс 1693 року.

Балудянський свідчить, що в Грушівськім манастирі була друкарня „русская и волоская".[3]) В історії й волоської літератури Грушівська друкарня займає видне місце: заходами й коштом семигородського князя Юрія І Раковція (1631—1638) видано в цій друкарні першу волоську книжку — переклад Нового Завіту.[4])

Нічого певного про Грушівську друкарню, як я казав вже, не знаємо. Грушівська друкарня припинила своє існування разом з манастирем, десь в другій половині XVII-го віку; як каже Ю. Жаткович, „Грушівський манастир знищили Поляки, що гнали за семигородським князем Юрієм II Раковцієм (1648—1657), як вертав із свого злопамятного польського походу".[5]) Але ближче до правди свідчення Е. Перфецького, котрий каже, що „во время возстанія въ Угріи Эмериха Текели (1678—1688) Свято-Михайловскій Грушевскій монастырь подвергся со стороны недисциплинированной и необузданной банды Текеліевскихъ куруцовъ нападенію, и былъ преданъ ими не только полному гра-

---

[1]) Перфецкій Е., »Извѣстія отд. русск. яз. и словесности«, 1916 р., кн. 2, ст. 282.

[2]) Записку цю в перекладі на російську мову видрукував А. Кралицький в »Науковый Сборникъ«, Львів, 1865 р., ст. 111—113.

[3]) Церковная Исторіа, Відень, 1851 р., ч. II, ст. 206.

[4]) Ю. Жаткович, див. »Науковий Збірник«, Львів, 1906 р., ст. 157.

[5]) Там само, ст. 156—157. Петров, Op. cit. ст. 106, припускає, що манастир цей зруйнований лише на початку XVIII-го віку.

бежу и разоренію, но и разрушенію и надругательству. Текеліевскіе куруцы, ворвавшись во внутреннюю часть монастыря, ломали кресты, рубили сѣкирами образа святыхъ, закапывали въ землю колокола и чаши"...[1]) В цей же час загинула Грушівська друкарня і всі її видання.[2])

Не маючи своїх друкарень, підкарпатські Українці змушені були користати з чужих; так, з кінця XVII-го ст. вони друкують свої видання в Тирнаві, де вийшли три книжки: 1) „Катехисисъ для науки Угрорускимъ людемъ", 1698 р., єпископа Мукачівського Йосипа де-Камеліса, в перекладі галицького священника Івана Корницького; 2) „Букваръ языка славенська" 1699 р., його ж, і 3) „Краткоє Припадковъ Моральныхъ или нравныхъ Собраніе", 1727 р., єп. Георгія Бизантія. Відомий Мукачівський єпископ Мануїл Ольшавський (1743—1767), організатор рідної школи серед підкарпатських Українців, р. 1746-го видрукував в Коложварі свою працю: „Начало писменъ дѣтемъ" мовою латинською та церковно-словянською.

Єпископ Ольшавський дуже відчував потребу власної друкарні, а тому ще на початку 50-х років XVIII-го віку почав клопотатися перед урядом, щоби дозволили йому заснувати друкарню в Мукачеві; р. 1765-го та 1766-го єп. Ольшавський повторив свої прохання, але справа ця кінчилася нічим. Проте єп. Ольшавський мав таки друкарню, — в Великім Каролі Сатмарського комітату, де заснував її р. 1754-го за допомогою угорського графа Франца Каролі. Управителем Карольської друкарні був галичанин із Львова, але друки з неї до нас не збереглися. Велико-Карольська друкарня існувала, можливо, до смерти Ольшавського († 1767 р.).[3])

Була спроба друкувати книжки для потреб Підкарпатської України й пізніше. Так, р. 1770-го відомий друкар о. Йосип Курцбек одержав привилея заснувати в Відні друкарню для друкування виключно кирилівських книжок. Заступник на катедрі Мануїла Ольшавського, єпископ Іоан Брадач зараз же замовив Курцбеку потрібні його пастві книжки, і того ж 1770-го року появилися Буквар та Молитовник („Сборникъ", катихизис). Але

---

[1]) »Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности«, 1916 р., кн. 2, ст. 281. [2]) Там само, ст. 282.

[3]) Е. Перфецкій, »Извѣстія«, 1916 р., кн. 2, ст. 286—291. М. Возняк, Історія української літератури, Львів, 1924 р., т. III, ст. 110—111. Але пор. Сабовъ, Христоматія, ст. 189 і 191, Петровъ, Op. cit. ст. 108.

доля цих книжок була дуже трагичною. Їх віддано на рецензію Крижевацькому (уніятському) єпископові Василю Божичковичу і той визнав їх „схизматичними"; так, в 8 члені символа віри тут не було „и сына" (filioque), до Молитви Господньої добавлено: „яко Твоє єсть царство, и сила, и слава"... і т. п. Про все це єп. Божичкович доніс уряду, але єп. Брадач легко виправдався, і тому уряд дозволив ширити надруковані книжки. Проте латинська партія таки перемогла, і єп. Брадач несподівано одержав наказа від уряду зібрати всі примірники „Азбуки" та „Сборника" і відвезти їх для знищення до міста Кошиці. Брадач змушений був виконати це роспорядження, і в першій половині 1772 р. всі примірники цих „крамольних" книжок були знищені, і до нашого часу ані один з них не дійшов...[1])

Така сумна була доля нашого друкарства й на Підкарпатській Україні.

Про друкарство підкарпатських Українців ще не маємо якоїсь окремої розвідки, — дослідники згадують про нього лише принагідно. Зазначу таку літературу.

Балудянскій Андрей. Историа церковная, Відень, 1851 р., т. II, § 13, ст. 206.

Кралицкій Анатолій. Къ примѣчаніямъ на статью: Списокъ монастырей, существовавшихъ иногда въ Мараморошѣ, див. „Науковый Сборникъ", 1865 р., ст. 111—114; тут видрукувано в перекладі з латинського на мову російську важну замітку: „Сліди друкарні Грушівського манастиря".

Шематизмъ провинціи св. Спасителя, Львів, 1867 р. ст. 198.

Петрушевичъ А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 479; доповнення, 1891 р., ст. 750.

Ballagi A. Історичний розвій угорського друкарства. Будапешт, 1878 р., мовою мадярською.

Петрушевичъ А. Вопросы и отвѣты. Львів, 1893 р., лист II, ст. 4.

Сабовъ Евменій. Христоматія церковно-славенскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ, Унгвар, 1893 р., ст. 185—186 і др. Пересказ і доповнення цеї Христоматії див. в рецензії А. Петрова в „Ж. М. Н. Пр." 1893 р., кн. X, ст. 516—549, або в його „Матеріалы для исторіи Угорской Руси", вип. IV, ст. 21—50, 1906 р.

---

[1]) Е. Перфецькій, »Извѣстія«, 1916 р., кн. 2, ст. 291—293. А. Петровъ, Op. cit., ст. 108—109. Сабовъ, Христоматія, ст. 189.

Жаткович Юрій. Нарис історії Грушівського монастиря на Угорській Руси. „Науковий Збірник, присвячений професорови М. Грушевському", Львів, 1906 р., ст. 155—157.

Петровъ А. Старопечатныя церковныя книги въ Мукачевѣ и Унгварѣ. „Матеріалы для исторіи Угорской Руси", кн. IV, ст. 65—71, Спб., 1906 р., передрук з „Журн. М. Н. Пр." 1891 р., кн. VI, ст. 209—215. Рец. С. Томашівського в „Записках", Львів, т. 81, ст. 172—179.

Петровъ А. Типографія въ Мараморошскомъ монастырѣ св. Архангела Михаила въ XVII в.; старанія угорскихъ сербовъ и русскихъ о типографіи въ XVIII в., див. його: Матеріалы для исторіи Угорской Руси. V. Первый печатный памятникъ угрорусскаго нарѣчія, Спб., 1908 р., ст. 101—109, екскурс І. Працю надруковано в „Сборникъ отд. русск. яз." т. 84. Пересказ праці див. „Вѣстникъ Народнаго Дома", Львів, 1908 р., рік 26, ст. 181—187.

Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Руси. „Записки", Львів, т. 117—118, 1914 р., ст. 179—195. Тут єсть про угро-руські стародруки й друкарні; на ст. 182 — про Грушівську друкарню.

Перфецкій Е. Религіозное движеніе въ XVI и началѣ XVII в. въ Угорской Руси, „Извѣстія", Спб., 1915 р., кн. І.

Перфецкій Е. Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси въ XVII і XVIII вѣкахъ. „Извѣстія отдѣленія русск. яз. и слов. Академіи Наукъ", 1916 р., кн. 2, ст. 277—294. Найкраща праця з історії друкарства на Підкарпатській Україні.

Возняк М. Історія української літератури, Львів, 1924 р., т. III, ст. 108—122: На відшибі, — про культурне й літературне життя Підкарпатської України.

Др. И. П. Ци мôг бути друкарь Швайпольт Фіоль в Грушевѣ и ту печатати книги? „Подкарпатська Русь" 1924 р., ч. 3, ст. 93—94; відповідні цитати з праці І. Огієнка про Фіоля.

X.

Друкарство на Волині.

По найстарших осередках українського культурного життя, — по Київщині та Галичині, — перше місце займає Волинь. Входячи разом з Київщиною ще з поч. XIV-го віку в склад Великого Князівства Литовського, Волинь, що територіяльно ближча до Заходу, мала собі повну змогу культурного розвою, і з плином часу витворила в себе міцний український елємент. Литва національного гнету, як державної політики, ніколи не знала,

і урядовою мовою на Волині, як і в цілій Литовській Державі, була „руська" мова, що в основі своїй була мовою українською.

Після акту 1569-го року (Люблинська унія) Волинь увійшла в склад Польського королівства. Насильне латинство й полонизація посунули на Волинь зараз же по Люблинській унії — і примусили місцевий український елемент міцно взятися до оборони своєї віри й народности.

Західний вплив, що йшов до нас через Польщу, найперше відбивався на Волині, а це дало змогу їй в культурнім відношенні стояти високо. Нові реформаційні ідеї, що сунули з Заходу, теж найперше й найбільше відбилися на Волині. І справді, аж до половини XVII-го віку Волинь була тереном, де ріжні релігійні змагання кипіли найсильніще.

На терені самої Волині повстає декільки культурних центрів, що в них жваво провадилась українська культурна праця; такими центрами вдавнину були: Остріг, Володимир, Луцьк, Ковель, Дермань, Кремянець, Почаїв, Рохманів, Четвертня, Пересопниця, Дворець, Хорошів, Чорна і т. п.

Серед цих волинських центрів найвидатнішим був Остріг, де повстало тоді нове велике огнище української культури — славна Академія Острізька, під проводом могучого оборонця українського народу, князя Констянтина Острізького, що згуртував коло себе найкращі тодішні наукові сили.

На Волині знайшов собі пристановище й відомий емигрант з Москви, князь Андрій Курбський. Князь оселився десь коло 1564-го року в Миляновичах коло Ковеля і прожив тут 19 років († 1583 р.). Двір князя Курбського став культурним осередком, де гуртувалися тодішні наукові й літературні сили, що боронили Волинь від заливу латинством та від полонизації. Тай й сам Курбський занявся на Волині літературною працею, заохочуючи до неї видатніших вчених свого часу.

Релігійний втікач із Москви, відомий старець Артемій, знайшов собі пристановище теж на Волині і працював поруч із Курбським. Також на Волині оселилися московські емигранти Хведос Кривий та товариш його Ігнат.

Нова велика ідея про вживання Письма Святого в народній мові найперше була зреалізована теж ва Волині. Тут ідею цю відчули реально, бо ж реально доводилося боронити свою віру від натиску латинства. Таким чином повстають на Волині аж чотири переклади Письма Святого на українську мову, всі другої половини XVI го віку: Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 р.

в м. Пересопниці, Волинське Євангеліє 1571 р. в Володимирі, Новий Завіт в перекладі 1581 р. Валентина Негалівського в м. Хорошеві і Літківське Євангеліє 1595 р. в місті Луцьку.

І коли появилося на Заході друкарство, воно зразу притягло до себе очі Волині. І може не без певної підстави твердить Франко, що українські видання 1491 року Швайпольта Фіоля у Кракові друкувалися „заходами і накладом князя Константина Острожського“ [1]).

Але з тих саме причин, що й в Галичині, до певного часу друкарство не ширилося по Волині. І тільки коли загострилася й тут релігійна боротьба, схватилися за друкарство й на Волині, як і в Галичині.

На чолі всеї культурної праці на Волині довгі роки стояв міцний оборонець прав українського народу, славний князь Василь-Констянтин Констянтинович Остріжський (1526—13. II. 1608), що один час був навіть кандидатом на польський престол. По Люблинській унії 1569 р. і князь Остріжський змушений був жвавіще стати до культурної праці для оборони єдиновірного народу.

Роспочав на Волині друкарство той саме муж, що започаткував його й у Львові, — московський емігрант Іван Хведорович. До численних московських емігрантів на Волині прибув ще один, диякон-друкар, прибув емігрант, що роспочав нову сторінку культурного життя не тільки Волині, але й цілої України.

Історія друкарства Волинського надзвичайно важна й цікава, але, на жаль, її ще детально не досліджено й не написано в цілому доброго огляду її, хоч вже маємо не мало праць для дослідження друкарень найважніщих — Остріжської та Почаївської З невеликих праць зазначу тут:

Максимовичъ М. Книгопечатаніе на Волыни, див. „Сочиненія“ т. III, ст. 666—676.

Перлштейнъ А. Очерки исторіи типографіи на Волыни. „Волынск. Губ. Вѣд.“, 1855 р., №№ 4—5; короткі нариси про друкарні — в Острозі, Дермані, Почаєві і Луцьку. Те саме передруковане в „Журн. Мин. Нар. Пр.“, 1855 р., ч. 87, ст. 22—26.

Барановскій С., свящ. Краткія историческія свѣдѣнія о бывшихъ на Волыни православныхъ типографіяхъ. „Волынск.

---

[1]) Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910 р., ст. 40. Звичайно, тут мова про князя Констянтина Івановича Остріжського (1460—1530).

Епарх. Вѣд.", 1877 р., № 18, ст. 763—787. Короткий суцільний огляд волинського друкарства, але з багатьма помилками; праця тепер перестаріла.

Гильдебрантъ П. А. Кіевскія и Волынскія старопечатни. „Древняя и Новая Россія" за 1880 р., № 1, ст. 184—187.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб., 1884 р., ч. II, ст. 344—345.

Sa(winicz) I. Drukarstwo słowiańskie na Litwie i Wołyniu. „Encyklopedyja Powszechna" Orgelbrandta, т. VII, ст. 475—485.

Теодоровичъ. Историко статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Почаїв, т. I, 1888 р. і далі, — в відповідних містах єсть згадки й про друкарні волинські.

Батюшковъ П. Н. Волынь, Спб., 1888 р., в примітках, на ст. 109—111 дається коротенька історія друкарства на Волині, але повна помилок.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб., 1889 р., ст. 258—265.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія православныя типографіи и ихъ изданія. Житомир, 1892 р., 19 ст. Відбитка з книги: „Девятисотлѣтіе православія на Волыни", Житомир, 1892 р., ст. 224—241. Тут коротко, — але з багатьма помилками — росказано про всі давні волинські друкарні; це компілятивна стаття з перестарілих праць, головним чином — по С. Барановському.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно русская книга „Діалогъ о смерти", 1629 г. Спб., 1912 р., 1—44 ст. Відбитка з „Извѣстій 2 отд. Имп. Акад. Наукъ", кн. 4 за 1911 р. і кн. 1 за 1912 р. Це цінна праця про мандрівну друкарню о. Павла Лютковича.

Інші праці дивись при окремих волинських друкарнях.

XI.

Огляд Волинських друкарень.

Безумовно, ми ще не знаємо всіх давніх Волинських друкарень, як взагалі не знаємо всіх колишніх українськик друкарень[1]). Досліди стародруків час від часу все приносять якісь новини,

[1]) Напр. відомий єзуїт Поссевин р. 1581-го пише, що »руські князі — Слуцький та Острізький — мають свої друкарні й школи, якими далеко й широко поширюється схизма« (див. Харламповичъ, Западнорусскія прав. школы, 1898 р., ст. 243). А що ми знаємо про Слуцьку друкарню?

доти невідомі бібліографам. Не забудьмо, що багато стародруків понищив час, чимало пожерла їх релігійна боротьба (попалено!), не мало також маємо стародруків з затраченим початковим і кінцевим листом, а тому й не відомо, де їх друковано. Отже дальші пильніші шукання стародруків і читання старих актів до теперішнього списку українських друкарень додадуть ще не одну.

Волинські друкарні мають такий самий характер, як і друкарні білорусько-українські або галицькі, — вони повставали на якийсь час, повставали головно за панською допомогою, і скоро зникали, як тільки припинялася ця допомога; такими були друкарні: Дерманська, Кремінецька, Луцька, Рохманівська, Четвертинська та Чорненська; і тільки друкарні Острїжська, а пізніще Почаївська придбали собі голосну славу, мали всеукраїнське значіння і довго існували, а Почаївська з перервами пережила віки і дійшла й до нашого часу. Пробували були волинські братства прибрати друкарні до своїх рук; але серед них не було постільки сильних матеріяльно, щоби вони спромоглися закласти велику друкарню всеукраїнського значіння; та й під боком була львівська братська православна (до р. 1708-го) друкарня, з котрою не могли конкурувати ані одна з тодішніх друкарень. Львівська братська друкарня засипала своїми виданнями не тільки Галичину, але й Волинь, аж поки не взяла це в свої руки друкарня Київо-Печерської Лаври.

Переходжу тепер до огляду окремих Волинських друкарень в хронологичнім порядку їх повстання.

1. Острїжська друкарня.

Острїг на Волині, вдавнину Луцького повіту, — це була славна столиця могутніх українських князів Острїжських. Своєю силою особливо славився Острїг в другій половині XV-го віку, ціле XVI-те століття та самий початок XVII-го віку. Острїг став вкінці справжнім культурним центром, став осередком цілої Волині і в справах культури був першим містом на всю Україну, значно перевищуючи навіть Львів.

Один з князів Острїжських, Констянтин Констянтинович (народився р. 1527-го або 1526-го, при хрещенні названий Василем, але звичайно звався іменем батька свого) особливо вславився своєю працею на культурнім полі. Найсумніщий для України акт, — акт Люблинської унії 1569 р., силою якого приєднувалася Литва, а з нею й вся Україна, до Польщі, цей тра-

гичний для народу вкраїнського акт князь Констянтин легковажно підписав першим, і прикладом своїм приневолив та заохотив до підпису й інших магнатів. І вже в самий рік цього акту, з 1569-го року роспочалося переслідування українського народу, передусім за його віру. Польський правлячий клас, особливо польське духовенство, цілком додержувалися середньовічної доктрини: cujus regio, ejus religio, а тому зараз же нетерпеливо почали силою навертати український нарід на католицтво. Роспочалася запекла релігійна боротьба, що тяглася більше двох віків і покінчилася таки одірванням частини українського народу (унія) від його загального коріня. І ось на тлі цеї оборони українського народу й повстав острізький культурний осередок.

І ото „в се время люто і плача достойно“ [1]) і виступив князь Констянтин на оборону прав свого народу українського, а передусім на оборону його батьківської віри. Уже тоді сміялися з „бідної Русі“, що не має вона нічого для свого культурного розвитку, і князь вирішив попрацювати головно для підняття культурного рівеня свого народу, — князь заснував в себе в Острозі найкращу для свого часу школу й друкарню при ній.

В містечку Миляновичах, в 20-ти верстах від Ковеля, жив на Волині московський емігрант князь Андрій Курбський. Людина високої освіти, князь Курбський заснував у себе при дворі школу, охоче держав коло себе вчених людей, і мав безумовний вплив на підняття культурного стану Волині. Князь Курбський скоро близько зійшовся з князем Острізьким, і вони приятелювали аж до смерти першого († в травні 1583 р.). Безумовно, князь Курбський, гарячий оборонець православної віри, помітно впливав на Острізького, і це він перший прищепив йому думку закласти в Острозі добру школу та друкарню. Про те саме часто нагадували князеві також і вищі східні ієрархи, Греки, що взагалі мали добрий вплив на розвиток культури українського народу; заснування, напр., братства, школи та друкарні у Львові — це справа їхньої ініціятиви.

Князь Острізький добре бачив „Церковь Христову отвсюду врагы противящимися попираему и нещадными волки, пришедшими въ миръ, безъ милосердіа пожираему“; а „кто бо єсть отъ благовѣрныхъ и богоразумныхъ, єго же не подвиже жалость, зряще ветхость Церкве Христовы, на паденіє клонящу-

[1]) З вірша Герасима Смотрицького при Острізькій Біблії 1581 р.

ся?" Але що було робити, як було стати „противу ярости" ворожої, „скудости ради духовныя броня"...[1]) Нападаючи на православну віру, і католики, і ріжні релігійні угруповання, що їх все було досить на Волині, постійно посилалися на книги св. Письма, розуміли їх по свойому, а всіх цих книг православні як раз тоді й не мали. І ось тому, щоби дати до рук свойому народові найміцнішу зброю, князь Острізький надумався видати повну Библію.

Повної Библії в той час український нарід ще не мав; правда, уже перед тим вийшла Библія Скорини, але вона не була повною і писана була мовою, близькою до живої. Князь Острізький, безумовно під впливом князя Курбського, гарячого оборонця церковно-словянської мови, прийшов до думки видрукувати цілу Библію тільки старою мовою. Думка про це давно вродилася у князя Констянтина; не виключається можність, що відомий Ісаія (Яким) Камянчанин р. 1561-го їздив з Вильни до Москви за списком Библії як раз з доручення Острізького, але ця спроба мати Библію покінчилася сумного невдачею, бо на Москві Ісаію арештували.[2]) У всякому разі, зараз же по 1570 р. князь Острізький почав вже жвавіще шукати потрібних йому библійних списків. Чув він давно вже, що на Москві єсть такий список (зроблений з приказу архієпископа новгородського Геннадія в рр. 1489—1499), і тому й просив писаря Великого Князівства Литовського Михайла Гарабурду, що був з князем в близьких стосунках, привезти з Москви список Библії. Три рази був на Москві Гарабурда з посольством, — в 1570, 1572 і 1573 роках,[3]) і в один з цих разів, скоріще р. 1573-го, й одержав від царя Івана геннадіїв список Библії.[4])

---

[1]) З передмови кн. Констянтина Острізького до Библії 1581 р.

[2]) Див. про це: Д. Абрамовичъ, Къ литературной дѣятельности мниха Камянчанина Исаіи, Спб., 1913 р., »Памятники древней письменности«, № 181. Рецензія І. Огієнка в »Україні«, Київ, 1914 р., кн. І, ст. 123—125.

[3]) К. Харламповичъ, Западнорусскія православныя школы, Казань, 1898 р., ст. 240.

[4]) Про це в передмові до Острізької Библії 1581 р. сам князь Констянтин писав: »Отъ благочестива и въ православіи изрядно сіятелна государя и велпкаго князя Іоанна Василіевича, Московскаго и прочая, богоизбраннымъ мужемъ Михаплом Гарабурдою, писаремъ великаго князства Литовскаго, съ прилѣжнымъ моленіемъ испрошеную, сподобихомся пріати съвръшеную Вивлію«. Ось тому вважаю непорозумінням примітку 2 в праці Ів. Франка: »Причинок до студій над

Роздобувши потрібного списка Біблії, князь Острізький змушений був шукати також відповідних вчених людей, щоб переглянули цього списка й приготовили його до друку, але зробити це в той час було не легко; сам князь росказував пізніще, що він не міг „ни дѣла зачати, ниже дѣлателей, еже творити, на сія изобрѣтохомъ".[1]) Це все привело князя до думки про конечну необхідність закласти в Острозі школу та друкарню. Потрібний для цього друкар появився сам.

Не повелося Івану Хведоровичу у Львові (див. ст. 41—43): прожити з друкарства, як з ремесла, тоді ще було не легко, бо на друкарську справу треба було мати добрі кошти, може й без надії швидкого їх повороту. Спроба Хведоровича поставити друкарство на самостійний матеріяльний грунт покінчилася невдачею.

Закінчивши у Львові 15 (25) лютого 1574 р. „Апостола", Хведорович, певне, побачився з Острізьким, а може й побував в Острозі з видрукованою книгою. Князь Острізький безумовно знав уже про друкаря Хведоровича, знав, певне, від князя Курбського. Не знайшовши у Львові допомоги серед вищих верстов, Хведорович, як знаємо, знайшов її в низах, — допомогли йому „мали нѣцыи въ ієрейскомъ чину, иніи же неславніи въ мирѣ", а це були перед усім освічений манах Мина та підміщанин львівський Семен Сідляр.[2]) Обидві особі ці були в близьких стосунках з князем Курбським, і певне від них той і довідався про нового московського вигнанця, друкаря Івана Хведоровича.

Князю Острізькому як раз на руку прийшлася поява доброго друкаря, і він відразу запросив Хведоровича до себе на службу, запросив може ще в травні місяці 1574 року. Звичайно, Хведорович охоче приняв запрошення князя, і, вернувшись до Львова, почав лагодитися до відїзду в Острі. Заставивши свою друкарню 6 го травня 1574 р. за борг Сенькові Сідляреві, Хведовович перейшов до Острога, ставши з того часу Illustris Domini Ducis Ostrosiensis et Palatini Kijoviensis librorum ruthenorum impressor.

Отже, велична думка ніби налагоджувалася, але трапилася

Острожською Біблією«, на ст. 2 в відбитці з 80 тому »Записок« львівських.

[1]) Передмова до Біблії 1581 р.

[2]) Див. про них вище на ст. 124—125 та 128—130.

перепона як раз там, де її кн. Острізький може й не чекав, — він не мав таки доброго тексту Библії. „Книгъ, — росказує сам князь в передмові до Библії 1581 р., — глаголемыхъ Вивліа, въ зводъ сего дѣла, началствомъ не имѣхомъ". Але, як ми бачили, роздобув він потрібного списка з Москви, а крім цього „таже и иныхъ Вивлій много изобрѣтохомъ, различныхъ писменъ и языковъ". В цей же час в Острозі зібрався вже невеличкий гурток вчених людей, і князь наказав їм добре розглянути („испытати") зібрані библійні списки, — „аще вси съгласуются въ всемъ божественомъ писаніи?" Ось тут і виявилося, що всі списки недобрі, злий був також і московськнй геннадіїв список...' „И обрѣтеся много различно, — росказує князь, — не токмо разньствія, но и развращенія, чесо ради веліє смущеніе пріяхомъ"... Певне, не забракло тоді й таких осіб, що взагалі висміювали „схизматицьку" Библію та радили князеві покинути всю цю затію, про що натякає нам і сам князь: „Къ сему же, наважденіемъ искони противника всякому добру — діавола, много разорителей и хулниковъ сія преславныя и неизреченныя вещи (цеб-то видання Библії) показовашеся, помощниковъ же и зидателей велми мало." Все це дуже засмутило князя і він навіть почав був вагатися, чи й справді не кинути йому таку важку справу. „Се же все увѣдѣхъ извѣстно, — росказує нам далі князь, — въ удивленіи и размышленіи бѣхъ велицѣ, непщуя, яко неудобно сіе дѣло пресвятое съвръшитися можетъ, винъ ради сицевыхъ. И се размышляя въ сердци своемъ, аще дѣлати или престати". Але князь таки пересилив всі ці сумніви, „хуждьшеє размышленія моєго (Богу тако хотящу) покорити изволихъ лучшему", і вирішив продовжувати справу.

Щоб таки роздобути добрих библійних списків, князь післав людей з своїми листами мало що не по всьому світові, — післанці його обійшли „яко Римскія предѣлы, тако и Кандійскія островы, паче же много монастырей Грецкихъ, Сербьскихъ и Болгарскихъ, даже и до самаго апостоломъ намѣстника и всея Церкве Восточныа строєнію чиноначалника, пречестнаго Іеремія, вселенныа патріарха, доидохъ". Але тепер князь збірав не тільки потрібні книжки, але також і відповідних вчених людей, що змогли б як слід видати йому Библію. Післанці княжі побували скрізь, „требуя съ тщаніемъ и моленіемъ прилѣжнымъ тако людій, наказаныхъ въ писаніахъ святыхъ, Єллинскихъ и Словенскихъ, якоже и зводовъ, добре исправленыхъ и порока всякаго кромѣ свѣдительствованыхъ". І тепер вже повелося князеві: „Книгъ

и книгочій настоящему дѣлу пресвятому по достоанію изобрѣтохъ".[1])

Таким чином справа занадто зволікалася і запрошений друкар лишався без роботи. Щоб таки дати Хведоровичу хоч тимчасову працю, князь Острізький 2 березня 1575 року силою вигнав мирянина Михайла Джусу, що проти волі князя, стараннями Поляків, став був нареченим ігуменом княжого Дерманського манастиря. На місце Джуси князь призначив „справцею" або „державцею" (управителем) цього манастиря нашого дияконадрукаря Івана Хведоровича і дав йому до рук манастира зо всіма маєтками. І на цім місці Хведорович пробув щось коло двох років, чекаючи, поки закінчиться справа підшукання потрібних учителів та библійних списків.[2])

Вдавнину друкарня була цілком освітною справою, а тому обовязково зєднувалася з школою; власне школи засновувалися в той час як раз для видання потрібних книжок, в першу чергу богослужбових; так і потім було скрізь: у Вильні, Львові, Стрятині і др. місцях. Так воно почалося й у Острозі: думка про видання Библії привела до потреби заснування школи й друкарні коло неї.

Потроху в Острозі збіралися кращі вчені свого часу, і місто ставало найкращим освітним осередком на Волині. Захар Копистенський в своїй „Палинодії" 1621 р. росказує, що на дворі князя Констянтина „найдовалися и мовци, оному Димосѳенесови ровныи, и иныє розличныи любомудрцы. Найдовалися и докторове славныи, въ Греческомъ, Словенскомъ и Латинскомъ языкахъ выцвѣчоныи. Найдовалися и математикове и астрологове превыборныи... Церкви и дворъ того княжати — полныи православныхъ учителей євангелскихъ и апостолскихъ, полныи богослововъ истинныхъ".[3]) Князь радісно приймав до себе всіх, хто міг працювати на освітному полі, і його замок справді скоро став Волинськими Афинами. В ріжний час в Острозі побувало багато видатних осіб, з яких не мало працювали й в заснованій тут Острізький Академії, напр. Гарасим Данилович Смотрицький, чи не перший ректор Острізького „триязичного Лицею" (trilin-

---

[1]) Всі цитати — з передмови кн. Острізького до Библії 1581 р.
[2]) Про Дерманське життя Хведоровича див. вище на ст. 43—45.
[3]) Русская Историческая Библіотека, т. IV, Спб., 1878 р., ст. 1136—1137.

gue Lycaeum), пресвитер Василь, вчений Клирик острізький, священник Демян Наливайко, перекладчик ієромонах Кипріян, Филалет Бронський, Мелетій Смотрицький, Тимох Михайлович і др.

Як я вже згадував, вище східне духовенство, Греки багато допомагали розвиткові культури в нас на Вкраїні; під їх впливом також повстали Острізька Академія та друкарня. Князь Констянтин увесь час запрошував до себе вчених Греків і їх стільки зібралося в Острозі, що тут навіть окрема улиця звалася грецькою.[1]) „Не новина отъ часовъ давныхъ бывати Грекамъ у Острогу", каже автор „Перестороги".[2]) Тут працювали такі видатні Греки, як Кирило Лукарис та протосингел патріяршого престолу Никифор; був тут гостем і сам патріярх вселенський Єремія.[3])

Коли вчені люде були в зборі, коли потрібні библійні тексти розшукано, приступили накінець до пильної праці вироблення одного доброго тексту. Сам князь росказує в передмові до Библії 1581 р., що коли було вже все потрібне, тоді він з своїми учителями, а також „купно и съ инѣми многими, наказаными добрѣ въ писаніахъ божественыхъ, доволно совѣтовавъ; и съ общимъ совѣтомъ и изволеніемъ єдиномысленымъ" постановлено покласти в основу Библії грецького текста 72 перекладчиків.

І ось в той час, десь р. 1576-го Хведорович переходить до Острога і за цей рік та за половину р. 1577 го вже остаточно уряджує Острізьку друкарню, — під його доглядом робляться потрібні урядження, а він відливає библійні черенки, можливо, не в Острозі, а у Львові, за допомогою Лавріна Пилиповича (див. вище ст. 127); взагалі, в справах друкарні, а разом і в своїх власних справах (головно — продаж книжок) Хведорович за цей час часто бував у Львові. Друкарня була остаточно уряджена

---

[1]) »Чтенія въ Общ. Исторіи и Древн. Росс.«, 1847 р., кн. IV, відд. IV, ст. 138; пізніще ця улиця звалася Жидівською.

[2]) Акты Зап. Россіи, т. IV, ст. 216.

[3]) Правда, Греки не постійно мали охоту їхати до Острога, особливо після недолі Никифора: королівські посли не дали йому змоги бути на Берестейськім соборі 1596 р. головою, а потім Никифора арештували, посадили в Маріенбурську фортецю, а там його »уморено постом«. Див. К. Харлампович ъ, Западнор. прав. школы, ст. 267—268, 258.

і почала працювати десь в середині 1577-го року; першою книжкою, звичайно, почали складати славнозвісну Біблію.

Коло друкарської справи в Острозі Хведорович працював не один, про що він сам свідчить в післямові до Біблії 1581 р., — він працював тут „купно с поспѣшники и єдіномысленики моими". Разом з ним працював тут син його Іван та його учень, Гринь Іванович з Заблудова (див. про нього вище ст. 117—121), що десь в кінці 1579 р. прибув до Острога з двохлітньої науки у Львові; можливо також, що тут працювали з Хведоровичем і його львівські учні: Сачко Сенькович Сідляр та Корунка Семен, а може й приятель кн. Курбського — отець Мина;[1]) працював, певне, й „убогий" пресвитер Василь.

Друкарня містилася десь в передзамку (замок дільний), поруч з Острізькою Академією, недалеко церкви св. Миколая. До нашого часу збереглося декільки описів Острізького замку, і всі вони згадують про друкарню. Так, в опису 1603 р. читаємо: „Stajnia w przygródku z podwórzem, przy niej Drukarnia i Szkoła ma być w spólnym podawaniu z zwierzchnością i posłuszeńswem".[2]) А в пізнішім описові маєтка Олександра Острізького читаємо трохи наче: В підзамчі (w przygródku) плац, а на нім двори земянські, тут же й „Drukarnia ma być w spólnym ze Szkołą podawaniu zwierzchności i posłuszeństwem. Stajnia na Zagrodzie przed Zamkiem i przy niej piekarnia."[3]). З опису 1620 р. читаємо: „Tamże akademia, szkoły, drukarnia i ynsze budowania kollegiacke polske i ruske".[4]) Про це ж саме Dr. Rolle оповідає (по опису 1620 р.) так: „Dalej (за мурами замку) przy ulicy Zamkowej w pokaźniejszych domostwach meścila się drukarnia, szkoła akademia, słowem — „Collegia ruskie". Obok nich kościół łaciński Wniebowzięcia, zbudowany w XV wieku."[5]) В четвертім опису 17 липня 1621 року, вже по смерті князя Януша Острізького († 19 серпня 1620 року) читаємо: „Na tej bronie od miasta zegar, szkola Ruska spólna",[6]) — згадки про друкарню вже нема.

---

[1]) Про цих друкарів див. стор. 128—130. 122 та 124—125.

[2]) Kardaszewicz St. Dzieje dawneisze miasta Ostroga, Краків. 1913 р., ст. 97. Див. також „Чтенія« московські за 1847 р., кн. IV, де Перлштейн А. дає план давнього Острога і зазначає й місце друкарні.

[3]) Ibidem, ст. 99—100.

[4]) »Кіев. Стар.« 1883 р., т. VII, ст. 343.

[5]) Kardaszewicz, ст. 102.

[6]) Ibidem, ст. 108.

Здається, князь Констянтин заклав також в Острозі папірню, але докладніще про це не знаємо.[1])

Друкування Библії йшло вперед дуже поволі, бо Академія, здається, без поспіху виробляла потрібного текста. Праці було багато, — треба було уважно рівняти списки з основним грецьким. Учителі острізькі складали, так би сказати, библійну комисію, що все перевіряла того текста, що мав друкуватися; можливо, що до цеї комисії входив також і сам друкар Хведорович.[2]) Головним редактором Библії і остаточним коректором її був, здається, Гарасим Смотрицький.

І тому, що виправлення тексту Библії відбірало багато часу, друкарі лишалися без роботи. Тоді була велика потреба в Новім Завіті та Псавтирі; книжки ці, як найчастіще вживані, здавна вже були в нас в добрих списках, і тому виправлення їх довгого часу не потрібувало.[3]) І в Острозі, з наказу князя, вирішили приступити до негайного їх друку, постановили випустити їх окремою книжкою. Книжка ця мала служити для практичного вжитку не тільки в церкві, але й при тодішніх постійних релігійних змаганнях, а тому вирішено складати її в зручнім форматі, in 8°. Здається, до цеї праці приступили в р. 1580-м, на початку його; так можна розуміти заяву друкаря Хведоровича в післямові: „Начата і совершена бысть сія книга Новаго Завѣта повелѣніемъ благочестиваго князя Констянтина Констянтиновича... в лѣто 1580.“

Цей Новий Завіт мав стати підручною книжкою для українського духовенства та народу; вийшов він „посредѣ рода строптива и развращенна“, як читаємо в передмові, коли чи-

---

[1]) В інвентарі м. Острога за 1620 р. згадується „porochownia i papiernia“, див. »Кіев. Стар.« 1883 р., т. VII, ст. 343. Пор. також Kardaszewicz, ст. 36.

[2]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, ст. 490.

[3]) Порівняння Нового Завіту 1580 р. з Бібліею 1581 р. показує, що тексти їх часто не однакові; напр. беру Вихід, гл. XV, Н. З. л. 85 б: славно бо прославися, а в Б. л. 32: славно бо *и* прославися; Н. З.: сей ми есть Богъ, а в Б.: се Богъ; Н. З.: сътерлъ есп съпротивныхъ, а в Б.: сътерлъ еси сопостаты і т. п. Або ще Второзаконня гл. XXXII, Н. З. л. 86: въ пустыни, а в Б. б. 95: въ пустыни безводнѣ; Н. З.: ихъ же видѣша отцы ихъ, а в Б.: ихже не вѣдаша; Н. З.: Богъ, а в Б.: Господь і т. п. Правопис дуже ріжниться. Цікаво, що в Библії 1581 р. текст не все ліпший від тексту Н. З. 1580 р. Порівняння робив я по примірниках львів. Нац. Музею №№ 417 і 82.

сленні вороги „растерзаютъ немилостивѣ Церковь Божію и возмущаютъ нещадно стадо“ Христове. Працювало коло цього видання декільки чоловіка, передмову написав, здається, Гарасим Смотрицький. Щоби надати цій книжці практичного характеру та більше зручности для користання при релігійних змаганнях, до книжки додано докладного предметового покажчика, на 52 листах: „Собраніє вещей нужнѣйшихъ, въкратцѣ, скораго ради обрѣтенія въ книзѣ Новаго Завѣта, по словесемъ азбуки“; склав його Тимофей Михайлович. Покажчик цей вийшов по 1 вересні 1580 р.,[1]) певне разом з Новим Завітом.

Ця книжка — „Книга Новаго Завѣта, в ней же на преди Псалмы Блаженнаго Давида пророка и царя“, — ця книжка була першим друком острізьким, це „прьвый овощь от дому печатнаго Острозскаго“, як сказано в передмові; вийшла вона „въ насажденіє всему народу Русскому“, вийшла коштом кн. Констянтина, що дав „доволно на дѣланіє богодухновеннаго писанія.“

Але не цей Новий Завіт мав бути найпершою острізькою книжкою, — складати першою почали десь ще в середині 1577 р. Библію, та ріжні перешкоди не дали змоги цій книжці стати острізьким первенцем. Хоч, власне, Библія була таким первенцем: по довгих трудах працю закінчили ще до випуску Нового Завіту, — кінчили 12 липня 1580 р., про що на останнім листі Библії й читаємо в заяві друкаря Івана Хведоровича. Але книжки цеї, що зовсім була готова до виходу в світ, проте в світ не пустили. З яких саме причин це сталося, докладно не знаємо; здається, в надрукованій Библії знайшли якісь помилки, а тому мусіли деякі листи передрукувати. Можливо також, що нову книжку перед випуском у світ давали читати якімсь окремим особам, а все це протяглося більше як на рік.

Але ось настала вкінці й велична хвиля: 12 серпня 1581-го року закінчено таки довголітню працю коло Библії і вона нарешті побачила світ. Славна, повік незабутня Острізька Библія була вінцем культурної праці не тільки князя Острізького й його Академії, не тільки найціннішим твором друкарського

---

[1]) Це »Собраніє« вийшло, як читаємо на початку його, »лѣта от созданія мiру 7089, а от нарожденія Спасителя нашего Іс. Хрпста 1580«: отже тут віднімається не 5508, а 5509, а це знак, що книжка вийшла по 1 вересні: див. вище стор. 47.

„куншту“ Івана Хведоровича, — вона була вінцем і всеї культурної праці на Волині за XVI-й вік.

Библійні книжки, здається, друкували в Острозі не в звичайнім порядкові, а в міру виправлення тексту, тому Библія складається з пяти частин, з окремою пагинацією кожної (276, 180, 30, 56 і 78, до цього ще 8 л. передмов, а разом 628 листів in f°, чи 1256 ст.). До Библії додано дуже цінну передмову від імени кн. Острізького (написав її, здається, Гарасим Смотрицький), де докладно росказано про історію вишукування списків для Библії. Библію прикрашено ріжними гравюрами, певне роботи Гриня Івановича, а можливо також і Лавріна Пилиповича, маляра львівського, що вчив Гриня Івановича (див. вище ст. 119 і 127). Проте ці графичні прикраси не відповідають величности цілої праці, — вони занадто скромні, а часом і вбогі. Для цілого тексту відлили особливого шрифта, — дуже дрібного на ті часи (в 24,8 mm.), але виразного й гарного; це характерний шрифт, якого доти ніде не було, — т. зв. „острізький“ шрифт, виготовлений під доглядом самого Івана Хведоровича. Заголовні букви Острізької Библії нагадують трохи великі Скорининні букви. Взагалі шрифт Острізької Библії постільки особливий, що його вже не забудеш, раз побачивши.

Острізька Библія має заслужену віковічну славу. Вона появилася саме в час, коли її було так потрібно; вороги нападали на українську віру, і все посилалися на библійні книжки, а їх то всіх тоді й не було. Князь Острізький своєю Библією дав духовенству й громадянству найміцніщу зброю в обороні проти римо-католицтва, і цеї заслуги ніколи не забуде Острізькому український народ. Самі впорядчики Острізької Библії були дуже високої думки про свою працю; так, в передмові (писав її, певне, Гарасим Смотрицький) князь каже про Библію, що вона „не яко вещи человѣческіа, но яко съвыше съходящее дарованіе духовное“. Князь був надзвичайно втішений, що бачив кінець „дѣла сего честнаго и вся превъсходящаго“, і просив громадянство приняти Библію „не яко вещи земныя, но яко дарованіе небесное“.

Українському народові випала велика честь і заслуга, — дати Словянству першу повну друковану Библію. Острізька Библія розійшлася по всьому словянському світові, і скрізь вона мала правдиву заслужену пошану. Острізька Библія лягла в основу тої Библії, якої вживає ввесь православний словянський світ і сьогодні.

Значно пізніще, десь по 1660 році, задумали видрукувати повну Библію й на Москві, „скудости ради велія сихъ божественныхъ книгъ здѣ, въ Велицѣй Россіи“,[1]) цар Олексій Михайлович і духовний собор, „видя велій недостатокъ сихъ божественныхъ книгъ въ державѣ царствія своєго (ниже бо рукописныя отнюдь обрѣтахуся, вмалѣ же и єдва гдѣ уже печатнымъ Острозскимъ обрѣстися, имъ же отъ многа времени оскудѣти“),[1]) думали перше видати Библію, добре перевірену з грецьким текстом. Але думки цеї виконати тоді в Москві не було змоги, бо „переводовъ добрыхъ не изобрѣтено, подобнѣ и преводникомъ греческимъ немнозѣмъ сущемъ обрѣтатися“; крім цього люде „первыя изданныя книги похваляху, настоящія же презираху и хуляху, глаголетъ бо: ветхоє лучши єсть“, та й час до цього був невідповідний: „неудобоносимоє время, сієсть настоятелство браней.“ Ось через ці причини вирішили видрукувати Библію „вскорѣ, съ готоваго перевода, князя Константина Острозскаго печати, неизмѣнно, кромѣ орѳографіи и нѣкихъ вмалѣ именъ и рѣченій нужднѣйшихъ, явственныхъ погрѣшеній“.[2]) Передрукували таким чином не тільки текста, але й першу передмову склали на зразок передмови князя Констянтина, змінивши тільки вираз: „народъ Русскій“ на „народъ Великороссійскій.“ Лише пізніще, за цариці Лисавети р. 1751 вийшла вже значно виправлена (Українцями) Библія, що вживається й до сьогодні.[3])

Острізька Библія широко розійшлася по цілому словянському світові, і вже р. 1663-го, як ми бачили вище, на Москві її було трудно дістати. Здається, часом продавалась вона й частинами.[4]).

В літературі відомі два видання Библії: 1580 і 1581-го року. Ці видання майже цілком однакові: заголовний лист один, з зазначенням 1581 р., ті самі передмови;[5]) головна ріжниця: після-

---

[1]) Передмова до московської Библії 1663 р.

[2]) Там само. Цікаво, що українські наголоси Острізької Библії тут змінено на московські.

[3]) Див. про це І. Огієнко, Українська культура, К., 1918 р., ст. 103—104.

[4]) У всякому разі до Львова ця Библія доходила й частинами; так, в інвентарі львівської Успінської церкви 1637 р. читаємо: »зъ Библіей 5 книг Моисеовихъ«, див. »Арх. Ю.-З. Росс.«, ч. I, т. X, ст. 159.

[5]) С. Пташицький в своїй праці: »Изданія Острожской Библіи«, на ст. 4 помилково говорить: »къ этому времени (на 12 липня

мови друкаря Івана Хведоровича в обох виданнях цілком ріжні, часом помічається також ріжниця в шрифті, складі і прикрасах.

Острізька Библія була лебединою піснею друкарської праці Хведоровича: більше по цьому цілих книжок він вже не друкував.[1])

Іван Хведорович був не тільки друкарем, — він також і продавав книжки. Видрукувану Библію князь Острізький доручив Хведоровичу продавати у Львові, і той вивіз їх туди декільки сотень.[2]) В числі цих Библій було багато примірників не повних.[3]) Здається, що Хведорович вивіз до Львова більше примірників, як дозволено; можливо також, що в друкаря на цім грунті вийшли якісь непорозуміння з князем, — у всякому разі знаємо, що князь Острізький наклав арешта „на все рухоме майно, а особливо на руські книжки, що були власністю друкаря Івана Москвитина".[4])

Після непорозуміння з князем Констянтином, Хведорович знову переїжджає до Львова, десь в кінці 1582 р. Друкарня його ще з 1579 р. знаходилась в другім закладі, у Жида Ізраїля Якубовича, а тому Хведорович заходився закласти собі нову друкарню, — шрифта зробив йому Гринь Іванович, зробив цілком на зразок шрифту острізького, бо Хведорович в першу чергу хотів додрукувати неповні примірники Библії, — вона добре росходилася й давала не злий прибуток. Хведорович наняв собі склепа в домі львівського міщанина Івана Білдаги, продавав тут свої книжки і тут же вмістив свою друкарню і роспочав додруковувати неповні примірники Острізької Библії.

Скільки додрукував Библій Хведорович, не знаємо, — смерть 5 чи 6 грудня 1583 р. припинила його працю; але вже по смерти Хведоровича, 20 вересня 1585 р., в склепі його знайдено уряджену друкарню, 120 повних Библій, 80 неповних і раму з складеним одним аркушем,[5]) певне — Библії. Все це Хведорівське

1580 р.), должно быть, не поспѣли вступительныя статьи, а ихъ нѣсколько.«

[1]) Трохи перед цим, 5 травня 1581 р. певне Хведорович видрукував т. зв. »Хронологію« Римши, лише на 2 ст.

[2]) Пор. акти Пташицького № 23 і Бостеля № 2.

[3]) Бостель, № 2; по смерті Хведоровича, р. 1585-го їх знайдено 80.

[4]) Бостель, № 1.

[5]) Див. акти Бостеля, № 2.

майно за борги перейшло учням його, друкарям Сеньку Корунці та його пасинкові Сачкові Сідляреві, які продовжували додруковувати неповні Біблії й продавати їх.

Але ці друкарі, здається, не мали добрих прибутків з своєї друкарні, а тому вони порішили продати її. Року 1588-го був у Львові виленський друкар Кузьма Мамонич і 24 лютого наші друкарі продали йому свою (Хведоровичеву) друкарню разом з 40 примірниками недокінчених Біблій.[1]) Ось таким чином друкарня Івана Хведоровича, разом з Бібліями, попала до Вильни. Ці 40 неповних Біблій у Вильні, звичайно, були додруковані і так повстала так звана „Виленська Біблія".[2])

Так славно роспочала свою працю Остріжська друкарня, роспочала такими виданнями, яких до того ані одна друкарня не в силі була видати. Князь забезпечив друкарню, і відписав на неї якісь свої маєтки.[3]) Року 1582-го князь Констянтин збудував в Острозі манастира св. Тройці, заклав при ньому шпиталя та школу і переніс сюди й друкарню.[4])

Остріжська друкарня була в близьких стосунках з друкарнею Виленською, а особливо з Львівською. Так, „за прозбою жителей столицы Великаго Князства Литовскаго, града Вильни",[5]) князь Констянтин передав до Вильни написану в Острозі Грама-

---

[1]) Акти Бостеля, № 5.

[2]) Про т. зв. »Виленську Біблію« див. згадки: Сахаровъ, Обозр. славяно-русск. библ., ст. 21; Ундольскій, Очеркъ, ст. 15, № 88; »Отчетъ Моск. Публ. и Рум. музеевъ« за 1867—1869 г.«, ст. 66; Каратаевъ, Описаніе, ст. 215. — Проф. С. Пташицький досліджував цю справу, і знайшов в Спб. Академії Наук цікавого примірника Остріжської Біблії (№ 7. 4. 1): тут л. л. 1—6 складені звичайними черенками, але сам склад цілком інший; далі л. л. 133—180 складено іншим шрифтом, трохи меншим (розміром 23,8 mm., коли звичайний остріжський шрифт має розмір 24,8 mm.). Так само знайшов проф. С. Пташицький р. 1902-го цікавого примірника Остріжської Біблії в Варшавському університеті (№ 28. 18. 3. 26). — тут л. л. 133—180 такі самі як в Ундольського, але л. 180 має нові три відміні. Див. про це все: С. Л. Пташицький, Иванъ Ѳедоровъ. Изданія Острожской Библіи, Спб., 1903 р. Цікаво ще підкреслити, що та заставка, котра знаходиться звичайно на 133 л. в Остріжській Біблії, знаходиться також в виданні Льва Мамонича, в польському перекладі Литовського Статуту 1619 р., — ясна ознака, що Хведорівська нова друкарня, з частиною Остріжської, попала до Вильни.

[3]) М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, Київ, 1876 р., I, ст. 193.

[4]) К. Харламповичъ, Западнор. прав. школы, ст. 257.

[5]) Післямова до Граматики 1586 р.

тику Л. Зизанія, і виленська друкарня Мамоничів видрукувала її р. 1586-го.

Грецький шрифт мала Острізька друкарня ще з початку свого, але мала його не багато; взагалі, друкарня ця великого запасу шрифтів не мала. Так, р. 1596 грудня 9-го писав з Острога Юрко Рогатинець львівському Братству:

»Его милость князь велми жадае, абы позичити писма грецкого и словенского для видрукованя Синоду Берестского, што наиборзе можетъ быти, на што и писане свое ко вашему братолюбию посылаетъ, обецуючися в цѣлости назадъ с подякованемъ отослати все... Волю тутъ всего дождати и тую друкарню отобрати зде и вѣдати, на чие руки спустити и поручити, абы знати, отъ кого потомъ тыхъ речамъ отшуковати маемъ. Поневажъ иначи жаднымъ способомъ отъ того не моглисмы ся вымовити«.[1])

Знаємо з актів, що й пізніще просив князь Острізький львівське Братство позичити йому грецьких черенків для надрукування „Розмови блаженного Мелетія, противу схизматикомъ и прочіимъ сектаторомъ написаную"; князь писав: „на тотъ часъ литеръ готовыхъ грецкихъ не маю, прошу на выдрукованьє тоѣ малоѣ, але святоѣ рѣчи, литеръ отлитыхъ и готовыхъ кастъ со три мнѣ прислати; а скоро ся книжка выдрукуєтъ, заразъ вашей милости съ подякованьемъ ихъ отошлю"; крім цього князь Констянтин разом з літерами просив прислати йому також складача Касіяновича — „той свѣдомъ литеръ вашихъ грецкихъ, якъ ихъ до формы ставляти".[2])

Вище грецьке духовенство часом заїжджало до Острога, і то особисто, то листовно[3]) — все заохочувало князя Констянтина до друкарської праці. І справді, Острізька друкарня головно працювала за життя Констянтина, — він видав понад 25 книжок, але всіх їх ми ще не знаємо.

Найголовніще значіння Острізької друкарні в історії нашої культури — це те, що друкарня ця міцно боронила український нарід та його прабатьківську віру від нападу латинників; полемичних видань ні одна друкарня не видала стільки, скільки

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 116—117.

[2]) Monumenta, ст. 855—856, тут зазначено дату листа: 7 липня 1600 р.; И. С. Свѣницкій, Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ. Львів, 1908 р., на ст. 111. № 335, зазначає вже 3 липня 1607 р. Пор. ще Kardaszewicz, ст. 128 (тут. зам. Касіянович — Koszanowicz) і »Кіевлянинъ« на рік 1841.

[3]) Так. патріярх Мелетій писав про це р. 1597-го, див. Харламповичъ К., Западнор. прав. школы, ст. 258.

їх видала друкарня Острізька. Друкарні Виленська, особливо Львівська були підневільними, жили тільки мінливою ласкою королівських привилеїв; за видання полемичного твору („Плач східної церкви“ 1610 р.) Виленську друкарню було на час навіть закрито та сконфисковано (хоч вона таки не мало видрукувала полемичних книжок), а львівська братська друкарня на полемичні видання ніколи не зважувалася. Великоможний магнат, один раз навіть перший кандидат на польський королівський престол, князь Острізький ніколи не брав королівського привилея на свою друкарню, друкував вільно, що хотів, і ніхто не посмів спинити його діяльности, хоч вже р. 1581-го скаржився єзуїт Поссевин: „Князі Острізький та Слуцький мають друкарні та школи, якими далеко й по всіх усюдах ширіться схизма“.[1]) Ось тому з плином часу Острізька друкарня стала в великій мірі друкарнею полемичною, уступаючи право друку книжок богослужбових та шкільних друкарням виленській та львівській.

І справді, спис полемичних творів, надрукованих в Острозі за життя князя, досить помітний. Ось він: 1) Новий Завіт з Псавтирем 1580 р., 2) „Собраніе вещей нужнѣйшихъ“, цеб-то покажчик до Нового Завіта Тимоха Михайловича, 1580 р., 3) Библія 1581 р.,— ці три книжки мали на меті також і полемичні цілі; 4) Листи патріярха Єремії, коло 1584 р., в справі нового колєндаря, 5) „Како подобаєть знаменоватися“ коло 1584 р., 6) „Ключъ Царствія небеснаго“ Гарасима Смотрицькаго 1587 р., 7) „Исповѣданіе о исхожденіи св. Духа“ 1588 р., 8) „О єдиной истинной православной вѣрѣ“ 1588 р., 9) „Обвѣщеніе“ князя Констянтина про православність грецької церкви 1595 р., 10) „Апокризис“ Филалета 1598 р., 11) Книжиця в 10 розділах 1598 р., 12) „Отписъ“ Клирика Острізького 1598 р. і 13) Друга відповідь Клирика Потію 1599 р.

Книжки богослужбові також друкував князь Констянтин, але не багато: 1) Часослов 1598 р., 2) Псавтир слідуваная 1598 р., 3) Часослов 1602 р., 4) Требник 1606 р. і 5) Молитвослов 1606 р.

Друкувалися в Острозі також і книжки для побожного читання й іншого змісту, а саме: 1) „Хронологія“ Римші 1581 р., 2) „Книга о постничествѣ“ 1594 р., 3) Ставленича грамота 1587 р., 4) Маргарит 1595 р., 5) „Лямент“ 1603 р., 6) „Лѣкарство на оспа-

---

[1]) „Habent ii Duces. quales sunt Ostrogiae et Slucensis, typographias et scholas. quibus longe lateque schisma fovetur“, див. К. Харламповичъ, Западнор. прав. школы, ст. 243.

лый умыслъ чоловѣчий" 1607 р. і 7) „Житіє Маріи Єгипетьскія", без дати.

Як бачимо, за життя князя Констянтина з його друкарні вийшло понад 25 книжок, — для того часу це поважне число, яке значно перевищує діяльність за такий час, скажемо, львівської братської друкарні. І от за ці видання й став князь Острізький на віки славний в історії української культури, за що його постійно вихваляли й за життя, і по смерти, —

»Владимеръ бо свой народ крещеніемъ просвѣтилъ,
Конъстантинъ же богоразумія писаніемъ освѣтилъ«,

як вірно писав ще р. 1581-го в своїх віршах Гарасим Смотрицький. „Світилник церкви", „Гладоутолитель", „Оборонца віри і церквей Божих", — це звичайні давні епитети князя Острізького. Цей князь, — писав автор „Палинодії" р. 1621-го — „первый межи княжаты Роскими, великій заступъ и потѣха всего народу Роского, муръ желѣзный на Украинахъ, слава и свѣча ясносвѣтлая", бо він „знаменитоє добродѣйство церквамъ показалъ и учинилъ, же презъ магистерство типографіи книгъ богословскихъ выдалъ не мало, презъ што Церковъ Христова будуєтся не толко ту в Россіи, але и по иныхъ краинахъ спол-вѣрныхъ намъ народовъ".[1]) А патріярх Олéксандрійський Мелетій р. 1597-го писав Констянтину: „Про вас іде така слава заступника православія, що імя ваше в похвалі у всіх під сонцем".[2])

Так хвалили князя хто з обовязку, а хто й щиро; але пізніще, вже в наш час, кинули кн. Острізькому й важке обвинувачення — в скупости. І справді, — князь, що мав в своїх руках 80 міст та 2760 сіл, що мав понад 1200000 злотих річного доходу, на дворі якого щоденно товклося до 2000 люда, такий князь, на погляд сьогодняшнього дня, дав не багато. Видання острізькі не пишаються якимись особливими прикрасами, та й самих цих видань могло бути більше. Але обєктивно мусимо сказати, що князь Острізький випустив книжок по свойому часу більше всіх, — стільки не дав їх ані один давній меценат; друкарство, певне, не давало князеві жадного прибутку, а від нього вимагало все таки великих коштів. Автор „Палинодії" добре це розумів, а тому написав про князя Констянтина: „Со-

---

[1]) Русская Историческая Библіотека, т. IV, ст. 1135 і 1137.

[2]) Малышевскій, Мелетій Пигасъ, Київ, 1872 р., т. II, додатки, ст. 73.

лодкая завжды того зацного княжати маєть быти у насъ память".[1])

„Февруарія 13 в суботу первую св. Поста (1608 року) преставися благочестивый князь Константинъ-Василій Острожскій, живъ лѣтъ 81",[2]) а разом з князем спинилася й вся та величезна культурна праця, що її робив він для підняття освітнього рівеня українського народу. Наслідник князя Констянтина, син його Януш, каштелян краківський, вже приняв католицтво і став „заслуженим мужем для Річі Посполитої Польської", як величають його польські історики.

На перших порах князь Іван зберігав культурну працю свого великого батька, і Захар Копистенський в своїй „Палинодії" ще міг написати про нього: „народъ свой Росскій любилъ, православную вѣру отцевъ своихъ величалъ... Тестаментъ пресвѣтлого родителя своєго сохранилъ, вѣру благочестія нашего побожне поважаючи, во вшелякомъ покои заховывалъ до смерти." Хвалить Копистенський князя Януша вже навіть за те, що він народові свойому „утисковъ и гвалтовъ жадныхъ не чинилъ",[3]) — і то вже була заслуга... Але разом з тим Копистенський записав і найбільшу провину старого кн. Констянтина: батько не вчив сина. Януш „частокротъ мовлялъ: »Гды бымъ, мовитъ, предъ тымъ въ молодыхъ лѣтѣхъ о релегіи Грецкой и о Церкви Всходней вѣдалъ то, што теперь въ томъ моимъ вѣку вижу и знаю, теды нѣкгды бымъ не былъ сполечникомъ костела заходнего...« Єсть много свѣдковъ живыхъ, которыи частокротъ слова тыи слыхавали".[4])

Як би там не було, але князь Януш ніколи не проявив своєї ініціятиви в справах друкарських, і друкарство остріжське помалу завмерло. Десь року 1611-го якийсь вихованець Острізької школи ще виготовив був до друку книжку: „Книга блаженнаго Феодора, нарицаємаго Авукара", з похвалою архимандритові дерманському Ісаії Балабану,[5]) але книжки цеї вже не видруку-

---

[1]) Русская Историческая Библіотека, IV, 1135.

[2]) Рукопис львівського св. Онуфріївського манастиря ч. 49 (Лимонар Софронія).

[3]) Русская Историческая Библіотека, IV, 1139.

[4]) Там само, ст. 1140.

[5]) Див. А. Соболевскій, Похвала Исаіѣ Балабану 1611 г. »Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца«, Київ, 1894 р., кн. VIII, ст. 29—38.

вали...[1]) Лише єдину книжку (але вже не полемичну) видрукувано за князя Януша, — це Часослов, що р. 1612-го вийшов у світ в двох частинах: Часослов і Місяцеслов; над цею книжкою учителі острізькі ще досить попрацювали, про що вони оповідають в передмові: „И то тежъ вѣдати маєшъ, ижъ въ томъ выданью зводу грецкого найболше наслѣдовано.“ Ось цей Часослов і був лебединою піснею острізької друкарні[2]).

Князь Януш Острізький помер 19 вересня 1620 року, на 66 році життя, помер, не лишивши по собі мужеського наслідства. Над величезними добрами острізькими запанувала донька Констянтинова, — княгиня Анна Алоїза Ходкевичева, вже фанатична римо-католичка. Вона скоро зруйнувала всю працю свого „схизматика“ - батька; р. 1624-го Острізг „пришолъ во строєніє Єввина племени“,[3]) — княгиня Анна, на місце української Академії, заклала в Острозі вже єзуїтську католицьку колегію, Collegium Nobilium, з відповідною бурсою при ній...

А що ж сталося з славною Острізською друкарнею? Докладних та точних відомостей про це ще не маємо. Звичайно панує думка, ніби Острізську друкарню княгиня Анна передала єзуїтам, а ті перелляли її на польську. Вже Д. Зубрицький твердив, що Острізська друкарня по смерти князя Констянтина „rozsypała się, albo raczej na polską przelaną została“.[4]) Так само й польський історик літератури М. Вишневський догадується, що Острізську друкарню „może na polską przelano“.[5])

Але єсть і друга думка про кінець славної Острізської друкарні. З давнини існує в Київо-Печерській Лаврі переказ, ніби Печерська друкарня зачалася від друкарні Острізської. Року

---

[1]) Без доказів М. Грушевський (Історія України-Руси, VI, 498) подає, що книжка ця друкована.

[2]) Дослідники наших стародруків часом ще зазначають: »Книга Никона Чорныя горы«, ніби вийшла р. 1640-го в Острозі, див. Сопиков № 594, Толстова № 94, Каратаевъ № 507, Свѣнцицкій № 408. Але сама книжка не має ані дати, ані зазначеного місця, а тому таке твердження — плід непорозуміння. Я досліджував цю книжку по примірнику Національного Музею у Львові № 604; на мій погляд, це південно-словянське видання, про що свідчить правопис та система наголосу (напр. глáвизнѫ, вáсилiѧ), і при тому чи не видання друкаря Івана Хведоровича, бо тут заставки та кінцівки однакові з такими ж Апостола 1564 р. та 1574 р. Може це друк Хведоровича, коли він пробував десь в Валахії? (пор. вище ст. 46).

[3]) К. Харламповичъ, Западнор. прав. школы, ст. 261.

[4]) Historyczne badania, 1836 p., ст. 51.

[5]) Historya Literatury polskiej, 1851 p., VIII, 415.

1894-го київський вчений Ів. Каманин в „Кіев. Стар." 1894 р., кн. VIII, ст. 276—278, основуючись на виданій А. Соболівським приготовленій в Острозі до друку книжці: „Книга блаженнаго Феодора, нарицаемаго Авукара" 1611 р., висловив думку, що архимандрит Дерманський Ісаія Балабан продав р. 1613-го Єлисею Плетенецькому до Київа не тільки Стрятинську друкарню, але — з дозволу князя Януша — також друкарні Острізьку та Дерманську. Думка ця має підтвердження в тім, що київські першодруки справді мають деякі ознаки друкарні Острізької.[1]) Але справа ця ще мало досліджена.

Як би там не було, а р. 1648-го козаки, розбивши польське військо Д. Заславського, взяли Острог, і зараз же костел та єзуїтську колегію, а разом з ними й друкарню з книжками та архивами „пустили з димом до неба."

Значіння Острізької друкарні в історії українського життя — величезне. Це була найперша постійна друкарня на українській землі, бо друкарня братська львівська роспочала свою постійну працю лише з 1591-го року. Острізька друкарня працювала більше 35 років і видала понад 26 книжок. Увесь той час Острог був найсвітлішим центром української культури, і та його діяльність — це окрема доба в нашій історії. Видання острізькі увесь час користались на Вкраїні заслуженою пошаною.[2])

Я вже підкреслював велике значіння Острізької друкарні в обороні українського народу. В той час, коли „никтоже можетъ стати противу ярости" ворога, в той час Острізька друкарня занялася полемичними виданнями. Як не легко було в той час вести нам свою оборону, про це виразно свідчить Захар Копистенський в своїй „Палинодії": „А коли хто зъ нашихъ, особливе противъ латинниковъ, выдастъ книгу, теды такового преслѣдовати и през зверхность свѣцкую опримовати не встыдаются"...[3]) Ось в той час Острізька друкарня сміло боронила

---

[1]) Порівняння київських першодруків з острізькими показує, що справді острізькі та дерманські прикраси (заставки, кінцівки, ініціяли) повторюються в перших київських виданнях; в меншій мірі те ж треба сказати й про шрифти.

[2]) Ще навіть 1728 р. ігумен Сумського манастиря Єфрем »хулилъ книги Московской печати, предпочитая имъ Острожскія изданія«. Див. »Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ Архивѣ св. Синода«. т. VIII, 1891 р., ст. 275.

[3]) Русская Историческая Библіотека, т. IV, ст. 318.

український нарід, і навіть брала під свою оборону цілий православний словянський світ, бо друкувала свої книжки на користь „всѣм, которые гдѣ бы то ни было обретутся говорящими словенским языком и исповѣдующим православную вѣру".

Острізька друкарня виразно служила на користь лише своїму народові, книжки видавала часто українською мовою, і цеї діяльности її ніколи не забуде український нарід.

На жаль, не багато знаємо певного про цю таку важливу для нас друкарню; великий пожар міста Острога р. 1648-го понищив багато історичних залишків, а разом з ними й слідів з колишньої друкарні; а пожар 1821 та 1889 рр. доїв і те, що було лишилося.

Про Острізьку друкарню писали багато дослідників, але доброї наукової праці про саму друкарню ще не маємо й досі, — не принесла цього й спеціяльна (компилятивна) робота А. Сілецького. Зазначу тут:

Bandtkie J. S. Historya drukarń w Król. Polskiem, 1826 р., т. II, ст. 26—29; також в I т., ст. 386. Перестаріло.

Строевъ П. Описаніе книгъ Толстова, М. 1829 р., №№ 21, 22, 26, 31, 33, 38—41, 52, 94.

Максимовичъ М. Острізька друкарня, 1849 р. Див. „Сочиненія" т. III, ст. 667—671, а також т. I, ст. 183—189.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 р., т. VIII, ст. 413—415.

Барановскій С. Краткія историческія свѣдѣнія о бывшихъ на Волыни православныхъ типографіяхъ. „Волын. Епарх. Вѣд.", 1877 р., № 18, ст. 776—781. Не науково.

Каратаевъ И., Описаніе, 1883 р., №№ 100—103, 107, 109, 110, 116, 118, 119, 132, 135, 136, 139, 151, 152, 154, 155, 158, 169, 184, 185, 190, 211, 212 і 507, — про 26 острізьких видань, з літературою про них.

Сѣлецкій А. К., Острожская типографія и ея изданія. Историческая монографія, в 2 частинах. Почаїв, 1885 р., ст. 227; відбитка з „Волын. Епарх. Вѣдом." №№ 29—35 за 1884 і №№ 7—11, 20—26 за 1885 р.; ч. I: Огляд релігійно-культурного руху XVI-го віку, що викликав до життя Острізьку друкарню, ч. II: Огляд видань Острізької друкарні. Рецензії: 1) Ів. Каманина в „Кіев. Стар.", т. 14, ст. 161—164; 2) „Wiadomości Bibliograficzne", V, № 7, ст. 72, і 3) Н. Петрова в „Журн. М. Н. Пр.", 1886 р., кн. 4, ст. 418—425, — рецензент вважає працю лише

компилятивною, котрої автор не дав собі ради з цілою великою літературою. Справді, праця маловарта, а про Острізьку друкарню, як друкарню, тут нічого нема.

Булгаковъ Ѳ., Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб., 1889 р., ст. 258—263. Тут і знимки з шости шрифтів Острізької Библії.

Трипольскій Н. Н., Древнія Волынскія типографіи и ихъ изданія, див. „Девятисотлѣтіе православія на Волыни", Житомир, 1892 р., ст. 224—235. Компиляція.

Соболевскій А., Похвала Исаіѣ Балабану 1611 г. „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца", Київ, 1894 р., кн. VIII, ст. 29—38. Це рукопис приготовленої р. 1611-го до друку в Острозі книжки, але видрукований не був.

Каманинъ И., Къ исторіи Кіево-Печерской лаврской типографіи. „Кіев. Стар.", 1894 р., кн 8, т. 46, ст. 276—278. На основі попередньої праці А. Соболівського, автор висловлює здогад, що р. 1613-го Ісаія Балабан продав до Київа Єлисею Плетенецькому друкарню Стрятинську, а також з дозволу князя Гануша — Дерманську та Острізьку.

Франко Ів., Бібліографична рідкість, „Записки", Львів, т.VI, ст. 1—4, Miscellanea, 1895 р.,— про доти невідому Острізьку книжку: „Житіє Маріи Єгипетьскія". Тут же на ст. 1—2 Франко перераховує відомі йому 22 книжки, що вийшли з Острізької друкарні за 1580—1612 роки.

Соболевскій А., Двѣ библіографическихъ рѣдкости. „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца", Київ, 1898 р., кн. XII, ст. 13—18: Ламентъ дому княжатъ острозскихъ, десь р. 1603 чи 1604-го надрукована в Острозі.

Харлампович К., Острожская православная школа, „Кіев. Стар.", 1898 р., кн. V—VI, т. 57.

Харлампович К., Западно-русскія православныя школы, Казань, 1898 р., ст. 239—240, 249—250, 260.

Папковъ А. А., Братства, 1900 р., ст. 3—5.

Грушевський М., Історія України-Руси, 1900 р., т. VI, ст. 439—441, 479—498.

Kardaszewicz St., Drukarnie słowiańskie w Ostrogu i Dermaniu, див. його „Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materyały do historyi Wołynia." Краків, 1913 р., ст. 123—131, тут же на ст. 245—249: Спис книжок, надрукованих в Острозі. Праця Кардашевича — тенденційна компиляція; розділ про друкарні складено головно на основі праці о. С. Барановського.

Рецензія В. Черевка в „Записках", Львів, т. 116, стор. 228—230.

Титовъ Ѳ. И., Типографія Кіево-Печерской Лавры, т. I, ст. 54—55, Київ, 1918 р.

Про графику Острізьких видань див. у В. В. Стасова, Сочиненія, т. II, ст. 171.

В Острозі видрукував Хведорович три книжки: 1) Псавтир і Новий Завіт 1580 р., — це „первый овощь отъ дому печатнаго Острозскаго"; про неї див. літературу у И. Каратаєва, Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб., 1883 р., ст. 211—213, № 100; 2) Хронологію Римші, 5 травня 1581 р., див. Каратаєв, № 103, і 3) Славна Острізька Библія; про неї подаю літературу окремо:

Острізька Библія 1580 і 1581 р. Велична памятка української культури, перша повна друкована Библія на Сході Європи (повної Библії Фр. Скорина не надрукував), на жаль, не має ще доброї наукової монографії, — про неї звичайно пишуть дослідники принагідно в своїх працях. Цікаве питання, — чи було два видання, 1580 і 1581-го років, чи тільки одне, — авторитетно ще не вирішене; порівняння цих Библій 1580 і 1581 років, які я робив, приводять мене до думки, що, здається, було тільки одне видання 1580 року; але з ріжних причин довелося деякі листи передрукувати, — і ця виправлена Библія вийшла вже в світ 1581 року серпня 12 дня, а видання 1580 р. липня 12 в продаж не поступало, — тільки невелике число примірників його було роздане зацікавленим особам. Прикладів подібних двох видань наша давня література знає не мало.[1]) Библія, видана в Москві р. 1663-го, була передруком Библії Острізької, про що згадується в передмові. Про Острізьку Библію писали:

Констянтин Острізький, передмова в Острізькій Библії 1581 р., л. л. 2—3.

---

[1]) Пор. напр. два видання »Неба Новаго« в р. 1665 у Львові (див. И. И. Огіенко, Изданія »Неба Новаго« Іоанникія Галятовского, »Искусство« за 1912 р., кн. II), або два видання »Руна Орошенного« р. 1702 (див. І. Огіенко, »Руно Орошенное« св. Димитрія Ростовського, в »Записках Камянець-Подільського Державного Українського Університету«, 1920 р., т. II, ст. 71—75). Див. ще приклади про це в моїй замітці: »Изданія »Души людей умерлыхъ« І. Галятовскаго 1687 г.« в »Отчетъ объ экскурсіи Семинарія русской филологіи въ Москву«, Київ, 1912 р., ст. 38—39, з »Универс. Извѣстій.«

Bergius N., De statu Ecclesiae et religionis Moscoviticae, 1704 p.

Kohlius J., Introductio in historiam et rem litterariam Slavorum, 1729 p.

Бакмейстеръ І., Опытъ о библіотекѣ Спб. Академіи Наукъ, Спб., 1779 р., ст. 73.

Сопиковъ В., Опытъ россійской библіографіи, Спб., 1813 р., ч. І, ст. LXV, XCIV і № 109.

Dobrowski, Instit. ling. Slaw., 1822 p., ст. XVI і L.

Калайдовичъ К., Іоаннъ Ексархъ Болгарскій, 1824 р., ст. 35 і 108.

Кеппенъ П., Библіогр. листы, 1825 р., кол. 297, № 21.

Евгеній, Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина, Спб., 1827 р., ст. 96—97 і 268.

Строевъ П., Описаніе книгъ гр. Толстова, М. 1829 р., № 22, ст. 50—60.

Соко́ловъ П., Каталогъ обстоятельный книгамъ Академіи Наукъ, Спб., 1832 р., ст. І, № 1.

Реэстръ книгъ Ширяева, М. 1833 р., № XI.

Строевъ П., Описаніе книгъ И. Царскаго, М. 1836 р., № 24.

Новицкій, О первоначальныхъ переводахъ св. Писанія, 1827 р.

Сахаровъ И., Русскіе древніе памятники, 1842 р., ст. 22, № 47.

Ундольскій В., Каталогъ книгъ А. Кастерина, М. 1848 р., № 32.

Сахаровъ И., Обозрѣніе славяно-русской библіографіи, Спб., 1849 р., № 67.

Горскій і Невоструевъ, Описаніе рукописей Московской Синодальной Библіотеки, М. 1855 р., І, 1—164.

Буслаевъ Ѳ., Историческая христоматія, М. 1861 р., ст. 185—198, 209—218.

Филаретъ Арх., Исторія русской Церкви, т. ІІІ, ст. 53—54, Чернигів, 1862 р.

Карамзинъ Н., Исторія Государства Россійскаго, кн. ІІІ, т. IX, ст. 32, по вид. Спб. 1892 р., старе видання: IX, ст. 51, примітка 92.

Стасовъ В. В., Разборъ рукописнаго сочиненія Ровинскаго, 1864 р. Див. „Сочиненія“ т. ІІ, Спб. 1894 р., ст. 171 — про графику Острізької Библії.

Ундольскій В., Очеркъ библіографіи, М. 1871 р., № 88.

Гильдебрандтъ, Апокрисисъ, див. „Виленскій Вѣстникъ", 1871 р., № 1.

Максимовичъ М., Библіографическое объясненіе г. Гильдебрандту, див. „Кіевск. Епарх. Вѣд.", 1781 р., ст. 362, або „Собраніе сочиненій" т. I, ст. 185—186.

Поповъ А. Н., Описаніе книгъ А. Хлудова, М. 1872 р., № 23.

Четыркинъ, Князь К. К. Острожскій, какъ защитникъ православія въ Юго-западной Руси въ XVI ст., див. „Странникъ", 1882 р., кн. XI, ст. 380.

Засадкевичъ Н., Мелетій Смотрицкій какъ филологъ, Одесса, 1883 р., ст. 114—116, 120—123.

Макарій М., Исторія Церкви, т. IX, ст. 472—473, Спб., 1857—1883.

Острожская Библія, див. ювилейний збірник, Спб. 1883 р.: „Трехсотлѣтіе перваго друкаря на Руси", 2 ст.

Сольскій С. М., Острожская Библія, „Труды Кіев. Дух. Акад.", 1884 р., кн. VII.

Филаретъ Арх., Обзоръ русской духовной литературы, Спб., 1884 р., ст. 179—181.

Каратаевъ И., Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб., 1883 р., ст. 213—216, №№ 101—102: тут і детальна література з Описів стародруків.

Сѣлецкій А., Острожская типографія и ея изданія, „Вол. Епарх. Вѣд.", 1885 р., ст. 127—133.

Архангельскій А., Очерки изъ исторіи зап. русск. литературы, М. 1888 р., ст. 90—92.

Батюшковъ П., Волынь, Спб., 1888 р., ст. 109—111 в додатках.

Владиміровъ П. В., Докторъ Франциск Скорина, Спб. 1888 р., ст. 211—218.

Булгаковъ Ѳ., Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 260—263. Тут і знимки зразків шрифтів Острізької Библії.

Буличъ С. К., Церковнославянскіе элементы въ современномъ литературномъ и народномъ русскомъ языкѣ. Спб. 1893 р., ст. 399—400; в цілій книжці — опис мови Острізької Библії.

Харлампович К., Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вв., Казань, 1898 р., ст. 262—264.

Чистовичъ, Исторія перевода библіи на русскій языкъ, Спб. 1899 р., ст. 13.

Перетцъ В., Исторично-литературныя изслѣдованія и матеріялы, т. I ч. I, Спб. 1900 р., ст. 66—69.

Пташицкий С. Л., Иванъ Ѳедоровъ. Изданія Острожской Библіи въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни. „Печатное Искуство" Р. Голике, Спб., 1903 р., ст. 1—19.

Франко І., Причинок до студій над Острожською Біблією, 1907 р., „Записки", т. 80, кн. 6, ст. 5—18, — про текст книги Ездри.

Миловидовъ А. И., Описаніе старопечатныхъ книгъ Виленской Публичной Библіотеки, Вильна, 1908 р., № 11, ст. 19—20.

Щеглова С. А., Замітки про екземпляри Острізької Біблії, що в Волинськім Єпарх. Древнехранилищі, див. В. Перетц: „Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Житомиръ", Київ, 1911 р., ст. 111—118; тут і література про вивчення О. Біблії.

Возняк М., Історія української літератури, т. II, ст. 58—68, Львів, 1921 р.

Року 1915 го в Москві перевидали (старообрядці) цілу О. Б.; імітація оригиналу тут надзвичайно добра.

Аналіз церковно-словянської мови Острізької Біблії див. Булúчъ С. К.: Церковно-славянскіе элементы въ современномъ литературномъ и народномъ русскомъ языкѣ, Спб., 1893 р.

Підкреслю, що Острізька Библія дуже цікава своїми наголосами, — їх тут ставлено по українському (своєї праці про наголос в О. Б. в порівнянні з Библією московскою 1663 р., на жаль, не маю при собі).

2. Держанська друкарня.

Село Дермань, тепер Дубенського повіту, належало вдавнину до дібр князів Острізських; лежить воно в 20 верстах від Острога. Переказують, що ще на початку XV-го віку, серед густих лісів, недалеко села знаходився загородній двірець князів Острізських, добре укріплений від нападу ворога.

Початок Дерманському манастиреві поклав князь Василь Хведорович Красний (гарний), котрий при своїм двірці „церковь и звоницу муровалъ, и самъ на закладаню былъ, и всего монастыря Дерманского фундаторъ".[1]) Так повстав десь ще в першій

[1]) Запис в Дерманськім Помянику першої половини XVII-го віку; див. також »Записку« Еп. Іерофея.

половині XV-го віку (князь Василь помер 1450-го року) [1]) славний потім Дерманський Свято-Троїцький манастир, один з найстаріщих манастирів на Волині. Доказом давнього існування цього манастиря служить також рукописна книга Поучень, що її ще р. 1499-го подарував сюди онук фундатора манастиря, князь Констянтин Іванович Острізький.

Пізніще Дерманський манастир мав дуже добрі маєтки, і часто збірав під свої стіни освічених манахів, що трудилися тут перекладами потрібних книжок. Князь Констянтин Констянтинович звернув вже свою пильну увагу на Дерманський манастир, на який він по наслідству мав право патронату. Але часово, р. 1571-го, під натиском польським, без волі князя, став ігуменом Дерманського манастиря мирянин Михайло Джуса. Здається, князь Констянтин спершу мав думку заснувати свою друкарню та школу власне в Дерманськім манастирі, а тому вигнав Джусу і управителем манастиря призначив 2 березня 1575 р. друкаря Івана Хведоровича.[2]) Можливо, що за час цього управительства (1575—1576 р. р.) Хведорович роспочав вже в Дермані засновувати нову друкарню. Але пізніще, десь в кінці 1576-го року, князь змінив своє рішення, і Хведорович перейшов до Острога, де й урядив Острізьку друкарню.

Року 1593-го князь Констянтин мріяв про потребу збільшення освітної праці, — „о закладанію школъ и наукъ волныхъ, а звлаща для цвиченя духовныхъ; пилно потреба, жебыхъмо мѣли ученыє пресвитеры и казнодѣє добрыє, бо за тымъ, ижъ наукъ нѣтъ, великоє грубіанство въ нашихъ духовныхъ умножилося“.[3]) І князь думав власне в Дерманськім манастирі заснувати такий освітний центр, що виховував би потрібне духовенство; але поки що князь думок своїх не переводив в життя. А що при Дерманськім манастирі манахи справді займалися культурною працею, про це свідчить хоча б „Пчела“, що її перекладено тут

---

[1]) Запис в Дерманськім Помянику першої половини XVII-го віку; див. також »Записку« еп. Ієрофея.

[2]) Память про Івана Хведоровича зовсім затерлася в Дерманськім манастирі, хоч еп. Ієрофей в своїй »Записці« серед ігуменів згадує й »Іоанна Діакона, строителя монастыря Дерманскаго«, але добавляє, що про нього нічого не відомо. Я зробив все можливе, щоби в Дерманськім манастирі відновити память славного друкаря.

[3]) М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, ст. 182; див. також »Акты Зап. Росс.« т. IV, № 45.

р. 1599-го з грецької на мову церковно словянську,[1]), або рукопис „Бесѣдъ“ св. Івана Золотоустого 1605 р.[2])

Свою давню думку про заснування в Дерманськім манастирі культурно-освітнього центру Констянтин Острізький здійснив лише р. 1602-го. В цім році, 5 липня, князь, з благословення патріярха Мелетія, цілком перероблює Дерманський манастир: заводить тут киновію, засновує школу, а також і друкарню при ній;[3]) багатому й до того манастирю князь дарує нові маєтки. Про це читаємо на л. 12 в передмові до першої книжки з Дерманської друкарні, в „Охтаику“ 1604 р.:

„Манастыръ свой, называемый Дермань, зо всѣми достатками отлучилъ, на киновію его уфундовалъ, і инокомъ отдалъ, на згромажене до него людій богобойныхъ и черцовъ святобливыхъ въ животѣ и учоныхъ, которымъ то и друкарню придалъ, абы двояко и трояко пожиточными церкви и вѣрѣ святой были, едины молитвами своими святыми помагаючи, якъ Солуняне Апостолу Павлу, а другіе животомъ святобливымъ прикладъ даючи тымъ, которые хочутъ спастися, а досконалшіе наукою и писмомъ, а звлаща друкованемъ книгъ свѣтячи всѣмъ, подобячися старымъ святымъ инокомъ, которыхъ працы в писмѣ и по нынѣшній день явни, для которых и хвалени сут«.[4])

Та й для самого манастиря князь поставив нові умови, — він хотів зібрати до нього лише освічених ченців.

»Бѣгуновъ черцовъ и чинови тому противныхъ абы въ томъ монастырѣ не пріймовати, — наказував князь, — едно таковыхъ, которые бы цодъ тотъ порядокъ подлегатъ хотѣли и которые бы се зыйшли до науки; маютъ тежъ способнѣйшіе до науки учитися писма Словенского, Грецкого и Латинского, отъ особъ вѣры святое восточное будучихъ«.[5])

Можливо, що князь Констянтин бажав увесь центр культурно освітньої праці перенести з Острога до Дермані, бо Остріг з його галасливим характером княжої столиці був менше придатний для цього, ніж тиха та спокійна Дермань. І справді бачимо, що по 1602 році в Острозі на якийсь час видавнича діяльність спиняється; на мій погляд, цілу Острізьку друкарню десь в кінці 1602-го чи на початку 1603 го року перевезли

---

[1]) Цей рукопис зберігається в бібліотеці Київо-Печерської Лаври.

[2]) А. Петрушевичъ, Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 284—285.

[3]) Н. Трипольський в »Девятисотлѣтіе православія на Волыни«, ст. 235 пише за Staroż. Polska II с. 844, ніби друкарню засновано тут коло 1585-го року; це непорозуміння, бо на таке твердження немае жадних підстав.

[4]) »Охтаикъ« 1604 р., примірник львівського Національного Музею № 284.

[5]) М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, ст. 182.

з Острога до Дермані, — шрифт дерманських видань цілком однаковий з острізьким. Управителем Дерманської друкарні став священник-друкар Демян Наливайко.

Ігуменом реформованого Дерманського манастиря князь призначив широко освіченого протосингела патріярха Олександрійського Ісака Борисковича, що походив з волинських дворян. Борискович зібрав в Дерманськім манастирі багато вчених та достойних манахів і зараз же приступив до друкарської праці.

Першою книжкою[1]) почали друкувати в Дермані „Октоїха", бо друкованим його тоді на Вкраїні ще не було. Ігумен Борискович діяльно взявся за цю книжку; текст, безумовно, правили з грецького оригиналу. Для роботи коло видання Октоїха Борискович запрошував до Дермані вчених тогочасних людей; так, він запросив до себе відомого Іова Княгиницького, про що читаємо в житті того:

»И въ то время пріялъ бяше отъ Князя Василія на строєніе Монастырь Дерманъ Ісакій Святогорецъ, иже послѣди Єпископъ поставленъ бысть Патріархомъ Іерусалимскимъ; и сей молитъ къ себѣ отца нашего (Іова) строенія ради обща житія; онъ же (Іов), не могій отрещися, отхождаше; и многимъ тамо (в Дермані) на успѣхъ бысть, труждаася, помагая въ духовныхъ же и телесныхъ, и въ друкарни, — тогда Охтай друковаху«.[2])

Друк „Октоїха" роспочали 12 квітня 1603 року, а скінчили 12 вересня 1604 р.; це був: „Охтаикъ сирѣчъ осмогласникъ", на 326 л. in f.; книжка вийшла „въ общомъ манастыри Дермани, коштомъ и накладомъ манастырскимъ", цеб-то вже без якихсь спеціяльних коштів князя Констянтина. Передмову до цеї книжки писано двома мовами, — церковно-словянською та українською; післямову склав і підписав „Даміанъ недостойный презвитеръ". По цьому, значно нижче, підписався й техничний друкар: І Ф Д[3]), але хто сховався під цими ініціялами, не відомо; можна б думати, що це був Іван Хведорович, син первопечатника, але проти цього промовляє буква Ф, бо він би підписався: Ѳ.

---

[1]) Дехто з дослідників, напр. М. Максимович, першим дерманським виданням вважають »Диалогъ албо розмова о православной и справедливой вѣрѣ« ніби 1603 р., але книжка ця до нас не збереглася. Про неї: Каратаевъ, Описаніе, 1883 р. № 173. Малышевскій И., Мелетій Пигасъ, 1872 р., кн. II ст. 49—84: український текст »Диалога«. Максимович, Собраніе сочиненій, т. I ст. 182 та т. III ст. 671—672. Чи це не »Лист« 1605 р.?

[2]) »Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860«, Львів, 1860, ст. 233.

[3]) Примірник Націон. Музею у Львові № 285.

Під час друку цеї книжки трапилася сумна подія: помер молодий князь Олександер Острізький, надія православних, про що Даміян Наливайко в післямові до Октоїха записав так:

»В лѣто 603-е мѣсяца декаврія 2 дня преставися благочестивый князь Александеръ, воевода Волынскій, сынъ благовѣрнаго князя Костентина: велій плачъ и жалость отцу же и чадомъ остави, найпаче же христіаномъ, вси бо бяху чающе помощъ тѣмъ улучити въ бѣдахъ и гоненіихъ, одержащихъ Христову церковъ«.

Другою книжкою дерманського друку був „Листъ Мелетія святѣйшого патріархи Александрійского до велебного єпископа Ипатія Потѣя"; книжка вийшла 6 лютого 1605-го року, на 41 л. in 4° [1]). Цього листа 1599 р. з грецької мови на українську переклав Іов Борецький, пізніще митрополит Київський, що на той час працював в Дермані. Передмову до книжки підписав священник Даміян, бо він і друкував її.

Здається, що цей „Лист" був останнім дерманським друком, але можливо, що всіх дерманських видань до нас не дійшло; навіть польські джерела підкреслюють, що з Дерманської друкарні „говорили до народу руського" [2]). Вага дерманських друків, як і друків острізьких, полягає також і в тім, що видавці їх вживали й народньої української мови, можливо, що під впливом Д. Наливайка.

Не довго працювала Дерманська друкарня, — десь коло трох років; з невідомих нам причин князь Констянтин в році 1605 знову переніс цю друкарню до Острога. Але Дерманський манастир проте не втрачав своєї культурно-освітної праці, і надалі лишався славним манастирем на Волині [3]). Десь в кінці 1607 р. князь Констянтин запросив до себе на архимандрита дерманського племенника єпископа Гедеона Балабана, — Ісаію Балабана, „блюстителя" єпископії Львівської, і той став у нього „строїтелем" всіх острізьких манастирів (на своїх землях князь Констянтин мав 20 манастирів і більше 600 церков). Пізніще (1627—1633 рр.) ігуменом Дерманським був славний автор Граматики 1619 р., — Мелетій Смотрицький, що тут і похований.

Київський історик Іван Каманин був висловив думку [4]), ніби

---

[1]) Шрифт цеї книжки відмінний від шрифту найперших острізьких видань,— він товщий від них, і однаковий з »Лікарство« 1607 р.

[2]) Starož. Polska, II, ст. 844; Трипольскій, Типографіи ст. 235.

[3]) Короткий час перебував в Дерманськім манастирі відомий Гришка Отрепів; чи не звідсі він вивіз друкаря-волиняка Онисима Радишевського?

[4]) »Кіев. Стар.« 1894 р. кн. VIII ст. 276—278.

архимандрит Дерманський Ісаія Балабан з дозволу князя Януша продав Дерманську друкарню до Київа, разом з Острізькою; я вважаю цю думку недоведеною; більше підстав думати, що окремої Дерманської друкарні не було, — тут часово працювала друкарня Острізька.

Про Дерманську друкарню, на жаль, не маємо ще якоїсь спеціяльної окремої розвідки. Про неї писали:

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Krol. Polsk., Краків, 1826 р. т. I ст. 71—72, 386; т. II ст. 28.

Строевъ П. Описаніе старопечатныхъ книгъ И. Н. Царскаго, М. 1836 р. ст. 39—41: передмова (частина) Даміяна Наливайка до „Октоїху" 1604 р.

Ієрофей, єп. Острізький. Историческая записка о Дерманскомъ монастырѣ, 1842 р. Це рукопис, що переховується в Дерманськім манастирі; зміст цікавий, але багато помилок. Записку цю складено 1842 р. (л. 1—20), доповнено в 1869 р.[1]).

Историческая записка о Дерманскомъ монастырѣ, „Волынскія Єпархіяльныя Вѣдомости" за 1873 р. № 8.

Максимовичъ М. Собраніе сочиненій, т. I ст. 182; т. III ст. 671—672.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, 1851 р., т. VIII ст. 432—433.

„Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860", Львів, 1860 р., ст. 233.

Карат аевъ И. Описаніе славянорусскихъ книгъ, 1883 р. №№ 173, 176 і 178; тут і література з Описів стародруків.

Сѣлецкій А. К. Острожская типографія, Почаїв, 1885 р. ст. 102—103.

Батюшковъ П. Н. Волынь, Спб. 1888 р., примітки, ст. 92—93: „Дерманскій Свято-Троицкій монастырь, Дубенскаго уѣзда"; цілком на основі „Исторической записки" з „Вол. Єп. Вѣд." 1873 р.

В. Звѣринскій, Матеріалы для историческо-статистическаго изслѣдованія о православныхъ монастыряхъ, Спб., 1890 р., I, ч. 168. Тут і література про Дерманський монастир.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи, 1892 р. ст. 235—236.

---

[1]) Високопреосвященному митрополитові Діонисію та Преосвященному епископові Антонію складаю тут свою сердечну подяку за те, що дали мені змогу скористати з цього рукопису.

Девятисотлѣтіе православія на Волыни, Житомир, 1892 р., ст. 93–97: „Дерманскій Свято-Троицкій монастырь", по „Исторической запискѣ" з „Вол. Єп. Вѣд." 1873 р.

Каманинъ И. Къ исторіи Кіево-Печерской Лаврской типографіи, „Кіев. Стар." т. 46, 1894 р. кн. VIII ст. 276–278; автор твердить, ніби р. 1613-го архимандрит Дерманський Ісаія Балабан продав, з дозволу князя Гануша Острізького, друкарню Дерманську та Острізьку, разом з Стрятинською, Єлисею Плетенецькому до Київа.

Харлампович К. Западнорусскія православныя школы, Казань, 1898 р., ст. 259, 269.

Перетцъ В. Н. Изслѣдованія и матеріалы, Спб., 1900 р., т. I ч. II. ст. 141–143: вірші з „Октоїха" 1604 р. та з „Листа" 1606 р.

Сперанскій М. Н. Переводные сборники изреченій въ слав.-русск. письменности. М., 1904 р., ст. 388–389 і др.: про „Пчолу" 1699 р.

Kardaszewicz St. Drukarnie słowiańskie w Ostrogu i Dermaniu; див. його „Dzieje dawniejsze miasta Ostroga", Краків, 1913 р. ст. 123—131; на ст. 249: спис книжок, видрукованих в Дермані (ніби й 4 мовою польською).

3. Констянтинівська друкарня.

Безумовно, ми не знаємо всіх колишніх друкарень, особливо тих, що засновувалися лише для видання декількох книжок; свідки про ці друкарні — їхні видання часто погинули й до часу нашого не дійшли.

Третя друкарня, яку заснував на своїх землях князь Констянтин Констянтинович Острізький, була друкарня в місті Констянтинові; але який це Констянтинів: чи Старий (вдавнину Волинського воєвідства) чи Новий (воєвідства Подільського, тепер містечко Литинського повіту) точно сказати важко, проте більше певности, що це був Новий Констянтинів, яким володів син Острізького Олександер.

Безумовно, в Констянтинові велося якесь культурне життя, хоч про нього ближче ми й мало знаємо. В Констянтинові була українська Академія, про що нам свідчить ось ця приписка на рукописній Кормчій, що переховується в бібліотеці Львівського університету: „Року Божего нароженія 1599 декабря 5 списана Петромъ Станиславовичемъ Яневскаго, въ богоспасаємомъ градѣ Константиновѣ, въ Академіи Константиновской, при

дидаскалу смиренномъ Антонію Єзифовичу, а при державѣ княжати Василія Острозскаго".[1])

Знаємо, що в Новім Констянтинові було церковне братство, як филія братства львівського, якому львівське братство доручувало заснувати шпиталя та школу. Новоконстянтинівське братство зносилося з львівським „през послы и листы свои", просячи прислати братського статута, і р. 1609-го львівська Ставропигія відповіла на це довжелезною епистолією[2]).

Безумовно, цю Констянтинівську друкарню, з доручення князя Острізького, заснував острізький друкар, москвитин Іван Хведорович, певне з допомогою учня свого Гриня Івановича. Друкарня ця, здається, була власністю Хведоровича, і по смерті його за борги перейшла до рук українських друкарів, Сенька Корунки та пасинка його Сачка Сеньковича Сідляра. Але й князь Констянтин мав матеріяльні претензії до Хведоровича, а тому забрав собі цю друкарню.

В лютім 1588 р. до Львова приїжджав відомий виленський друкар Кузьма Мамонич, і названі друкарі — Корунка та Сідляр — продали йому 24 лютого 1588 р. своє право на Констянтинівську друкарню, про що вони й склали ось такого акта (подаю його в перекладі на мову українську):

»Явившись особисто, чесні Сачко Сенькович Сідляр, з Підзамча львівського, і Сенько Корунка, звідтіль, заявили, що вони свою власну українську друкарню (officinam suam propriam ruthenicam artis impressoriae), з усіма її знаряддями та приналежностями, яку вони мали в місті Констянтинові (in civitate Constantinensi) у світлого й високоповажаного пана Констянтина князя Острізького, воєводи Київського і т. д., вони відступили й разом уступили повним і вічним правом поважаному Кузьмі Мамоничу, громадянинові й радникові (consuli) виленському, і актом теперішнім відступають і разом уступають, даючи йому й переносячи на нього повну повновласть цю українську друкарню від вище згаданого світлого й високоповажаного пана Воєводи Київського, або від кожного другого, що її має у своїй власті, зажадати й відібрати та перенять, і повернути на свою користь по вподобі, і що вони вже зовсім нічого для себе у тій друкарні не задержують і не вилучають, але все право з повною його повагою переносять і переливають

---

[1]) С. Пташицкій, Изданія Острожской Библіи, Спб. 1903 р. ст. 17. — Але саме собою напрошується питання: чи не названо тут Острога Констянтиновом?

[2]) Цю епистолію, дуже цікаву, видрукувано в »Арх. Ю.-З. Росс.« ч. I т. XI ст. 305—339. Див. ще Крыловскій, Львовское ставр. Братство, додатки, № 18.

на вище згаданого Кузьму Мамонича і його наслідників по найновішій формі правного уступлення й перенесення права«.[1])

Чи віддав кн. Острізький цю друкарню Кузьмі Мамоничу, нічого не знаємо; не збереглося також і жадних друків, щоб свідчили нам про Констянтинівську друкарню.

4. Почаївська друкарня.

Свято-Успінська Почаївська Лавра — це найдавніщий манастир на Волині, заснований ще десь в середині XIII-го віку. Давній переказ оповідає, що київські печерські манахи, втікаючи від нападу Татар, в густих кремянецьких лісах знайшли собі відповідний притулок на мальовничій горі і заснували тут маленького манастиря. Манастир цей аж до кінця XVI-го віку був дуже вбогим. Основницею манастиря вже в новий час була Анна Тиховна Гойська, вдова по судді Луцькім, що р. 1597-го 14 листопаду перша записала на манастир добрі маєтки[2]). З того часу власне й роспочинається вже новочасне життя Почаївської обителі як киновитського манастиря.

Про початок Почаївської друкарні в нашій літературі панує повний хаос; дослідники звичайно повторюють старе, або додають до нього часом неоправдані перекази. Так, вже Петрушевич звязував початок Почаївської друкарні від друкарні Острізької і додавав, ніби перша почаївська книжка 1618 р. надрукована „быти можетъ типами, закупленными изъ Острога“[3]). Але частіще повторюється думка, ніби Анна Гойська, засновуючи манастиря, разом з тим дала потрібні засоби й на друкар-

---

[1]) Акта цього латинською мовою видрукував F. Bostel в „Pamiętnik Literacki“, Львів, 1902 р., річн. I зшит. 2 ст. 301—302.

[2]) Грамоту Анни Гойської з р. 1597 видрукувано в »Памятникахъ временной комиссіи«, Київ, 1859 р., т. IV ст. 39—55, передруковано в »Галичанинъ« 1863 р. кн. I вип. 3—4 ст. 161—163; у Амвросія, Сказаніе о Почаевской Лаврѣ, 1878 р., ст. 289—296, переклад грамоти на мову російську. Анна Гойска в своїй грамоті про якийсь існуючий манастир нічого не згадує, лише каже: »Маючи от давныхъ часовъ въ маетности моей при селе Почаеве церковь каменную заложеня Успенія Святое Пречистое Богоматере, при которой Церкви пжъ бы уставичная хвала Божія была, умыслила есми Монастырь збудовати и его фундовати«.

[3]) »Галичанинъ«, Львів, 1863 р., кн. I, вип. 3—4, ст. 169. — Але шрифт »Зерцала Богословіи« 1618 р. зовсім відмінний від острізьких, а тому нема підстав говорити, ніби Ставровецький набув собі друкарню з Острога.

ню[1]); думка ця немає ніяких підстав, бо ж в грамоті Анни Гойської з 1597 р. ані одним словом не згадано про друкарню.

Першим, хто роспочав друкарство в Почаєві, був славнозвісний проповідник свого часу, Кирило Транквиліон Ставровецький. Написав він відомий труд свій „Зерцало Богословіи" і дав читати його декому з тодішніх богословів; ті зле відізвалися про цю книжку і не радили друкувати її; здається, ось це й примусило Ставровецького завести собі власну друкарню. І ото ж, пробуваючи ігуменом Унівського манастиря, він тут склав собі невелику власну друкарню і певне тут, в Уневі, роспочав друк своєї книжки: „Зерца́ло Богословіи"; можливо, що в Уневі видрукувано перші 29 листів цеї книжки. Ігуменом Унівського манастиря був Ставровецький до 3 січня 1618 року[2]). По цьому Ставровецький кидає Унів і разом з своєю друкарнею і з початком надрукованої книги переходить до Почаєва. В Почаєві Ставровецький знову росташовує свою друкарню і докінчує тут друкування своєї книжки (84 + 2 листи, а також передмови); накінець, 12 березня 1618 р. в Почаєві й побачила світ ця книжка — „Зерца́ло Богословіи" Кирила Ставровецького, in 4^0, складом в 29 + 84 + 2 листи.

Оце й була найперша книжка, видрукувана в Почаєві; на книжці зазначено, що вона „выдрукована власным коштомъ и накладомъ" Кирила Транквиліона; от же, манастир до цеї книжки стосунків не мав, бо друкарня була власністю Кириловою. Книжка тільки „выдрукована в манастыру Почаєвъском, в маєтности єго милости пана Андрѣа Фурлѣя"[3]); книжку цю присвячено ріжним особам (Лавріну Дривинському, Івану Ярмолинському Констянтиновичу та кн. Олександру Пузині), певне тим, що помагали своїми коштами на її видання.

Так зачалося друкарство в Почаєві, але це не було друкарство Почаївського манастиря, а тільки приватна справа „проповѣдника слова Божіа" Кирила Транквиліона Ставровецького. Того ж 1618-го року Ставровецький переїхав до Рохманова, і туди ж забрав і свою друкарню. Почаївські манахи бачили друкарську працю Кирила Ставровецького, але собі друкарні не

---

[1]) Першим цю думку подав Архим. Амвросій, Сказаніе о Почаевской Лаврѣ в »Вол. Еп. Вѣд.« 1870 р., окремо 1878 р. ст. 33; див. також: »Девятисотлѣтіе православія на Волыни«, Житомир, 1892 р. ч. I ст. 75 і 237.

[2]) К. Харламповичъ, Западнорусск. правосл. школы, Казань, 1898 р. ст. 385. [3]) Цитую по примірнику Львів. Нац. Музею, № 680.

заснували, може з причини тих неспокійних часів, що тоді все були на Волині.

І більше ста років по тому не було в Почаєві друкарні; правда, в нашій літературі часто зазначають ріжні видання з 1618 по 1730 рік, але ні одного з них до нашого часу не збереглося, і, як дуже добре доказав це Ю. Тиховський[1]), таких ніколи й не було.

Постійне друкарство заснувалося в Почаєві лише тоді, коли цей манастир перейшов на унію. Фундатором Почаївської друкарні був перший із уніятів архимандрит її Феодосій Любенецький-Рудницький; року 1730-го став він єпископом Луцьким, і з того часу Почаївський манастир, міцно підтримуваний своїм єпископом, діяльно почав закладати собі друкарню.

Року 1730 почаївські василияне спровадили собі з Київа словолитника (гисера), перше Жида, а потім християнина, і той відлив їм потрібні літери; гравером став у них теж киянин Голота[2]). В новій друкарні найпершими видрукували: проскомидійний листок та пастирський лист єпископа Рудницького[3]). Так роспочалося славне потім почаївське друкарство.

Але нова друкарня помітно підривала матеріяльні інтереси львівського Ставропигіяльного Братства, котре постійно так ретельно боронило своє виключне право на друкарство в цілім краї. І Братство зараз же р. 1730-го роспочало, по своїй звичці, безконечного процеса, домагаючись закриття Почаївської друкарні; процес цей з перервами точився більше сорока років. Львівські купці, агенти Братства, були в Почаєві на річній 15 серпня ярмарці, і бачили там нові почаївські видання. Братство зразу ж виграло процеса, бо 20 жовтня 1730-го року дістало собі нового королівського привилея на виключне право друкування книжок. Але й Почаїв не здавався і вперто провадив далі організування своєї друкарні. Так, року 1731-го зняли на почаївській Троїцькій церкві старого даха, що був свинцевий; церкву покрили міддю, а з свинцю наробили літер[4]).

Повів Почаївський манастир також і свою боротьбу з Братством, що тоді процесувалося з митрополитом Афанасієм Шеп-

---

[1]) »Кіев. Стар.« 1895 р. т. 50 ст. 1—35, 248—281.

[2]) Акти судового допросу 1732 р., див. »Вол. Еп. Вѣд.« 1909 р. ст. 758.

[3]) Там само, ст. 758.

[4]) Амвросій А. Сказаніе о Почаевской Лаврѣ, 1878 р. ст. 74 і 112. Див. ще »Вол. Еп. Вѣд.« 1909 р. ст. 758.

гицьким; саме в той час спеціяльна папська комісія переглядала братські видання, чи нема в них чогось противного католицькій вірі (при цій нагоді, як свідчить Д. Зубрицький, комісія знищила багато книжок)[1]; і от почаївські василияне на початку лютого 1732-го р. подали скаргу до папського нунція в Варшаві, ніби в братських виданнях багато прогріхів проти католицької віри[2].

Але нічого не помогло, і Братство таки виграло справу: 26 вересня 1732 р. Трибунал Апостольської Нунціятури в Варшаві заборонив Почаївському манастиреві мати свою друкарню й друкувати українські книжки: „Inhibitum est — читаємо в декреті Нунціятури — monasterio Poczajoviensi typographiam erigere librosque Ruthenico idiomate imprimere".[3])

Проте Почаївський манастир не склав рук по такій дошкульній невдачі. В той саме час енергійний ігумен Почаївський Гедеон Козубський, за допомогою свого єпископа Луцького та Острізького Феодосія Рудницького, почав уперто клопотатися в Варшаві перед королем, щоби одержати доброго привилея на Почаївську друкарню. Козубський доводив, що він, власне, просить привилея не на відкриття нової друкарні, а лише на відновлення старої, бо ж друкарня в Почаївськім манастирі „in antecessum erecta, sed propter vicissitudines et hostilitates neglecta".[4])

Ці заходи ігумена Козубського мали повний успіх: 18 жовтня 1732-го року король Август II видав привилея на заснування Почаївської друкарні. В цім привилеї король писав:

„Koscioły rellij graeckiej, ale w iednosci z kosciołem rzymskim zostaiące, tak dawne reparuią, iako y nowe erygują, dla ktorych wygody, ad officie dwina (sic) peragenda, dyalektem ruskim są potrzebne xięgi. Ktorych necessitati chcąc subwenire, wielebny teraznieyszy episkop łucki (Рудницький) nie dawną w konwencie Poczajowskim, in antecessum erigowaną, ale propter vicissitudines et hostilitates zaniedbaną, chcąc perfectionowac typographią, y supplikowali nam też rady y panowie, na ten czas przy boku naszym zostaiący, abysmy pomienioną typografią w konwencie Poczajowskim zakonu świętego Bazylego wielkiego przywileiem naszym utwerdzili; iakożmy, łaskawie do tey prozby skłoniwszy

---

[1]) Див. про це вище, ст. 88.

[2]) Збірник Львівської Ставропігії, Львів, 1921 р. т. I ст. 328.

[3]) »Волын. Епарх. Вѣд.«, 1909 р. ст. 727, 731 і 782, на основі актів твердять, що ця постанова Нунціятури відбулася 26 вересня 1732 р. По Д. Зубрицькому, ст. 33, це було ніби »dnia 27 października 1733«. Амвросій, Сказаніе, ст. 68—69, неправдиво відносить це на 1742 рік.

[4]) »Вол. Еп. Вѣд.« 1909 р. ст. 783.

się, stwierdzamy y pozwalamy, aby wszelkie xięgi dialektem ruskim, polskim y łacinskim, byle nic nie mieli przeciwnego fidei catholicae, moribus honestis et iuribus Reipublicae Polonae, w tymże conwencie drukowane byli y na swiat wydane y po wszystkich miastach (nullo dempto), miasteczkach y wsiach Panstwa naszego przedawane były".[1])

Пізніще, 24 липня 1736 р. й король Август III видав Почаївському манастирю нового привилея, в котрім підтвердив попередні права; тут читаємо: officina typographica antiquitus in monasterio Poczajoviensi existebat".[2]) Звичайно, надавати якогось особливого значіння виразам: „in antecessum erigowaną" (перший привилей) або: „officina antiquitus" (другий привилей), не приходиться: ці вирази, як то звичайно тоді було, внесено до королівських привилеїв з прохання Почаївського манастиря[3]), який, звичайно, міг і справді вірити, ніби він вдавнину мав вже свою друкарню, бож про книжку Кирила Ставровецького 1618 р. манастир знав[4]).

Першою поважною книжкою, надрукованою вже у власній Почаївській друкарні, був „Служебник" 1735 р. Як і треба було сподіватися, книжку присвячено фундаторові Почаївської друкарні єп. Рудницькому; на звороті заголовного листа вміщено герба Рудницьких з латинським підписом. А далі йде довга посвята книжки Рудницькому, для нас цікава особливо тим, що вона кидає жмут світла на початок Почаївської друкарні.

Передмова каже, що єпископ Рудницький збудував місто (град), якому „нѣсть мощно сожженну быти, но небреженія ради, Typографіи въ Обители Почаевской, и умаленія книгъ Богоугодныхъ и человѣкомъ душеполезныхъ, аки в пепелѣ забвенія градъ той Божественый (хвалу Господню глаголю) углубленъ бысть". Отже тут натяк, що якесь друкарство ніби було в Почаєві й перед тим, та було занедбане. Але відновив це друкарство Рудницький:

»Святыня же твоя... не терпѣлъ еси зрѣти толь нужднаго Церкви Божественной требованія и хвалы Господней забвенія... Єще бо Архімандрическаго достоинства степень шествующе, уже по истиннѣ бодрственное Архипастирское и прилѣжное ты бысть попеченіе, о разширенiи хвалы Господней, и сему все помышленіе твое углубленное имѣлъ еси,

[1]) Привилея цього надруковано в »Записках«, Львів, 1895 р. т. VII, miscellanea, ст. 2—3. Уривок латинською мовою див. в »Вол. Еп. Вѣд.« 1904 р. ст. 783.

[2]) Амвросій, op. cit. ст. 32. Див. ще »Вол. Еп. Вѣд.« 1909 р. ст. 784.

[3]) »Вол. Еп. Вѣд.« 1909 р. ст. 783.

[4]) Пор. теж саме про Львівську друкарню, ст. 75.

кими судбами дѣло оно Богоугодное Тѵпографіи в Обителы Почаевской имать быти сооруженно... Всѣмъ разширилъ еси путь спасенія, о семъ, яко разгнулъ еси душеполезныа книги въ твоей епархіи Архіерейскою областію твоею. Уже бо скудости рады душеполезныхъ книгъ оскудѣваше въ многихъ святыняхъ хвала Господня. Архипастырская же твоя святыня, за еже бодрственно, къ совершенію тѵпографское дѣло, на зданіе книгъ Богоугодныхъ, приведе... аки Феникса от праху забвеныя извелъ еси, воскресилъ, и высокопарную въ поднебесной содѣлалъ. Насъ же, подначалныхъ ти рабовъ, къ совершенію тѵпографскаго дѣла, на изображеніе душеполезных книгъ, Архіпастирскимъ трудолюбным попеченіемъ, аки магнита силою, похищше, привлекъ еси«.

От же, тут вже виразно зазначено, що Рудницький відновив друкарство. Далі читаємо, що „Служебник" 1735 р. — це перша почаївська книжка: „Сію книгу прилѣжным руковожденіемъ Твоимъ совершихомъ. Кому бо приличнѣє преизящноє сіе тѵпографскоє первенство вручити достоить? Первоцвѣтущій крынъ... Служебныкъ — сіе бо первенство Тѵпографіи нашой". Під цею великою посвятою (на 4 л. in f°) підписався ієромонах Гедеон (Козубський), ігумен Почаївський „с всею о Христѣ братією".

На л. 3-ім уміщено передмову до читача, — його просять: „Книгу Лѵтургіконъ, аки новую, новой тѵпографіи дѣло, сладцѣ пріймн".[1])

„Служебника" почали складати ще р. 1734-го, про що свідчить другий заголовний лист. Книжку цю добре прикрашено, гравюри різав в 1734 р. Іосиф (Гошемський); під багатьма дереворитами читаємо: „1734. Іосиф". На звороті 5 л. уміщено Почаївську Божу Матір, а внизу неї дата: „Р. Б. 1733"; здається, що цього Образка друкували й окремо ще р. 1733-го. Перший вихідний лист роботою своєю цілком відмінний від інших; на офорті підписався: „A. H. Skul"(ptor).[2])

Року 1736 го ігумен Козубський приговорив переплетника для оправи більше як 1000 примірників цього „Служебника".[3])

Уже в цей час Почаївська друкарня була дуже добре технічно уряджена. До нас зберігся інвентар цеї друкарні з 17 вересня 1736 р., і він показує, що в друкарні було два нових, зо всіма потрібними приналежностями, друкарських станки (prasy) і один старий; досить було й шрифту ріжних гатунків; була повна скринька образків на дереві та ініціялів. При друкарні

---

[1]) Виписки подаю з Служебника 1735 р. з примірника Національного Музею у Львові, № 32 та Наукового Товариства, № 18914.

[2]) Це Адам Гошемський. [3]) Амвросій, Op. cit. 74.

була добре уряджена словолитня (gisernia), а в ній багато найріжніщих матриць. Так само переплетня мала все, що потрібне для доброї роботи[1]).

Звичайно, львівське Братство дуже занепокоїлося новою друкарнею, і прикладало всіх сил, щоб таки закрити її. З доручення Братства, 21 березня 1737 р. проти Почаївського манастиря виступив Михайло Нагродський. Він скаржився до Варшавської Нунціятури, що Почаївський манастир, не дивлячись на заборону 1732 р., таки друкує й продає українські книжки. Від Почаївського манастиря виступив Іван Ленчевський; він посилався на те, що манастир веде свою друкарню за привилеями королів Августа II та III. На цей раз львівське Братство програло справу: 13 травня 1737 р. нунцій відмінив свою першу постанову з 1732 р. і визнав за Почаївським манастирем право на друкарню, бо ж це право належить йому „per praedicta bina privilegia serenissimorum regum Augusti II et Augusti III".[2])

Братство не задовольнилось таким рішенням, і перенесло свою справу аж до Риму. Довго лежала тут справа, і тільки 11 березня 1745 р. Конгрегація de propaganda Fide затвердила постанову Варшавської Нунціятури[3]). Почаївська друкарня знову виграла справу.

Не дивлючись на всі ці затяжні судові процеси, Почаївська друкарня праці своєї ніколи не спиняла, і коли нишком, а більше відкрито таки продовжувала свою друкарську роботу. Тимчасом львівська Ставропигія не спиняла судових процесів, і вносила нові скарги на Почаїв до ріжних установ; так вона скаржиться знову р. 1753 і 1754, а 20 червня 1761 р. вносить свою скаргу до королівського суду, домагаючись закриття Почаївської друкарні[4]). Суд знову затягнувся аж на десять років, бо й Почаїв завзято боронився. І тільки 26 червня[5]) 1771 р. вийшло рішення, — Братство виграло справу, перемогло таки Почаївську друкарню. Король наказав: Почаївський манастир не може друкувати тих книжок, що їх друкує львівське Братство; коли б же Почаївська друкарня такі книжки видрукувала, то їх нака-

---

[1]) Інвентаря цього надруковано в »Волын. Епарх. Вѣдомости« 1905 р. № 16 ст. 509—510.

[2]) »Вол. Епарх. Вѣдом.« 1909 р. ст. 784—785.

[3]) »Волын. Епарх. Вѣд.« 1909 р. ст. 785.

[4]) Так само, ст. 807—808. У Зубрицького, ст. 34, дати інші.

[5]) »Волын. Епарх. Вѣд.« 1909 р. ст. 809. У Зубрицького, ст. 34, це 26 листопаду.

зано конфискувати на користь Ставропигії. Крім цього, наказано ті книжки, що вже видрукувано, передати за відповідну плату Ставропигії[1]). Такий королівський вирок, звичайно, цілком убивав діяльність Почаївської друкарні, бо їй, власне, заборонено було друкувати всі найважніщі богослужбові книжки, на яких вона мала найкращий прибуток.

Королівського наказа почали вже виконувати, але наспів перший поділ Польщі: р. 1772-го Львів відійшов до Австрії, а Почаїв лишився за Польщею. Власне, для Почаївської друкарні настав тепер найкращий час: вона розвязалася з ревнивою Ставропигією і з цього часу могла вільно друкувати потрібні книжки. І справді, час з 1772 по 1795 рік, — це час найбільшої праці Почаївської друкарні, коли вона працювала вже без всякої перешкоди. Десь у цей же час Ставропигіяльне Братство цілком добило Унівську друкарню в Галичині, і її, здається, продано до Почаєва, про що свідчить і зовнішня подібність деяких видань унівських та почаївських[2]).

Року 1772-го 3 грудня луцький єпископ Сильвестр Рудницький підписав з Почаївською друкарнею цікаву умову в справі друкування книжок. В цій умові читаємо, що на Тридентському соборі ухвалено, що кожний єпископ має право закладати потрібну йому друкарню, а також Луцька єпархія має привилеї на фундування друкарні й від королів польських, а тому він, єпископ луцький Сильвестр Рудницький —

„tegoż prawa, sobie służącego, użyć i drukarnią w dyecezyi swojej mocą wyrzeczonych alias zanedbaną wskzesić, odnowić i otworzyć umyśliwszy, a nie widzą indziej sposobniejszego miejsca, jak w Monasterze Poczajowskim, gdzie dotąd trwa dobrze rozrządzona drukarnia i wszelkie jej porządki, bez nowego kosztu gotowe, dla wygody dyecezyi takową druk. i używanie prawa swego wskrzesza i odnawia, wkładając obowiązek na superyorów, aby wszelkie księgi tak cerkiewne i do nabożeństwa należące, jako też inne którekolwiek czyli do zbudowania, czyli do nauk służące i potrzebne, ruskim, polskim i lacińskim językiem drukowali, juxta obligentiam przywilejów królewskich. A zaś mocą niniejszej umowy czyli konwencyi JWX. Biskup na siebie i następców swoich bierze i wkłada obowiązek wszelki koszt drukarni Monasterowi wypłacać, w czem osobny kontrakt z specyfikacyą taxy ma bydź ułożony i od obydwóch stron podpisany".[3])

[1]) Zubrzycki D., ст. 34. »Вол. Еп. Вѣд.« 1909 р. ст. 809—810.

[2]) Zubrzycki D. ст. 55; Петрушевичъ А., див. »Галичанинъ« 1863 р. кн. I вип. 3—4 ст. 170; Ю. Тиховскій. »Кіев. Стар.« 1895 р. т. 50 ст. 7 і 16; »Вол. Еп. Вѣд.« 1909 р. ст. 729—731.

[3]) „Star. Pol." II, 2, 904—905; також »Галичанинъ«, Львів, 1863 р., кн. I, вип. 3—4, ст. 171.

В березні 1773 р. король затвердив цю умову. І з того часу роспочалася енергійна праця Почаївської друкарні: за час з 1772 по 1795 р. друкарня ця надрукувала книжок більше, як за ввесь інший час свого столітнього існування. Друкарня містилася тоді в першім поверсі окремого будинку, що був приєднаний з північносхідного боку до великого братського корпусу; тепер тут зимова церква (з 1861 р.)[1]).

Року 1795-го прийшов остаточний поділ Польщі, і Почаїв перейшов до Росії; для Почаївської уніятської друкарні настала сумна пора, бо над нею вісіла примара закриття, а крім цього — книжки її втратили ринок збуту. І ось тому тодішній префект Почаївської друкарні о. Спиридон Коберський вже 15 грудня 1795 р. звернувся до львівського Братства з пропозицією закупити почаївські видання: „Тутешня (Почаївська) друкарня — писав Коберський — не має відбуту на книжки, друковані для духовного вжитку тутешньої, зєднаної з Римом, Руси, бо більша частина сієї Руси відпала від єдности з римською церквою під теперішнім російським пануванням, тому звертається до вас, добродії, з пропозицією, чи не схотіли б ви приняти якоїсь скількости сих книжок на склад своєї друкарні для ужитку тамошніх уніятів, далеко щасливійших під пануванням його цісарсько-апостольської високости".[2]) Братство погодилося купити книжки, і в другім листі, з 20 лютого 1796 року, о. Спиридон дякує Братству, що в такім нещасливім положенні, в якім опинилася Почаївська друкарня, воно погодилося рятувати почаївських василіян[3]).

Для почаївських василіян настала не зовсім добра пора, а тому навіть „Почаївський манастир добровільно зобовязався відступити за умірковану ціну Ставропигії у Львові свою руську друкарню".[4]) Але ці страхи були тільки на початку; скоро о. Коберський добре орієнтувався в положенні і позакладав по Галичині склади своїх видань і не зле продавав книжки, підрізуючи тим матеріяльний стан Братства. Братство, що хотіло закупити ці видання собі, мусіло скаржитися архієпископові львівському на почаївських василіян, що привозять „з чужої держави в нашу провинцію"[5]) ріжні книжки.

---

[1]) Амвросій, Сказаніе, ст. 246.
[2]) »Записки«, Львів, т. 130 ст. 107, стаття М. Возняка.
[3]) Там само, ст. 108.
[4]) Там само, ст. 114.
[5]) Там само, ст. 110.

Справа скінчилася так, як Братство й не сподівалося: австрійський уряд не дозволив йому закупити почаївські видання. Правда, ця заборона особливої сили не мала, бо почаївські видання, що серед уніятів мали заслужену повагу, ще довго перепачковувалися до Галичини і добре росходилися по всіх церквах.

Але й російський уряд не закрив Почаївської друкарні, і вона вільно продовжувала свою працю, як і до того; щоб прислужитися новому урядові, о. Коберський р. 1796-го видрукував навіть таку книжечку: „Проповѣдь при нарочитомъ обхожденіи и именованіи Ея Превысочайшего и Непреодолѣнного Величества Самодержицы и Государини Императрицы всея Россіи Екатерины Вторыя". І друкарня його працювала й далі, але збут її видань все падав та падав, а тому вона друкувала вже небагато.

З іменем Почаївської друкарні звязано декільки т. з. старообрядческих книжок. Так, вже р. 1782-го в Почаєві видрукували „Собраніе краткія науки о артикулахъ вѣры"; ця книжка „друкована с переводу книжицы Катихисиса (Москва, 1649 р.), ни в чемъ не отмѣнно".[1]) Трохи пізніще з Чернигівщини, з Клинцівського посаду, прибув до Почаєва старообрядець Василь Желізняк; він приніс зразки старообрядческих видань і склав з василіянами умову на друкування цих книжок. Василіяне взялися за цю справу і книжки друкували. Але р. 1800-го російський уряд про все це довідався і повстала неприємна справа. Проте справу цю потушили, бо за неї взялися митрополит католицький Сестренцевич та єпископ уніятський Степан Левицький. Справу не тільки потушили (взагалі, вона темна), але й здобули для Почаївської друкарні нового привилея: 4 травня 1800 року цар Павло І дозволив цій друкарні друкувати духовні книжки під доглядом свого єпископа[2]).

Так жила Почаївська друкарня, потроху занепадаючи, аж по 1831 р., коли російський уряд встановив, що почаївські василіяне ніби допомагали польським повстанцям, а тому 9 жовтня манастиря вернули знову православним. А 10 жовтня 1831 р.

---

[1]) Національний Музей у Львові, № 721; in 8°.

[2]) Амвросій, Сказаніе о Почаевской Лаврѣ, 1878 р., ст. 136—137. Частіще в літературі пануе стара думка (за Сопиковим, Опытъ, № 574), ніби старообрядці друкували в Клинцях і тільки виставляли ріжні друкарні, — Почаїв, Вильно, Варшава, Несвиж, Супрасль і т. п.; див. »Галичанинъ« 1863 р. кн. І, вип. 3—4, ст. 171; Максимович, Сочиненія, т. III ст. 676; »Кіев. Стар.« 1895 р. т. 50 ст. 10, 18.

василіяне передали й свою столітню друкарню, а саме: 4 станки, окремо станок для друкування образів; запас словянських та польських буков, мідні дошки для витискання образів, дереворити, мідні форми для виливання буков, мідні штемпелі для відливання медаліонів і т. п.; поверх того, принято паперу 485 стіп і видрукуваних книжок, словянських та польських, ріжного змісту 362 паки[1]). Частину почаївських видань пізніще, р. 1861-го закупив в Почаїві львівський купець Михайло Димет і роспродав їх у Львові (було 44 назві книжок).

По передачі Почаївської друкарні православним вона існувала безперестанно аж до нашого часу, до 1918 року, коли частину її вивезено до Київа, а звідти до Москви. Так припинила (тимчасово) своє існування друкарня, що нараховувала коло двохсот років свого безперервного віку.

Почаївська друкарня в історії друкарства українського займає безумовно почесне місце, — вона видрукувала надзвичайно багато книжок; так, дуже неповний список А. Петрушевича зазначає, що з Почаєва за час 1618—1831 р. (власне, треба б 1730—1831) вийшло 148 книжок церк.-словянською та українською мовою, 32 книжки польською мовою і 7 книжок мовою латинською, разом 187 книжок[2]), — це таке число видань, до якого не дійшла ані одна друкарня в Галичині і на Волині. Безумовно, період уніятський (1730—1831) Почаївської друкарні — це період її найбільшої слави, хоч і служила вона тоді лише частині українського народу.

На основі списка Петрушевича надруковані в Почаєві книжки можна поділити на доби так (книжок без зазначення року не приймаю до обрахунку): Перша доба, 1618—1730 рр., — вийшло ніби 12 книжок (це помилка, — вийшла тільки 1 книга р. 1618-го); друга доба, 1730—1771 рр. (доба организування й боротьби з Ставропигією) — 46 книжок; третя доба, 1772—1795 р. (росцвіт, польська доба) — 87 книжок, і четверта доба, 1796—1831 рр. (московська) — 33 книжки.

Видання почаївські часто мали дуже гарний зовнішній вигляд, — оригинальні черенки, часом роскішні прикраси; взагалі, на окрасу своїх видань в Почаєві звертали пильну увагу[3]). По-

---

[1]) Арх. Амвросій, Сказаніе о Почаевской Лаврѣ, 1878 р., ст. 156—157.

[2]) »Галичанинъ« 1863 р. кн. I вип. 3—4 ст. 172—181.

[3]) В Почаївській друкарні збереглося багато старих гравировальних дощок; р. 1880-го Лавра Почаївська передала Київській Дух. Ака-

чаївські книжки добре росходилися по Галичині (часто — і поза нею), і тут вони користалися заслуженою повагою. А те, що багато з них були до того ще й писані українською мовою, то це надало їм чисто національний характер і збільшило їхню вагу

Теперішній архив Почаївської Лаври для історії друкарні особливого матеріялу не має, — все цінніще взято до Київської Духовної Академії. Чим можна було, я скористав з цього Архиву[1]).

Якихсь поважних дослідів з історії Почаївської друкарні, крім праці Ю. Тиховського, ще не маємо, хоч Почаївська друкарня цілком заслуговує окремої монографії. З головніщої літератури про неї зазначу:

— „Отечественныя Записки“ 1826 р. ч. 28 ст. 312—324: докладний опис першого почаївського видання, „Зерцала Богословії“ 1618 р.

Bandtkie I. S. Historya drukarń w Krol. Polsk., Краків, 1826 р., т. II ст. 54—59.

Zubrzycki D. Historyczne badania, 1836 р. ст. 33—36, 52, 55. Важні відомости про процеси Ставропиг. друкарні з Почаївською на основі архивних актів.

Baliński M. і Lipiński T. Starożytna Polska, т. II, ч. 2 ст. 904—905, стаття: Почаїв; Варшава, 1845 р.

Максимовичъ М. Книжная старина Южно-русская, 1849 р.; Сочиненія, т. III ст. 674—676. Не критично.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej, Краків, 1851 р., т. VIII ст. 429—431 і 411. Не критично.

Перлштейнъ А. Очерки исторіи типографій на Волыни. „Волын. Губ. Вѣдом.“ 1855 р. №№ 4 і 5. Ця ж стаття передрукована в „Ж. М. Н. Пр.“ 1855 р. ч. 87 ст. 22—26. Не науково.

— Каталогъ книгъ, напечатанныхъ въ святой Успенской Лаврѣ Почаевской чина св. Василія Великаго. Для употребленія греческо-унитскихъ церквей и духовенства. 1861 р. 4 ст. Видання львівського купця Михайла Димета. Це спис книжок, які закупив (44 назві) Димет в Почаєві, як остатки колишніх друків.

демії 48 деревяних грав. дощок та 226 металевих; пізніще додала ще 52 дошки. Див. Н. Петровъ, Старинныя южно-русскія гравировальныя доски, »Искусство« 1914 р. кн. 3—4.

[1]) Високопреподобному о. Намісникові св. Успінської Почаївської Лаври Дамаскину складаю за це свою сердечну подяку.

А. С. Петрушевичъ. Историческое извѣстіе о древней Почаевской Обители чину св. Василія Великаго и типографіи ея, съ росписью въ той печатнымъ книгамъ. „Галичанинъ", Львів, 1863 р. кн. І вип. 3 і 4, ст. 158—181; про друкарню 168—172; на ст. 172—180: спис почаївських друків (не повний, по 1829 р.). Дуже корисна праця.

Архимандритъ Амвросій. Сказаніе о Почаевской Успенской Лаврѣ, на основаніи документовъ, хранящихся въ Лаврскомъ архивѣ. „Волын. Епарх. Вѣдом." 1870 р. №№ 13—24; 1871 р. №№ 1—6, і окремо, Почаїв, 1878 р. 1—296 ст. Про друкарню не багато відомостей в ріжних місцях книжки, ст. 32—33, 68—69, 74, 75, 80, 135—137, 156—157, 239, 246, 263, 279—280. Але критичного мало.

Свящ. Ст. Барановскій. Краткія свѣдѣнія, 1877 р., ст. 763—764. Не критично.

Свящ. А. Хойнацкій. Очерки изъ исторіи православной церкви и древняго благочестія на Волыни. Житомир, 1878 р. ст. 183—185. Не критично і з помилками.

Голубевъ С. Петръ Могила, Київ, 1883 р. т. І ст. 231—234, додатки, про К. Ставровецького.

Хойнацкій А. Ѳ. Православіе на западѣ Россіи въ своихъ ближайшихъ представителяхъ или Патерикъ Волыно-Почаевскій, М. 1888 р. ст. 161—163: „Православныя книги, изданныя въ Почаевской типографіи во время преподобнаго Іова", — не критично і повно помилок.

Калужняцкій Є. Къ библіографіи церковно-славянскихъ печатныхъ изданій въ Россіи. Спб. 1886 р. „Сборникъ отдѣленія русск. яз. и слов." т. 42. Про книгу „Богословія нравоучительная", Почаїв, 1751 р.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи; див. „Девятисотлѣтіе православія на Волыни", Житомир, 1892 р. ст. 237—239, а також ст. 72—90, 37—38. Мало критично.

Перегляд цілого питання про Почаївську друкарню, а також огляд всього, що було написане про неї, дає цінна праця Ю. Тиховського: „Мнимая типографія Почаевскаго монастыря" (з к. XVI до першої чверті XVIII в.), „Кіевская Старина", 1895 р., том 50, ст. 1—35 і 248—281. Праця має три розділи: І: „Критическій обзоръ разработки матеріаловъ для исторіи Почаевской монастырской типографіи", ст. 2—35; ІІ: „Библіографическій указатель мнимыхъ изданій Почаевской монастырской типографіи въ XVII—¼XVIII вѣка", ст. 248—262; ІІІ: „Критическій разборъ

и опроверженіе показаній объ изданіяхъ Почаевской монастырской типографіи XVII—¼XVIII в." Загальний правдивий висновок автора: Почаївської манастирської друкарні в 1597—1720 роках не було, вона повстала десь в 1730 роках. На жаль в праці цій, не опертій на манастирських почаївських документах, місцями занадто проглядає непотрібне субєктивне дражливе відношення до справи, що не скрізь дає їй наукової обєктивности. — Рец. Wołyniak в „Kwartalnik Historyczny" 1896 р. ст. 356.

Як доповнення до праці Ю. Тиховського в „Записках Наукового Товариства" у Львові, в т. VII, за 1895 р., Miscellanea, ст. 1—3 появилася коротка замітка А. Щуровського: „До питання про початок Почаївської друкарні". Автор видрукував тут з Луцької гродської записової книги 1732 р. (Київ. Центральний архив № 2282) дотичний невідомого акта — привилей Августа II з 18 жовтня 1732 р. для фундування Почаївської друкарні, чому й схиляється автор до правдивої думки, що початок Почаївської друкарні треба віднести на 1732 р.

Хойнацкій А. Описаніе Почаевской Лавры, 1897 р. ст. 123. Не науково.

„Волын. Епарх. Вѣдом." 1905 р. № 16 ст. 509—510: Інвентар Почаївської друкарні 17. IX. 1736 р.

Миловидовъ А. И. Описаніе славяно-русскихъ старопечатныхъ книгъ Виленской Публичной Библіотеки, Вильна, 1908 р., № 24 ст. 30—31.

— Почаевская типографія и братство Львовское въ XVIII вѣкѣ. „Волын. Епарх. Вѣдом." 1909 р. №№ 35—38. Дуже цінна праця, бо росказує про судові процеси Почаєва з львівським Братством на основі Почаївського друкарського архиву.

Петровъ Н. Старинныя южнорусскія гравировальныя доски типографій Кіево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской. „Искусство", Київ, 1914 р. № 3—4.

В CXXX томі „Записок Наук. Товар. у Львові" за 1920 р., ст. 107—119 М. Возняк умістив цінну статтю: „До історії почаївських видань XVIII віку", — про умову Почаївської друкарні, що не мала кому збувати своїх видань, з друкарнею львівською ставропигіяльною з 1796 року доставити книжки Братству; але влада австрійська умови цеї не затвердила.

Свєнціцкий Ил. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові. „Збірник львівської Ставропигії" 1921 р. т. I ст. 328—329: скарга почаївських василіян на братську львівську дру-

карню р. 1732-го і процес Ставропигії з Почаївською друкарнею (по документах Київ. Дух. Ак. рукоп. №№ 108 і 155).

Ровинскій Д. А. Подробный словарь русскихъ граверовъ XVI—XIX вѣковъ, Спб. 1895 р. згадує таких почаївських граверів: А. Б. кінця XVIII в. ст. 1, Гошемський Адам другої половини XVIII в. ст. 168 в., Гошемський Йосиф того ж часу ст. 169, Масієвський Іван XVIII в. ст. 427, Охрімовський Хведір 1775 р. ст. 507, Стрельбицький Хведір к. XVIII в. ст. 639 і Холота (Голота) Андрій XVIII в. ст. 726.

5. Рохманівська друкарня.

Рохманів — це містечко на Волині Кремянецького повіту, в 2 верстах від стольного колись міста Шумська; належав Рохманів князям Вишневецьким. Господарка Рохманова, княгиня Ірина Вишневецька Могилянка запросила до себе з Почаєва відомого вченого, ієроманаха Кирила Транквиліона Ставровецького. Кирило прибув до Рохманова десь року 1618-го і роставшував тут і привезену з Почаєва свою мандрівну друкарню.

Кирило Ставровецький був славним проповідником свого часу, і давно вже надумався був видати збірника своїх проповідей; пробуваючи в Рохманові, Ставровецький вирішив видрукувати такого збірника, який і вийшов у світ 9 листопаду 1619 р. під назвою: „Євангеліє Учителное, албо казаня на недѣля през рокъ и на празники господскіе и нарочитым святым угодником божіимъ", на 552 л. in f°. В передмові до читача Ставровецький росказує: „Подялем великій коштъ на такъ трудное и преважное дѣло... Сам же азъ множайшіи труды къ трудомъ моимъ приложихъ, и промысломъ Вышнего и друкарню въ убозей кущи странствіа моєго поставихъ, и зачатое дѣло коштомъ и накладомъ моимъ с помощію божією съвершихъ".[1]) Так само в самім заголовку книжки читаємо, що вона „єго всласнымъ старанямъ, коштомъ и накладом з друку на свѣтъ ново выдана". Книжка дійшла до нас з ріжними посвятами, — кн. Ірині Вишневецькій, кн. Юрію Чарторийському і кн. Самуїлу Якимовичу Корецькому, — певне ці особи трохи допомогли Ставровецькому й матеріяльно.

З підкресленою любовю говорить Ставровецький в посвяті про Ірину Вишневецьку, котра „мя пріала въ домъ свой, въ пелкгримствѣ моємъ, съ такимъ дѣломъ преважнымъ, и далась

[1]) По примірнику Національного Музею у Львові № 559 та 560, а також И. Строевъ, Опис. книгъ Толстова № 64.

взяти початокъ и конецъ въ дому своємъ той працѣ моєй; а къ тому былась помощною и ласкавою патронкою мнѣ, многобѣдствуємому".

Ставровецький багато потрудився, складаючи цю свою книжку. „Святыхъ теды книгъ зобрáлемъ сладость духовную — пише автор в посвяті, — яко пчела трудолюбная, съ цвѣтовъ райской красоты, и учинилемъ книгу учителную, Казаня дорочные и на свята урочистыи, и подалемъ вѣрнымъ Божіимъ... Подялем многіи болѣзни и труды, крывавыи поты и великій коштъ на такъ трудное и преважное дѣло". Справді, книжка вийшла дуже цікавою змістом; видання досить роскішне, з киноварю.[1])

Ставровецький твердить, що „человѣцы нѣкоторіи, сановитыи и разумныи, подвигоша мя на сіе дѣло святое и честное", на видання „Євангелія Учителного". Крім цього „наипаче разгорѣся въ мнѣ огнь трудолюбіа, кгдымъ пріалъ благословеніе от святѣйшихъ четырохъ патріархов святыа Въсточныя церкви" р. 1616-го, а перед тим, р. 1614-го, Ставровецький одержав на свій труд благословення й наказ Єремії Тисаровського, єпископа Львівського. І ось тому „азъ, за повелѣніемъ и благословеніемъ старшихъ, умыслихъ книгу сію изобразити дѣломъ друкарскимъ, для размноженя науки збавеннои".

Попередню книжку Ставровецького, — „Зерцало Богословіи" 1618 р. духовенство стріло вороже, а тому воно поставилося зле й до нового труду його. Про це росказує в передмові сам Ставровецький:

»Хулного языка ихъ (противників книжки Ставровецького) слово гнилое, лжѣ и яду зміа пекельного исполненое, промчеся всюду, по всей земли Россійской, смущающи грады и народъ посполитый побуряющи на мя, творящи укоризны, поношеніа, смѣхотвореніа и навѣты оболганіа, приводячи въ огнду книгу сію... І отъ вѣры святой дръзнуша отлучити мя и въ сонмѣ нечестивыхъ причитати«.

Справа з нововиданою книжкою скінчилася таки зле: собор Київський з митрополитом Іовом Борецьким осудив цю книжку Ставровецького; пізніще, р. 1627-го осуджено її й на Москві, і цар Михайло Хведорович та патріярх Филарет нака-

---

[1]) Шрифт »Зерцала Богословіи« 1618 р., Почаїв, і цього »Євангелія Учителного« 1619 р. цілком однаковий; прикраси цих книжок (ініціяли, кінцівки) теж однакові; див. примірники львів. Нац. Музею №№ 680 і 559.

зали „Учительне Євангеліє“ зібрати й спалити...[1]) Правда, „Учительне Євангеліє“ Ставровецького таки мало своїх читачів і користалося певною повагою; р. 1696-го його перевидано в Уневі, а р. 1697-го передрукував його в Могилеві відомий Максим Вощанка.

Свою мандрівну друкарню Ставровецький, здається, забрав з собою до Замостя, де він був проповідником з 1621 по 1625 рік; р. 1626-го Кирило став архимандритом Чернигівським, куди й перевіз свою друкарню.

Про Рохманівську друкарню коротенько пишуть:

Строевъ П., Описаніе старопечатныхъ книгъ Толстова, М. 1829 р., № 64, ст. 142—155: посвяти й передмови до „Учит. Єв.“ 1619 р.

Максимовичъ М., Сочиненія, т. III, ст. 672.

Петрушевичъ А. С., Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 275—276.

Барановскій С., Краткія свѣдѣнія, „Вол. Еп. Вѣд.“ 1877 р., № 18, ст. 782—783.

Каратаевъ И., Описаніе, Спб., 1883 р., № 249; тут і деяка література.

Архангельскій А., Очерки изъ исторіи западнорусской литературы, М. 1888 р., ст. 128—130, 134—136.

Трипольскій Н., Древнія Волынскія типографіи, 1892 р., ст. 237.

Харлампович К., Западно-русскія православныя школы Казань, 1898 р., ст. 384—387.

Масловъ С. И., Къ исторіи западно-русскихъ типографій XVII вѣка. „Труды XIV Археологическаго Съѣзда въ Черниговѣ 1909 г.“ М. 1911 р., т. III, ст. 371—376.

Возняк М., Історія української літератури, Львів, 1921 р., т. II, ст. 179—185.

С. Т., Рухомыя друкарні на Беларусі і Украіне. „Крывіч“, 1924 р., № 1, ст. 94, Ковно. Коротенька замітка про мандрівну друкарню Кирила Ставровецького.

6. Четвертинська друкарня.

Село Четвертня — Луцького повіту на Волині над річкою Стир, — було родинним маєтком князів Четвертинських. Пра-

[1]) Собранія Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ, т. III, № 77, ст. 298—299.

батько родини Четвертинських, князь Олександер Святополкович, одержавши собі в уділ Четвертню, став зватися Четвертинським; ось оцей Олександер Четвертинський р. 1437-го заснував при Четвертні Преображенського манастиря.[1]) Родина Четвертинських постійно визначалася своєю ревною обороною православія і щедрим меценатством на користь рідної культури.

Один з князів Четвертинських, Григорій, прислужився також і справі волинського друкарства. Князь Григорій Четвертинський був горливим оборонцем православної віри, хоч жив в малих достатках; письменник А. Кальнофойський в передмові до своєї „Тератургими" 1638 р. ст. b3 характеризує кн. Григорія як „chrześcianina dobrego, iałmużnika szczodrego, patrona zakonnikow reguły ś. Bazilego, a że prawdę rzeknę, mało nie samego zakonnika".

Загорівські манахи, ієроманах Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродіякон Сильвестр, видрукувавши декільки книжок в Угорцях, перенеслися до Минська,[2]) але не довго прожили вони й тут, і скоро вернулися до свого Загорівського манастиря; пізніще, десь р. 1624-го разом з своєю мандрівною друкарнею прибули вони, певне на заклик кн. Григорія Четвертинського, в Четвертню й оселилися в Преображенськім манастирі. Тут вони почали складати Псавтиря, який і вийшов у світ 27 липня 1625-го року, на 244 л. in 8°. На звороті заголовного листа — герб Четвертинських, а потім — присвята книжки кн. Григорію від друкарів Павла та Сильвестра. По тому ось ця замітка: „Сіє дѣло начася и съвершися благословеніемъ господина отца нашего преподобнѣйшаго киръ Захаріи, з Святой горы, игумена монастыра Рождества пресвятыя Богородица Загоровского, и всей еже о Христѣ братіи, молитвами и помощію тогожде монастыря". Ця замітка стверджує, що наші друкарі справді були загорівськими манахами і до Четвертні прибули певне не з Минську, а з манастиря Загорівського.

Крім цеї книжки, більше нічого о. Павло не друкував в Четвертні,[3]) і скоро подався з своєю мандрівною друкарнею до Луцька.

---

[1]) Свідоцтво Herbarza Niesieckiego, 1839 р., т. III, ст. 264. Див. С. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, додатки, ст. 240.

[2]) Див. про це вище, ст. 147.

[3]) Правда, М. Максимович (Сочиненія, ст. 672) твердить, ніби р. 1625 видруковано в Четвертні ще й Часослова; за Максимовичем те саме твердять і інші дослідники; але це непорозуміння, — Максимович приняв чорненський Часослов 1629-го р. за друк четвертинський.

Про цю друкарню писали:

Строевъ П., Описаніе книгъ гр. Толстова, М. 1829 р., ст. 164—165, № 71.

Максимовичъ М., Сочиненія, т. III, ст. 672.

Wiszniewski M., Historya Literatury polskiej, 1851 р., т. VIII, ст. 434—435.

Барановскій Ст., див. „Волын. Епарх. Вѣд." 1877 р., № 18, ст. 784, — змішує Четвертню з Чорною.

Каратаевъ И., Описаніе, Спб. 1883 р., № 296.

Леонидъ Арх., Библіографическія замѣтки. „Кіев. Стар.", 1889 р., кн. XI, ст. 442—444.

Булгаковъ Ѳ., Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 264.

Трипольскій Н., Древнія Волынскія типографіи, 1892 р., ст. 236.

Голубевъ С., Петръ Могила, К., 1898 р., т. II, додатки, № 58, ст. 232—240.

7. Луцька друкарня.

Церковне братсво заснувалося в Луцьку при Хрестовоздвиженській церкві досить рано, — ще р. 1617-го. На перших порах свого існування Луцьке братство про друкарство не думало, — в акті про його заснування з 1 вересня 1619 року ніякої згадки про друкарню нема.[1])

Друкарню в Луцьку засновано випадково; відомі вже нам друкарі, ієроманах Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродіякон Сильвестр,[2]) по короткім перебуванні в Четвертні, прибули з своєю мандрівною друкарнею й до Луцьку, певне на заклик Хрестовоздвиженського братства. Коли саме прибули вони до Луцьку, — не відомо; певне, десь в часі по липні 1625 р. і до 1628 року.

В Луцьку друкарі наші занялися найперше відновленням та поширенням своєї друкарні, бо за час їхнього мандрування мала їх друкарня повинна була досить пошарпатися. А що це було так, про те свідчить сам друкар Сильвестр в своїй духівниці з 1635 р. „Живучи мне з честнымъ, а в Бозе змерлымъ — пише Сильвестр — господиномъ отцемъ Павлом Лютковичомъ Тели-

---

[1]) Цього акта див. у А. С. Петрушевича, Сводная Галицкорусская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 52—54.

[2]) Див. про них вище, ст. 144—147 і 210.

цею,[1]) игуменом Чорненъским, анътецесором моим, передъ тым в манастиру братства Луцъкого, там з онымъ з ласки Бога всемогучого и счодробливости гойноє людскоє, друкарню спорядилисмо".[2]) Це свідчення манаха Сильвестра не треба розуміти так, нібй друкарі наші заклали собі в Луцьку нову друкарню; ні, мова йде тут лише про відновлення та поширення їхньої старої друкарні, щб зробили вони в Луцьку з „счодробливости гойноє людскоє", — певне за допомогою Хрестовоздвиженського братства.

Але в Луцьку пробули наші друкарі не довго; першою книжкою вони видрукували тут „Лямент" по святобливе зошломъ велебномъ господину отцу Іоаннѣ Василевичу презвитери." Книжечка на 11 листах, in 4°.[3])

Цей „Лямент" написав ієродіякон Давид Андрієвич, інок чину св. Василя Великого в Луцьку; він займає 9 сторінок; далі йде: „Тренъ нищихъ спудеєвъ школы братскоє Луцкоє", на 3 ст., під віршами підпис: „Григорый Соминовичъ, Пенитарха школы братскоє Луцкоє"; далі — „Елекгіа" Іоана Карповича, на 4 ст. На останній 21 ст. уміщено анаграму, де читаємо, хто був померший: „Иоаннъ Василевичъ, священникъ братства Луцкого". На передостанній 20 ст. уміщено „Епітафіон", з якого довідуємося, що священник Іоан Василевич прожив на світі 55 літ, з них 29 в сані ієрея, а 7 останніх літ був любимим пресвитером Луцького братства. Помер Іоан Василевич 8 лютого 1628 р. опівночі. На книжці стоїть дата: 11 лютого 1628 р., — певне, це дата сказаного на похороні слова, або просто дата похорону о. Іоана, бо трудно думати, щоби за 2 дні встигли й вірші скласти і видрукувати книжечку.

В тім же році видрукував о. Павло й другу книжку: „Епикидіонъ албо вѣрше жалобныя на погребеніє Василисы Яцковны", твір Степана Полумерковича; але панегирик цей до нашого часу не зберігся.

Під час перебування о. Павла в Луцьку з ним трапився та-

---

[1]) Цитую по »Памятники, изданные временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ«, Київ, 1848 р., т. I, видання 2, ст. 141, — тут прізвище нашого друкаря подано перекручено: з Павломъ Мотковичомъ Гянцею«, і цей мифичний друкар — Павло Моткович Гянца часто стрічається в ріжних дослідників. В виданні »Памятниковъ« 1898 р., т. I, відд. I, ст. 65, читаємо вже правильно : з Павломъ Лютковичомъ Телицею.

[2]) Памятники, Київ, 1848 р., т. I, ст. 141, відділ I.

[3]) Описую по примірнику Національного Музею у Львові, № 881.

кий сумний випадок, правда, на ті часи досить звичайний: „Велебный отецъ ієромонахъ Павелъ Домжив Людковичъ Телица, законъникъ чернецъ манастыря и церкви брацкое Луцкое“ — читаємо в книзі гродській Луцькій 1628 р. 6 травня, — росповів урядові і „жалосне се скаржилъ“, що коли він проходив коло римського катедрального луцького костелу, то „не ведат с чиего росказанъя, през звонника того костела неякого Собъка єстъ зшарпаный и зневажоный, который, допытуючисе, якое бы был релии, зъшарпал, зсоромотил и клобокъ, который на голове с повинности своєє законничое мелъ, знял“.[1])

Не довго пробули друкарі наші в Луцьку і скоро перебралися в Чорненський манастир; пізніще, р. 1635-го ієродіякон Сильвестр в духівниці своїй відписав свою друкарню Луцькому братству. Але братство скористало з цеї друкарні мало, бо видрукувало лише одну книжку: „Апостолы и Євангелія чрез всѣ неделѣ и празд: и избранным ст: на ввесь годъ“, що вийшла 1640 р., 181 л. in 8°. Книжка ця „первое изобразися в монастыру Луцком Братском“;[2]) зміст її трохи відмінний від видання Угорцівського 1620 р.;[3]) шрифт цього видання дрібніщий від шрифту „Собранія“ 1618 р. і значно більший від „Апостолів“ 1620 р. Цікаво зазначити, що в кінці цеї книжки, на л. 181 об. уміщено знака з хрестом в середині, — такого самого, якого знаходимо ще в угорцівських „Собраніях“ 1618 р.; дрібний шрифт „Апостолів“ 1640 р. трохи нагадує шрифт „Апостолів“ угорцівських 1620 р.[4])

Поза цими виданнями ми не знаємо більше луцьких видань; звичайно, цілком можливо, що не всі луцькі видання збереглися до нашого часу. У всякому разі в Луцьку, столичнім місті єпископів луцьких, довго жив переказ про давнє луцьке друкарство; так, ще р. 1772-го єпископ Луцький Сильвестр Рудницький, від-

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 596—597. В цім акті знаходимо й повне імя нашого друкаря.

[2]) Описую її по примірнику Львівського Національного Музею № 425 (без виходу). Наголос в цій книжці скрізь український.

[3]) А тому не можна казати, ніби книжка 1640 р. »является только перепечаткой угорецкаго изданія 1620 г.«, як це твердить Ю. Яворський, див. його »Пропавшая западно-русская книга«, ст. 23.

[4]) А. С. Петрушевичъ, Сводная Галицко русс. лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 498, пише про цю луцьку друкарню 1640 р.: »была то кажется другая типографія в Луцкѣ«. На таке твердження нема підстав, — це була друкарня не нова, а стара о. Павла Лютковича.

новляючи Почаївську друкарню, писав в умові з почаївським манастирем, що єсть привилеї „Monarchów polskich Biskupom Łuckim ritus graeco uniti, wystawienie drukarni w dyecezyi swojej łaskawie pozwalających", а тому він порішив „tegoż prawa sobie służącego użyć і drukarnią w dyecezyi swojej mocą wyrzeczonych alias zaniedbaną wskrzesić".[1])

Трохи пізніще, р. 1787 засновує в Луцьку свою друкарню домиканський кляштор, що р. 1783 одержав на це й королівського привилея; цим привилеєм домиканам дозволялося випускати книжки ріжними мовами. Ще р. 1804-го 10 травня Волинський губернатор Ів. Ессен писав, що в домиканській луцькій друкарні „печатаніе производится на языкахъ: россійскомъ, латинскомъ, французскомъ и польскомъ." Року 1803-го ця друкарня згоріла. Домиканська луцька друкарня випустила більше 30 книжок, переважно підручників для шкіл.[2])

Про Луцьку друкарню писали:

Bandtkie I. S., Historya drukarń w Król. Polsk., 1826 р., т. I, ст. 435; дуже мало.

Максимовичъ М., Сочиненія, III, 673.

Wiszniewski M., Historya Literatury polskiej, 1851 р., т. VIII, ст. 435; лише згадка.

Флеровъ І., Типографія при Братствѣ Луцкомъ, див. його працю: „О православныхъ церковныхъ братствахъ", Спб., 1857 р., ст. 133.

Петрушевичъ А. С., Историческое извѣстіе о Почаевской обители, див. „Галичанинъ", Львів, 1863 р., кн. I, вип. 2 і 3, ст. 171.

Петрушевичъ А. С., Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 53, 458, 498.

Барановскій С., Краткія историческія свѣдѣнія о бывшихъ на Волыни православныхъ типографіяхъ, див. „Волынск. Епарх. Вѣдом." за 1877 р., № 18, ст. 785. Коротко, з помилками.

Каратаевъ И., Описаніе, 1883 р., №№ 320, 322 і 506; тут і література з Описів; також ст. 554.

Булгаковъ Ѳ., Иллюстрированная исторія книгопечатанія Спб., 1889 р., ст. 264—265.

---

[1]) »Галичанинъ«, Львів, 1863 р., кн. I, вип. 2 і 3, ст. 171. Але можливо, що тут думка лише про друкарню Почаївську; пор. вище, ст. 200.

[2]) В. Д., »Кіев. Старина«, 1900 р., кн. IX, ст. 86—87.

Трипольскій Н., Древнія Волынскія типографіи, 1892 р., ст. 240. Майже дослівно з статті Барановського.

Папковъ А., Братства, 1900 р., ст. 152—153, 191.

Яворскій Ю. А., Пропавшая западно-русская книга „Діалогъ о смерти" 1629 р., Спб., 1912 р., ст. 13—16, 21—23. Відбитка з „Извѣстій" за 1911 р. кн. 4 і 1912 р. кн. 1.

8. Чорненська друкарня.

Покінчивши свої друки в Луцьку, друкарі наші — Павло Люткович та Сильвестр разом з своєю мандрівною друкарнею прибули в с. Чорну, що лежить над річкою Горинню, тепер повіту Рівенського, вдавнину Луцького.[1]) Прибули вони цюди десь в 1628 р., прибули на запрошення господаря Чорної, пана Адама Урсула-Рудецького, і оселилися в тамошнім Чорненськім Спаськім (Преображенськім)[2]) манастирі.[3]) І от цей Чорненський манастир і став останнім пристановищем наших працьовитих мандрівних друкарів, — тут вони вже й дожили віку свого.

Фундатором Чорненського манастирця був Адам Урсул-Рудецький;[4]) це був меценат, яких в той час було багато в нас на Вкраїні. Горливий оборонець батьківської віри, „муж побож-

---

[1]) Де було с. Чорна, дослідники постійно плутають, хоч ще М. Максимович правильно зазначив, що вона на р. Горині, див. Сочиненія, III, 685. Так, С. Барановський в »Вол. Еп. Вѣд.« № 18 за 1877 р., ст. 784 помилково писав, ніби »типографія чернчицкая существовала при Спаскомъ, въ полуверстѣ отъ города Луцка монастырѣ, на Чернчицахъ. Это одно и то же, что типографія четвертинская; отъ черницевъ она называлась чернчицкой, а отъ Четвертни — четвертинской«. Цю помилку повторив і Каратаїв, Описаніе, ст. 403, а за ним Трипольскій, Девятисотълѣтіе, ст. 239 і 58, Папков, Братства, 153 і др. Де було село це — село Чорна чи Чорная, про це точно свідчить нам фундуш п. Адама Рудецького 1631 р., в якім читаємо, що належне йому село Чорная знаходиться »в воеводстве Волынскомъ а повету Луцкомъ, над рекою Горинею«, див. Арх. Ю.-З. Росс., ч. I, т. VI, ст. 638. — А. С. Петрушевич помилково догадується: »Не назывался ли Угорецкій монастырь Чорненскимъ?«, див. »Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ«, Львів, 1874 р., ст. 462.

[2]) Арх. Ю.-З. Росс., ч. I, т. VI, ст. 614, 642.

[3]) М. Максимович каже, ніби ці друкарі »учредили Чорненскій монастырь«, Сочиненія, III, 685; але вираз духівниці Сильвестра 1635 р., що він з Павлом свою друкарню »з Луцка до манастирца тутошнего Чорненъского впровадилисмо« (Памятники, I, 141) свідчить, що Чорненський манастир засновано ще до прибуття цюди наших друкарів.

[4]) Памятники, I, ст. 141.

ный въ статечъности вѣри своєє православнои",[1]) як зве його давній акт, Адам Рудецький заснував в своїм селі Чорній Спаського манастиря і на ігумена його запросив нашого друкаря о. Павла Домжива-Лютковича Телицю; певне, манастир був недавно заснований і ще не впорядкований, і це впорядкування його й лягло на долю друкаря о. Павла.

Року 1631-го 14 квітня Адам Рудецький склав фундуша на забезпечення Чорненського манастиря; він відписав своїому манастиреві ціле село Чорную —

»з коньми, з волами и зо всимъ домовствомъ, также з подданными, лесами, запустами, з борами, з деревомъ бортнымъ и з бчолами, с пасекою, з езерами и волнымъ ловенемъ рыбъ такъ в тыхъ езерехъ, яко и в рици Горини, с полями засеяными и незасеяными, зо всими приходами и приналежностями, до тое маетности здавна приналежачими, ово згола, ничого а ничого такъ собе самому, и потомкомъ моимъ в той маетности Чорной не зоставую, але зо всими ее приналежностями... даю и дарую вечными часы«.[2]) Фундатор записав свою волю, щоби в Чорненськім манастирі »менъшей дванадцати чернъцовъ не маетъ быти, але бы тежъ и наболшей могло быти, — о тое самъ игуменъ з братиею старати маютъ, абы се в болшей личъбе хвала Божая отправовати могла. А игумена братья сами с ктиторомъ манастыра того обирати маютъ; которыи вси тамъ мешъкаючии не инакшей, толко в общимъ житии мешкати маютъ, водлугъ рекгулы светого Васплия«.[3])

Цю свою фундацію п. Адам пізніще затвердив також і в своїм тестаменті.[4])

Можливо, що вибір п. Рудецького впав на о. Павла власне тому, що той був також і друкарем і мав вже добру друкарню. Трохи пошарпану мандруванням друкарню свою о. Павло відновив та побільшив власне в Луцьку, про що о. Сильвестр написав і в своїй духівниці 1635 р.[5]) Отож господаря цеї друкарні, ієроманаха Павла й запросив п. Рудецький на ігумена свого Чорненського манастиря.

О. Павло охоче приняв запрошення, бо перед ним ставала можливість спокійної й продуктивної праці на користь свого народу. Пізніще, р. 1635-го ієродиякон Сильвестр писав про це

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 614.

[2]) Там само, ст. 638, пор. ст. 697. А. Петрушевич, Дополненія къ Сводной Гал.-русск. Лѣтописи съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1891 р., ст. 160, помилково рахує 1631 р., рік надання фундушу, за рік заснування Чорненського манастиря; пор. вище ст. 215.

[3]) Арх. Ю.-З. Росс., ч. I, т. VI, ст. 639.

[4]) Там само, ст. 697.

[5]) Див про це вище на ст. 211—212.

в своїй духівниці так: він разом з о. Павлом свою друкарню „з Луцъка до манастирца тутошнего Чорненъского впровадилисмо, а то взглядом того, же славное памяти зошлый его мл. панъ Адамъ Уръсулъ Рудецъкий, фундатор того манастирца, нас о то просил и коштъ вшелякий и накладъ на тую друкарню давати, яко милосникъ хвалы Божое, приобецал".[1]) Про допомогу п. Рудецького друкарству в Чорненськім манастирі росказує й ігумен Луцького братського манастиря Неофит в своїй скарзі з р. 1635-го:

„Друкарню, власным коштом небожчика отца Павла и отца Силвестра, игумена теперешнего Чорненъского, выставъленую, которую тамъ до Чорное, за ужитем небожчика фунъдатора их з манастыра брацтва Луцкого впровадили и на которую небожчикъ его милостъ панъ Рудецкий з потомками своими мел наклад чинити, абы праца з нее ку хвале Божой росла«.[2])

Отже за допомогою п. Рудецького роспочали наші друкарі свою працю в Чорненськім манастирі; праця ця була на початку душе продуктивною, бо вже р. 1629-го випустив о. Павло дві поважні книжки: Часослов та Діялог.

Першою книжкою „изобразися в Чорной" Часослов 1629 р. 10 серпня, in 8⁰, збереглося 495 листів, кінця нема; книжка відома нам лише по двох примірниках.[3]) На об. заголовного листа уміщено герба князя Четвертинського, а потім посвяту книжки йому ж; шрифт Часослова той самий, що й в Псавтиру Четвертинським 1625 р.[4]) Можливо, що частину Часослова склали ще давніще, може в Четвертні, а в Чорній лише закінчили; можливо також, що герб і посвята були ріжні, по звичаю того часу; але примірників з посвятою п. Адаму Рудецькому до нашого часу не збереглося.

Другою книжкою вийшов „Діалогъ албо розмова человѣка хорого албо умираючого съ духомъ"; це переклад з польського (Rozmowa o śmiercі człowieka z duchem", кс. Ст. Решки). Книжка „выдана въ друкарни Павла ієрмо: на Чорной року 1629", in 4⁰, на 36 л. Це був останній твір друкарської праці о. Павла.[5])

---

[1]) Памятники, I, ст. 141—142.

[2]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 698.

[3]) В Спб. Публичній Библіотеці та в Спб. Академії Наук.

[4]) Див. опис Часослова у Каратаева, № 335, стор. 402—403. Див. ще ст. 210.

[5]) Книжка до нашого часу не збереглася: текст цеї книжки з рукопису XVIII в. видрукував Ю. А. Яворський в своїй праці: »Пропавшая западно-русская книга Діалогъ о смертп«, 1629 р., ст. 28—44.

Добре роспочалося чорненське друкарство, але існувало воно дуже недовго, — по 1629 році о. Павло вже більше нічого не друкував. Думаю, що причиною цього була якась поважна хвороба о. Павла, бо 23 травня 1630 р. він склав дарственного записа на все своє майно, — на книжки та на друкарню. „Маєтность мою всю — писав о. Павло, — такъ книги, яко и друкарню мою, з волностями, народови рускому належачими, брати моєй, иноком въ монастыри светого Спаса на Чорной мешъкаючым, оддаю, дарую вечными часы".[1]) Не забув о. Павло й товаришів своїх по друкарству, а тому додав: „а особливе отцу єродияконови Селивестрови и отцю Іоилю єромонахови, зо всею братьєю о Христи там мешкаючими, а они не повинъни будутъ от того манастыра до инъшихъ переминятися, толко в том манастыре до живота своєго мешкати".[2]) Цей дарственний запис підписали обидва господарі друкарні — „Єромонах Павелъ" та „Єродияконъ Селивестер". Опікуном цього майна свого о. Павло призначив п. Адама Урсула Рудецького, „который як за живота моєго, так и по смерти моєй тоє наданьє моє цело ани нарушене держати будет".[3])

Але помер о. Павел трохи пізніще, десь року 1634;[4]) ще раніще його помер і покровитель його, Адам Рудецький; можливо, що п. Адам помер десь р. 1631-го, по тому, як дав фундуша на Чорненський манастир. П. Адама Рудецького заступив син його Дмитро, котрий відразу дуже неприхильно поставився до Чорненського манастира і не захотів визнавати фундуша свого батька. Ось тому, певне зараз же по смерти п. Адама о. Павло просить митрополита Київського Петра Могилу, щоби той „и єго самого и манастырец єго под послушенством, опекунством и благословениємъ светой Лавъры и моимъ (Могили) уставичъне мел и ховал".[5]) Петро Могила охоче на це погодився.

»Пречестъный въ іеромонасех — читаємо в грамоті Петра Могили з 12 жовтня 1631 року, — господинъ отецъ Павел Домживъ Люткевичъ, игуменъ на Черной манастыра Преображения Господа На-

---

[1]) Арх. Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 614.

[2]) Там само, ст. 614.

[3]) Там само, ст. 614.

[4]) Про час смерти о. Павла можна судити з оцього місця скарги ігумена Неофита 4 вересня 1635 р.: »в року близко прошлом, скоро по смерти отца Павла Людковича, игумена бывшого Чорненъского«, Арх. Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 698.

[5]) Арх. Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 642.

шого Ісуса Христа, будучи постриженцем сеи светои великои Лавры Печерской Кіевъской и хотечи в ней уставичъне хот духомъ притомне знайдоватисе«, просить приняти його з манастирем під митрополиче опікунство. »Теды видечи его уприймост ку мнѣ и светой обители нашеи, — пише митрополит, — и его до братии монх, яко давъне причътенного, сочетаваю и монастирец его беру в завѣдоване, даючи ему през писмо тое мое благословение, жебы там идуменствовал, справовал се порядком иноческим, цале зоставаючи под рядом обители Печерской«.[1])

Але ця опіка митрополича не оборонила о. Павла від тих неприємностей, що їх почав робити Чорненському манастиреві новий господар Чорної, Дмитро Рудецький. Він не визнав фундації свого батька і не хотів відмовитися від доходів з с. Чорної, а тому намагався силою вигнати манахів з Чорненського манастиря; проти такої його поведінки протестував ігумен о. Павло і роспочав навіть з ним судові процеси.[2]) Ось в цих клопотах і помер наш друкар, ігумен Павло, десь р. 1634-го.

По смерти о. Павла ігуменом Чорненського манастиря став довголітній товариш його, друкар ієродиякон Сильвестр. Але приступити до друкарської праці о. Сильвестр вже не зміг, бо зараз же по смерти о. Павла Дмитро Рудецький збільшив свої переслідування Чорненського манастиря, „хотечи убогих законъников таковыми своими опресиями с фундации вытиснути". Так, цей Дмитро Рудецький „въ немалой купе челяди" наїхав на Чорненський манастир і „ревизию якуюс неслушне и неналежне чинилъ, церковъ, друкарню... и комори кгвалтомъ одмыкати примусил", списав всі річі і настановив свою владу, бажаючи „тым самым способом и опрессиями убогихъ законъниковъ з манастыра выстрашити, вытиснути, а на себе оный и тоє селце з атинерциями єго неслушне привласчити".[3]) Управляти манастирем п. Дмитро прислав слугу свого Степанчука, і той кривдив манахів, особливо на підпитку.[4]) В своїм тестаменті 1635 р. ігумен Сильвестр так скаржиться на ріжні кривди від п. Дмитра: „А по смерти оныхъ (п. Адама та о. Павла) не толко же ратунку жадного и накладу от потомка менованого небожчика фундатора не мелисмо, але овшем незносные кривды, прикрости и шкоды

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 642. Див. також С. Голубевъ, Петръ Могила, Київ, 1883 р., т. I, ст. 385.
[2]) Арх. Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 697—698.
[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 698.
[4]) Там само, ст. 698—699.

от єго мл. пана Дмитра Рудецъкого в власности нашой поносимо".[1])

Терплячи такі кривди і не маючи реальної оборони від далекого митрополита Могили, ігумен Сильвестр задумав віддатися під опіку Луцького манастиря, бо Луцьке Хрестовоздвиженське братство справді могло подати реальну допомогу в біді. Про цей перехід Чорненського манастиря під опіку манастиря Луцького свідчать слова самого Сильвестра, бо в тестаменті своїм 1635 р. він каже про манахів Луцького манастиря, що за їх „провизиєю, працею и старанємъ жилемъ и в послушенстве ихъ з братєю моєю зоставалемъ".[2]) І на основі цеї опіки ігумен Луцького братського манастиря о. Неофит 4 вересня 1635 р. вніс свою скаргу до Луцьких гродських книг на п. Дмитра Урсула-Рудецького.[3])

Бачучи ту постійну загрозу, що вісіла над його майном, особливо над друкарнею, ігумен Сильвестр, рятуючи свою друкарню, порішив відписати все своє майно, разом з книжками та друкарнею, Луцькому манастиреві. Почуваючи, що наближається вже смертний кінець (на ігуменстві о. Сильвестра тимчасом заступав о. Гедеон), ігумен Сильвестр, порадившись з братією своєю, 9 серпня 1635 р. склав свою останню таку духівницю:

„Я, іеродияконъ Силвестер, — чптаємо в цім тестаменті, — игуменъ манастира Чорненъского, почуваючис быти близшим смерти, анижли живота и обавляючис, абы мя смертъ неготового не застала, любом теды на теле зхоралый... таковый порядокъ чиню«. Сильвестр просить, щоби його поховали в Чорненськім манастирі. А всі книжки церковні та річі — все те навіки має лишатися прп Чорненськім манастирі. А що ж до друкарні, котру Сильвестр з о. Павлом в манастирі Луцькім »споряділи« і котру звідти перевезли в Чорненський манастир, то »прихиляючис тежъ до воли небожчика отца Павла и права, мне на тую друкарню служачого, по доброй воли моей и розмыслу уважного, не з намовы ани примушеня, до того видячи, ижъ оного нихто рядит и справоват не может, зачим, абы не ваковала, але пожиток церкви божой и ку хвале Єго святой шол, абы она скондъ вышла на том же местцу вечне зостала, нарадившис добре з братею моею, оную друкарню писмъ словенскихъ рускихъ зовсим на все такъ, яко мне служила и належала, цале и зуполне, ничого з нее не выймуючи, на церковъ благочестивую братства Луцъкого Поднесеня святого кржа ставропикгского святейшого патриярхи и велебным в Богу отцом игуменови и всей брати законником того ж манастира братского Луцъкого и наступцом ихъ, за которыхъ провизиею, працею и старанемъ жилемъ и в послушенстве ихъ з братею моею зоставалемъ, даю, дарую и тымъ тестаментомъ веч-

[1]) Памятники, т. I, відділ I, ст. 142.
[2]) Памятники, т. I, ст. 144.
[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 697—700.

ными часы записую и права вшелякие, мне о той друкарни служачие, на оныхъ влеваю, а самсе зрекаю, которые волни сут и будут зараз, за живота моего и по смерти моей, до шафунку своего взявши, оною ку пожиткови церкви Божое и ку хвале Божой рядити, такъ однакъ, абы при менованом манастире брацъства Луцъкого и при законникахъ самыхъ тая друкарня вечне зоставала«.[1])

Передати друкарню Луцькому манастиреві змусили ріжні причини, а головно — загроза п. Дмитра забрати її собі; про передачу друкарні говорила також і вбогість Чорненського манастиря, бо ж на друкарство потрібні не малі кошти; от з цих причин, певне, і сам о. Павло ще за життя змінив свою думку і радив о. Сильвестру передати друкарню Луцькому манастиреві.[2])

Луцький манастир поспішив виконати волю о. Сильвестра як найскоріще, і 3 жотня 1635 р. забрав друкарню до себе. Про це сам п. Дмитро Рудецький скаржився так:

Ігумен братства Луцького »з черницами и иншимъ братствомъ своимъ, то єстъ месчаны Луцкими, ему самому имены и прозвиски ведомыми, ничого не респекътуючи на право посполитое и вины, в немъ описаные, възрушаючи и кгвалтячи покой посполитый суседский, до манастыра (Чорненського) съ купою немалою приехавши, въ неведомости пана протестуючого, речы въ том манастыре будучые, а меновите: книги зо всею друкарнею кгвалътовъне и безправъне, и при нихъ речей не мало побрал, и то все побравъши и до манастыра братства Луцъкого одпровадивъши, и на свой пожыток обернулъ«.[3])

Коли помер игумен Сильвестр, точно не знаємо; можливо проте, що помер він в тім же році, коли й тестамента склав, — в 1635 р.[4]) Все життя своє був він вірним товаришем о. Павла Лютковича по друкарству і багато потрудився для культурного розвою Волині. Ближчих відомостей про о. Сильвестра не знаємо; на основі мови його тестаменту можна судити, що був він родом з західної України, з Галичини або скоріще з Волині; так, в мові його дуже багато полонизмів, напр.: поневаж, вшелякий, скондъ, теды, напродъ, кгды, поволати, рачил, през, спряты (річі), леч, овшем, законник, ижъ, цале, зуполне, криж,

---

[1]) Тестамент о. Сильвестра надруковано в Памятниках, Київ, 1848 р., т. I, відділ I, ст. 139—145.

[2]) Там само, ст. 142.

[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 703—704.

[4]) Ю. Яворський, Пропавшая книга, ст. 22, вважає, що Луцьке братство забрало друкарню з Чорненського манастиря »только по смерти Сильвестра«; це не так, бо ж сам Сильвестр в своїм тестаменті дозволив забрати друкарню навіть »за живота моего«, див. вище, ст. 221.

шафунок, очевисто і т. п.; чимало й виразів західно-українських: напотом, прото (тому), абы, жиючи, спорядилисмо, впорядилисмо, мелисмо, жилемъ, зоставалемъ, сам се зрекаю, упросилем, так духовного яко и сведского, стамтол, взглядом і т. п.

Ціле життя своє поклав о. Павло Люткович на друкарську працю; історія зберегла нам назву девяти книжок, що він надрукував їх, а сім з них дійшли й до нашого часу. Працював о. Павло й як письменник, — він склав такі твори, як „Казанье на чиненю памяти по зешлом єго мл. пану Александрови Ѳеодоровичу Шептицком" 1622 р., багато свого додав до „Събранія въкратце словес" 1618 р. З своєю мандрівною друкарнею довго тинявся о. Павло по ріжних містах (Загорів? Угорці, Минськ, Четвертня, Луцьк, Чорна), аж поки не спочив вже на довший час в Чорненськім манастирі. В історії культурного нашого життя, особливо Волині, друкар Павло Домжив-Люткович Телиця разом з товаришем своїм Сильвестром безумовно займе почесне місце.

Про Чорненську друкарню писали:

Максимовичъ М., Сочиненія, III, ст. 685—686.

Петрушевичъ А. С., Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 462; доповнення до неї, Львів, 1891 р., ст. 160.

Барановскій С. Краткія историческія свѣдѣнія о бывшихъ на Волыни православныхъ типографіяхъ. „Волын. Епарх. Вѣд.", 1877 р., № 18, ст. 784—785.

Каратаевъ И., Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб. 1883 р., №№ 335 і 338.

Голубевъ С., Петръ Могила, 1883 р., т. I, ст. 385: Могила приймає під свою опіку Чорненський манастир.

Трипольскій Н., Древнія Волынскія типографіи, див. „Девятисотълѣтіе", 1892 р. ст. 239 і 58.

Чистовичъ И., Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб. 1884 р., ч. II, ст. 345.

Папковъ А. А., Братства, 1900 р., ст. 153.

Яворскій Ю. А., Пропавшая западно-русская книга „Діалогъ о смерти" 1629 года, Спб. 1912 р., ст. 12, 15—23; цінна відбитка з „Извѣстій" 1911 р. кн. 4 та 1912 р. кн. 1.

Щурат В., Дияльог о смерти з 1629 р. „Неділя" за 1912 р., ч. 43, ст. 5—6, Львів. Др. Щурат вияснив походження „Діалога о смерти" 1629 р., — це дослівний переклад з польського, а польський — переклад з латинської книжки кс. Ст. Решки.

Возняк М., Історія укр. літератури, т. II, ст. 85—86.

Памятники, изданные Временною Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, Київ, 1848 р., т. I, вид. 2, № XV, ст. 139—145: тестамент о. Сильвестра.

Архивъ Юго-Западной Россіи, Київ, 1883 р., ч. I, т. VI, ст. 352, 614—615: дарственний запис о. Павла на друкарню; 642—643: митроп. П. Могила приймає о. Павла під свою опіку; 697—700: скарга на утиски п. Д. Рудецького; 637—640: фундуш п. Адама Рудецького Чорненському манастиреві; 703—704: скарга п. Д. Рудецького на Луцький манастир, що взяв друкарню.

9. Кремянецька друкарня.

Чашник Волинський Лаврін Древинський та хорунжий Данило Малинський в травні 1633 р. виклопотали собі в короля Володислава IV дозвіл заснувати в місті Кремянці на Волині Богоявленського манастиря, а при нім заснувати церковне братство, школу, шпиталя й друкарню; манастир і братство мали бути під владою київського митрополита. Коли манастир і братство були засновані, митрополит Петро Могила видав фундаторам 13 вересня 1637 р. благословенну грамоту, — манастир мав бути ставропигіяльним, а братство й школа мали існувати по уставах великих братств.

Десь у цей час, певне р. 1637-го, при Богоявленськім манастирі засновано й друкарню. Кремянецька друкарня існувала не довго, і за 1638-й рік випустила три книжки. Першою кремянецькою книжкою була, здається, „Грамматіка или Писменница языка словенскаго тщателемъ въкратъцѣ издана въ Кремянци року 1638“, in 8° на 104 л.; вгорі заголовного листа — малюнок Водохрещів; видання вбоге, друк примитивний.[1]) Це був шкільний підручник (ц.-словянською мовою) для Кремянецької братської школи.

Крім Граматики, того ж 1638 року з Кремянецької друкарні вийшли (здається) ще дві книжки: 1) „Синодъ ведле звычаю дорочного въ церкви Луцкой отправованый“; вкупі з „Синодом“ видрукувано: 2) „О мvстиріяхъ или тайнахъ“ Сильвестра Коссова; дві останні книжки до нашого часу не збереглися.

Більше ця Кремянецька друкарня нічого вже не друкувала і дальша доля її нам не відома.

Пізніще, вже з кінця XVIII-го віку в Кремянці працювала

---

[1]) Примірник Національного Музею у Львові, № 428.

польська друкарня; так, ріжні друки цеї друкарні за 1789—1822 рр., переважно шкільні підручники, зберігаються ще в Почаївській бібліотеці.

Про Кремянецьку друкарню згадують:

Bandtkie I. S., Historya drukarń w Krol. Polsk., 1826 р.. т. I, ст. 321—322.

Wiszniewski M., Historya Literatury polskiej, 1851 р., т. VIII, ст. 435.

Петрушевичъ А. С., Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львів, 1874 р., ст. 492.

Максимовичъ М., Сочиненія, III, 673—674. Максимович перший написав про кремянецькі видання „Синодъ" та „О мистеріяхъ", котрі він бачив в бібліотеці К. Свидзинського на Київщині.

Барановскій С., Краткія свѣдѣнія, „Вол. Еп. Вѣд.", 1877 р., № 18, ст. 785—786.

Макарій, Исторія русской церкви, т. XI, ст. 470—471.

Каратаевъ И., Описаніе, №№ 467, 468 і 474; тут і деяка література.

Трипольскій Н., Древнія Волынскія типографіи, 1892 р., ст. 240—241.

Папковъ А., Братства, 1900 р., ст. 192—193.

10. Житомирська друкарня.

Вдавнину Житомир не мав своєї друкарні; перша друкарня повстала тут лише р. 1783-го, її заснував головний житомирський суд. Друкувалися тут лише судові справи, перше польською мовою. Року 1804-го управляв друкарнею секретар суду Рожанський. — Пізніще, р. 1840-го Бердичівську кармелитську друкарню (drukarnia fortecy N. P. Maryi) перенесено також до Житомира. — Див. „Кіев. Стар." 1900 р., кн. IX, ст. 87. — В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи, „Русскій Библіофилъ", 1911 р., № 6, ст. 20. — „Słownik Geograficzny", т. I, ст. 137—138.

11. Жидівське друкарство на Волині.

Найстаршою жидівською друкарнею на Волині була друкарня в Острозі. Видання цеї друкарні широко росходилися не тільки на Волині, але також і по Поділлі та Київщині. Пізніще вона припинила своє існування, але р. 1792-го, з дозволу власника міста Малаховського, місцеві міщане — Шмуль Берко-

вич та Арон Йосіович знову відкрили жидівську друкарню. З дозволу Рижської цензури вони друкували багато своїх релігійних книжок. Ця друкарня проіснувала аж до нових часів, і тільки р. 1832-го її закрито з наказу уряду.

В м. Полоннім з р. 1788 заклав друкарню Шмуль Беркович.

В м. Корці, Новоград-Волинського повіту, з р. 1790-го заклав друкарню Шмуль Беркович.

В м. Слатуті, Заславського повіту, з дозволу дідича кн. Сангушка, з р. 1790 заклав друкарню Мошко Пинхасович.

В місті Дубні жидівську друкарню заклав кн. Любомирський р. 1802-го, а р. 1804-го її вже веде Йона Якубович.

В місті Житомирі з р. 1803-го, з дозволу губерніяльного правління, заклав жидівську друкарню Гершко Шимонович.

Про ці друкарні див. „Кіев. Стар.", 1900 р., кн. IX, ст. 87. — St. Kardaszewicz, Dzieje Ostroga", 1913 р., ст. 118.

12. Волинські друкарі.

Як ми вище вже бачили, на Волині було багато друкарень, але більшість з них закладалася лише для надрукування певної книжки; покінчивши роботу, такі друкарні звичайно переносилися до іншого місця. Лише друкарня Острізька та Почаївська були постійними і до певної міри мали — принаймні намагалися мати — всеукраїнське значіння. Ось тому на Волині лише ці дві друкарні могли виховувати добрих друкарів.

На жаль, волинських друкарів знаємо дуже мало; сталося це тому, що всі акти Острізької друкарні пожер огонь, а з актів Почаївських лишилося небагато — їх теж знищила релігійна колотнеча, — а те, що лишилося, не видане і переховується при Лаврі та при Київській Духовній Академії.

Подаю тут лише коротенького списка волинських друкарів; через ощадність місця не даю ширшого досліду про них. До списку подаю також і осіб, що хоч і не були друкарями-складачами, проте багато прислужилися справі розвою друкованої книжки на Волині.

1. **Борецький Іов** (Іоан), пізніще митрополит Київський, належав до дерманського вченого гуртка і перекладав з грецького. Див. вище ст. 189. — Харлампович К., Школы, ст. 272. Див. ще нижче, розділ XII, § 3: Вчений гурток, 6.

2. **Бориcкович Ісак**, з волинських дворян, ігумен Дерманського манастиря, пізніще єпископ Луцький та Острізький; постриженець Київо-Печерської Лаври, широкоосвічена людина.

Згуртував в Дерманськім манастирі гурток вчених і роспочав тут друкарсгво. Пробув в Дермані десь по кінець 1605 року. Помер в 1641 р. в Київо-Печерській Лаврі. Про нього: „Девятисотълѣтіе православія на Волыни", Житомир, 1892 р., ст. 33—34. — К. Харлампович, Западно-русскія православныя школы, ст. 269, 359. — „Зоря Галицкая", 1860 р., Львів, ст. 233. — П. Н. Батюшковъ, Волынь, 1888 р., ст. 144, 152, 155, 157. — Див. ще вище, ст. 188.

3. **Василь Суражський,** діяльний член Острізького академичного гуртка. Друкарства навчився чи не від Хведоровича, а по відїзді його з Острога управляв Острізькою друкарнею в 1586—1598 рр. Завзятий полемист. На Збірнику 1588 р., що видав в Острозі, підписався: „Многогрѣшный и хуждшій въ христіанехъ убогый Василей"; той сам підпис і на „Правило истинаго живота" 1598 р. Часом звуть його пресвитером, але даних на це нема. Під його доглядом вийшло багато острізьких видань, до яких він писав передмови. Про нього: „Девятисотълѣтіе", ст. 227. — А. К. Сѣлецкій, Острожская типографія, 1885 р., ст. 101—103. — Каратаевъ И., Описаніе, 1883 р., №№ 119 і 158, ст. 240 і 287. — Kardaszewicz St., Dzieje Ostroga, 1913 р., ст. 126—127 (зве Василем Амоським). — Харлампович К., Зап. пр. школы, ст. 215, 232, 270, 271. — Грушевський М., Історія, VI, ст. 489, 493.

4. **Демян Наливайко,** настоятель замкової церкви в Острозі, брат звісного Северина чи Семена. Батьки Демянові жили в Гусятині; гетьман Марцин Калиновський, пан гусятинський, забив старого Наливайка, і десь по 1567 р. осиротілі Наливайки перейшли жити до Острога. Найстарший син Демян учився в Острізькій Академії, пізніще в Вильні. Полюбив друкарство і вчився його від Хведоровича. Пізніще, з р. 1589-го став протопопом і домовим священником князя К. К. Острізького. Десь з р. 1598-го (може по смерті Василя Суражського) став управляти Острізькою друкарнєю. Був людиною високої освіти, умів і любив писати, видрукував де-кільки своїх творів; писав передмови до ріжних видань, перекладав на українську мову. Мав надзвичайно смілий характер, був горливим оборонцем православія, і по 1596 р. вкупі з братом своїм та Лободою робив дошкульні напади на прихильників унії; через це змушений був покинути Остріг і проживав у Вильні. Під кінець життя вернувся знову до Острога і тут помер р. 1627-го. Запеклий противник католицтва, в останній своїй волі завіщав поховати себе серед

поля, „щоб і кости мої не зближалися до костелу латинського", бо боявся, що всі остріжські церкви відберуть Поляки. Друкарства Демян навчився ще від Хведоровича; був управителем Дерманської друкарні, а пізніще — Остріжської. На дерманськім Октоїху 1604 р. підписався: „Даміанъ, недостойный презвитеръ". Про нього див. вище, ст. 188. — Kardaszewicz St., Dzieje Ostroga, 1913 р., ст. 125, 151—154. — Bielowski, див. „Tygodnik illustrowany", 1861 р., №№ 117—118. — Dr. Rolle, Trzy opowiadania historyczne, Львів, 1880 р. — Сѣлецкій А., Острожская типографія, 1885 р., ст. 102—103. — Каратаевъ И., Описаніе, 1883 р., №№ 176 і 190. — К. Харламповичъ, Школы, ст. 259, 271—273. — Русскій Біографическій Словарь, Спб. 1905 р., том Да, ст. 55. — Грушевський М., Історія, VI, ст. 489. — Возняк М., Історія укр. літератури, 1921 р., т. II, ст. 63, 67—68, 86, 217.

5. **Іоїль**, ієроманах Чорненського манастиря на Волині. Друкар о. Павло Люткович в своїм дарственнім запису 23 травня 1630 р. передає свою друкарню „особливе отцу Іоилю єромонахови". Сильвестр був постійним товаришем друкаря о. Павла; треба думати, що так само й о. Іоїль був друкарем чорненським, товаришем о. Павла. — Про нього див. вище, ст. 218. — Арх. Ю.-З. Росс., ч. I, т. VI, ст. 614.

6. **Какойлович Варлаам**, ігумен Почаївський з 1743 по 1752 рік; з 1752 р. став коректором Почаївської друкарні; помер р. 1763-го. — Див. про нього: Амвросій, Сказаніе о Почаевской Успенской Лаврѣ, 1878 р., ст. 75.

7. **Касіянович Тимофей**, друкар складач львівської братської друкарні, „свѣдомъ литеръ грецкихъ, якъ ихъ до форми ставляти". Працював трохи і в Острозі, покликаний цюди кн. Остріжським. Див. про нього вище, ст. 121.

8. **Кипріян**, ієроманах, родом з Острога, інок високої освіти, працював перекладчиком при Остріжській друкарні та школі; вчився в Венеції та Падуї. Див. Харламповичъ К., Западнорусс. прав. школы, 1898 р., ст. 235, 265, 266, 274—275, 370, 383, 423.

9. **Княгиницький Іов**, помагав друкувати в Дермані в 1603—1604 р. Охтоїха, див. вище, ст. 188. Пробув в Дермані десь до початку 1605 р.

10. **Коберський Спиридон**, префект Почаївської друкарні, див. про нього вище, ст. 201—202.

11. **Козубський Гедеон**, ігумен Почаївський з 1730 по 1736 р.

Разом з єпископом Рудницьким може вважатися фундатором Почаївської друкарні; він підписав передмову до першої Почаївської книжки — Служебника 1735 р. Див. про нього вище, ст. 196. Амвросій, Сказаніе, ст. 74—75. — „Волын. Еп. Вѣд." 1909 р., ст. 758.

12. **Павел** ієроманах, або о. Павел Домжив-Люткович Телиця, відомий волинський мандрівний друкар; про нього див. вище, ст. 144—148, 210—223.

13. **Радишевський Онисим** друкарства навчився, здається, в Острізькій друкарні десь на початку XVII-го ст. Родом він був волиняк. На початку 1605 р. бачимо цього друкаря вже в Москві, куди він попав може з самозванцем Дмитром (див. с. 189). Радишевський був добрим друкарем, увійшов в ласку до царя московського і скоро заснував свою друкарню „въ царскомъ дому". На Москві Радишевський видрукував лише дві книжки — Євангеліє 1606 р. на 936 ст. in f° та Устав 1610 р. на 2512 ст. in f°, але обидві праці надзвичайно великої ваги. До того часу Москва ще не мала Євангелія свого друку, і честь надрукування найпершого датованого Євангелія на Москві припала українцеві, — волинякові Радишевському. Так само до того часу друкованого церковного Уставу в Росії ще не було, і честь надрукування й його знову таки випала нашому волинякові. На Євангелії 1606 р. зазначено, що його видруковано „мастерствомъ многогрѣшнаго Анисима Михайлова сина Радишевскаго, Волынца"; на Уставі 1610 р. наш друкар підписався так: „Книжнаго дѣла мастеръ Анисимъ Михайловъ сынъ Радошевскій". До своїх видань Радишевський додав передмови та післямову, складені цілком з передмов Івана Хведоровича. У чистий вівторок 1611 р. Поляки спалили в Москві „Печатный домъ", і тоді „вся штанба того печатнаго дѣла отъ тѣхъ враговъ и супостатъ розорися и огнемъ пожжена бысть и погибе до конца". В цей час припинив свою працю й Радишевський і далі слідів про нього вже не маємо. Про цього друкаря див. окрему розвідку: І. Огієнко, Друкар Волиняк Онисим Радишевський, „Духовна Бесіда", Варшава, 1924 р. — Див. ще: Евгеній, Словарь, ч. I, ст. 269. — Сопиковъ В., Опытъ росс. библ. 1813 р., ч. I, ст. LXIX і №№ 278 та 1569. — П. Строєвъ, Описаніе книгъ Толстова, №№ 48 і 55. — П. Строєвъ, Описаніе книгъ Царскаго, № 50. — Румянцовъ В. С., Сборникъ памятниковъ, 1872 р., ст. 52—53, 55—56; на таблиці XXVI два знимки з Єв. 1606 р. — Булгаковъ, Илл. исторія книгопечатанія, 1889 р., ст. 249—251. — Каратаевъ И., Опи-

саніе, 1883 р., №№ 183 і 201. — П. Казанскій, Исправленіе церковно-богослужебныхъ книгъ при Патріархѣ Филаретѣ, „Чтенія“ М. 1848 р., № 8.

14. **Рожанський**, управитель Житомирської друкарні, див. вище, ст. 224.

15. **Рудницький Феодосій**, перше ігумен Почаївський (1728—1730), а потім єпископ Луцький та Острізький (1730—1748), фундатор Почаївської друкарні, див. вище, ст. 195—198. Див. ще: „Девятисотълѣтіе“, ст. 37—38. — Амвросій, Сказаніе, ст. 72—74.

16. **Сильвестр** ієродіякон, мандрівний друкар, ціловічний товариш друкаря о. Павла Лютковича, товариш о. Іоїля; про нього див. вище ст. 144—148, 210—223.

17. **Смотрицький Герасим Данилович**, шляхтич з Поділля, був міським писарем в Камянці-Подільськім. Пізніще став підскарбієм у князя К. К. Острізького і увійшов до острізького вченого гуртка; звуть його навіть першим ректором Острізької Академії, хоч міцних підстав для цього нема. Добрий письменник і вчений свого часу. Приймав дуже діяльну участь в друкуванні Острізької Библії 1581 р. Див. про нього вище, ст. 165; а татож: Сѣлецкій, ст. 99 і далі. — Харламповичъ К., Школы, ст. 262—264 і др. — В. Перетцъ, Отчетъ объ экскурсіи в Житомиръ, К. 1911 р., ст. 115—116.

18. **Ставровецький-Транквиліон Кирило**, славний вчений та проповідник свого часу, був також друкарем, мав свою мандрівну друкарню. Про нього див. вище, ст. 149, 194 і 207—209.

19. **Хведорович Іван**, перший волинський друкар, спорядив Острізьку друкарню. Про нього див. вище, ст. 35—73, а також ст. 163—193.

20. **Хведорович Іван**,[1]) син первопечатника з Москви. Коли Іван Хведорів десь на початку 1566 р. покинув Москву, він взяв з собою також і старшого сина свого Івана, якому тоді могло бути років 6—10. І от з того часу Хведорович-син ділить разом з батьком своїм всі неприємности важкої емиграції. В цей же час батько навчає сина свого друкарства, а також і переплетства.

Пробуваючи у Львові, десь р. 1573—1574-го, Іван Хведорович віддав сина для спеціяльної науки переплетства до майстра

---

[1]) Цього друкаря треба віднести також до львівських друкарів на ст. 136, № 27.

Мартина,[1]) переплетника, хоч офіційно Мартин належав до цеху золотничого, що в той час було звичайним. Крім цього молодий Хведорович помагав батькові в продажі книжок.

Року 1579-го 2 березня, вже пробуваючи в Острозі, Хведорович „установив своїм правдивим повновласником власного сина свого Івана, даючи йому повну власть" стягнути з Пилипа Остапковича 11 зл. (Пташ. № 10), певне борг за взяті книжки. Отже вже р. 1579-го Хведорович-син мав вік, коли йому можна було юридично давати уповноваження.

В цім же році Хведорович-батько заставив свою друкарню та 140 руських книжок львівському Жидові Ізраїлю Якубовичу; на цім акті з 1584 р. підписаний й син, — honestus Iwan Introligator (див. вище ст. 46—47). Десь в цей же час Хведорович-син оженився з Тетяною Антипорківною, що жила у Львові на Краківськім Передмісті проти церкви св. Георгія (Пташ. № 11, див. вище, ст. 47). Року 1580-го 22 серпня Тетяна продала належну їй частину унаслідженого дому, за що отримала 7 зл. (там само).

Хведорович-син в цей час покінчив вже свою науку у Мартина, але той не хотів відпускати його, про що в давнім акті кінця XVI в. читаємо скаргу: „Iwanka Faedorowicza, ktory się uczył u pana Marczyna złotnika, y tego przyiawszy y wpisawszy do czechu złotniczego, a wyzwolic go nie chcieli" (Арх. Ю.-З. Р. ч. I, т. X, ст. 506). Власне оженіння давало право Хведоровичу стати самостійним майстром, але цех був в польських руках, а Поляки неохоче визволяли з цеху учнів. Справа затяглася, Хведорович-син покинув Львів і перебрався до батька в Острів, де помагав йому в Острізькій друкарні.[2])

Чого навчився Хведорович-син? Безумовно, сам батько навчив сина друкарства, про що в документах маємо глуху згадку, — він зветься Iwan Drukarzowicz, а це значило не тільки сина друкаря, але й молодого друкаря. Фахове ремесло Хведоровича було переплетство, чому й зветься він Iwan Introligator; зви-

---

[1]) Прізвище його документи передають ріжно: Holubuchowicz (Пташ. № 19), Holubohowicz ib., Holubnikowicz. ib. № 29 та Holoboykowicz ib. № 30.

[2]) Зубрицький, Historyczne badania, ст. 11, думає, ніби Острізьку Библію 1581 р. видрукував Хведорович-син, а не батько; звичайно, це непорозуміння, — Зубрицький не зрозумів підпису Хведоровича: напечаташа мною Іоаном, Ѳеодоровы сыномъ, з Москвы.

чайно, це не заважало бути йому також і друкарем, що в ті часи було звичайним. Припускаю, що Мартин міг навчити Хведоровича також і словолитства, що знали в той час і злотники.

В році 1582-м Хведоровичі, батько й син, перебувають ще в Острозі, бо наш Іван Друкаревич пишеться в цей час Iwan Drukarzowicz de Ostrog (Пташ. № 31); він торгував в цей час месинськими шкурками (див. вище ст. 48). Року 1584-го 3 січня Іван Друкаревич заявляє львівському урядові, що він „поважного Гануша, громадянина з міста Острога" уповноважує відібрати 15 кіп литовських грошей у протопопа заблудівського Нестора (Пташ. № 25, див. вище ст. 49—50); Гануш був служебником Хведоровича-батька ще в Дермані (див. ст. 45).

В цім же році наступає примирення з майстром Мартином; можливо, що покійний друкар не заплатив належного майстрові за науку сина, а тому справа звільнення з стану учня Друкаревича так проволікалася. Березня 27-го 1584 р. Друкаревич, що жив тепер на львівськім Підзамчі, явився до львівського уряду і „прилюдно та вільно заявив, що він своїм правдивим та законним повновласником зробив і установив поважаного Мартина Голубуховича з Підзамча львівського" (Пташ. № 19). Але це уповноваження було на шкоду старому кредиторові покійного Хведоровича — Сачку Сідляреві (про нього див. вище, ст. 128—130), а тому він того ж дня побив нашого Друкаревича (див. ст. 50)...

Іван Хведорович, вміраючи, опікуном свого майна та дітей призначив львівського громадянина Георгія Рурмистра, бо його старший син в цей час ще не був визволений з цехового навчання, а тому не вважався юридично повнолітнім. Тепер же, коли Друкаревич помирився з Мартином і був, певне, визволений з навчання, справа мінялася, а тому р. 1584-го 2 квітня Рурмистр зрікся опікунства, бо „старший син того помершого (Хведоровича), Іван Хведорович, став уже повнолітнім і вступає на місце покійного Івана" (Пташ. № 27, див. вище ст. 50). В цей же час Друкаревич клопочеться в справі повернення завдатку на буський папір (Пташ. № 20, див. вище ст. 50).

А в кінці цього 1584 р., 27 листопаду, Друкаревич — тепер вже вільний Iwan Introligator, — остаточно розраховується з переплетником Мартином, — передає тому всю свою книгарню з виленських видань за 380 зл. і 10 гр., а крім цього — уповноважує того ж Мартина пошукувати на свою користь майно покійного свого батька (Пташ. №№ 29 і 30, див. вище ст.

50—51). Довідавшися про це уповноваження, Ізраїль Якубович, що мав в заставі друкарню Хведоровича, поспішив 4 грудня т. р. закріпити її за собою судовим присудом (див. вище ст. 51).

Дальша доля Хведоровича-сина нам не відома. Правда, в кінці післямови до Дерманського Октоїха 1604 р. знаходимо такі ініціяли: І Ф Ѳ; можливо, що це наш Іван Федорович-син, хоч він скоріше підписався б Ѳ, а не Ф (див. вище ст. 188).

Згадки про Хведоровича-сина знаходимо в матеріялах С. Пташицького (див. вище ст. 36) №№ 10, 11, 19, 20, 25—27, 29—31. — Monumenta, № 74: заклад друкарні. — „Архивъ Ю.-З. Россіи“ ч. I, т. X, ст. 506: перебування Івана Хведоровича у Мартина майстра.

XII.

Друкарство в Східній Україні.

Дуже поволі йшло друкарство з Заходу на Схід, захоплюючи помалу по дорозі одну землю за одною; друкарство йшло на Схід ступнево, поширюючись в першу чергу на найближчу землю. Прага, Вильна, Москва, Львів, Остріг, — оце етапи ступневого поширення друкарства на словянський Схід; і коли цю ступневість хотіла була оминути Москва, то, як знаємо, їй це зовсім не вдалося, і перший московський друкар, Іван Хведорович, мусів опустити рідну землю, як „єретик“. Перші початки друкарства скрізь були невдачні та скороминулі; ніде в нас на початку друкарство не вкорінилося так глибоко, щоб стати міцним та постійним. І лише з другої половини XVI-го віку настав для України час уже постійного друкарства, і воно ширилося по Вкраїні лише з Заходу на Схід, маючи своїми базами Львів, Остріг та Київ, головні міста земель Галицької, Волинської та Київської.

На початку XVII-го віку настав вже слушний час для заведення друкарства і на східній частині України. Релігійна боротьба роспочалася на Вкраїні найперше на тих її землях, що безпосередньо межували з землею католицькою, цеб-то з Польщею, — в Галичині та на Волині; ці землі перші приняли на себе наступ воюючого латинства, — і ці ж землі першими схватилися в обороні своїй за найміцніщу зброю ворога — за друкарство. Але вже з кінцем XVI-го віку, а особливо на початку віку XVII-го вир релігійної боротьби захопив і Київ; пригадаймо собі, що це був як раз час, коли кращі галицькі сини були радо

приняті до Київа, і коли тут заняли вони високі духовні посади. Отже Київ мусів пристати до релігійної боротьби, цеб-то до оборони своєї батьківської віри та своєї народности перед навалою латинства, а тим самим мусів роспочати й друкарство. Із трох українських земель — Галичина, Волинь та Київщина, ця остання, як найдальша від Заходу, взялась за друкарство найпізніще.

Друкарство в Київській Землі.

Із всіх східно-українських земель друкарство найперше роспочалося на Київській Землі, власне — в самому місті Київі.

Писаної історії київського друкарства в цілому ми ще не маємо, не маємо також і детально досліджених окремих питань цього важного друкарства. Звичайно, для давньої доби цілим київським друкарством була друкарня Київо-Печерської Лаври, а тому на неї головно й звернулася увага всіх дослідників друкарства.

I. Огляд київських друкарень.

Київо-Печерська друкарня з самого початку свого аж до середини XVIII віку майже не мала собі ніякої конкуренції; коли випадком і повставали якісь нові друкарні, то вони швидко зникали, бо ніхто не міг конкурувати з багатою та могучою Лаврою, цеб-то в Київі було те саме, що ми бачили у Львові, де конкуренція з Братством була нікому не під силу.

В Київі, крім друкарні Печерської, існували за час 1625—1630 років ще дві друкарні, — Тимофея Олександровича Вербицького та Спиридона Соболя.[1]) Пізніще повставали ще інші друкарні, про які буде мова нижче.

1. Київо-Печерська друкарня.

1. Початок Київо-Печерського друкарства. 1616—1624.

Коли роспочалося друкарство в Київі? Це питання, на яке ще й сьогодні нема остаточної одної відповіді.

Київське друкарство вже в першій половині XVII-го віку

---

[1]) Звичайно, всіх київських друкарень ми не знаємо; так, „Описаніе Кіевософійскаго собора« 1825 р. на ст. 31 в додатках згадує, що в першій половині XVII в. під Старокиївською горою знаходилась якась друкарня: »Грунтъ къ Днѣпру за Бернардинами подлѣ грунту Лейзора арендатора Жида; тамъ былъ деревянный Типографскій Дворъ между симъ Жидомъ и садомъ Кучовскаго, гдѣ Вѣдьмы слетались. Съ сего грунту мы сбирали чиншу 30 злотыхъ«.

стало домінуючим на цілій українській землі; роля цього Київського друкарства в історії української культури надзвичайно велика; та це й мусіло бути тільки так: друкарство Галицьке та Волинське увесь час жило серед дуже несприятливих умов і часто мусіло витрачати свою силу на річі, що з друкарством мали не багато спільного; самооборона непотрібно поїдала наші активні сили на цих землях, не даючи їм змоги повно росцвісти та дати плід.

Не те бачимо в Київі: тут на перших порах життя друкарства ніщо не стояло йому на дорозі, а тому й буйно росцвіло воно відразу, і ясно засвітило на цілу Україну. І вже пізніще, коли пішли досліди історії українського друкарства, патріотична київська думка, не маючи в руках певного матеріялу, загубила історичну перспективу в цій справі і заснування київської друкарні віднесла десь на 30-ти роки XVI-го віку, цеб-то на час ще до початку друкарства в Галичині.

Року 1784-го сама Лавра, на запит Київського губернатора Ширкова, писала, що Печерську друкарню засновано за архимандрита Протасія з наказу кн. Костянтина Івановича Острізького, котрий ніби подарував Лаврі літери та друкарські інструменти з Острізької друкарні ще р. 1531-го, а друкування роспочалося в Лаврі ніби р. 1533-го. Сама друкарня на початку своїм була ніби поза Лаврою, проти пустинного Микольського манастиря.[1]) Оцей переказ пізніще повторювався на всі лади.

Але можливо, що Київське друкарство все ж таки роспочалося ще до 1616-го року; про це говорить хоч би такий доказ: Р. 1744-го Лавра потребувала від підвладних їй церков прислати списки стародрукованих книжок; церкви прислали, — і ось в цих списках згадуються — Минея 1608 р., Псавтир 1609 р., — про Минею згадують 4 ріжні церкви, а про Псавтир — дві.[2])

Але чи маємо ми й сьогодні все потрібне для остаточного вирішення питання, коли саме роспочалося друкарство в Київі? Ні, не маємо, тут потрібні ще нам найпильніщі досліди. Без-

---

[1]) П. Троцкій, »Труды Кіев. Дух. Академіі« 1865 р., кн. V, ст. 66—67. — А то початок київського друкарства відносили ще й до давніщого часу. Так, Правительствующий Сенат Російський 28 листопаду 1802 р. писав до Министра Нар. Просвіти, що Київська друкарня існує »по грамотѣ отъ Всероссійскаго князя Андрея Юрьевича Боголюбскаго, данной въ 6667-мъ, по Рождествѣ — 1159-мъ году«... Див. »Кіев. Стар.« 1900 р., кн. IX, ст. 83.

[2]) П. Троцькій, Там само, ст. 72—73.

умовно, частина київських перводруків зникла, — чи то від злої волі людської, чи від вогню, чи просто від часу. Багато стародруків дійшли до нас без початкових та кінцевих листів, — і тому ми не знаємо ані про місце, ані про час їхнього виходу. Чимало полемичних творів друкувалися вдавнину взагалі без зазначення друкарні та часу виходу, щоб сховати сліди від переслідування. Та й взагалі найперші друки перших друкарень нам мало відомі, — здається їх часом друковано без зазначення місця та часу друку; пригадаймо, напр., питання про початок друку в Москві та Львові, — існують досить обгрунтовані думки, ніби друкарство було тут ще до Хведоровича.

Київські першодруки взагалі мають собі нещасливу долю, — вони пережили чимало великих пожарів. В ніч з 21 на 22 квітня 1718-го року згоріла Печерська друкарня разом зо всіма книжками, інструментами, бібліотекою та архивами. Горіла ця друкарня, а з нею книжки та архив, ще два рази, — р. 1772-го та р. 1849.[1]) А 29 лютого 1780-го року згоріла в Київі на Подолі вся бібліотека Київської Академії на ріжних мовах, згоріло понад 8000 книг...[2]) Крім цього, 9 червня 1811 р. також був великий пожар на Подолі, — і тоді знову погоріла Академія, а з нею й її бібліотека.[3]) Того ж 1811 р. згорів київський магистратський архив. Скільки ж за ці пять пожарів пожер огонь київських стародруків? Скільки тоді загинуло матеріялу взагалі для історії київського друкарства?

Ось на основі всього цього можна певно сказати, що ми ще не знаємо ані всіх наших давніх друкарень, ані всіх старих книжок, ані наших найперших друків тої чи іншої друкарні. Час та щасливий випадок можуть принести нам тут ще не одну несподіванку.

Але покіль що, мусимо рахуватися лише з тим певним матеріялом, який маємо на сьогодні. А матеріял цей цілком підтверджує основну нашу думку, — про повільність та ступневість поширення друкарства з Заходу на Схід.

---

[1]) Про пожарі Печерської друкарні див. »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р., кн. VI, ст. 163, 165, 192—194 і 228.

[2]) Про час цього пожару див. С. Т. Голубевъ, Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи Кіев. Дух. Академіи, Київ, 1897 р., ст. 53—66. Титовъ Ѳ. И., »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1907. р., кн. VI, ст. 287—293.

[3]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1912 р., кн. VII, ст. 441.

Фундатором Київо-Печерської друкарні був Єлисей (Михайлович) Плетенецький, галичанин з походження. Народився він десь коло 1554 р. в Плетеничах біля Золочева; походив із знатного роду. Мужня оборона благочестивої віри на Берестейськім соборі р. 1596-го звернула на нього увагу киян, і він в вересні 1599-го р. став архимандритом найславніщого на цілу Україну манастиря Печерського, заступивши на архимандрії Никифора Тура. Плетенецький був енергійним администратором, і за час свого довгого управління Лаврою (1599—1624) привів її до блискучого стану.

Ось цій людині й випала славна доля стати фундатором першої кирилівської друкарні на всю східну Україну. Прямих причин, що примусили Плетенецького взятися за друкарство, не знаємо. Але певне, що ті утиски на православну віру, які по 1596 р. все збільшувалися і помалу досягали й Київської Землі, ці утиски в першу чергу примусили Печерську Лавру стати до оборони своєї віри, а для цього потрібно було закласти добру друкарню. Острізька друкарня, що так сміло боронила православну віру, на цей час зовсім занепала, і не було жадних надій на її відродження. Можливо, що й вселенський царгородський патріярх радив і настоював, щоби Лавра заклала собі друкарню. До того всього була й вільна друкарня, що даремно вакувала, — це друкарня Стрятинська.

По смерти Хведора Балабана (помер чи не 24 травня 1606 р.), що заснував в Стрятині друкарню і випустив, разом з єп. Гедеоном Балабаном, дві книжки, — Служебник 1604 р. та Требник 1606 р., — ця друкарня його лишилася бездіяльною. Правда, по Хведорі Балабані лишилося двоє синів його, — Дмитро та Данило, але сини ці не мали вже батьківського закохання до друкарства; крім цього, здається, були вони ще й малолітніми. І вакувалася Стрятинська друкарня десь років з вісім („пилом припала"), аж поки не купив її р. 1614 чи 1615-го архимандрит Київо-Печерський Єлисей Плетенецький.[1]) От ця галицька Стрятинська друкарня й дала початок славній Київо-Печерській друкарні, а разом з тим і Київському друкарству взагалі.

Купивши Стрятинську друкарню, Плетенецький негайно при-

[1]) Проф. Хв. Титов, Типографія Кіево-Печерской Лавры, т. I, ст. 72—77, намагається довести, ніби Плетенецький міг купити Стрятинську друкарню і р. 1606-го. Навряд чи так, — бо ж у такого діяльного администратора, яким був Плетенецький, куплена друкарня не вакувала б даремно аж до 1616 р.

ступає до організації друкарні в Лаврі. Для цього він будує для неї окреме помешкання, на схід від Успінської церкви,[1]) а також збірає гурток вчених людей, що мали помагати йому в друкарстві; такими були: Захар Копистенський, Памва Беринда, Тарас Земка, Іов Борецький, Степан Беринда, Іосиф Кирилович, Филофей Кизаревич і др. Знайшлися й фахові друкарі: Тимофей Олександрович Вербицький, Андрій Миколаєвич, Тимофей Петрович і інші.

Яка ж книжка була первенцем печерського друку? Щоб знати, з чого роспочинати друкарство, Плетенецький порадився з братією, і „купно съ всѣми иже о Христѣ братіами, съвѣщеваше: юже бы пръвѣйшую жит своих рукоят Богу принести, и православных сердца обвеселити, и божестъвныя храмы огласити".[2]) Порішили видрукувати „Анѳологіон": „сію найпаче книгу изволися истинным церковником и православіа непоколѣбимым исповѣдникомъ впръвых (найперше) Церкви напечатати и православным... якоже даръ многоцѣненъ, хитростію тупарскою преподати".[3]) Анфологіон — це дуже велика книжка, якої тоді ще ані одна друкарня не видрукувала, а тому її скрізь бракувало. Рукопис до друку приготовили: Іов Борецький, ігумен Золотоверхого Михайлівського манастиря, та архидіякон Захар Копистенський, — вони звірили з грецьким оригиналом, а багато й переклали. От цей „Анѳологіон" і був тою першою книжкою, яку почали складати в Печерській друкарні і яку хотіли видати „впръвых", як „пръвѣйшую жит своих рукоят".

Але щось перешкодило цьому намірові і склад „Анѳологіона" спинився на першій третині його;[4]) книжка припізнилася й не вийшла першою в світ, — вона появилася лише 16 січня 1619 р. Це грубезний том, на 16+1048 ст. in f°; книжка має роскішний вигляд, — багато прикрас, ріжні шрифти. Це була перша солідна книжка, з якою входила в люде нова друкарня, а тому друкарі її подали й від себе передмову, де знаходимо цінні вказівки й про те, як повстала Печерська друкарня.

»Яко и не можти рукописными буквами — читаємо тут — мно-

---

[1]) Малюнок цеї друкарні див. в »Тератургимі« Аф. Кальнофойського 1638 р. під № 5.

[2]) Передмова іноків до »Анѳологіона« 1619 р., ст. 5; цитую по примірнику Національного Музею у Львові, № 98.

[3]) Там само, ст. 7.

[4]) На ст. 366-ій цеї книжки знаходимо дату: »Рок. Бож. 1618«; певне, звідсі почали складати по перерві. Інакше думає Хв. Титов, пор. Додатки, ст. 19.

горачителному и люботрудному человѣческому, паче же и в лѣпоту, ленивому уму, нищеты ради, тѣх достизати и навыкати, приложи божестъвное промышленіе, еже вся къ спасенію человѣческому строящее... печатарским дѣлом изъображати и написоватися книгам и подаватися писменем, многим убо вездѣ Тупографіа или Друкарни съставльшим, и книги различных ученій издавшим, и христіанскій род ползевавшим, въ многих различных родѣх, и самѣм тѣм нашем Россійстем«. По цьому загальному вступі друкарі росказують вже, як повстала їхня друкарня. »Тою ж ревностію подвижен в мимошедшіе лѣта, благочестивый и христолюбивый блаженныа памяти благородный мужъ господинъ Ѳеодоръ Юріевич Балáбанъ на Хорóхорине, сію съоружи и въ дѣло произведе, и печатарством молитвословных книг, сирѣч Требников, церковному исплъненію полезнѣ без зазора и потребнѣ съприобщи. Сему же тлѣннаа на вѣчнаа измѣншу и блаженных мѣста достигшу, и ту праздну оставльшу, Преподобнѣйшій въ отцех кѵръ Єлісей Плетенецкій, волею Божіею Архімандрит Монастыря Печерскаго Кіевскаго, къ инѣм еже о Церкви тщаніемъ, общего иноческаго житіа исправленіемъ, яже о утвержденіи единыя святыя съборныа апостолскіа Въсточнаго Православіа Церкве, преданій отеческих и догмат трудом, хотяй приложити и то едино, еже бы вѣчно и непорушно отеческое съблюсти Благочестіе и церковное правило, ценою сребра от дому того стяжа сію; и принесъ въ обитель святую Печерскую, купно съ всѣми, иже о Христѣ братіами, съвѣщеваше«, яку книжку першою друкувати.[1])

Це дуже важне місце в передмові, бо воно стверджує, що справді Єл. Плетенецький купив („ценою сребра“) Стрятинську друкарню і першою книжкою вирішив надрукувати „Анѳологіона“. Підкреслюється тут і час цеї купівлі: „и принесъ (друкарню) въ обитель святую Печерскую, купно съ всѣми, иже о Христѣ братіами, съвѣщеваше, юже бы пръвѣйшую жит своих рукоят Богу принести“, цеб-то, перенісши друкарню до Лаври, зараз же приступили до друкування „Анѳологіона“; це могло бути десь 1615 або 1616-го року. — Тут же манахи просять за свого архимандрита, щоби „Владыка Христос, милостив тому быв, и усугубивъ лѣта сѣдины єго“ (ст. 8).

Але не ця книжка вийшла першою в світ. В той час була велика потреба в Часословах, бо це тоді була шкільна книжка; і ото кияне й упросили Плетенецького, щоби він видав їм Часослова. І ось цей Часослов і став первенцем київського друку; на жаль, до нашого часу не збереглося ані одного примірника цеї книжки з заголовним листом, а тому ми не знаємо точної дати виходу в світ цього Часослова; лише на другій передмові тут зазначено: 20 грудня 1616 р., сама ж книжка вийшла в світ або в кінці 1616 р., або, скоріше, на початку 1617 р. Часослов

[1]) Примірник Націон. Музею у Львові, № 98, ст. 4—5.

має 21+192 л. in 4°.[1]) Шрифт Часослова, заставки, кінцівки та ініціяли однакові з такими, як в стрятинскім Служебнику 1604 р., — доказ, що Стрятинська друкарня перейшла до Київа.

Цікава перша передмова (Єлисея Плетенецького) до цеї книжки. »Душеполезными — читаємо тут — правовѣрных сыновъ сердца веселити и в правовѣрій утверждати и удобряти изволих церковными книгами; вначалѣ же нещцевах предъпослати книгу малу, аки предитечу, да управитъ путь болшим«, цеб-то випускає Часослова перед Анфологіем. Плетенецький виправдується, що випускає в світ Часослова: »и да не речет кто, яко уже не единою, и не от единоя Тѵпографіи произыде книга сіа; въскую се, — добра бо купля присно на торжищи и нужное брашно выну въ макеллѣхъ (ринок), и органъ, им же частѣе употребляемся, всегда художник дѣлает«. Але до цього росказує Плетенецький і дійсну причину видання Часослова, — він це зробив »умолен бывъ правовѣрными, яко да исплънится требованіе, еже въ училищех в православном градѣ Кіевѣ и въ прочіихъ. Сице же и годѣ бѣ, хотящимъ намъ помощію Божіею издаяти свѣту книги, инако не подобаше, точію от молитвы начати«. В кінці передмови Плетенецький звертається до читачів: »Молѣте же Бога, в Тройци единаго, да поспѣшит, еже умыслихом тѵпарскимъ дѣломъ угодити церквамъ православным«.

Вслід за Часословом з Печерської друкарні вийшов невеличкий панегирик на 6 л. in 4°: „Вѣзерункъ цнотъ превелебного в Бозѣ Єлисея Плетенецкого", що появився до Різдвяних свят 1618 р.; склав його Олександер Митура. В панегирику перераховуються заслуги Плетенецького, а серед них — і „фундованє друкарнѣ"; про це тут читаємо:

И тоеи тежъ цноты молчать не годится, —
Хто бы противъ того был, глупым подобится,
Которые бы намнѣй о тое не дбаютъ,
Же мудрые под лаву славу ихъ вкидаютъ.
Ты, якъ велце потенжный в учинку горливом,
Ведеш (яко мовят) рей в дѣлѣ святобливом.
Бось повскресилъ Друкарню, припалую пыломъ,
Балабана,[2]) цнотъ велких речю и тежъ дѣлом.
Онъ,[3]) за благословенством отца намъ святого,[3])
Удалъся до ремесла (могу речи) цного.
Ты[4]) зась, яко милостник Церкви збытъ ревнивый,
Хотѣлъ и допялесь то, яко не лѣнивый, —

---

[1]) Детальний опис цеї книжки дає Хв. Титов, Op. cit., Додатки, ст. 3—13. Звідсі й цитати приводжу далі.

[2]) Хведір Балабан, див. ст. 137—138. Але можливо, що це й Гедеон, бо то ж він переписувався з патріярхом Мелетієм Пигасом, див. ст. 148.

[3]) Цеб-то патріярха Мелетія Пигаса, див. ст. 138.

[4]) Плетенецький.

По зестю его[1]) з свѣта Друкарню вскресити,
И през выдаванье книгъ Церковъ украсити,
Кгдыжъ ся Церковъ Божая през ню помножаетъ,
И в догматех отцевских сличне проквитает.
Нехай же ти стократне Богъ то нагородитъ,
А щастье противное нех нѣ в чомъ не шкодит.[2])

Бувши в Київі, патріярх Єрусалимський Феофан р. 1620-го поблагословив і Печерську друкарню: „Благохвально — писав він в грамоті — въ типографскомъ дѣлѣ разсѣяніє въ будущую пользу всѣхъ христіанъ Слова Божія изданіємъ книгъ. Сія начинанія и дѣянія, яже суть ко спасенію, преподобнаго архимандрита Єлисея Плетенецкаго съ братією, яже о Христѣ, благословихомъ єго и благословляємъ".[3]) Взагалі можна думати, що східні патріярхи не раз настоювали, щоби Лавра заводила собі друкарню.

Так роспочалося Київське друкарство.[4]) Йшло воно прискореним темпом, — Плетенецький видав ще такі книжки: 4) Номоканон, 8 червня 1620 р., 4+140 ст. in 4°; 5) Служебник, 1620 р., 593 ст. in 4°; 6) „Книга о вѣрѣ", 1620—1621 (?) р., 4+317+308 ст. in 4°; 7) „Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска запорозкого", 1622 р., 49 ст. in 4°; 8) Псавтир, 1624 р., 24+456 ст. in 4°. Найкращими книжками за ввесь час праці Плетенецького, і взагалі найкращими виданнями печерськими були: 9) Іоанна Златоустаго Бесѣды на 14 посланій святого апостола Павла, 1623 р., 34 ст.+3202 стовпці in f°; 10) Іоанна Златоустаго Бесѣды на Дѣянія, 1624 р., 24+534 ст. in f°. Ці дві останні книжки мали роскішні прикраси гравера Тимофея Петровича, і на довгий час стали найкращими виданнями того часу.

Підкреслю тут, що в перших київських виданнях бачимо шрифти та прикраси не тільки стрятинські, але й остріжські.[5])

Тільки вісім літ (1616—1624) працював Єлисей Плетенецький як типограф, але зробив він за цей час надзвичайно багато; та-

---

[1]) Балабана.

[2]) Ѳ. Титовъ, Типографія Кіево-Печ. Лавры, Додатки, ст. 15—16.

[3]) П. Троцький, Там само, ст. 77.

[4]) Ѳ. Титовъ, Op. cit., т. I, ст. 78—83, намагається доказати, що друкарство в Київі роспочалося ще р. 1606-го, — тоді на пробу видрукували Акафиста Успінню, про що р. 1781-го свідчить печерський друкар Шпянів.

[5]) Ѳ. Титовъ, Типографія Кіево-Печ. Лавры, ст. 55 і 84; див. ще »Кіев. Стар.« 1894 р., т. 46, ст. 276.

лановитий администратор, він відразу поставив свою друкарню на тверді ноги. Звертає на себе увагу те, що печерські видання були в своїй більшости дуже великими й оригинальними, яких доти ще ані одна друкарня не випускала. Лавра відразу звернула дуже пильну увагу на зовнішні прикраси своїх видань, і в цім відношенні скоро стала вище за всі тодішні друкарні. Звичайно, все це вимагало таких великих коштів, яких на той час ані одна друкарня не могла понести; печерській друкарні щедро помагав і меценат того часу, Констянтин Долмат, що до видань „Бесід" 1624 та 1625 р. „суммою пѣнязей приложился", і взагалі, як каже Земка, „голосу тупографіи далъ".

В манастирськім маєтку Радомишлі, в 91 версті від Київа, Єлисей Плетенецький заснував добру папірню, і вона постачала папір на Печерську друкарню; папір був напочатку темний, але міцний. Радомиська папірня була першою на цілій східній Україні. Пізніще, р. 1625 Захар Копистенський в своїм „Казанье на честномъ погребѣ Єл. Плетенецкого" згадував і про папірню: „До которои (друкарні) и Папѣрню в Рáдомышлю, маєтности церковной, коштомъ немалым, на подивенє в том краю, якъ речъ небывалую, выставилъ и поднесъ".[1]) Папірня довго працювала в Радомишлі, — десь аж до другої чверті XVIII-го в. і коло неї повстало осібне передмістя, що й тепер ще зветься Папірнею.

Плетенецький помер в 7 г. вечора 29 жовтня 1624 р.,[2]) маючи понад 70 літ віку. Тільки вісім літ був коло друкарства Плетенецький, але за цей короткий час він не тільки встиг організувати друкарню, але зміг надати їй сили та оригинальности. Ця діяльність Плетенецького нагадувала таку ж діяльність кн. К. Острізького.

»Пречестный и блаженный отецъ нашъ — каже в передмові до »Бесід на ап. Павла« 1623 р. Захар Копистенський, кур Єлиссей Архімандритъ въ истинну нарецися достоинъ Благочестіа ревнитель, мужъ благихъ желаній, пресвѣтлаго онаго и православнаго Василіа Константіновича кнж. Острозскаго подражая, — в старости уже глубокой, благообразнѣ сѣдинами цвѣтущъ«, дав обітницю »еже книгами церкви исполняти«.[3])

Доба Плетенецького — це осібна ціла доба печерського друкарства, якого виразною рисою все був національний, украї-

[1]) Титовъ, II, ст. 119.
[2]) Τερατούργημα 1638 р., ст. 45—46, № XXVI, тут і епитафія йому.
[3]) Примірник Націон. Музею № 590, л. 4

їнський характер, що відбивалося й на мові видань, і на їх прикрасах. Найближчий співробітник Плетенецького, Захар Копистенський, в своїм надгробнім слові — „Казаньє“ 1625 р. згадує й друкарські заслуги Плетенецького, що „в старости и Тvпографію выставилъ, з которои книги божественныи, церковныи и училищныи, за исправленіемъ людей учоныхъ, от него жъ на тоє мѣсце зведеныхъ, порядне и оквите выходятъ и выплываютъ“.[1]) Ще й р. 1627-го згадує Копистенський в передмові до „Тріоді“ 1627 р. про Плетенецького, що той „тvпографію Лаврѣ Печерской съоружи“.[2])

2. Доба росцвіту Київо-Печерського друкарства. 1624—1648.

Єлисей Плетенецький міг спокійно вмірати, — ще за життя свого він обрав собі достойного заступника, — Захара Копистенського, який і став на архимандрію 20 листопаду 1624-го р. З походження Копистенський також був галичанином, — племенником перемиського єпископа Михайла. До Київа прибув Копистенський десь р. 1615-го, певне разом з Стрятинською друкарнею, а р. 1616 го він вписався вже до Київського Братства. Була це людина енергійна та великої освіти, — „мужъ ревности презѣлныа в Благочестіи, словесен же и премудр в Богословіи и исповѣданіи православныя вѣры“, як охарактеризували його друкарі в „Анѳологіоні“ 1619 р. На літературному полі Копистенський особливо вславився своєю цінною „Палинодією“.

В Печерській Лаврі прожив Копистенський 12 літ, і всі їх віддав головним чином друкарні. Увесь час був він головним помічником в друкарстві Єлисея Плетенецького. Для першого Київського видання, Часослова 1617 р., Копистенський, тоді ще архидіякон, дає надзвичайно цінну передмову; до „Бесід“ 1623 р. разом з Бериндою складає доброго покажчика, і т. п. — ні одне видання печерське не виходить без близької участи Копистенського. І Плетенецький не помилився, коли вказав як раз на Копистенського, як на свого заступника, бо постійно бачив його завзяту ревність до найбільшої справи своєї — до друкарства. В „Тріоді“ 1627 р. (передмова, ст. 3) Захар Копистенський тепло згадує про свого попередника: Плетенецький „тvпографію Лаврѣ Печерской съоружи, и мене благоразсужденіемъ своимъ о Бозѣ въ служеніе се (друкарство) потщися привести“.

---

[1]) Примірник Націон. Музею № 413, ст. 26.
[2]) Там само, № 56, ст. 3: звідсі цитую й далі.

Заслуга Плетенецького в друкарстві не тільки та, що він достойно підтримав справу попередника свого, але й в тім, що він повів її далі. При нім працюють ті ж самі люде, та ж сама славна печерська Академія друкарська. Вінцем цеї праці була „Тріодь Пісна“ 1627 р., на 4+802 ст. in f°; книжку цю видано надзвичайно роскішно, з силою заставок, ініціялів, кінцівок; особливо роскішні миніятюри, — їх тут коло сотні. Книжка ця потрібувала великих коштів; „многою цѣною — каже П. Беринда в післямові — книгу сію изобразихом (зане далече городом великим торговымъ от насъ отстоящим, зѣло драго всякаа матеріа снабдѣвашеся и художник обрѣташеся)“.[1]) Підкреслює це й сам Копистенський в передмові: „Пріймѣте убо любезно — просить він — сію святую книгу, многимъ трудомъ и художнѣ изданную“.[2])

Як і попередник його, Копистенський беріг вже встановлену в Печерській друкарні традицію, — служити своїому народові, бути національним в своїх виданнях; ось тому так часто в тодішніх друках подається на берегах книжки переклад трудних церковно-словянських слів на українську мову, що любив робити й сам Копистенський; з того ж напряму появилися в р. 1626—1627 й окремі листки для потреб широких українських верстов.

Хорим вже був Копистенський, коли 17 лютого написав передмову до найкращої праці свого життя — „Тріоді Пісної“ 1627 р., а тому просив читачів помолитися „о мнѣ, нинѣ болнѣмъ“ і просити Бога, „да дарует ми милость Свою и здравіе“. Але через місяць помер він, помер в великодню середу, 21 березня 1627 року.

Копистенського на архимандрії заступив незабутній Петро Могила (в кінці 1627 р.). На початку не мав він часу віддатися друкарству, бо був занятий загальноцерковними справами. Муж високої освіти, Могила скоро орієнтувався в друкарстві. Всю силу свого великого впливу Могила віддав на оборону православної церкви, і хутко зрозумів, яку ціну для цього має як раз друкарство. Ось тому в скорім часі Петро Могила всі сили свої віддав Печерській друкарні. А коли р. 1632-го добився він від польського уряду багатьох полекшень для православної церкви, то серед них було й право вільно засновувати друкарні при церквах та манастирях.[3])

[1]) Титовъ Ѳ., II. ст. 178.
[2]) Примірник Націон. Музею № 56 ст. 4.
[3]) Описаніе Кіево-Соф. Собора, К. 1825 р. ст. 169.

В першу чергу Могила заснував постійну вищу школу в Київі — Братську Колегію (перше при самій Лаврі), і всі професори цеї Колегії стали також до праці в Печерській друкарні; цим значно побільшилась та друкарська Академія, що працювала за часів Плетенецького та Копистенського. Блищими співробітниками Могили по друкарству були: Афанасій Кальнофойський, Сильвестер Косів, Іларіон Денисович, перший „доктор богословія" Ісаія Козловський і др., не рахуючи старих працьовників з попередньої доби. Ось вся ця друкарська Академія мала досить сил, щоби в першу чергу готувати солідні книжки, а книжки богослужбові добре виправляти по грецьких оригиналах. Все це наклало виразну ознаку на всі могилянські видання, — ознаку солідности та науковости.

На Великдень 1630 р. Печерська друкарня привітала свого нового архимандрита пишним панегириком — „Імнологіа". Панегирик цей особливо цікавий нам тим, що на нім підписалися 12 видатніших печерських друкарів того часу, підписалися з фаховим званням своїм, а тому ми можемо до певної міри сказати й про склад друкарні на 1630 рік. На чолі всеї друкарні („всего тvпу правитель") стояв Тарас Земка; техничний провід давав („тvпікароводець") Памва Беринда, котрому помагали: іеродіякон Ісаія („тvпоназиратель") та інок Артемій Половкович („тvпоблюститель"); коректором („столпоправитель") був Димитрій Захарієвич; Степан Беринда підписався просто „тvпографъ"; єсть два гравери („изобразитель") — Парфен Молковицький та Михайло Фойнацький, вони, певне, й готували малюнки для гравюр; два батирщики — Павло Макарієвич та Федот Кипрієвич; з складачів („наборщик") підписався тільки один — Нафан Зінькович. Мала в цей час Лавра й свою словолитню, від якої підписався „писмолеател" Леонтій Ієрусалимович.[1])

Але в цім же році впало велике нещастя на Печерську друкарню, — з 1 серпня 1630 р. в Київі та його околицях лютує аж до квітня 1631 р. якась моровиця, що вчепилася й до нашої друкарні. В передмові до „Тріоді Цвітної" 1631 р. про це росказує Тарас Земка:

»Мы многим трудомъ, болшимъ же иждивеніемъ сію (»Тріодь«) єдва съвръшихомъ. Не токмо бо вещество (матеріа) неудобъ снабдѣвашеся. но и художникъ єдва обрѣстися възможе, всѣмъ наченшим сію книгу смртоносным оружіемъ (єже въ мимошедшее лѣто 1630, на-

[1]) Цю »Імнологію« див. у Ѳ. Титова, II, 234—239; передрукував її також проф. К. Студинський в XII т. »Записок« ст. 11—18.

ченіе от пръваго дня мѣсяца Августа, даже до Априлля, в сем уже лѣтѣ. въ Обители же святой зде и въ градѣ Кіевѣ, и въ окрестныхъ градѣхъ зѣло сверѣпствоваше посѣченнымъ бывшимъ«.[1]) А в післямові до цеї ж книжки читаємо, що »сію Цвѣтоносную преполовившіих дѣлателій част отидоша въ вѣчная селенія, благоутробнаго гнѣва Господня бичем смертоносным поражени«.[2])

А наступного року, 1632-го, померли й два стовпи Печерської друкарні, що працювали в ній від її заложення — 13 липня помер Памва Беринда, а через два місяці, 13 вересня упокоївся й Тарас Земка. Звичайно, все це помітно відбилося на Печерській друкарні, і вона в роках 1630—1633 працює вже значно менше, як до того.

Року 1633-го Петро Могила став митрополитом київським, Галицьким „и всея Рóссіи"; але ставши митрополитом, Могила лишився також і архимандритом Печерським, а тому зберіг свій безпосередній догляд над друкарнею. Печерські друкарі поспішили привітати свого митрополита новим панегириком — „Єvфоніа веселобрмячаа" 5 липня 1633 р. В цім панегирику, між іншим, друкарі росказують:

И мы, што друкарскои пилнуемъ роботы,
Знаемъ, што намъ панскіи твои справят цноты.

Куншты нашѣ вакуютъ, и мы ваковали;
Не без шкоды своєи аж поты чекали.

Кгды тя, пана своего, щасливе витаемъ,
Внется далей ваковать юж не сподѣваемъ.

Нехай из тvпографскихъ куншговъ тую славу
Относитъ имя твое презъ нашу забаву.

Много плынет пожитковъ з друкарскои штуки,
З неи свою относять славу всѣ науки.

Ты лепѣй, нашъ Велможный, о томъ, Пане, знаешъ,
Орлоокимъ розумомъ все ты проникаешъ.

Твое о томъ старане, в томъ твоя забава, —
Якъ бы мѣла оздобу Россійская слава.

Важишъ коштъ на Друкарню, жебы впродъ Сіону
Оздоба могла быти, потомъ Гелікону.[3])

Друкарі не помилилися: Петро Могила всі сили свої віддавав на добре урядження своєї друкарні. Вміло й твердо боронячи свою церкву від нападів римо-католиків та протестантів,

[1]) Примірник Націон. Музею у Львові № 140 л. 15.
[2]) Примірник Націон. Музею, № 140, ст. передостання.
[3]) »Євфонію« передрукував Титов, II, 306—310.

Могила мав собі для цього найкращого помічника в Печерській друкарні. А друкарня все збільшувала свою працю, все випускала книжки одна одної корисніші. Сам Могила близько працює коло друкарні, — править тексти по грецьких оригиналах, пише передмови, дає всьому провід і т. п.

Багато книжок випустила в світ Печерська друкарня за могилянську добу; друкарнею правив, здається, Софроній Почаський, що змінив на цім становищі Т. Земку. Серед могилянських видань особливо ось ці 4 мають велику вагу: 1) Служебник 1629 р., 28+144+300+4 ст. in f°; роскішне видання, багато прикрас. 2) Тріодь Цвітна, 1 червня 1631 р., 22+828+2 ст. in f°; надзвичайно роскішне видання, сила прикрас, чудові гравюри. 3) Євангеліє Учительне, 25 серпня 1637 р., 6+1031 ст. in f°; так само роскішне видання, з багатьма дуже гарними гравюрами. 4) Але вінцем праці як самого Могили, так і Печерської друкарні був, безумовно, Требник, 16 грудня 1646 р., величезний том в трох частинах, понад 1670 ст. in f°, роскішно виданий, з 20 цікавими гравюрами і силою прикрас. В Требнику скрізь додержано свої українські звичаї і дано багато таких молитов та „чинів", яких пізніще вже ніколи не друковано.

Петро Могила, як митрополит Київський та Галицький, хотів також мати певний догляд за всіма друкарнями своєї митрополії; особливо намагався він прибрати до рук своїх друкарні львівські, хоч це йому й не вдавалося. Львівські друкарні часто робили дошкульну конкуренцію друкарні Печерській, бо часом просто передруковували київські видання. Сердився на це впливовий владика, і часом навіть проклинав непокірного друкаря, як то трапилося з М. Сльозкою (див. вище ст. 102—104); про таке ж сам митрополит в передмові до Служебника 1639 р. пише, що

»ся знашли нынѣшних дней тыи люде ве Львовѣ, которые важатся с типографій своихъ, ерорами наполнивши книги наши церковныи, без вѣдомости, позволеня и благословенія насъ, Пастыровъ, овечкомъ нашимъ духовнымъ до уживаня подавати«.[1])

В своїх виданнях Петро Могила так само дотримувався національного напряму, як і його попередники. Але Могила вже обома руками бере, що краще, з Заходу, перероблюючи його на своє українське. Західний вплив за час Могили дуже вже помітний на лаврських виданнях. Так само Могила перший заклав при Печерській друкарні латино-польський відділ, про що згадують і друкарі в „Євфонії" 1633 р.:

[1]) Титовъ Ѳ., II, ст. 216.

Єстъ добрый и полскои Друкарнѣ початокъ,
Жебы книгъ было розныхъ в Парнассѣ достатокъ,
През што свою оздобу Россійская маетъ
Країна, за што тебе вечне выхваляетъ.

Шрифт польський напочатку був готицький, а десь з 1641 р. появляється й звичайний латинський. Первенцем польського друку в Лаврі була, здається, „Mnemozyne" 1633 р. — панегирик новому митрополитові від студентів братської Колегії. Польське друкарство, що було тоді необхідне для оборони православної церкви, процвітало в Печерській друкарні лише за життя Могили, і спинилося зараз же по смерті його; здається, що й сам шрифт пізніще зник. На якийсь час польське друкарство відновилося потім вже з р. 1670-го, але не на довго.

Помер Могила 31 грудня 1646 р. Девятнадцять років пробув він коло Печерської друкарні, віддаючи їй свою невтомну енергію, велику освіту та багаті кошти. Могилянська доба — це найкраща доба в житті Печерської друкарні, доба її повного росцвіту та многоплідної праці.

В історії української культури початкове печерське друкарство займає найпочесніще місце. Хоч і пізно повстала Печерська друкарня, але повстала вона вже на доброму грунті серед рідних сприятливих обставин. Не доводилося друкарні цій боротися за саме своє існування, бо козаки збройною рукою берегли батьківську віру та народність. Величезні маєтки печерські знайшли собі тепер найкраще приміщення, — і лаврська друкарня швидко збільшувалася та технично кращала. І вже за перші 15 років свого існування (1616—1630) Лавра випустила в світ понад 30 дуже важливих творів, що відразу звернули на неї очі не тільки цілої української землі, але також і всього словянського православного світу. Серед цих творів були твори монументальні як церковного, так і взагалі наукового характеру; добрі передмови до цих видань часто були окремими науковими творами з помітним літературним смаком. Навіть своїм розміром всі ці видання — „се було більше, ніж скільки дали всі иньші друкарні України за весь час від свого заложення і до того часу, 1631 року", каже проф. М. Грушівський.[1])

3. Вчений гурток перших київських друкарів.

Фундатор київського друкарства, архимандрит Єлисей Плетенецький, добре розуміючи величезну культурну силу друкова-

[1]) Історія України-Руси, 1909 р. т. VII ст. 407—408.

ної книжки, зібрав коло себе цілий гурт тогочасних вчених, що добре розуміли й друкарську справу. Тогочасний погляд на „друкаря“ в Київі був таким самим, як і в Європі, — друкар не рахувався звичайним собі майстром, чому друкарі в Європі не мали й свого друкарського цеху, — вони складали ніби вчену колегію і часто підлягали суду тільки ректора університету, будучи вільними від звичайного суду.[1]) Друкар вдавнину часто був друкарем в широкім значінні цього слова: сам він писав книжку, сам її правив, а часом сам складав і друкував.

Ось такими друкарями були й київські друкарі. Майже всі вони з вищою освітою, виходять переважно з київської або львівської братських шкіл; всі вони глибоко начитані, з добрим знанням грецької, пізніше латинської й інших мов. Були це переважно манахи, часом на високім становищі; лишивши печерську друкарню, вони часто росходилися на ігуменства, архимандритства або на архієрейські катедри.

Вже за Плетенецького коло Печерської друкарні склався значний гурт вчених людей, що творили своєрідну „друкарську академію“. Ці люде невпинно працювали коло книжки і довели друкарську справу до такого рівеня, який постійно буде найцінніщою окрасою старої української культури. Рівняючи київські видання з тогочасними європейськими, переконуємось, що справді печерське друкарство не стояло нижче від західного, а часом і перевищувало його своїм високохудожнім виконанням.

На чолі цеї „друкарської печерської академії“ все стояв печерський архимандрит, душа та голова київського друкарства. Окремі архимандритства — Плетенецького, Копистенського чи Могили, це окремі доби київського друкарства, доби, що доповнювали та продовжували одна одну.

Про друкарську працю архимандритів Плетенецького, Копистенського та Могили росказано вже вище; подаю тут лише літературу про них. Після того роскажу коротко про працю визначніших київських вчених друкарів доби її росцвіту.

1. **Єлисей Плетенецький.** З невеликої літератури про цього славного мужа (монографії нема!) зазначу: Копистенський Захар, Казанье на честномъ погребѣ отца Єліссеа Плетенецкого, Київ, 1625 р. Передрукував Титов, додатки, ст. 110—125. —

[1]) A. Benis, Ochrona praw autorskich w dawnej Polsce, див. „Pamiętnik słuchaczy uniwersytetu Jagiellońskiego, Краків, 1887 р. ст. 425—426.

Копистенський Захар, Омилія альбо казанье на роковую память отца Єліссеа Плетенецкого, Київ, 1625 р.; передруковано в „Арх. Ю.-З. Россіи" ч. I т. VIII, а також у Титова, додатки ст. 147—171. — Кальнофойський Аф. *Τερατούργημα* 1638 р., Епитафія № XXVI на ст. 45—46. — Голубевъ С. Т. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила, Київ, 1883 р. т. I ст. 265—282. — Голубевъ С. Т. Исторія Кіев. Дух. Академіи, К. 1886, ст. 100—105. — Грушевський М. Історія України-Руси, 1909, т. VII ст. 404—408. — Перетцъ В. Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ превел. о. Єлисея Плетенецкого" р. 1618. Див. „Записки", Київ, т. VI, 1909 р. ст. 54—68 (переклад І в. Огієнка). Тут і джерела до пізнання життя Єл. Плетенецького. „Візерунка" передрукував також Титов, додатки, ст. 14—16. — Голубевъ С. Панегирикъ Кіево-Печерск. архимандриту Єлисею Плетенецкому 1618 года. „Труды Кіев. Дух. Академіи" 1610 р. кн. VI, ст. 296—350. Це, власне, рецензія на таку ж працю В. Перетця, але дано багато цікавих заміток про Плетенецького та друкарство; до праці додано знимки заголовного та другого листів „Візерунка". Рец. М. Возняка в „Записках", Львів, т. 97. — Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, т. I, 1918 р., розділ III та IV, ст. 63—146.

2. **Захар Копистенський.** „Бесѣды І. Златоустаго на 14 посланій апостола Павла", Київ, 1623, — єсть посвята Хведору Копистенському з відомостями про Копистенських, див. Титов, Додатки, 81—85. — Кальнофойський Аф. *Τερατούργημα* 1638 р. № XXV, 44—45, Епитафія. — Евгеній Митр. Словарь историческій о писателяхъ дух. чина, 1827 р. т. II, 187—189. — Филаретъ Арх. Обзоръ русской духовной литературы, Харків, 1859 р. № 162, ст. 250. — Русская Историческая Библіотека, Спб. 1878, т. IV, примітки, № 12, ст. 12—14. — Завитневичъ В. З. „Палинодія" Захаріи Копыстенскаго, Варшава, 1883 р. Рец. Н. Петрова в „Ж. М. Н. Пр." ч. 234. — Голубевъ С. Т. Петръ Могила, Київ, 1883 р. т. I, 283—288. — Голубевъ С. Т. Исторія Кіевской Духовной Академіи, К. 1886 р. (з „Унив. Изв." 1885—1886 р.), ст. 108—117. — Е. К. Захарій Копистенскій, див. „Энциклоп. Словарь" Брокгауза т. XII, 336; 1894 р. — Корсуновскій Г. Кіевопечерскій архимандритъ Захарія Копыстенскій; рец. в „Трудахъ Кіев. Дух. Акад." за 1894. — Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р. розділ V, ст. 147—168: Печерська друкарня й друкарство в ній за архимандрита Захара Копистенського, 1625—1627.

3. **Петро Могила.** Про нього зазначу лише: С. Голубевъ, Петръ Могила и его сподвижники, Київ, т. I, 1883 р.; т. II, 1898 р. Про друкарську працю Могили див. Ѳ. Титовъ, Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р., т. I, ст. 169—312.

4. **Памва Беринда.** Славний культурний діяч, друкар Памва[1]) Беринда більше тридцяти років життя свого віддав на службу українському друкарству. На жаль, про цього достойного мужа не багато знаємо певного. Походив він, мабуть, з Молдавії, десь з теї місцевости, що лежала ближче до українських земель, — можливо десь з Буковини.[2]) В той час знання української мови було звичайним в Молдавії, бо цею мовою велося там державне урядування. У всякому разі, Беринда добре знав українську мову в її західному діялекті.

Освіту Беринда здобув собі певне в львівській братській школі, тут же він навчився добре й грецької мови. По закінченні школи Беринда оженився і мав сина Лукаша. Вже тоді Беринда звертав на себе увагу своєю талановитістю, і тому скоро опинився він в Стрятині, в домі відомого нам (див. вище ст. 138) Хведора Балабана, куди ввів його, певне, єпископ Гедеон, котрий Беринду „в великой ховал ласцѣ". Пізніще Беринда тепло згадував про своє щасливе перебування в домі пана Хведора, додаючи, що найкращу працю свою — „Лексиконъ славенороссскій" — він роспочав в його домі: „В зацном дому — каже він — при боку святопреставлшихся родителей милых вш. мл. пана Ѳеодора Юрієвича Бала́бана и єи мл. панеи Матроны Міхаиловны Сербиновны, хоружанки волынскои, як у власных родичов живучи и добродѣйствъ гойне заживаючи, початок того Лексіка учинилем".[3]) Навіть саму думку про Словника Беринда приписує тому ж Хведору Балабану: він „понуди и мене, аще и проста,

---

[1]) Сам Беринда постійно підписувався так: **Памво̀** (або **Памво̂**) **Берѝнда**, цеб-то Памво́, а не Па́мва, як принято тепер.

[2]) Яцимирскій, Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи XV—XVII в. 1906 р. на ст. XXIII категорично твердить, що Беринда був »родомъ несомнѣнно румынъ«. — В Межигірськім Помяннику 1625 р. записано »Род іеромонаха Памвія Беринды«, а саме: »Помяни, Господи, душя рабъ своих: Іоанна, Анну, Григорія, Петра, Ѳеодосію, Єлену, Василія, Андрея, Марію, Дарію«; див. Н. П. Петровъ, Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ, М. 1904 р., вип. III, № 375.

[3]) Лексикон 1627 р., посвята, л. 2 об.; примірник Націон. Музею № 525.

но туюжде ревность имуща; реченіа и имена славенская избирати, аки не у сущу тогда Лексікону".[1])

Беринда вперше познайомився з друкарством певне при львівській братській друкарні, ще при початку її праці; а коли в Стрятині стали закладати друкарню, то Беринда допомагав Балабанам в цій справі; він же й працював в цій друкарні за час 1603—1606 р., коли тут друкувалися Служебник та Требник. Але господар друкарні, Хведір Балабан, помер р. 1607-го, помер, не відплативши Беринді за працю; задовольнив вже брат Хведора, Олександер Балабан, староста рогатинський та трембовельський, котрий Беринду „гойне по оного зестю за послуги уконтентовал".[2])

Таким чином Беринда змушений був покинути Стрятин і шукати собі якогось притулку. Але що робив далі Беринда, нічого не знаємо; певне тільки, що по цьому приймає він манашество і ймя Памво, здається, від єп. Єремії Тисаровського, і живе в львівськім св. Онуфріївськім манастирі. В цім же манастирі, як ми знаємо, перебувала тоді (1608—1615 р.) львівська братська друкарня (див. вище ст. 84—85), і Беринда працював у ній. Управителем друкарні був ієроманах Пафнутій Кульчич (див. вище ст. 126), і з ним і зійшовся близько Беринда. Пафнутій, що змінив о. Мину в братській друкарні, через цього останнього був звязаний з друкарським гуртком ще Івана Хведоровича; таким чином і Беринда виховувався на кращих друкарських традиціях Хведорівського гуртка.

На початку р. 1616-го о. Пафнутій виїхав в якихсь справах до Люблину, передавши друкарню й всі свої річі Беринді. Але з Бериндою несподівано трапилась в цей час якась хороба, і Пафнутій написав 6 березня 1616 року до львівського Братства листа, що дає нам деякі вказівки про життя Беринди:

»Овде[3]) писаніе мѣлем — пише о. Пафнутій — от отца Памвы, яко тєж и през Герасима, диякона своего, который там ве Лвове самовидцемъ был всѣх пригод отца Памвиных в хоробе его, и волю єго всю овде[3]) мнѣ обявил; що я зрозумѣвъши так през писане, яко и устное поведанє, и вѣдомост певную мѣвшы о таковом его припадку, яко о общом, болезную, яко теж и о всѣх трафунках ся фрасую, пле з ним нам общих. Хотя ж он мене понѣконтъ в писаню своем тѣшит, поведаючи, иж все в цѣлости мое ест, но я не преставаю на том, и овшем, — то єдно слышавши, же он ся юж отдемает (sic, отдаляет?) и до Скиту ся

[1]) Там само, післямова, ст. 476.
[2]) Там само, передмова, л. 2 б.
[3]) Польське owdzie, тут.

маєть, чого я вправде сму в том ни трохи не поблажаю, хотя он волю во всемъ свою маєть, бо розумѣю, же ему болшей з шкодою и не похвалою будет; мнѣ в том вправдѣ гамовати или помогати, през отдалене мѣсца, не можно ест, бут то я поручаю и его сумленю. А в. м., яко достовѣрнымъ дозорцом и ктитором будучи всѣх моих речей, которые ся на общую ползу в. м. поручили до вѣрныхъ рукъ, и тепер пилне и покорне, яко своих добродѣев и панов, прошу, если бы ся умыслъ отца Памвин отмѣнити не мѣл, и погамовати от в. м. прозбою, чего не вонтплю, абы так небачным наконец быти хотѣлъ, рачте в. м. речы тые всѣ, которые, слышу, он засвидителствовал вашей милости, захованы были до приезду моего«.[1])

Отже, як бачимо, наслідком якихсь пригод Памва Беринда вирішив був покинути Львів і перейти до Скиту, до новозасно-ваного тоді манастиря.[2]) Але наміру свого Беринда не виконав, — цілий 1616 рік живе він у Львові і Братство доручає йому продаж своїх видань,[3]) а під кінець цього року стає він, здається, й на чолі братської друкарні, а крім того й учителює. Тут він видрукував в кінці 1616 р. „Вѣршѣ на Рожество“ на честь львів-ському єпископові Єремії Тисаровському; під „Віршами“ такий підпис: „Недостойный Іеромонах Памвѡ Берінда Тупограф“.

В цей час роспочалося друкарство в Київі; як ми бачили вже (ст. 237), хотіли перше друкувати „Анѳологіона“, певне, й при-ступили були до складання його, але працю припинили, бо треба було книжку добре виправити та звірити з грецьким оригиналом, цеб-то треба було мати доброго справщика - коректора. Ось тоді Єлисей Плетенéцький і почав запрошувати (декільки раз) до себе Беринду, як людину, що мала „дарованный от Бога даръ коррек-торства в пресладчайшем и добрезнаменитом широкоглагольном языку славенском“.[4]) Беринда, як управитель Стрятинської друкарні, добре знав її, а тому був дуже потрібний в Київі; туди він нарешті й прибув десь р. 1617-го. Але львівське Братство відпустило свого друкаря лише на одну працю, а тому Беринда, видрукувавши „Анѳологіона“, що вийшов 16 січня 1619 р., був вільний. Тоді Єлисей Плетенецький відпускає Беринду назад до Львова з таким листом 3 березня 1619 р. до Братства:

---

[1]) Крыловскій А. Львов. ставр. Братство, додатки, ст. 50—51. Підпис під листом: »іеромонахъ Пафнотій Кулчич А. М. смиренія Христова«.

[2]) Скитський манастир заснував Іов Княгиницький р. 1611-го коло села Маняви; манастир спершу був під опікою львівського Брат-ства, пізніше став ставропигіяльним.

[3]) Харлампович К. Западнор. прав. школы, ст. 307, 309.

[4]) Посвята П. Берінди в »Бесѣды« 1623 р. л. 4.

Ночь в клопотах и фрасунькахъ уставичныхъ будучы, не наметаю гараздъ, абым до вашихъ милостей о узыченье отца Памвы для роботы друкарское овде, до сего дому Божого, манастыра Печерского, писати мелъ, окром до самогом его писалъ и килька кротъ посылал. Єднак, иж приехавши писанье от вашихъ милостей под печатью братства вашихъ милостей оттоль отдал ми, и так он се зде за затягом от мене время немалое роботою своею, што безъ шкоды значъное быти не могло, мешкал, и корыкгатором быти поднявшысе в той роботе (»Анфологіон«), которое ся поднял и на себе взялъ, дозорцою был, и по сконъченью оное от сее светое обители от мене естъ мирно отпущенъ, ку вашей милости ставитисе маетъ«.[1]).

Але цей лист був тільки простою формальністю, бо ж такий друкар, як Беринда, був дуже потрібний в Київі, і певне Плетенецький впросив Беринду зараз же вертатися вже на постійне життя. У всякому разі, в 1620 році Беринда вже в Київі, а 8 червня він випускає тут „Номоканона". В цей час прибув на Вкраїну Єрусалимський патріярх Феофан, і наш друкар був свідком величезної події того часу — відновлення української ієрархії. Торкнулося це й його. Львівське Братство попросило патріярха підтвердити їм ставропигію, і всю цю справу доручило Памві Беринді. Беринда докладно росповів патріяршому про історію, завдання та значіння Успінського Братства, і задоволений патріярх 7 серпня потрібну грамоту видав, а самого Беринду зробив протосингелом Єрусалимської церкви, — звання, яким так любив наш друкар постійно підписуватися. „Сущу смиренію нашему во градѣ Кіевѣ, — читаємо в виданій грамоті — пріиде къ намъ благоговѣненъ мужъ и изряднѣйшій въ іеромонасѣхъ куръ Памво Беринда, єго же смиреніе наше и протосунгельства достоинством удостои, извѣствуя намъ о вашей любви яже внутрь ко Богу, и яже внѣ ко ближнимъ".[2]) От з цього часу і став наш друкар протосингелом.[3])

Роки 1621—1624 Беринда цілком віддав на перевірення та на видрукування двох надзвичайно цінних та роскішних видань: „Іоанна Златоустаго Бесѣды на 14 посланій св. ап. Павла", 1623 р. і того ж „Бесѣды на Дѣянія", 1624 року. Працю цю покінчив він в серпні 1624-го року, а 1-го вересня т. р. Лавра послала

---

[1]) А. Крыловскій, Львов. ставр. Братство, додатки, ст. 65—66.

[2]) Акты Западной Россіи, т. IV № 219, ст. 508. — Петрушевичъ, Сводная лѣтопись, додатки, 1891 р., ст. 92.

[3]) Отже, Беринда набув собі цього титулу в Київі, а до Єрусалиму й не їздив; багато дослідників безпідставно твердять (також і Титов, Op. cit., I, ст. 210), ніби Беринда побував в Єрусалимі і там набув собі звання протосингела.

його в Москву, щоби піднести нововидані книжки царю та патріярху Филарету й одержати там за це „пожалованіє и милость". Київський митрополит Іов Борецький написав до патріярха відповідного листа, в якім читаємо:

...Въжделѣ видѣти пресвѣтлыа ваша лица... смѣренный и благоговѣйный в іеромонасехъ и духовнѣцехъ господинъ Памво Берында, честный протосиггелъ великіа святыа церкве Іерусалимскіа, усръдный пособникъ и благоподвижный в дѣланіи и исправленіи книгъ печатныхъ, искусный потрудитель в многихъ въ нашей святой церкви Россійск..., от нижде нынѣ самъ в съвершеннѣмъ и ізрядномъ изданіи »Бесѣдъ на Дѣянія Апостолскіе«, пресвѣтлой державѣ вашей являяся, приноситъ, его же пресвѣтлаа ваша держава, якъ съслужителя нашего и брата вѣрна, въ всемъ имѣти благоволи и отъ дръжавы пресвѣтлыа царскіа обычное благосердіа пожалованіе ему и милость подавъ, къ намъ мирно отпустити сподоби, яко да по сихъ и в святую Афонскую гору отшедъ ради исправленій книгъ нашихъ от тамо сущих зводовъ к нам... (на) ползу всеа церкве Росскіа принесетъ и еще достодолжный талантъ, възмагаемъ державы свѣтлости вашея благословеніемъ и пожалованіемъ, Господу Богу усугубить.[1])

Як приняли Беринду в Москві, не знаємо; відомо тільки, що 11 вересня „книжной печатной мастеръ" Памво Беринда був вже в Путивлі і віз царю та патріярхові „по двѣ книги печатныя своєго мастерства, Дѣянія Апостольскія.[2]) Не знаємо також, чи їздив Беринда на Афон, як пише про це Борецький; скоріше, що не їздив, бо в цей час був він дуже занятий виданням „Толкованія на Апокалипсис", що й вийшло 1625 р., та дуже цінним роскішним виданням „Тріодь Постная", що вийшла в 1627 р.; в тім же році вийшов також і „Лексиконъ Славенороссків", праця цілого життя Беринди.

По цьому вже безвиїздно невпинно працює Беринда в Київі, підписуючись на ріжних виданнях: „Тѵпографъ" або „Архитѵпографъ ст. Лавры" чи „Архитѵпографъ церкве Росскіа". Був це типограф вповні в тогочаснім значінні: і письменник, і перекладчик, і коректор і „печатной мастеръ", цеб-то й техничний друкар.[3]) Це була людина високої освіти, добрий знавець грецької мови, „тщатель в бж. писаніих и в дѣлѣ семъ (друкарстві) разумноискусен", як каже про нього Захар Копистенський.[4])

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. VI, ст. 542—543.

[2]) »Чтенія въ Истор. Общ. Нест. Лѣтописца«, Київ, 1912 р. кн. 23 вип. I, від. III, ст. 54.

[3]) Ѳ. Титовъ, Типографія К.-П. Лавры, т. I, ст. 145—146 твердить з непорозуміння, ніби Беринда »не былъ типографомъ въ собственномъ смыслѣ этого слова«.

[4]) »Бесѣды на ап. Павла« 1623 р.

Багато працював Беринда; ані одне видання в Лаврі не виходило без його участи. Працював він як перекладчик з грецького, або як справщик; писав багато передмов. На всю свою працю дивився як на богувгодний „подвиг"; в Анфологіоні 1619 р. читаємо в передмові, що по виправленні його „честный в іеромонасех кvр Памвѡ Берінда обычнѣє по благоискусству тvпографску дѣланіемъ сопривнесе подвигъ".

Діяльність Беринди визначалася виразним національним українським характером. На духовну користь народу випускає він листки в 1626—1627 р. Високо ставлячи церковно-словянску мову, Беринда разом з тим обстоював необхідність заведення живої української мови до церкви; це він перший осмілився голосно сказати, що „широкій и великославный языкъ славенскій трудности до вырозумѣня многіи въ собѣ маєтъ, зачимъ и самаа церковъ Російскаа многим власным сыном своим в огиду приходит";[1]) щоб помогти в цьому, він і видав свого Лексикона.

Ціле життя своє віддав Беринда друкарству, і на славнім посту своїм і помер 13 липня 1632 року. На скромній могилі його була відповідна епитафія, яку Аф. Кальнофойський через 6 літ передає по польськи так:

Pambo Berinda, Corrector xiąg y Typographiey Pieczarskiey Director, Protosingiel S. Oyca Patriarchy Jerosolimskiego, Człowiek uczony; zostawił Lexicon Słowieńskoruski; po trudach Zakonnych, Spowiedniczych y Drukarskich tu odpoczął. Roku P. 1632. Julij d. 13.

Pambe Berinde tu śmierć złożyła,
Ciężkim pagorkiem grob przywaliła, —
Snadźby o nim zostali
Ludzie nie pamiętali.

Lecz zła iej rada, bo kto gdzie bieży
Mimo pagorek, czyta: Tu leży
Zakonnik doskonały
Pambo, w dobroci stały.

Często to bywa, iż zacieramy
Kogo naywięcey, szyrokie bramy
Temu do wieczney sławy
Gotuiem bez zabawy.[2])

Про Беринду багато писано, але тільки принагідно, — переважно про його відому працю — „Лексиконъ Славенороссків" 1627 р. Джерела про цього друкаря:

Передмови, післямови та посвяти всіх київо-печерських ви-

[1]) Лекси́конъ 1627 р. л. 2. Див. ще далі, на ст. 259.

[2]) Τερατούργημα, Київ, 1638 р. ст. 48 № XXIX, примірник Бібліотеки гр. Баворовського у Львові № 333.

дань 1619—1632 років. З окрема, — передмова та післямова до „Лексикона“ 1627 р., — тут багато автобіографичних звісток. Увесь цей матеріял див. у Ѳ. Тито'ва, Типографія Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1918 р., Приложенія.

Крыловскій А. Львовское ставропигіяльное Братство, Київ, 1904 р., додатки, ст. 50—51: лист Пафнутія Кульчича, і 65—66: лист Плетенецького з відсилкою Беринди 1619 р.

Акты Западной Россіи, т. IV № 219: грамота патріярха Феофана 1620 р.; див. ще в Петрушевича, Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, 1891 р. ст. 92.

Архивъ Юго-Западной Россіи ч. I, т. VI, ст. 542—543: лист митр. Борецького 1624 р.

Каратаевъ И. Описаніе, 1883 р., №№ 215, 223, 248, 259, 284, 289, 301, 307, 308, 311, 318, 337, 355.

„Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1838 р. ч. XIX, ст. 567—568: Беринда продає книжки в 1616 р.

Кальнофойський Аф. *Τερατούργημα*, Київ, 1638 р. ст. 48.

З літератури зазначаю: Евгеній, Словарь пис. дух. чина, Спб., 1827 р., т. II, ст. 150—151. — Сахаровъ, Сказанія русскаго народа, Спб. 1849, т. II, ст. 6; тут же ст. 7—118 передруковано, але зле, Словника 1627 р. П. Беринди. — Филаретъ, Обзоръ русской духовной литературы, 1859 р., № 168, ст. 265—268. — Головацкій Я. Ѳ. Начало и дѣйствованіе Ставропигійскаго братства въ Львовѣ, „Зоря галицкая яко Альбумъ на годъ 1860“, Львів, 1860; тут на ст. 455—459 подано докладний опис життя П. Беринди. — Ровинскій Д. Русскія народныя картинки, Спб. 1881 р., т. IV, ст. 733—735; див. „Сборникъ отд. русск. яз. и слов.“ т. 26. — Строевъ, Библіологическій словарь, 1882 р., ст. 223. — Калужняцкій Я. Къ библіографіи церковно-славянскихъ печатныхъ изданій въ Россіи. Спб. 1886 р., ст. 29—46. „Сборникъ отдѣл. русск. яз. и слов.“ т. 42. Про залежність Словяно-польського лексикона 1722 р. від словника Беринди. — Н. Каптеревъ, Патріархъ Никонъ, какъ церковный реформаторъ, и его противники, „Православное Обозрѣніе“ 1887 р. № I, ст. 151. — П. Житецкій, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ, Київ, 1889 р. ст. 37—44. — С. Буличъ, Церковно-славянскіе елементы въ современномъ русскомъ языкѣ, ч. I. Спб. 1893 р., ст. 58—59. — Рѣдкости изъ книгохранилищъ К. П. Медоксъ, „Книговѣдѣніе“ 1895 р. № 2; тут описано Лексикона П. Беринди Кутеїнського видання 1653 р. — Харлампович К. Западнор. прав. школы, 1898 р., ст. 307, 309,

310, 408, 449, 476. — Ів. Огієнко, Огляд українського язикознавства, „Зап. Наук. Тов." Львів, 1907 р., ст. 9—10 (по окремій відбитці), тут і дрібніща література. — Грушевський М. Історія України-Руси, 1909 р., т. VII, ст. 409—410. — С. И. Масловъ, Библіографическія замѣтки о нѣкоторыхъ церковно-славянскихъ старопечатныхъ изданіяхъ, „Р. Ф. В." 1910 р. кн. 3—4, ст. 353—363. — Не дочекавшись окремої монографії, Беринда все таки має сумлінно написану статтю молодої працьовниці Ант. Ів. Сичевської (з б. филологичного київського Семинара акад. В. М. Перетця): „Памва Беринда и его Вирши на Рождество Христово и др. дни", в „Чтеніяхъ въ Историч. Общ. Нестора Лѣтописца" 1912 р. кн. 23, вип. I, ст. 49—96. А. Сичевська зібрала все, що було відомо їй про Беринду, тут же й головніща література. — Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, т. I, Київ, 1918 р. ст. 170—172, 209—213 і інш. (див. покажчика), але чимало відомостей подано не критично. — Огієнко Ів., Українська мова в Київо-Печерській Лаврі в XVII в. „Духовна Бесіда" 1924 р. №№ 1—2 і окремо.

5. **Тарас Земка**. Другим друкарем початкової доби Київо-Печерської друкарні, друкарем, що віддав українській книжці все життя своє, був Тарас Левкович (або Левонич) Зе́мка. На жаль, про заслуженого мужа цього знаємо дуже мало. Мова його писань, хоч і занадто пересякнена полонизмами (жебы, ведлуг, рожай, латвый, цалость, нѣгдысь, валечний, набоженство і т. п.), часом говорить за те, ніби не був він з Галичини, а може з якоїсь до Київщини близької землі (остатній, братній, нынѣшній, середній, в моці, в огні, аж поки нас привернет, хоч рядом: тогды, зосталисмо, пришлисте і т. п.). Де здобув собі освіту Земка, точно не відомо.[1]) Закінчивши школу, прийняв він манашество і почав працювати на літературному полі.

Коли Земка появився в Київі, точно не відомо; в Київі вступив він до Братства, і вписався до нього так: „Азъ во Іеромонасѣхъ худѣйшій Тарасій Л. Земка братство православныхъ Кіевскоє при храмѣ святыхъ Богоявленій похваляю, и самъ въ немъ быти и при немъ стояти желаючи, въ реєстръ и имя своє вписую рукою".[2]) Вже з р. 1625-го Земка займає при Лаврі

[1]) Русскій біографическій словарь, Спб. 1912 р., т. Су—Тка, ст. 304, каже, ніби Земка вчився в Київі; інші дослідники (Отроковський ст. 11) вказують Львів або Вильну.

[2]) »Памятники, изданные временною коммисіею«, К. 1846 р. т. II, ст. 45; запис Земки йде по запису З. Копистенського 1616 р., але сам

дуже почесну посаду — стає тут проповідником слова Божого. В „Лексиконі" 1627 р. П. Беринди наш Земка підписався під віршами вже як ігумен Богоявленського київського братського манастиря.[1]) Пізніще, десь з р. 1631-го Земка став і ректором братської школи.

Був це муж великої освіти, що добре знав мови — грецьку, латинську та церковно-словянську, знав досконало також і свою українську мову. Звичайно, Єлисей Плетенецький звернув пильну увагу на талановитого мовознавця і поставив його на працю коло Печерської друкарні. Коло видавничої справи Земка вперше виступає р. 1624-го, — в „Бе́сідах на Діяння" 1624 р. він вміщує свої вірші під гербом добродія Печерської друкарні К. Долмата, а також помагає друкувати „Номоканона", що й вийшов 25 листопаду 1624 р. От з цього часу Земка вже невпинно працює в Печерській друкарні, віддавши їй цілком останні вісім років свого життя.

Земка був діяльним співробітником Захара Копистенського по видавничих справах. Його головною працею при друкарні було виправлення книжок до друку, цеб-то коректорство; власне коректором Земка постійно й підписувався на печерських виданнях, напр.: „Ієромонах Тарасій Ле́вкевич Зе́мка, проповѣдникъ слова Божого и Корректоръ в тvпографіи монастыра Печерского Кієвского" („Тріодь Цвітна" 1631 р.), або: „Ієромонах Тарасій Земка, Проповѣдникъ и Исправител въ Тvпографіи ст. Вел. Лавры Печерскіа Кієвскія" („Служебник" 1629 р. л. 20), або просто: „кор." чи „кор. тvп." (коректор типографіи) і т. п. За Петра Могили Земка заняв вже високе становище в друкарні; так, в „Імнології" 1630 р. він вже підписався; „Всего Тvпу Правитель", — цеб-то він правив тоді всею друкарнею. Під актом 1631 р. Земка підписався: „Ієромонахъ Тарасій Земка, игуменъ Богоявленскій Кієвскій, старецъ соборный монастыря Печерского Кієвскаго рукою власною".[2])

Добрий знавець грецької мови, Земка готовив багато перекладів, або звіряв тексти з грецькими оригиналами; він, напр., править текста „Цвітної Тріоді" 1631 р. До кращих печерських

дати не має, як і інші тут записи; відносити запис Земки на 1616 р., як це робить В. Отроковський, ст. 7, 10, 16, підстав нема.

[1]) Евгеній, Словарь, II, 263 помиляється, тверджучи, ніби Земка став ігуменом з 1631 р.

[2]) Евгеній, Описаніе Кіевопечерской Лавры, К. 1826 р., додатки, ст. 24; тут. зам. »Тарасій« помилково »Исаакій«.

видань („Толкованіє Андрія Кесарійського" 1625 р., „Служебник" 1629 р., „Тріодь Цвітна" 1631 р.) пише Земка свої передмови, і в них виявляє себе першорядним богословом. Крім цього, мав Земка безумовно поетичний талан і прикрашував Лаврські видання своїми віршами, чи то окремими („Читателю" в Акафистах 1625 р.), чи то як епиграмами на герби (Долматів 1624 р., Копистенських 1627 р., Балабанів 1627 р., два Могилів 1628 і 1629 р. і др.).

Як і його старший товариш Беринда, Земка добре знав рідну йому українську мову і любив вживати її в своїх літературних працях. Земка також боронив потребу вживання української мови в церкві. Свою святу думку Беринда та Земка провели навіть і в життя, — в „Пісній Тріоді" 1627 р. вони вмістили Синаксарі та деякі інші статті в українській мові, в перекладі Тараса Земки. Справа була нова і сміла, а тому Беринда примушений був пояснити її окремою, дуже цікавою Післямовою:

»А що до Синаксарів — пише він, — що їх з грецької на українську мову переклав чесний іероманах Тарас Левонич Земка, проповідник слова Божого, то не нарікайте на це ви, Великороси, Болгари, Серби і інші, подібні нам в православії, бо це ж зроблено з ревности та з бажання ріжних верстов народу нашого українського, — благородних, світських та інших, що не вчилися глибокорозумної словянської мови, котра має розум та мудрість, як і грецькі та інші граматичні писання. Не погрішили ж давні святі отці та философи, коли Євангеліє св. Матвія з еврейської на грецьку переклали, а з грецької Марка, Луку та Іоана принесли, а також коли грецькі богословські книжки переклали на мову словянську. Отож за тим прикладом робили й ми, на користь та на примноження братам своїм, і сподіваємося в Господі, що цим ми не погрішили. Робимо це на спасіння, щоб не сказали нам: »Ти добре молишся, але другий не будується і розум мій без пожитку«. Тому послухались ми Апостола (I Кор. 14), що каже: »В церкві краще сказати пять слів зрозумілих, корисних і для інших, а ніж силу слів чужою мовою«. А ви, приймаючи цю книжку смиренномудренно, споминайте Апостола (там само), що навчає: »Коли відкриється щось іншому сидячому, другий нехай мовчить«.[1])

Ось ця національна риса в працях Тараса Земки високо піднімає його над рівень тодішніх культурних працьовників, коли, як каже сам він:

Враги лютыя надъ мѣру
Узброены й на насъ, и на нашу вѣру.[2])

[1]) Оригинал писано ц.-слов. мовою, див. Титов, II, 178.

[2]) Титовъ Ѳ., II, ст. 133.

Помер Земка 13 вересня 1632 р., лише на два місяці переживши друга свого Беринду. Автор Післямови до „Цвітної Тріоді“ 1631 р. красномовно схарактеризував нам Земку, як „честнаго и словеснѣйшаго господина отца игумена святыхъ Богоявленій святыя обители Братства кієвскаго студитовъ, мужа въ святомъ Благочестіи добрѣ изрядна и внѣшнего любомудрія троистымъ органомъ языкъ изящнѣ благодатію Христовою въоруженна“. Поховано Земку в Печерській Лаврі, і на надгробку його написали (напис зберігся лише в польськім перекладі Аф. Кальнофойського):

Corrector Xiąg y Typgraphiey Sporządziciel, Kaznodzieja Pieczarski, Tarasy Ziemka, człowiek uczony w Graeckim, Łacińskim, Słowiańskim y Ruskim (= українськім) Dialekcie, zmarszy, tu położony. Roku P. 1632. Septembr: 13.

W Xięgi sławy wieczystey, Drukarze, drukuycie,
Żałobną Epigraphę Tarasemu kuycie:
Żyli wy nim, gdy on żył, godna rzecz on wami,
Zmarły by żył zgodnemi swoimi sprawami.

Xięgi, który was obmioł z śmiecizka wnętrznego,
Przywrocił do ozdoby y szczęścia pirwszego:
Pożyteczne y z tymi bądzcie Tarasemu,
Ktorzy was dziś wartuią k pożytkowi swemu.

Mowcie: niech pozdrowiona ta będzie Mogiła,
Ktora tak zacną w sobie osobę zakryła.[1])

Про Земку згадують лише принагідно: Титовъ Ѳ., Типографія Кіево-Печ. Лавры, К. 1918 р., приложенія, — тут всі передмови та вірші Земки. — Евгеній, Словарь, 1827 р. II, 263—264. — К. Аскоченскій, Кіевъ, I, 102, 328. — Макарій, Исторія русской церкви, Спб. 1882 р. XII, кн. 2, ст. 387—388. — Филаретъ, Обзоръ р. дух. лит., 1859 р. № 169, ст. 268—269. — С. Голубевъ, Исторія Кіев. дух. акад., 1886 р., вип. I, ст. 173—174, 225 і додатки ст. 4. — Русскій біографическій словарь, Спб. 1912 р. ст. 304—305, тут дуже повна бібліографія. — Энциклоп. словарь Брокгауза, т 32, 1901 р. ст. 629. — Титовъ Ѳ., Типографія К.-П. Лавры, т. I, ст. 207—209. — Архангельскій А. Очерки изъ исторіи зап.-русск. литературы, М. 1888 р. ст. 127. — П. Строевъ, Списки іерарховъ, Спб. 1877 р. ст. 17. — Петрушевичъ, Сводная лѣтопись, Львів, 1874 р. ст. 470. — В. М. Отроковскій, Тарасій Земка, южно-русскій литературный дѣятель

[1]) Τερατούργημα 1638 р. ст. 47—48, № XXVIII, примірник Бібліотеки гр. Баворовського у Львові № 333.

XVII в. Спб., 1921 р., — спеціяльна добра монографія про Земку, „Сборникъ Отд. русск. яз. и слов." т. XCVI, № 2, ст. IV+122. Рец. С. Щеглової в „Україні" 1924 р. кн. 1—2. — Проф. І. Огієнко, Українська мова в Київо-Печерській Лаврі в XVII в. „Духовна Бесіда" 1924 р. №№ 1—2.

6. **Борецький Іов**, з р. 1620-го митрополит Київський та Галицький. Світське імя його — Іван, походив з Борчі в Галичині. Року 1605-го в Дермані видрукували „Лист Мелетія", переклад Борецького (див. вище ст. 189). В Крехівській бібліотеці був рукопис № 63, де написано: „Списася сія книга, рекомая Небеса, мужа св. Іоанна Дамаскина, рукою многогрѣшного раба божія Іоанна Ѳеодоровыча, року бож. 1605 мѣсяца августа дня 30". Нижче добавлено, хто був цей Іван Хведорович: списана „Митрополитомъ Кієвскимъ и Галицкимъ и всея Росіи".[1]) Коли справді Іоан Ѳеодорович — це Борецький (інші документи кажуть, що Борецький був Іоан Матвієвич,[2]) тоді підпис під Дерманським Октоїхом 1604 р.: І Ф Д можна б віднести і до Борецького та ствердити, що Борецький був друкарем в Дермані, і може через знання друкарської справи попадає він пізніще в Київ до Єлисея Плетенецького ще з самого початку київського друкарства (працює над „Анфологіоном" 1619 р.). Визнавши, що Борецький був друкарем, стало б яснішим, чому він підтримував пізніще друкарів Вербицького та Соболя. Але пор. ще ст. 188 та 232. Див., крім зазначеного, Русскій Біографич. Словарь т. Иб. ст. 301. — Каратаевъ, Описаніе, № 178. — Арх. Ю.-З. Росс. ч. I, т. XII, ст. 497.

7. **Йосиф Кирилович** також належав до київського гуртка вчених друкарів, хоч і не довгий час. Родом був це Українець, що рано попав на Схід, побував в Палестині та Синаї, приняв манашество і став протосингелом Олександрійського патріярха, відомого Кирила Лукариса. Цей останній 3 червня 1620 р. вислав Йосифа на Вкраїну, щоби він „братію нашу вѣры христіанскія поучалъ", вислав його „въ Кієвъ, Галич и Львовъ и на всю Бѣлую Русь"; Кирилолич виїхав і „жилъ въ тѣхъ городахъ для науки года съ два". Виконавши своє завдання, Йосиф мав вернутися знову на Схід, але цього зробити вже було не можна через війну з Турками, і тому він на початку 1622 р. їде до Москви, щоби „видѣти государевы очи и побить челомъ о мило-

[1]) А. С. Петрушевичъ, Сводная лѣтопись, 1874 р. ст. 28.
[2]) С. Голубевъ, Исторія Кіев. Дух. Акад. 1886 р. ст. 213.

стынѣ“ Тут і пробув Кирилович до лютого 1623 р. З Москви Йосиф знову прибув до Київа, і вже тут і лишився працювати на довго (1623—1632) при Печерській друкарні.

Кирилович дуже добре знав грецьку мову і тому й працював в Київі яко коректор, перекладаючи та звіряючи тексти з грецькими оригиналами. Єл. Плетенецький доручив Кириловичу приготовити до друку Псавтиря, що той з великим успіхом і виконав за 1623—1624 р. До цього ж Псавтиря Йосиф написав цінну передмову, виявляючи себе першорядним богословом (під нею він підписався: „монах Іосифъ Кирілловичъ“). Потрудився він також над „Бесідами на Діяння“ 1624 р., про що тут читаємо: „Съпотрудися в сей книзѣ и иже въ священноиноцѣхъ Іосифъ Святогорецъ, слова благодати проповѣдникъ и протосѵггелъ ст. Патріархи Александрійскаго; съй убо, превожденіє то славенскоє съ греческим архітѵпом прочитаа, слѣдова“.[1]) Працював він і пізніше; так, в післямові „Поученія Дорофея“ 1628 р. про його працю читаємо: „Исправися же сіє от древнего истиннаго и славнаго єллиногреческаго діалекту всечестным ієромонахом кѵр Іосифомъ, протосѵггелом Святѣйшаго Великаго Престола Александрійского, и поклонникомъ святыхъ земль — Палестіны и Сінаа“.[2])

Під кінець життя свого Кирилович знову перебрався до Москви, і тут цар з патріярхом окремою грамотою наказали йому „переводити греческіє книги на славянскій языкъ и учить на учительномъ дворѣ малыхъ ребятъ греческаго языка и грамотѣ“; це була перша школа на Москві. Року 1634-го Кирилович помер у Москві.

Література: Макарій, Исторія церкви, т. XI, ст. 71—73. — Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ, II, ст. 3, 5—7, 142—143. — Харламповичъ К., Западнор. прав. школы, ст. 211, 222, 352—353, 367, 408. — Титовъ Ѳ., Типографія К.-П. Лавры, I, 137, 156, 173, 212, 460; т. II, 86, 90, 95, 100, 192, 536.

8. **Филофей Кизаревич**, ієроманах, також працював при Печерській друкарні. Добре знав грецьку мову; він редагував „Акафисти“ 1625 р. і написав до них дуже цінну передмову; вже в той час був він намісником Печерської Лаври. Крім цього друкував „Поученія Дорофея“ 1627 р., написав тут посвяту новому

---

[1]) Примірник Націон. Музею у Львові № 591 л. 7.

[2]) Примірник Націон. Музею, № 645, ст. 450.

архимандритові Петру Могилі. Про нього: Титовъ Ѳ. И., Типографія, I, 80, 88, 156, 168, 170, 173; II, 131—133, 189, 191.

9. **Лаврін Зизаній Тустановський** також належав до київського гуртка вчених друкарів. Родом був з Галичини, одержав дуже добру освіту і на початку працював, як видатний педагог. До Київа запросив його Єлисей Плетенецький і доручив йому виправити по грецьких оригиналах „Бесіди на ап. Павла“ 1623 р.; про це в передмові до цеї книжки Захар Копистенський каже:

Єл. Плетенецький »благоговѣйна мужа, словеснѣйша дідаскала и вѣтію, художнаго же єллиногреческаго языка умѣніе и искусство стяжавша, пречестного отца кир Лаврентія Зізанія Тустановского, пресвитера и святыя православныя вѣры исповѣдника и проповѣдника, — того умоли, въеже люботруднѣ потщатися превожденіе тое изслѣдовати и исправити; иже и любезно въспріимъ врученное, съ извѣстнѣйшим архітупомъ еллинскимъ... дволѣтствовавъ в дѣлѣ, сътвори тоя книги исправленіе«.[1])

В Псавтиру 1624 р. Зизаній умістив вірші на герба панів Долматів, підписавши їх: І. Л. З. Крім цього, Лаврін Зизаній переклав „Толкованіє на Апокалипсис“, що вийшло 1625 р., про що Земка в передмові росповідає так:

»Вѣждъ же и о семъ, читателю, яко древнимъ зводомъ Апокалупсіи растлѣннымъ и съкращенным сущым, от еллінскаго сію многотруднѣ истлъкова пречестный въ пресвитерех господинъ отец Лаврентій Зізáніа Тустановскій, мужъ еллинскихъ и славенскихъ искусный дідаскалъ и проповѣдникъ сл. Бж.«.[2])

Про нього: Харлампповичъ К. Западнор. прав. школы, ст. 382—384, тут и література. — Лаврентій Зизаній Тустановскій, „Вол. Епарх. Вѣд.“ 1890 р. №№ 2—4. — Титовъ Ѳ. Типографія т. I, ст. 140, 150, 151, 460, додатки 57, 67, 139, 144, 187.

10. **Степан Беринда** був якимсь родичем Памви Беринди і довгий час працював в Печерській друкарні. Працю свою він роспочав ще за Єлисея Плетенецького, — друкував „Бесіди“ 1623 р., в котрих його названо: „благоговѣйный і разумный от прототупа типографъ“; до цього видання Степан Беринда додав свої вірші на герба Плетенецького під назвою „Великодный даръ“, і вірші ці він підніс архимандритові разом „з найнижшими службами“, що дає привід думати, що Степан Беринда вже в цей час був старшим над нижчими друкарськими робітниками. Працює С. Беринда і над „Бесідами на Діяння“ 1624 р., де в післямові про це

[1]) Примірник Націон. Музею у Львові № 590 л. 4.
[2]) Примірник Націон. Музею № 596 л. 6 б.

читаємо: „Подвизашажеся в дѣланіи сеа богодухновенныа книги благоподвижніи и благочестивіи друзи в тvпографіи в съставленіи писменъ тvпографски Стефанъ Берында и Андрей Наумовичъ".[1]) Того ж року Степан Беринда виступає як свідок друкаря Вербицького при купівлі двора; купівля ця відбулася „при могоричниках, людей зацных, то єст при господину отцу Иєву Бударазском, священнику Києвоспаском, и при пану Стефане Беринде друкару".[2])

Працює й далі в Київі Степан Беринда; на Лексиконі 1627 р. він підписався як типограф, а на „Поученіях Дорофея" 1628 р. — „мній в тvп.", — менший серед типографів; друкував він також і Служебника 1629 р., де вмістив свого записа. В „Імнології" 1630 р. наш друкар підписався теж: „Стефанъ Берында тvпографъ". Був він, здається, також і гравером, коли тільки ініціяли під гравюрами С. Б. приписувати йому. — Про нього: Каратаевъ, Описаніе, №№ 284, 311, 326, 336, 355. — Истоминъ Ѳ., „Чтенія въ Истор. Общ. Н. Лѣтописца", К. 1898 р. кн. XII, відд. III, ст. 24—33. — Титовъ Ѳ. И., Типографія, т. I, ст. 116, 130, 144—146, 168, 172, 179, 214, 216, 475, додатки ст. 55, 79, 94, 188, 192, 198, 233, 235, 315.

Такий був гурт вчених друкарів за час росцвіту Печерської друкарні. Це справді була „друкарська академія" того часу. Пізніще, за Петра Могили до друкарської справи взялися також і професори могилянської Академії, і тому гурт цей дуже збільшився.

Звертає на себе увагу ще й те, що більшість друкарів були походженням з Галичини або вчилися в львівській школі, напр. Єл. Плетенецький, Захар Копистенський, Петро Могила, Памва Беринда, Степан Беринда, Лаврін Зизаній і др. Це було перше „нашествіє" галичан на Наддніпрянщину, що дало такі добрі культурні наслідки.[3]) Між землями Київською та Галицькою встановлявся тоді найтісніщий звязок, але, — на шкоду Соборної

---

[1]) Примірник Націон. Музею № 591, ст. передостання.

[2]) »Чтенія въ Истор. Общ. Н. Лѣтописца«, Київ, 1898 р. кн. XII, відд. III ст. 29.

[3]) Зазначу тут, що цей вчений гурт галичан писав свої твори (передмови в книжках, посвяти, вірші, а то й самі книжки) тодішньою українською літературною мовою з великим числом полонизмів та спеціяльно західно-українських виразів; все це й пішло не тільки до нашої київської літературної мови, але також і до нашого священства, а через церкву й до народу.

України, — звязок цей на віки розбила братня релігійна боротьба, заведена рукою того третього, що поставив собі за ціль „знищення Руси". І світла незабутня праця цього вченого гуртка київських друкарів так і полишилася „недоспіваною піснею" ідеї Соборної України...

4. Київо-Печерське друкарство під час »Руїни« і початок московського впливу. 1648—1686.

З смертю Петра Могили припинилась безжурна доба росцвіту Печерської друкарні, припинилась на те, щоб більше вже ніколи не повторитися. З 25 січня 1647 р. замінив Могилу на архимандритстві Йосиф Тризна і пробув архимандритом майже десять літ, але за його часу Печерська друкарня надрукувала вже надзвичайно мало, бо козацькі війни, що почалися тоді, не дали змоги нормально вести друкарську справу. Правда, на початку друкарня все таки традиційно берегла набути форми і робила добре враження навіть на чужинців; напр., р. 1653-го бачив Печерську друкарню Павло Алепський і так її описує: „Коло великої церкви — каже він — знаходиться дуже гарна, знаменита друкарня, що обслуговує цю країну. З неї виходять всі їхні церковні книжки дивним друком ріжного виду та кольору, виходять також малюнки на великих листах, особливости країв, образи, вчені досліди і др." [1])

Приєднання України до Россії на перших порах нічим не відбилося на стані Печерської друкарні; Москва не почувала себе сильною на Вкраїні, а тому мало цікавилася тим, що друкується в Київі. По Тризні архимандритом став Інокентії Гизель, і за його майже тридцятилітнє управління (1656—1683) Печерська друкарня знову віджила, пригадала собі кращі часи Петра Могили і зробила надзвичайно багато. Заслуговує уваги величне видання Патерика Печерського, що вийшло 1661 р. і повторене 1678 р. з роскішними гравюрами талановитого печерського гравера Іллі.

Але Москва потроху втягувала під свій вплив і Печерську друкарню. Здавна вславився цар Московський своїми щедрими дарунками, і ось за цими милостями хмарою посунули Українці зараз же по 1654 р.; те саме робить і Лавра, а це вкінці прискорило вже насильний вплив на Печерську друкарню. Інокентій

---

[1]) Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія, видання »Общ Ист. и Древн. Росс.« М. 1896 р. вип. II, ст. 59.

Гизель, заохочений прикладом Л. Барановича, роспочав жваві зносини з Москвою і почав підносити цареві лаврські видання. Це добре оплачувалось і книжка українська потроху попливла по широких просторах російських. Так, посилаючи цареві свою книжку „Миръ съ Богомъ“ 1669 р., Гизель просить дозволу продавати цю книжку „въ преславномъ царствующемъ градѣ и вездѣ на пользу всему народу“, щоби всі Росіяне „любезно и невозбранно книги єго приймовали, чли и отъ нихъ закону Господню научалися“.[1]) Особливо за роки 1669—1672 Гизель пильнує збути як найбільше ріжних печерських видань до Москви, закладає там навіть свою книгарню, де післанці його досить добре торгують печерськими виданнями. Правда, все це не дало добрих наслідків, бо скоро на Москві, де мало розуміли нашу книжку, стали підозріло ставитися до київських видань, — їх оглянули, віддали на духовну цензуру і частину книжок р. 1672-го таки заборонили, наказавши, щоби кияне „впредъ такихъ не привозили“. А р. 1675-го наказали й Л. Барановичу, „чтобы преосвященный архіепископъ книгъ никакихъ въ царственный градъ Москву на продажу не присылалъ“.[2])

Але московський уряд цікавився гарними виданнями київськими, і в літі р. 1669-го роспочав переговори з Гизелем, щоби Лавра видрукувала по сто примірників своїх попередніх видань — „Бесід на ап. Павла“ 1623 р. і „Бесід на Дїяння“ 1624 р.[3]) Гизель не приняв цього замовлення, пояснюючи так:

»В прежнихъ де годѣхъ, какъ у нихъ бывало мастеровъ добрыхъ много и пріѣзживали в Печерской монастырь ис Кракова и із ныихъ далнихъ мѣстъ многіе, и імъ де давано, какъ они дѣлаютъ, по 8 гривенъ всякому человѣку и болши недѣлно, опричь пива, и меду, и вина, и всякова харчю, и тое всякую дачю писывали на роспись и как которая книга здѣлана будетъ, тогда де по росписи и смѣтят, во что та книга ис тиснения ценою выдетъ; а нынѣ у нихъ в Печерскомъ монастыре и дѣлать нѣкому, мастеровъ мало, и тѣ де худо дѣлаютъ, а прежніе де мастеры монастырскіе добрые всѣ померли, а иные побиты и потонули в военное время, а ис Кракова де ныне и изъ ныихъ мѣстъ ниоткуды не пріѣзжаютъ, а посылають де по нихъ далеко«.[4])

---

[1]) К. Харламповичъ, Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, 1914 р., т. I, ст. 441.

[2]) В. Эйнгорнъ, Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ, ст. 19.

[3]) Про цікаве це замовлення див. »Кіев. Стар.« 1896 р., т. 53, ст. 73—79; К. В. Харламповичъ, Малоросс. вліяніе, 1914 р., т. I, ст. 440—445.

[4]) Титовъ Ѳ. Типографія, т. I, ст. 347.

Крім цього, Інокентій Гизель написав ще й листа цареві, пояснюючи, що в теперішнім стані друкарні Лавра не в силі виконати замовлення; між іншим Гизель писав:

»Дѣло се есть велие и скорого начатия и совершения потребующее, а у нас здѣ прасы-ли станы токмо два и художных дѣлателей надобѣ не мало, их же сего времены мятежемъ военным умалилос, тѣмъ печатование таких книгъ (подобно такъ давнее в годѣхъ мирныхъ было) забавить времени два годы, аще токмо каковая злая не случитца спона«. Через вівну »людемъ великая здѣ теснота, и в Киев пс Полши и из ыных странъ волного проходу нѣтъ, и художники, въ типографію потребные, их и другіе, которые к ним изо Львова обецалися прити, и не пришли. От таких мятежей и тяжестей у них людие зело страшливы, а харчю всякому скудость, и невозможная велпкая цена бывает, для того и здѣшние жители всякие люди и дѣлатели типографские бѣгать обыкли«.[1])

От же, як бачимо, доба Руїни таки відбилася й на Печерській друкарні, що змушена була зменшити свою продуктивність. Управителем друкарні довгий час за цю добу був ієромонах Іосафат, — дуже освічена людина, що писав і передмови до видань. Десь в кінці 1680 років в друкарні появляються й гравюри на міді, — досі були тільки на дереві. За Гизеля ж роспочинає Лавра друкувати Букварі для народу. На початку 1670 р. відновлює Гизель знову друкування польських книжок, в чім йому допомагає управитель польської частини друкарні Армашенко з друкарем Менжинським.

Довге було керування Іннокентія Гизеля Печерською друкарнею; зроблено за його час дуже багато, а головніще — Гизель пильнував зберігати той напрямок, який надав друкарні Петро Могила. Москва ще не вмішувалася до друкарської справи, бо Церква українська від Москви не залежала, — вона підлягала тоді патріярху Царгородському.

5. Перші наскоки Москви. 1686—1700.

Українська Церква довго (1654—1686) боронилася, не бажаючи рвати своїх віковічних стосунків з Царгородом і йти під непевну владу Москви. Але нічого не помогло, — з 1686 р. Церква українська таки остаточно опинилася під Москвою.[2]) І зараз же з 1686 р. роспочалися московські утиски на Печерську друкарню. Всі ці початкові утиски падають вже на архимандрита

[1]) Там само, ст. 349—350.

[2]) Див. про це І. Огієнко, Українська культура, К. 1918 р., ст. 177—192, розд. XXXIV.

Варлаама Ясинського (1684—1690). Ясинський дуже любив друкарську справу, і під час Гизеля був енергійним помічником йому по друкарству. Коли українську Церкву ріжними способами тягли під Москву, Ясинський протестував проти такого приєднання, і тому його відносини до Москви все були ненормальними.

В час приєднання української Церкви до Москви царі московські — Іоан і Петро та царівна Софія видали грамоту в вересні 1685 р. і в грамоті цій забезпечили Україні волю друку, бо цього домагалося духовенство: „Печатаніє книгъ, — читаємо в грамоті — также и ученіє дѣтемъ греческим и латинскимъ языкомъ, невозбранно имѣти, и всѣ обыкновенія прежнія без премѣненія волно содержати повелѣваємъ".[1]) Але царське слово додержувалося не довго. Патріярхом московським був тоді Яким (1685—1690), завзятий противник української книжки взагалі.[2])

Хотіла була Москва віддати тоді Печерську друкарню під догляд Київського митрополита, що тоді зовсім вже їй упокорився. Ось тому в патріяршій грамоті Якима митрополиту Гедеону Четвертинському з 8 листопаду 1686 р. зазначалося: „Идѣ же въ Кієвской Митрополіи Типографія будетъ, да печатаются церковныя книги по чину, преданію же и мудрованію Восточныя Церкви за єго Митрополичьимъ благословеніемъ и досмотромъ."[3]) Лавра всім цим дуже занепокоїлася і зменшення своїх споконвічних прав опротестувала перед царем. Цар став на бік Лаври, і на прохання В. Ясинського своєю грамотою з 3 травня 1688 р. Лавру, як ставропигіяльну, і її друкарню з під догляду митрополитанського визволено, про що й повідомлено Київського митрополита грамотою 20 червня того ж 1688 року.

Ось через всі ці клопоти за Варлаама Ясинського надруковано вже не багато книжок, лише 9, та й то невеликих, переважно старих видань. Року 1688-го Лавра випустила поважну книжку — „Вѣнецъ Христовъ" Антонія Радивиловського; патріярх Яким довідався був, що друкується ця книжка, і заборонив випускати її без його розгляду, але Лавра не послухалася і книжку таки видрукувала. Патріярх дуже за це розсердився, і тільки заступництво царів спасло Лавру від неприємних клопот.[4])

---

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи, К. 1872 р. ч. I, т. V, ст. 99.

[2]) І. Огієнко, Українська культура, К. 1918 р. ст. 138—142.

[3]) Описаніе Кіево-Софійскаго собора, Київ, 1825 р., ст. 197, 202. Див. також: Ѳ. Титовъ, Кіево-Печерская Лавра, какъ ставропигіяльный монастырь, Київ, 1918 р. ст. 32—36.

[4]) Харламповичъ, Малороссійское вліяніе, ст. 446.

Найбільшою працею Печерської друкарні за час Ясинського було видання р. 1689-го першої частини безсмертного твору Дмитра Тупталенка „Четьї Минеї"; пять років готувалася Лавра до цього цінного видання. Але наслідки цеї праці були роспачливі для Лаври: патріярх Яким знову розсердився, що видали книжку без його дозволу. Він відчитував за це Ясинського:

»Треба було — писав патріярх про »Четьї-Минеї« св. Д. Ростовського — »списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваще преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ соборнѣ свидѣтельствовавъ, ісправити, аще что гдѣ достойная исправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і судженію соборному, дати намъ і благословеніе, еже і типоградскимъ тисненіемъ іздати... І ми ожидахомъ отъ васъ премногое время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше же преподобіе, пренебрегше архипастырское наше повелѣніе, книги сами типомъ издасте... І сіе ваша велія неправда»...[1])

І патріярх надалі суворо наказав: »А въ предъ бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первѣе к намъ, святѣйшему патріарху, об'явити и написавъ присылати, і мы, разсмотря, і благословеніе подадимъ на подобающая; а необъявя, и к намъ первѣе не прославъ, отнюдъ бы вамъ не дерзати таковыхъ книгъ новослагаемыхъ печатати, да не казни церковнѣй, запрещеніемъ, яко преслушницы, подъпадете«.[2])

Здивований таким наказом, лаврський архимандрит Ясинський відписував патріярхові (10 серпня 1689 р.) про його заборону: „Сіе зѣло зѣло єсть намъ трудно и невмѣстително, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челомъ бьемъ".[3])

Як раз тоді була велика потреба в Псавтирях, бо „єя же и єдиныя в типографіи не имамы". Лавра приступала до друку їх, але цей наказ патріярхів збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріярхові:

»Усумнѣваемся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (Українці) тако читати и не имутъ куповати, развѣ аще бы особный на то былъ монаршій указъ и патріаршій всенародный«...[4])

Яким бачив, що його не слухають на Вкраїні, і просив навіть патріярха Константинопольського, щоби той наказав Українцям, „да имутъ покореніе и послушаніе святѣйшему нашему престолу Московскому, и да не имутъ волю и власть, въ жесточайшихъ запрещеній, — ни по єдиному образу, ниже книгы

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Р. ч. І. т. V, ст. 281.

[2]) Там же ст. 284. [3]) Там же ст. 287. [4]) Там же ст. 287.

какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборнаго разсмотрѣнія"...[1])

Проте патріярх Царгородський на це не згодився і друкувати книжок Лаврі не заборонив.

Звичайно, все це цілком убивало ініціятиву Печерської друкарні та знеохочувало її до якоїсь більшої праці. Ясинському наказали ще перед 1688 р. на книжках обовязково підписувати царське та патріярше імя.

З 1690 р. Варлаам Ясинський ставав митрополитом київським, а печерську архимандрію заняв Мелетій Вуяхевич (з 9. XII. 1690 по 6. II. 1697 р.), бувший військовий суддя. Вуяхевич був заможною людиною і постійно давав і свої кошти на печерські видання. Московські утиски довели до того, що за Вуяхевича Лавра друкує книжки вже самі церковні та богослужбові. Але наказів московських Лавра слухала дуже неохоче. Так, р. 1692 вона видрукувала, не повідомивши патріярха, Литургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріярха, а тільки свого архимандрита Мелетія Вуяхевича.

Розсердився на це новий вже патріярх Адріян і вичитував за це Вуяхевича (18 листопаду 1692 р.):

„А тако бы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ книги издаются, еже весма непристойно и дерзновенно. Єще же предь сего к вамъ в монастырь — чтобы без вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати — писано... Како же у васъ таковое презорство содѣяся въ сицевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвѣстите«.[2])

Через місяць, 17 грудня 1692 р. архимандрит лаврський просив вибачити йому це його „злочинство". Він так виправдувався:

»Грамоты вашего архипастырства при моемъ недостоинствѣ въ святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архіпастырскаго милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архімандритомъ аще былъ каковый вашъ архіпастырскій указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы таковаго архіпастырскаго указу«...[3])

Від всього Лаврського собору архимандрит просив патріярха: »»Сіе же всѣмъ быть исвѣстно, яко по сіе время безъ препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, нынѣ же в велицѣмъ недоумѣніи суще, ужасе бо насъ вашъ архіпастырскій милостивый отеческій указъ, яко ни малой какой книжицы безъ вашего архіпастырскаго милостиваго указу не печатать«... І собор просить: „аще намъ, богомолцемъ вашимъ, на всякую и малѣйшую книжицу по благословеніе посылати к вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будетъ. И не точію

[1]) Там само, ст. 199. [2]) Там же ст. 359—360. [3]) Там же ст. 362.

строенію, но и безхлѣбни будемъ... Прожитокъ весь братіи и служебникомъ пища і одежда и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ«...[1])

І накінці Вуяхевич від усеї Лаври слізно молить: »Едиными усты і единымъ сердцемъ вси единокупно, припадая до ногъ вашихъ архіпастырскихъ, со слезами молимъ: помилуй насъ... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновенію«.[2])

І патріярх змилосердився над Лаврою і прислав їм листа (лютий 1693 р.):

»Не возбраняемъ же вамъ — писав він — в типографіи вашей Кіевопечерской обычанныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати болшія книги... на таковыя книги и благословеніе отъ насъ пріимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстіи имѣемъ, ради общаго согласія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія«.[3])

В кінці свого листа патріярх різко поділяє книжки на московські та українські і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх на Москву.

»И аще которыя книги издаватися у васъ имутъ, — писав патріярх — и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіемъ (цеб-то по-московському) и чиномъ нынѣшнихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣта взимати будутъ отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ будетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіем (цеб-то по-вкраїнському) и прежнихъ переводовъ реченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпущайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повелѣнія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте«...[4])

І не дивлючись на всі ці неприємности, Лавра таки пильнує по можливости ширити свою друкарську справу. Так, за Ясинського та Вуяхевича заводять нові шрифти, гравюри, станки, працюють нові друкарі. На чолі друкарні стоїть ієромонах Софонія — „началник печатного двора“. За Вуяхевича знову появляються роскішні видання, але вже їх мало, — це були: Апостол 1695 р. та Євангеліє 1697 р. Перший подув московського впливу зле відбився на продуктивности Печерської друкарні.

6. Перéдишка (1700—1720).

Року 1700 помер патріярх Адріян на Москві, а з ним припинилося й патріяршество. На чолі російської церкви став Українець, Степан Яворський, і на довгий час, — бо аж до

[1]) Там же ст. 362—363. [2]) Там же ст. 363. [3]) Там же ст. 372. [4]) Там же ст. 372.

1720 р., — Печерська друкарня мала собі певну волю друку. Яворський любив Лавру і не чинив ніякого утиску її друкарні. На чолі Лаври стояв тепер Іосаф Кроковський (1697—1709), дуже освічений манах; він любив друкарство, писав передмови до печерських видань і взагалі близько стояв до своєї друкарні. Доба Кроковського була спокійною та продуктивною, нагадалися давні могилянські часи; от тому за його час надруковано до 40 видань, правда, нових видань вийшло мало, бо в більшости були це передруки старого.

Кроковський звернув пильну увагу на прикрасу лаврських видань; ієросхимонах старець Степан, що управляв друкарнею, добре знав свою справу і видання виходили справді роскішними; в цей же час почав працювати в Лаврі і славний гравер наш Леонтій Тарасевич. З найкращих видань за час Кроковського слід зазначити: 1) Патерик Печерський 1702 р., — роскішне видання, чи не найкраще зо всього, що видрукувала Лавра, прикраси робив Тарасевич; 2) так само й напрестольне Євангеліє 1707 р. визначається роскішною орнаментовкою та роскішним шрифтом, і 3) р. 1705 закінчено видання Четьїх Миней Димитрія Тупталенка.

За Іосафа Кроковського трапився в Лаврі пожар р. 1703-го, але друкарня мало потерпіла. Кроковський багато попрацював, щоби зміцнити силу своєї друкарні; так, він збудував для друкарні нового будинка і набув великого друкарського станка.

Потроху ширилася друкарня й далі, за час архимандрита Афанасія Мислáвського (1710—1715) і продовжувала видавати роскішні видання; напр. напрестольне Євангеліє 1712 р., що має роскішний шрифт та багаті прикраси; так само надзвичайно багато видано книжку: „Іѳіка ієрополитика“ 1712 р., що має аж 67 роскішних гравюр.

По цьому припинюється, власне продуктивна праця Печерської друкарні. Архимандрит Іоанникий Сенютович (1715—1730) передруковував попередні видання і вже за нього друкарня зазнала великих змін та потрясень. В ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. в 5-й годині великий пожар дуже понищив Лавру; потерпіла також і друкарня, — згорів увесь книжний склад, папір і частина деревяних гравюр (але мідні гравюри збереглися); згорів і архив; сам будинок друкарні не дуже постраждав; між іншим, в огні загинула IV частина нового видання Четьїх Миней. Ще р. 1752 Київо-Печерський намісник доносив Синодові, що „давніх книжок в Київо-Печерській Лаврі нема, — все згоріло в 1718-ім

році".[1]) І через цей пожар друкарня не працювала в р. 1718—1719, роспочала працю свою лише в 1720 р., але на неї відразу посипались тоді нові московські утиски, ті утиски, що остаточно вбили Печерську друкарню. Власне з пожаром 1718 р. згоріла й вся попередня столітня воля цеї друкарні, бо вже з 1720 р. роспочинається зовсім нова доба її життя.

7. *Давнє Київо-Печерське друкарство (1616—1720).*

Всі наші давні друкарні були власне культурно-освітніми установами, котрі не багато дбали про зиски, а на перше місце все ставили духовну освіту народню. Особливо це треба сказати про Печерську друкарню: увесь час свого давнього життя (1616—1720) була вона ніби Академією, що гуртувала круг себе кращих письменників та вчених свого часу. Печерська Лавра була найславніщою на цілий православний світ, а тому чести стати її архимандритом домагалися найкращі люде свого часу; і справді, — печерськими архимандритами все були високоосвічені люде, часто з великим адміністраційним хистом. Ось такі архимандрити постійно стояли на чолі Печерської друкарні і в справах друкарських брали найближчу участь, — вони доглядали за друкарнею, вони рішали, що̀ друкувати, вони дбали про поширення самої друкарні. Увесь час Печерська друкарня мала собі повну волю друку, друкувала, що̀ вважала за потрібне; вона не знала над собою іншого догляду, крім догляду свого архимандрита. Печерська Лавра була ставропигіяльною, а тому не визнавала нічиєї влади над собою, крім влади патріярха царгородського; навіть київський митрополит не мав права догляду над цею друкарнею, а його намір добути собі таке право скінчився невдачею (див. ст. 268).

От через все це становище друкаря в Лаврі було дуже почесним. Це не друкар в нашім розумінні, — це була вчена людина, що віддавала життя своє книжці: він її писав, він її правив, часом він її й технично друкував. Друкарями при Лаврі звичайно були манахи, що пізніще займали високі церковні посади; світських друкарів при Лаврі було не багато. Правда, становище друкарської челяді, цеб-то нижчих робітників, не було цілком добрим, — часто це були панщинові лаврські робітники, що до друкарської справи ставилися не уважно, а часом і втікали до друкарні Чернигівської, де їх стан був трохи ліпшим;

[1]) Описаніе документовъ Синода, т. XX ст. 634.

такою була справа аж до 1786 р., коли панщинових селян лаврських взято до казни.[1])

Друкувала Лавра найріжніщі книжки: богослужбові, церковні взагалі, книжки для повчаючого читання; випускала вона також і шкільні книжки, а її буквари росходилися далеко поза межами України; з початком XVIII-го в. друкує Лавра коліндарі для народу, що так само мали велике поширення. Можна сказати, що нема такої ділянки тодішнього нашого культурного життя, для якої не працювала б Печерська друкарня. Великою заслугою Лаври було також і те, що вона увесь час мужно боронила православну віру, — її полемичні видання були творами глибокої богословської думки і робили вплив навіть на ворогів. Зазначу, що печерські видання мають багато передмов з полемичним змістом на пекучі питання свого часу.

З техничного боку Лавра так само довела свою друкарню до найкращого стану, — на цілу Вкраїну не було їй рівної. З давнього часу, ще перед 1630 р., Лавра мала вже свою словолитню; ще з початку свого існування має вона й свою папірню, перше Радомиську, а в XVIII в. Пакульську; так само з перших часів має Лавра добру переплетню.

Ось через все це Лавра довела свої видання до найбільшої досконалости як внутрішньої, так і зовнішньої. Кидається в вічі строга науковість печерських видань, особливо за час Петра Могили. Рукопис для друку тут довго виправляють, перевіряють з оригиналами, і те часом робить не одна людина, а декільки, роблять не на спіх, а з повагою — „дволітствують". Ні одна давня друкарня не ставилася так поважно до своїх видань, як друкарня Печерська. На коректорство та на справлення Лавра взагалі звертала якнайбільшу увагу, і часом всі вчені сили її ходили коло того чи іншого видання.

Київські видання звичайно мають передмови, часом не одну, але й дві, а то й більше. Передмови ці надзвичайно цінні, — в більшости це глибокі богословські трактати, що часом не втратили своєї вартости ще й сьогодні, напр. передмови Петра Могили, Тараса Земки, Захара Копистенського і др. Через ці передмови київський вчений гурток ширив поміж духовенство та нарід свої знання та свої думки, і вплив Лаври йшов не тільки на Вкраїну, але також і далеко поза межами її. Полемичний ха-

[1]) П. Троцький, »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI, ст. 162, 179, 196—197.

рактер багатьох видань надавав надзвичайну життєвість ніби сухим по назві печерським виданням.

Посвяти — це звичайна річ в київських виданнях. Надрукована книжка звичайно присвячується тій особі, що допомагала виданню, або тій, що могла щось подарувати на неї. Дуже часто бувало, що одна книжка присвячувалась декільком особам, — Лавра друкувала частину примірників з одною посвятою, частину з другою, часом з третьою, а частину пускала в продаж і без посвяти. Часто видання присвячувалися просто заступникам Лаври чи віри, що боронили її від нападу ворогів. „Не обыче бо дѣло, — читаємо в посвяті Д. Голицину до „Алфавиту Духовного" 1713 р. — художествомъ тупографскимъ произведенное, без заступника въ свѣтъ исходити, да не растерзанно будет зубы зоилов, согризающих и растерзающих є". В цих посвятах росповідається про рід особи, якій книжку посвячено, про заслуги цього роду і т. п.; часто посвяти дуже довгі, звичайно мають ще й герба та пишномовні вірші до нього. Передмови та посвяти до давніх видань — це часом найцінніщий матеріял для вивчення історії, літератури або історії тогочасного друкарства.

Післямова від друкаря чи друкарів — це постійна річ в київських виданнях; тут звичайно росповідається про умови друку тої чи іншої книжки та проситься читача бути ласкавим до прогріхів видання. На зразок подаю таку післямову з „Парамѵѳіа сиречъ Утѣшителныя молбы" 1634 р.:

»Прійми благодарнѣ, благотщаливый читателю, паче же усердный молитовниче, от насъ малый трудъ сей; и аще что недоволнѣ сладко твоего мнѣнія вкусу в нем возмниться, не абіе уничиживъ вся, осуди и вознегодуй, но паче молися, да лучшихъ или от насъ или от себе самаго сподобишися, памятствуя и о сем, яко много паче удобѣе ест чуждее охуждати, нежели свое не точію лучшее, но и равное составити; удобнѣйше же паче всего молитися. Сего ради сим упраждняйся и о насъ труждающихся въ молитвахъ твоихъ памятствуй. Любви твоей всѣхъ благъ желателныѣ тупографи ст. вел. Лавры П. К.« [1])

Увесь час Лавра якнайбільше дбала про найкращу зовнішність своїх книжок, і в цім відношенні печерські видання не мали собі рівних. Лаврська гравюра придбала собі заслужену славу серед усього словянського світу. Спеціяльні „ізобразителі" звичайно готували потрібні малюнки, а гравери вирізували їх на

[1]) Ѳ. Титовъ, II, ст. 315. Про значіння передмов і др. в старо-друках див. І. Огієнко, Споминн кн. К. Острізького про друкування Библії 1581 р., в »Старій Україні« 1924 р. кн. IX—X. ст. 132—134.

дереві (а з кінця 1680 років і на міді); свої рисувальні та граверні має Лавра вже в XVII віці.

Всі печерські архимандрити звертали на зовнішній бік своїх видань якнайпильніщу увагу і не шкодували на це хоч би й великих коштів; про це часом читаємо і в самих виданнях. Так, Памва Беринда заявляє в післямові до „Пісної Тріоді" 1627 р.: „многою цѣною книгу сію изобразихом, зане далече городом великим торговымъ от насъ отстоящим, зѣло драго всякаа матеріа снабдѣвашеся и художникъ обрѣташеся". На початку прикраси київських видань були переважно стрятинські (пор. напр. орнаментовку київського Служебника 1620 року та стрятинського 1604 р., або гравюри Часослова 1617 р. та Требника 1606 р. і т. п.), але пізніще Лавра має вже свої власні роскішні прикраси, — миніятюри, заставки (пралози), ініціяли та кінцівки. І Лавра випустила в світ довгу низку роскішних видань, таких видань, яких ви ніколи не забудете, раз побачивши, напр. „Бесіди на ап. Павла" 1623 р., „Бесіди на Діяння" 1624 р., „Тріодь Пісна" 1627 р., „Тріодь Цвітна" 1631 р., „Требник" 1646 р., „Патерик Печерський" всіх трох видань — 1661 р., 1678 р., а особливо 1702 р., „Апостол" 1695 р., „Напрестольне Євангеліє" 1697 та 1707 р., і т. п., — все це пишні видання, з силою гравюр, часом більше сотні, видання одне одного роскішніще, одне одного дорожче, з яких кожне єсть гордість того чи іншого архимандрита-видавця. За сто років своєї найкращої праці Лавра мала декільки десятків дуже гарних граверів, серед яких часом бували й такі талановиті та многоплідні працьовники, як манах Ілля (1636—1663), Леонтій Тарасевич та Інокентій Щирський.

Печерська графика цінна особливо тим, що вона постійно базується на своїй рідній традиції. Ще в „Тріоді Пісній" 1627 р. П. Беринда підкреслював, що книжка ця „искусне украшена зографскими начрътанми, от них же множайшая древнихъ отеческихъ єще зводъ имут свидѣтелства". От це базування на „древніх отеческих зводах" і привело печерську гравюру до чисто національного українського характеру.

Роспочинаючи з найперших печерських видань, національний характер прикрас не втрачався аж до кінця цеї давньої доби. В печерських гравюрах усе своє, — гравери матеріял для малюнка беруть собі з свого оточення; так робив, скажемо, Ілля свої гравюри для Требника 1646 р. та для Патерика 1661 р.; і як багато українського побуту в гравюрах, скажемо, Требника 1646 р., напр. в малюнку похорон; або погляньте на воли з плугом на

гравюрі в „Учительнім Євангелії“ 1637 р., або на пророка Іллю (на офорті „Анфологіона“ 1619 р.), що мчить по небі парою добрих коней, — все це чисто національне, своє українське.

Дуже любила Лавра давати на гравюрах своїх видань свій печерський побут. Так, часто бачимо на цих гравюрах малюнки Успінської церкви, печер, лаврський іконостас, Антонія й Феодосія, образи з печерської церкви і т. п. Взагалі, печерські гравюри дають багатий та цінний матеріял для вивчення тогочасного українського життя та культури.

З Петра Могили роспочався живіщий західний вплив на печерську гравюру. Але переймаючи західні зразки, печерські гравери постійно їх націоналізують, — додають до них свій український побут, напр. в „Учительнім Євангелії“ 1637 р. чи в „Тріоді Цвітній“ 1631 р.

Раз роскішно видана книжка пізніще знову перевидавалася, і Лаврська друкарня не втрачала слави найкращих видань. На жаль, більшість давніх печерських дереворитів загинули в огні під час пожару в 1718 р., крім цього, підчас пожару 20 листопаду 1849 р. згоріло в Лаврі 10 мідних гравированих дошок, 207 деревяних, ініціялів деревяних 43, а мідних 25 і т. п.;[1]) проте частина колишніх прикрас — 319 дощок (з 1648 по 1845 р.) таки збереглася й до нашого часу.[2])

Київський гурток друкарів дуже високо ставив церковнословянську мову, але разом з тим всі вони — Єл. Плетенецький, З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, П. Могила і др. кохають також і свою рідну українську мову. І справді, Лавра випускає багато книжок, писаних тодішньою літературною українською мовою; цитати з святого Письма часто приводять тею ж мовою, напр. в „Кресті Христа Спасителя“ Петра Могили або в „Учит. Євангелії“ 1637 р.; до окремих видань додають певні частини українською мовою; часом навіть частини з Литургії подають українською мовою, напр. в „Книзі о вірі“ 1619 чи 1620 р. читаємо: „Здари нам, Пане, доброволне и без наганы взывати Тебе, небесного Бога, Отца, мовячи: Отче наш, который єстесь на небесѣх“ і т. д. Лавра видає „Пісну Тріодь“ 1627 р., а в ній Синаксарі (16 статтів) друкує українською мовою в перекладі Т. Земки (див. вище ст. 259); на жаль, в „Тріоді Пісній“ 1715 р.

---

[1]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI, ст. 192—194 і 228.

[2]) Року 1876-го Лавра видрукувала їх на 77 листах; див. про це: Н. И. Петровъ, Старинныя южно-русскія гравировальныя доски, »Искусство« 1914 р. кн. 3—4.

ці Синаксарі вже словянською мовою. Щоб нарід ліпше розумів церковну мову, в печерських виданнях дуже часто на берегах книжки подають пояснення трудних слів (т. зв. глоси), часом дуже цінні та цікаві, напр. в „Анфологіоні“ 1619 р., в „Бесідах на ап. Павла“ 1623 р., в „Євангелії“ 1712 р. і в багатьох інших.[1])

Витрачаючи великі кошти на свої роскішні видання, Лавра ясно ставила собі завданням навчати не тільки свій український нарід, але також і цілий православний світ. Видання Лаври вільно ходили по цілій Україні і тут не мали собі поважної конкуренції; так само й Львів, навіть тоді, коли вже був відрізаний кордоном від Київа, охоче брав печерську книжку. Вплив київський на Москву постійно був великим: книжка українська ширилася по цілій Росії, а нераз тут її й передруковували. Давні молдавські стародруки носять на собі явні ознаки впливу Печерської друкарні; Молдавія тоді взагалі тісно була звязана з Україною, і багато печерських видань ходили по Молдавії, де урядовою мовою була мова українська, а мовою церкви була словянська; друкарство в Довгім Полі роспочала Лавра, післявши туди свого друкаря Тимофія Вербицького з помічниками та друкарнею. На Афоні, в словянських манастирях, печерські видання були своїми. Взагалі, Лавра свідомо й ясно ставила собі всеславянскі завдання, і не тільки ставила, але й виконувала їх. Так, в „Бесідах на Діяння“ 1624 р. в передмові Захар Копистенський пише:

»Любезно пріймѣте« цю книжку, »пріемлѣте Іафетово племя, Россове, и Славяне, и Македонове; стяжите и (її) Болґарове, Сербове и Босняне; облобызайте и (її) Истрове, Іллурікове и Далматове; срящѣте и (її) Молдаваяне, Мултяне и Унґровлахове; въспріймѣте и (її) Чехове, Моравлене, Гарватове, и вся широковластная Сарматіа възлюби и притяжи и (її), и всѣ православніи сію святую любезнѣ пріемлѣте книгу, и вмѣсто многоцѣннаго съкровища имѣйте ю“.[2])

Ось такою була Печерська друкарня за перші сто років свого життя. Це була наймічніща українська культурна фортеця, що чуйно стояла на варті свого рідного народу. Увесь час служила вона Українському Народові, служила йому аж до 1720 р.; і тільки з того часу, під непереможним московським наказом, змушена була Печерська друкарня зовсім змінити свій традиційний напрям.

---

[1]) Коли б повиписувати всі ці ґлоси з наших стародруків, то це дало б нам доброго українського словника мови старого часу.

[2]) Примірник Націон. Музею у Львові № 591 л. 8 б—9.

8. Обмосковлення Печерської друкарні (1720 — к. XVIII в.).

Знищена пожаром 1718 р., Печерська друкарня оновлялася поволі, і тільки р. 1720-го знову роспочала свою працю. Але не встигла вона оглянутися, як на неї впала ще більша біда, — пожар 1718 р. знищив лише матеріяльно славну друкарню, а новий московський наказ з 5 жовтня 1720 року вбив вже саму душу її.

Року 1718-го 27 січня Лавра випустила була книжку „Минологіонъ“ („Місяцеслов“); на книжці зазначено, що вийшла вона в Лаврі Печерській Київській. „Ставропигіи святѣйшаго Вселенскаго Константинополскаго Патріярхи“, тоді як вже з 1695-го р. на своїх виданнях Лавра звичайно зазначала, що вона знаходиться в ставропигії від патріярхів московських. Правда, писатися в ставропигії московській Лавра дуже не хотіла, а тому постійно добавляла, що вдавнину була вона ставропигією патріярха вселенського; а в „Місяцеслові“ 1718 р. Лавра вернулася до своєї старовини, і про свою залежність від московських патріярхів зовсім не згадала.[1]) В огні пожару 1618 р. цілий наклад цеї книжки згорів, і Лавра не сподівалася нової біди. Але частина примірників цеї книжки таки пішла в продаж, а також попала й до рук московського уряду, який звернув увагу на те, що Лавра не зазначила своєї духовної залежности від Москви. Доклали про це й цареві Петру. Петро давно вже мав зуба проти українських друкарень, — Чернигівської та Київської, а тому порішив прибрати їх до рук, і 5 жовтня 1720 р. видав такого грізного памятного наказа:

»Понеже Єго Императорскому Величеству извѣстно учинилось, что въ Кіевской и Черниговской типографіяхъ книги печатаютъ несогласно съ великороссійскими печатми, но со многою противностію къ Восточной Церкви, а имянно: въ Черниговѣ Учебные Часословы, по желанію расколническому, которое явилось чрезъ розыскъ, калуженіномъ Ерастомъ Кадминымъ, что онъ такіе Часословы въ прошлыхъ годехъ подряжалъ печатать проискомъ своимъ, и продавалъ оные на ярманкахъ; въ книгѣ Богомыслія, которая печатана въ типографіи Святотроицкой Ильинской въ 710-мъ году, явилась многая люторская противность; да въ Мѣсяцословѣ, который въ 718-мъ году Генваря 27-го дня печатанъ въ Кіевопечерской типографіи, въ заглавіи напечатано, якобы оной монастырь ставропигія вселенскаго константинополскаго патріарха, чего

[1]) Слідство в цій справі показало, що архимандрит Сенютович правильно написав заголовка, правильно склав його й зицер Пилип; викинув згадку про залежність від Москви, здається, управитель друкарні о. Тихон; див. Ѳ. Титовъ, Типографія, I, ст. 447—448.

было печатать не надлежало для того, что Кіевопечерской монастырь отъ многихъ лѣтъ учиненъ въ ставропигіи святѣйшихъ россійскихъ патріарховъ, а отъ константинопольскихъ уволенъ. Того ради Его Императорское Величество указалъ именоватся Кіевопечерскому и Черниговскому монастырямъ во всѣхъ книгахъ ставропигіею всероссійскихъ патріарховъ, а не константинопольскихъ; а вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковыя старыя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими, съ такими жъ церковными книгами справливать прежде печати съ тѣми великорусскими печатми, дабы никакой разни и особаго нарѣчія во оныхъ не было; а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ ни новыхъ изданей, не объявя объ оныхъ въ Духовной Коллегіи, и не взявъ отъ оной позволенія, въ тѣхъ монастырехъ не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Церкви Восточной противности и съ великороссійскою печатью несогласія произойти«.[1])

Ось оцей історичний наказ Петра I і вбив стару Печерську друкарню; по цьому довгою низкою йдуть вже ріжні роспорядження св. Синоду, що поволі добивали волю печерського друку. Як тільки з р. 1721-го роспочав Синод свою працю, він зараз же роспочав і боротьбу з українськими друкарнями. Так, вже 22 лютого Синод звернув увагу, що „книги въ типографіяхъ печатаются по волѣ началствующихъ ихъ, въ чемъ есть многое неисправленіе“, а тому наказав:

»Кіево-Печерскому и Черниговскому монастыремъ ставропигіами Константинопольскаго патріарха впредь не писаться, а писаться всѣмъ ставропигіами Святѣйшаго Всероссійскаго Правительствующаго Сѵнода, отъ котораго и о печатаніи книгъ повелѣнія требовать, а безъ повелѣнія того Духовного Сѵнода никакихъ книгъ не печатать«.[2])

Щоби мати ліпший нагляд над друкарнями, Синод 21 липня 1721 р. віддає Київську та Чернігівську друкарні „для лучшаго усмотрѣнія, со всѣми преждебывшими надъ оными командующими и съ служительми“ особливому догляду — синодальному совітнику архимандриту Гавриїлу Бужинському, що з того часу мав зватися „школъ и типографій протекторъ“ і став на чолі Типографської Контори.[3])

А 30 серпня того же року Синод вже остаточно взявся за українські друкарні і видав їм такого наказа:

---

[1]) Полное собраніе постановленій и распоряженій по Вѣдомству Православнаго Исповѣданія Россійской Имперіи, Спб. 1890 р. т. VII, № 2297, ст. 23.

[2]) Полное собраніе, т. I, № 9, ст. 36.

[3]) Там само, т. I, № 153, ст. 208; VI, № 2102, ст. 123; VII, № 2297, ст. 23; Описаніе т. I, ст. 464.

»Во оныхъ Кіевской и Черниговской типографіяхъ книгъ никакихъ безъ вѣдома Святѣйшаго Правительствующаго Сунода отнюдь не печатать, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій; а когда и церковныя книги печататься будутъ, и то, исправя первѣе съ книгами новоисправными, въ Санктъ-Питербурхѣ или въ Москвѣ печатанными, по двѣ книги письменныя или и печатныя и исправленія на поляхъ самыя, для лучшаго усмотрѣнія и совершеннаго согласія, присылать въ Св. Правительствующій Сунодъ, чтобъ разни и особаго нарѣчія никакого не было, изъ которыхъ єдина книга отощлется, а другая оставится для свидѣтельствованія при Святѣйшемъ Синодѣ въ Конторѣ типографской. А напечатавъ таковыя освидѣтельствованныя книги, съ предисловіями и дедикаціями непечатными, но письменными, которыя потомъ могутъ печатаны быть за позволеніемъ, прислать єдину прежде продажи съ доношеніемъ о позволеніи продаванія. А другихъ книгъ, вновъ изданныхъ, безъ вѣдома отнюдь никакихъ не печатать; а что нынѣ єсть въ печати въ Кіевской и Черниговской типографіяхъ, такихъ книгъ оканчивать, и изъ тѣхъ для усмотрѣнія, какъ выдутъ изъ печати, прислать по єдиной книгѣ и не отдавать въ продажу безъ позволительнаго изъ Св. Правительствующаго Синода указу«.[1])

Ось ці всі накази 1720–1721 р. вбили ініціятиву Печерської друкарні і віддали її зовсім до рук Синоду; в житті цеї друкарні роспочалася вже цілком нова доба.

А Синод не давав опамятатися Печерській друкарні. Року 1722-го 25 травня знову шле він грізного наказа, щоби друкували лише „по освидѣтельствованнымъ экземпляромъ, не прилагая ничего, ниже убавляя, подъ опасеніемъ жестокаго штрафа".[2]) І з 1722 р. починають появлятися вже цензуровані примірники видань Лаври; так, на „Апостолі" 1722 р. вперше читаємо таке „свидѣтельство":

»Сія книга Апостолъ повелѣніемъ святѣйшаго правительствующаго Синода всероссійскаго въ конторѣ типографской противъ (=по) Апостола всероссійскаго зводу изслѣдована и по изслѣдованію обрѣтеся во всемъ съ великороссійскимъ сходна. Того ради печати предати и въ народъ отпущати св. прав. всероссійскій Синодъ благословляетъ. Академій и типографій протекторъ Гаврiилъ, архимандритъ Троицы Сергіева монастыря«.[3])

Просила тепер Лавра дозволу зазначати в потрібних місцях своїх печерських святих, і на це отримала таку відповідь:

»А что єсть разнь, въ Малороссійскихъ съ Великороссійскими книгахъ являющаяся, безъ которой обойтись невозможно, а имянно воспоминаніе Антонія и Ѳеодосія Печерскихъ и другихъ подчисленныхъ Пе-

---

[1]) Полное собраніе, т. I, № 197, ст. 249.

[2]) Там само, т. II, № 638, ст. 307.

[3]) П. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II, ст. 556.

черскихъ, и то печатать всѣ противъ (= по, згідно з) Московскихъ и потомъ приложить и подчисленныхъ, и что въ Великороссійскихъ празднованіяхъ чудотворныхъ образовъ положено, и то все печатать въ Кіевской типографіи, не опущая ничего, дабы между Великороссійскими и Малороссійскими книгами ни единыя разни не было... Ко оному архимадриту написать, что ежели онъ въ помянутомъ своемъ отвѣтствованіи употребитъ пріобщеніе лжи, или въ прочемъ вышеписанномъ поступитъ не по содержанію онаго Сунодальнаго опредѣленія, то за такую дерзость, которая имѣетъ быть причтена къ преслушанію, штрафованъ онъ будетъ жестоко«...[1])

Ось так тепер говорили з колись незалежними архимандритами... Але це не була звичайна собі погроза. Печерська друкарня р. 1724-го видрукувала „Тріодь Цвітну“ і архимандрит Іоаникий Сенютович відіслав її до Типографської Контори, заявляючи, що Тріодь видрукувано „противъ (= згідно з) великороссійской печати безъ всякой розни, слово въ слово“ і просив синодального дозволу на продаж цеї книжки. Справщики московської друкарні перевірили Тріодь і знайшли, що „та книга съ московскою печатью въ рѣченіяхъ несогласна, а въ нѣкоторыхъ мѣстехъ показалося передъ московскою печатью и излишества много“, напр.: „что тя наречемъ, о обрадованная“, а в московській: о благодатная і т. п. Синод дуже на це розсердився і постановив:

»Оныя напечатанныя въ той типографіи книги, Тріоди Цвѣтныя, колико ихъ есть, всѣ безъ утайки, прислать въ Сунодъ на коштѣ того монастыря; а за противность указа и за ложное доношеніе до Сунода Кіево-Печерскаго монастыря съ архимандрита Іоаникія, приславшаго тое новопечатную книгу несогласную за согласную, изъ келейныхъ ево денегъ и вещей, по содержанію Генеральнаго Регламента 50 главы, взять штрафа тысячу рублевъ«, бо архимандрит написав неправду. »изъ чего явно, что оной Кіево-Печерской архимандритъ сунодалному правительству помянутымъ своимъ доношеніемъ объявляетъ не истинну, но явную ложь, чего ради хотя бы и надлежало ево взять въ Святѣйшій Синодъ ко изтязанію и жестокому наказанію, но разсуждая по преждепомянутой главѣ, что онъ, архимандритъ, первое въ томъ преступленіе учинилъ, подвергаетъ ево нынѣ токмо вышеписанному штрафу: а ежели впредь таковую покажетъ продерзость, то безъ всякаго пощаженія наказанъ жестоко имать быти, и о томъ послать изъ Сунода къ нему, архимандриту, указъ въ скорости, а для взятья оныхъ книгъ и штрафныхъ денегъ отправить изъ Сунода нарочнаго, по инструкціи, посылщика«.[2])

Така кара синодальна налякала Лавру, бо ж на друк Тріоді пішло багато коштів. Архимандрит Сенютович подає Синодові

---

[1]) Там само, т. II, ст. 307—308.
[2]) Полное собраніе, т. IV, № 1260, ст. 112.

слізне прохання вибачити йому провину і обіцює книжку виправити. Соборні старці також просили не нищити до кінця їхньої обителі, і без того вже знищеної пожаром, і не відбірати Тріоді. Синод змилосердився, — 28 жовтня він наказав книжок не брати, але виправити їх і просити дозволу на продаж; штраф зменшено, — наказано взяти штрафу стільки, скільки знайдеться в келейній касі печерського архимандрита.[1]) А в березні 1725 р. цю злощасну Тріодь, вже виправлену зовсім на московське, продавати дозволили...[2])

Петро I помер в 1725 р., але з смертю його проте не спинилася система гноблення українського друкарства. На честь Лаври треба сказати, що вона денаціоналізаційні накази Синоду виконувала дуже неохоче і робила все, щоб їх таки обійти. Року 1726-го Лавра прислала Синодові нововидруковані книжки, — Тріодь Пісну, Псавтиря та Часослова, просячи дозволу продавати їх. В Синоді книжки пильно переглянули і таки знайшли ріжниці, — переважно в правопису, а тому 24 серпня 1726 р. знову Лаврі наказали:

»И впредь, какія церковныя книги когда печататься будутъ, велѣть накрѣпко смотрѣть, дабы все правописаніе въ литерахъ и въ просодіяхъ (= наголос) происходило противъ (= згідно з) великороссійскихъ печатей, безъ всякаго упущенія... А кромѣ церковныхъ въ Санктпитербурхской и Московской типографіяхъ печатаемыхъ книгъ, другихъ никакихъ новыхъ изданій безъ вѣдома Св. Сунода отнюдь не печатать, подъ опасеніемъ за неисправленіе тяжкаго штрафованія«.[3])

Звичайно, все це дуже зле відбивалося на видавничій справі Лаври, а тому вона все просила Синод полегчити їй друк книжок. Р. 1727-го Лавра відправила до Петрограду навіть особливого свого ходатая, щоби просив Синод зменшити дошкульний контроль над печерськими виданнями. Синод таки змилосердився, — 29 листопаду 1727 р. він дозволив Лаврі продавати самостійно ті книжки, які надруковано згідно з московськими, „толко накрѣпко со всякимъ опаснимъ смотреніемъ самому архимандриту такіе новопечатаеміе книги свидѣтелствовать, дабы въ нихъ никакой противъ великороссійськихъ книгъ погрѣшности не было“.[4])

---

[1]) Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ Архивѣ Синода, т. IV, ст. 54—55.

[2]) Там само, ст. 55 і 267—268.

[3]) Полное собраніе, V, ст. 402, № 1829; див. ще V, № 1886, ст. 446; VI, № 1979, ст. 36; VI, № 2102, ст. 125.

[4]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1911 р. кн. II, ст. 203—204.

Але така милость синодальна була маловартою, бо ж Лавра видавала багато книжок, яких московська друкарня не видавала; ось тому Лавра знову клопочеться перед Синодом дозволити їй самій друкувати й такі книжки. Синод 21 лютого 1728 р. дозволив і це: „а каковыхъ великороссійскихъ не имѣется, то печатать по прежнему, какъ напредъ сего были печатаны", тільки пильнувати, щоби в таких книжках не було чогось противного церкві, для чого обрати на це пильнування двох вчених манахів.[1])

Ці синодальні „милости" Лавра зрозуміла як дозвіл вернутися до колишньої своєї видавничої волі, а тому перестала навіть висилати свої видання до Синоду. Але опіка синодальна довела вже до того, що Печерська друкарня почала жити більше самими передруками, і вже нічого оригинального не видавала. Взагалі, видавнича діяльність її зменшується, особливо на якости. Провинціяльне духовенство, віками звикле до своєї української книжки, неохоче купувало нові видання, на московський лад зроблені, а тому почало набувати собі львівські видання. Попит на львівську книжку значно збільшився, а це болюче відзивалося на матеріяльнім стані Лаври. І справа дійшла навіть до того, що сама Лавра просить царицю Анну 22 листопаду 1730 р. заборонити ввіз книжок зза кордону:

»От давнихъ годовъ — читаємо в проханні — по давнимъ привилигиям и по грамотам и указам прародителей Вашего Императорскаго Величества в Кіевопечерской Лаврѣ велено быть типографіи и книги всякіе печатать и в народ пущать для ползы душевной православному христианскому народу. А нынѣ изза рубежа полской границы разныхъ печатей привозять в Малую Росию многіе церковные книги и по ярморкамъ и торгамъ без всякого изволения продаютъ, которые нарѣчію россійскому и орѳографіи весма противны, опасно дабы унѣяты под видомъ будто бы православныхъ книгъ христіанского народа ересію своею не повредили. Всемилостивѣйшая Государыня Императрица, просимъ Вашего Імператорского Величества, да повелитъ Державство Ваше сіе прошеніе в Государственной Коллегіи іностранныхъ дѣлъ принять и дать намъ в Кіевопечерскую Лавру Вашего Императорского Величества грамоту, дабы было по чему Кіевопечерской Лаврѣ того смотрѣть, ибо могут унѣяти для размноженія своеи ереси такіе книги и под іменемъ Печерскіе Лавры печатать, а о публикаціи дабы такихъ книгъ изъза рубежа не привожено и непропущано и хто дерзнетъ продавати и скупати под штрафомъ до кого надлежить послать Вашего Императорского Величества указъ. — Вашего Императорскаго Величества нижайшій богомолецъ Кіевопечерскіе Лавры архимандритъ Романъ Копа з братіею«.[2])

---

[1]) Там само, ст. 204—205.

[2]) Архив друкарні Київо-Печерської Лаври № 9. — Збірник Львів-

Звичайно, нічого не помагало, хоч цариця й задовольнила це прохання, бо сільське духовенство таки міцно трималося своєї старої книжки, а виправлені на московське книжки приймало неохоче. Тоді справа скінчилася тим, що київському митрополитові Рафаїлу Заборовському р. 1735-го прислано „Высокомонаршого указа" — йому строго наказано „старонапечатанныя книги от церквей отобрать, а по новоисправленнымъ напечатаннымъ книгамъ въ церквахъ отправлять служенія". Заборовський пильно виконував цього царського наказа, і скрізь, де міг, відбірав від церков старі українські книжки. На купівлю виправлених на московське книжок митрополит зібрав від парафій багато грошей і передав їх до Печерської друкарні. Час ішов, а Лавра не могла постачити всіх потрібних книжок, бо „иныхъ книгъ не достало, а иныхъ за дорогою весьма цѣною купить было неудобно". Тоді зібрані гроші відіслано до московської синодальної друкарні, щоб прислала за них книжок, але й тут потрібних книжок не було. Справа скінчилася на тому, що гроші з Москви вернули, і ще 1753 р. митрополит київський Щербацький писав про них, що ці гроші „до выпечатанія книгъ въ Катедрѣ хранятся".[1]) Як бачимо, справа заміни українських книжок на московські не була такою простою та легкою, як то здавалося Синодові.

Взагалі, в цей час Лаврська друкарня працює виключно для постачання „новоисправленних" книжок. Правда, скрізь, де тільки можна, робить вона тихий опір обмосковленню України, але з її опору користи було не багато. Так, задумала вона перевидати „Четьї-Минеї" Д. Туптала та „Патерика Печерського". Справа ніби була простою, бо нарід потрібував цих книжок, „а такихъ книгъ вездѣ уже сыскать невозможно". Синод 10 липня 1741 р. дозволив передрук, але під такими умовами:

1) »оныя книги, прежде изданія въ печать, архимандриту съ другими учеными и въ свящ. писаніи и въ церковныхъ исторіяхъ искусными людьми со всякимъ опаснымъ смотрѣніемъ достовѣрно освидѣтельствовать«, і 2) »что же касается до просодій (= наголосів) и нарѣчія, въ томъ во всемъ согласить съ великороссійскими книгами непремѣнно«.

Р. 1742-го 10 червня архимандрит Тимофей доносить Синоду, що з братією читав ці книги не раз, але „противнаго не

ської Ставропигії, Львів, 1921 р. т. I, ст. 328 (тут неправдивий підпис: Іона замість Копа). — Пор. ще »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI, ст. 171 і 183.

[1]) І. Огієнко, Київська митрополитанська друкарня, Львів, 1924, ст. 5; відбитка з »Літер.-Наук. Вістника« 1924 р. кн. VII.

взыскуется", а тому просив дозволити друк. Синод не відповів. Тоді Лавра скористала з щасливого випадку: 1 вересня 1744 р. була цариця Лисавета в Київі, в печерськім Кловськім домі; архимандрит Тимофей Щербацький попросив царицю дозволити видрукувати Четьї-Минеї та Патерика, і цариця „изустно указать соизволила — печатать по прежнему неотложно". Коли про цей дозвіл довідався Синод, він переконав царицю, що ці книжки потребують виправлення, і вкінці 29 квітня 1745 р. Лаврі наказано припинити друк... Довго тяглася ця справа, переписка про неї розрослася аж на 810 аркушів, і покінчилася таки тим, що р. 1759-го виправлені Минеї видрукувала сама Москва, а дозвіл друкувати виправленого Патерика Лавра отримала лише через 20 років — 21 лютого 1760 року...[1]) Ось так могла Лавра боронитися проти обмосковлення її.

Сама ж Печерська друкарня в цей час все зростала та ширилася і техникою своєю була, як і раніще, найкращою друкарнею в Россії; до неї часто приїжджають вчитися друкарства. Правда, сам дім друкарський в цей час дуже турбував Лавру; так р. 1724 архимандрит Щербацький просив, щоби шпитальний лаврський манастир, „яко весма тѣсной, обратить на печатной домъ, понеже нинешной печатной домъ, отъ порушенія горы, во всегдашней опасности къ разрушенію находится".[2])

Москва часто позичає потрібні їй річі з Печерської друкарні, при тому ці „позички" часом занадто довгі. Так, ще р. 1735-го московська синодальна друкарня взяла з Київа „для печатанія Библіи и календарной азбуки материцы, пунсоны и прочіе инструменты"; Лавра часто просила вернути взяте, і те вернули в негіднім стані аж 1742 р.[3]) Забірали й друкарів. Довідалася Московська друкарня, що в Печерській Лаврі єсть добрий фахівець — ієродіякон Митрофан, „обученный въ дѣлѣ вновь пунсоновъ, материцъ и формъ, также и въ рѣзной работѣ на мѣди и на деревѣ", і тому друкарня просила, щоби Синод перевів цього друкаря до Москви „для наблюденія за наборщиками, тередорщиками, батыщиками и олифленникомъ". 1742 р. 22 січня Синод наказав Митрофану переїхати до Москви; для Лаври це було дуже невигідним, і вона 19 березня 1724 р. доносить, що вислати Митро-

[1]) Перебіг цілої справи див. в »Описаніи« т. XX, ст. 627—661, № 587,

[2]) »Труды Кіев. Дух. Академіи« 1911 р. кн. VI, ст. 234.

[3]) Описаніе, т. XX, ст. 662—663.

фана не може, бо він роспочав „дѣло азбукъ и пунсоновъ“, що займе більше року. Синод не уважив прохання, і 10 травня знову наказав „немедленно выслать іеродіакона Митрофана въ Москву безъ всякихъ отговорокъ“. Мусіла Лавра скоритися, і 6 вересня Митрофан прибув до Москви. В Москві він добре працював, став навчати й других, чого сам знав; багато примх мав тут друкар наш, але всі їх задовольняли: наказано було, що він має „довольствоваться пищею противъ двухъ братовъ“; хотіли платити йому 120 р. на рік, але Митрофан не погодився, — дали 150 р.; 23. X. 1744 року Митрофан заявляє, що не хоче жити в „неудобной кельѣ“ і просить дозволити жити в „бывшей архимандричьей кельѣ“, — уважили й це.[1])

Року 1750-го 25 листопаду, в день восшествія цариці Лисавети на престол, архієпископ Петроградський Сильвестр сказав відповідну промову; цю промову наказано було видрукувати „со всеприлежнымъ тщанiем“ для піднесення цариці. Московська синодальна друкарня видрукувала, але з помилками. Синод розлютився і 4. II. 1751 р. наказав: „Всѣмъ мастеровымъ, тередорщикамъ, батыщикамъ, наборщикамъ и дозорщикамъ, находящимся при печатаніи прежнихъ предикъ, учинить при собраніи мастеровыхъ нещадное плетьми наказаніе за ихъ небрегомость“.[2]) Але щоб вдруге не сталось таке саме, Синод збільшив свій нагляд над друкарнями, а до Київо-Печерської друкарні послав двох складачів — Івана Степанова та Якова Колгинина, щоби вони доглянули „производимое въ оной печатаніе“. Посланці виконали доручення і про стан Київо-Печерської друкарні подали ось таке цікаве донесення; друкую цей документ цілим, бо він яскраво малює нам стан Печерської друкарні в половині XVIII в.

»Въ Кіевопечерской Лаврѣ книгопечатныхъ становъ 6; изъ нихъ, кромѣ воскресныхъ, праздничныхъ, высокоторжественныхъ и викторіальныхъ дней, печатаніе производится на четыре стана во весь годъ.

Дня отдохновенія мастерамъ оставляются отъ работъ: седмица первая Великаго Поста, Пятокъ и Суббота Страстныя, Свѣтлая Седмица, предпразднества Рождества Христова одинъ день, да попразднества Рождества три дни; къ томужъ не дѣлаютъ оные мастера въ то время, когда выданныя пробы у справщиковъ бываютъ дотоль, пока оныя исправленныя къ нимъ отданы будутъ; такожъ для обѣда и для вечерни имъ время опредѣлено.

Когда же книгопечатаніе самонужнѣйшее и къ скорому окончанію

---

[1]) Описаніе, т. XX, ст. 663—665.

[2]) Описаніе, т. XXXI, ст. 67—68, № 27.

потребное случится, то къ четыремъ станамъ и оставленные два стана прибавляются и дѣлается книгопечатаніе на всѣ шесть становъ.

Къ тѣмъ же прибавачнымъ двумъ станамъ опредѣляются зицеры изъ учениковъ зицерскихъ, въ прасъ-мастеры изъ батыщиковъ отъ становъ настоящихъ, а въ батыщики сами они типографскіе мастера на время сыскиваютъ изъ знакомцевъ своихъ поемчивыхъ людей, что случается не часто.

На каждомъ стану мастеры въ дѣланіи положенное число листовъ или таборокъ имѣютъ такое: книгъ какъ великихъ, такъ четвертковыхъ въ печать закладается тысяча двѣсти, а осмушечныхъ книгъ закладается вдвое, двѣ тысячи четыреста, для того что одинъ цѣлый листъ раздѣляется въ печати на двѣ книги осьмушечныя и хотя на великія или четвертныя или осьмушечныя книги, то на всякомъ стану бываетъ въ печатаніи по тысячѣ по двѣсти листовъ, которые на одномъ стану одного дня на одну сторону всѣ выпечатываются и того жъ дня на оборотъ, то есть на другую сторону выпечатается ихъ половинное число, а на другой день другой стороны допечатается заранья.

Пока другихъ листовъ, имѣющихся печататься, пришлются отъ исправщиковъ пробы, то того уже дня мастеры бываютъ безъ дѣланія.

Ежели печатаніе книгъ бываетъ съ красными литерами, то между тѣмъ, пока отъ исправщиковъ пробы пришлются, мастера печатаютъ красныя литеры, и всегда положенное число — тысячу двѣсти листовъ или таборокъ долженъ отъ всякаго стану съ печати вийти въ два дни, къ коему успѣху зимнимъ временемъ изъ типографской казны на всѣхъ оныхъ мастеровъ Октября съ 1 числа по праздникъ Свѣтлаго Воскресенія Христова для работы, отъ утренняго благовѣсту начинаемой, выдаются свѣчи сальныя, всякому зицеру и прайсъ-майстеру по одной на день. При каждомъ стану мастеровые люди — зицеръ въ сложеніе литеръ, прасъ-майстеръ въ тисненіи листовъ, батыщикъ въ набиваніи на литеры чернилъ одни только безперемѣночно всегда имѣются, и кромѣ тѣхъ мастеровъ другихъ не имѣется, токмо для случая при зицерахъ учениковъ вольныхъ людей два или три имѣются.

Вышеписаннымъ мастерамъ заплата производится: зицеру за слогъ листа на обѣ стороны до книгъ великихъ ли или малыхъ литеръ по $16^{2}/_{3}$ коп., итого за шесть листовъ одному за слогъ листа осмушечнаго на одну сторону и прочихъ дробнѣйшихъ книгъ, кои на одну форму обосторонно печатаются, платится тожъ по $16^{2}/_{3}$ коп.; прасъ-мастеру отъ всякаго положеннаго числа 1200 л. за вытисненіе безъ красныхъ литеръ, какого бы они положенія, великихъ или малыхъ книгъ, ни были, платится такожъ по $16^{2}/_{3}$ коп., итого за шесть таборковъ прасъ-мастеру рубль; батыщику отъ такогожъ таборка тысячи двухъ сотъ листовъ платится противъ зицера и прасъ-мастера меньше вполъ, по $8^{1}/_{3}$ коп., итого батыщику за шесть таборокъ 50 коп.; когда же на какомъ листу хотя по одной сторонѣ краснопечатанія литеры бываютъ, то въ то время платится зицеру за слогъ литеръ на обѣ стороны листа по 20 коп., прасъ-мастеру за всякій таборокъ по 10 копѣекъ. Вышеписанная заплата производится не подробицею за всякій таборокъ, но собравъ довольно таборковъ, заразомъ платится.

Сверхъ же тѣхъ заработныхъ денегъ, мастерамъ дозволяется имѣть прикладку, — на собственной ихъ бумагѣ печатать всякихъ книгъ, кои печатаются, а именно: съ книгъ великихъ при каждомъ стану всѣмъ зицерамъ и прасъ-мастерамъ по двѣ книги, а батыщикамъ по одной; четвертковыхъ зицерамъ и прасъ-мастерамъ по двѣ книги, а батыщикамъ по двѣ книги; осьмушечныхъ и меньшихъ — зицерамъ и прасъ-мастерамъ по осми книгъ, а батыщикамъ по четыре книги.

Харчей имъ выдается на каждаго человѣка ежедневно по четверти печенаго хлѣба, вѣсомъ въ четыре фунта съ половиною четверть, и по одной порціи простаго вина и въ постные дни по одной рыбкѣ вялой на каждаго человѣка, а еженедѣльно на всѣхъ обще выдается: крупъ 5 гарн., пшена 3 гарн. и для покупки мяса или рыбы денегъ 80 коп., да масла конопляного на всѣхъ обще еженедѣльно въ мясоѣдъ $2^1/_2$ кварты, а въ постные дни 5 кварть; соли и муки, потребной на приварку къ обѣду или вечери, сколько потребно дается. А когда на всѣ 6 становъ печатаніе бываетъ, то всѣхъ вышеписанныхъ харчей по препорціи, такожъ и денегъ къ вышеписаннымъ харчевымъ 80 коп. 40 коп. прибавляется. Для варенія же пищи опредѣляется отъ типографіи поваръ и въ зимнее время истопникъ.

Когда вышепечатанные листы уже просушены бываютъ, то оные гнутъ, въ тетради собираютъ, счетъ и связку въ стоіи и все, что къ тому принадлежитъ, мастера типографскіе обще отправляютъ и въ то время станы всѣ безъ дѣланія остаются праздны, а за то дѣло они, кромѣ обыкновенныхъ, какъ выше показано, харчей и харчевыхъ денегъ ничего не получаютъ.

Опредѣленнаго времени для окончанія въ собираніи книгъ дѣла нѣтъ, но мастера сами себя, какъ возможно, понуждаютъ, чтобъ скорѣе привести оное въ совершенное окончаніе, дабы чрезъ то въ праздности станы и имъ заработанная за печатаніе книгъ заплата не могла промедлиться.

Выходъ большихъ и меньшихъ книгъ иногда бываетъ по случаю — мало больше, а иногда мало и меньше, за какое печатаніе прасъ-мастерамъ и батыщикамъ съ мало большаго числа прибавки, а изъ мало меньшаго убавки денежной заплаты не дѣлается, но, какъ выше показано, заплата имъ производится отъ таборка мало большаго или мало меньшаго равно; зицеру она производится отъ числа сложенныхъ листовъ, а не отъ таборка.

Когда печатаются малыя книжицы, какъ то: Канонники, Воскресные Параклисы и прочія подобныя тѣмъ, то за то печатаніе мастера никто денежной заплаты не получаютъ, но зицерамъ, прасъ-мастерамъ и батыщикамъ дозволяется таковыхъ книжницъ на своей бумагѣ выпечатать каждому по пятидесяти.

Всѣ же вышеписанные мастера живутъ своими домами на землѣ Кіевопечерской Лавры и за ихъ при типографіи труды дома ихъ отъ подданническихъ работъ свободны состоятъ.

Сажу и чернила для печатанія трутъ ученики въ ящикѣ дней по пяти и по недѣлѣ; киноварь трутъ временно на плитахъ и довольно жъ, только киноварнаго дѣла бываетъ весьма мало; олифу какъ варятъ, не извѣстно, ибо занимавшагося варкою монаха въ монастырѣ не оказа-

лось; станов четыре и при кождомъ тередорщикъ и батыщикъ, да сверхъ того учениковъ при всякомъ станѣ и мастеровомъ человѣка по два и по три, а иногда и больше, изъ вольныхъ: наборщикъ и тередорщикъ получаютъ жалованья по 8 коп., а батыщикъ по 6 на день, да сверхъ того имъ производится всякая пища противъ монаховъ и вмѣсто квасу дается пиво; ученики получаютъ только пищу и одежду монастырскую; а сверхъ того мастерамъ и ученикамъ холостымъ даны покои въ Лаврѣ, а женатымъ при Лаврѣ квартиры, и дрова, и свѣчи даются изъ Лавры же; бумагу принимаетъ, мочитъ и по станамъ раздаетъ особливый монахъ и денегъ за испорченую не вычитаетъ; гартовыми азбуками печатаютъ не указанное число, а худыя литеры невозбранно перемѣняются; станы всѣ нѣмецкіе и слесарной работы; столяры, токари, кузнецы и слесаря монастырскіе; палаты для просушки листовъ весьма свободныя, такъ что гдѣ у нихъ имѣются четыре стана, въ Московской типографіи умѣстилось бы свободно десять; листы сушатся развѣшанными на веревкахъ по то время, пока печатаемая книга вся выйдетъ изъ печати.[1])

Ось такою була за цей час Печерська друкарня. Вона мала собі виключний монополь на друк і продаж церковних книжок. Коли р. 1752-го повстало питання про заснування в Київі митрополитанської друкарні (про це див. далі), налякана Лавра просила царицю Лисавету видати їй привилея, щоби київські митрополити „оной (митрополитанської) типографіи какъ прежде никогда не имѣли, такъ и впредь имѣть не могли".[2])

За час цариці Катерини пішла нова хвиля утисків на Печерську друкарню. Чого не встигли обмосковити за попередні роки, пильнували докінчити тепер. Помітніші репресії роспочалися з 1766 року. Того року 6 листопаду Синод післав друкарням Київській та Чернигівській грізного наказа, що з 1728 р. ці друкарні „никаковыхъ книгъ для усмотрѣнія ихъ исправности болѣе уже въ Святѣйшій Сунодъ не присылали и позволенія о печатаніи оныхъ не требовано". І ось тому,

»понеже въ печатаемыхъ нынѣ, какъ въ помянутой Кіево-Печерской, такъ и въ Черниговской типографіяхъ разнаго званія церковныхъ книгахъ въ нѣкоторыхъ усматриваются и паки многія съ выходимыми изъ Московской типографіи такими жъ книгами несогласія, того ради приказали: какія нынѣ въ помянутыхъ Кіево-Печерской и Черниговской типографіяхъ напечатанныя книги имѣются, онымъ прислать въ Святѣйшій Синодъ реестры съ показаніемъ, когда оныя и по чьему позволенію печатаны... А впредь во оныхъ типографіяхъ печатать и въ продажу употреблять однѣ тѣ книги, которыя въ Московской типографіи съ апробаціи Св. Правительствующаго Сунода печатаются и въ продажу производятся, но чтобъ и въ нихъ противъ тѣхъ апробованныхъ книгъ

[1]) Описаніе, т. XXXI, ст. 69—78, Спб. 1909 р.
[2]) »Труды Кіев. Дух. Академіи« 1911 р., кн. VI, ст. 251.

никакой розни и прибавки и въ слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было, въ томъ по силѣ прежнихъ указовъ имѣть наикрѣпчайшее смотрѣніе, о несходныхъ, такожъ и другихъ вновь издаваемыхъ никакихъ книгъ безъ вѣдома и апробаціи Св. Сунода отнюдь не печатать подъ опасеніемъ лишенія тѣхъ типографій«.[1])

Ця синодальна ревизія печерських видань принесла Лаврі багато клопоту і коштувала їй більше 500 карб.[2])

Року 1767-го Лавра просить дозволу помістити в Місяцеслові преподобных печерських, „коихъ въ Московскихъ книгахъ не значится". Синод 13. VII. 1767 р. милостиво дозволив це.[3]) Того ж року 18 липня Синод окремо наказує Чернігівській друкарні, щоби там книжки „печатаємы были во всемъ сходственно съ печатаємыми въ Московской типографіи книгами".[4]) Слідуючого року 23 травня знову наказується Печерській друкарні „ни въ какія книги ничего противъ Московской печати не прибавлять, а печатать всѣ книги безъ всякой въ нихъ перемѣны неотмѣнно подъ опасеніемъ неупустительнаго штрафа".[5])

Року 1769-го склала Лавра народнього Букваря, надрукувала його на пробу й послала в Синод з проханням дозволити „по тому экземпляру Букварь печатать". Архимандрит Лаври Зосим поясняв, що „тамошній (український) и заграничный благочестивый народъ какъ прежде никогда своихъ дѣтей по новонапечатаннымъ въ Московской типографіи Букварямъ не обучалъ, такъ де и теперь, паче жъ по сему, что во оныхъ приличныхъ за обыкновенно при ученіи дѣтей выучиваємыхъ молитвъ недостаточно положено, требуетъ продажи прежней печати Букварей". Ось через все це „въ разсужденіи народной надобности" Лавра й просила дозволу випустити свого Букваря. Розглянувши справу, Синод постановив: „Помянутому архимандриту въ требованіи єго отказать, и въ печатаніи въ Кієво-Печерской типографіи книгъ поступать по силѣ посланныхъ изъ Св. Синода указовъ непремѣнно, и впредь таковыхъ представленій не чинить".[6]) Ось так в цей час могла працювати Лавра „въ разсужденіи народной надобности"...

---

[1]) Полное собраніе... царствованіе Екатерины, Спб. 1910 р., т. I, ст. 378 - 379 № 326.

[2]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI, ст. 173—174.

[3]) Полное собраніе, там само, № 362, ст. 408.

[4]) Там само, № 363, ст. 408.

[5]) Там само, ст. 487 № 432.

[6]) Там само, № 484, ст. 564.

Року 1769-го Лавра в клопоті запитувала, що їй робити, — наказано друкувати лише по московських зразках, а між тим московський примірник Октоїха 1765 р. має явні помилки. Синод постановив: послати догану Московській друкарні, а „справщикамъ, кои тѣ Октоихи исправляли, учинить въ той типографской конторѣ репремантъ". А друкарням Печерській та Чернигівській наказано, коли вони запримітять в московських виданнях які „сумнительствы", доносити про те Синоду...[1])

Року 1770-го Синод знайшов в надрукованій Печерській Библії правописні помилки; за це митрополит московський Платон ось так вичитав представника Лаври:

»Я — казав Платон — могу испросить у Єго Величества ту Библію, въ которой онъ самъ, прочитавши два раза, нашелъ и отмѣтилъ до 460 погрѣшностей сравнительно съ московскою Библіею, — и хорошо бы, при указѣ сунодальномъ, оную послать въ Лавру съ хорошимъ репримандомъ; надобно бъ Лаврѣ добрую дать финфу и проучить ихъ хорошенько: сами орфографіи не разумѣютъ, а знающаго изъ стороны принять не хотятъ... И въ бумагахъ, присылаемыхъ въ Сунодъ, за подписомъ самого архимандрита Лавры, нѣтъ правильности«...[2])

В цей час Печерська друкарня знову потерпіла й від огню, — в 3 год. ночі з 2 на 3 серпня 1772 р. вона була „разорена пожарнымъ случаемъ", — згоріла словолитня, згорів і верхній поверх друкарні з книжками, папером та ріжним друкарським приладдям...[3])

А Синод тягнув своє. Так, 7 травня 1775 р. він знову наказує Київському митрополитові Гавриїлу Кремінецькому:

»чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографіи книгами въ народъ выпускаемо не было... и ни въ чемъ ни малѣйшей разности не было... Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оные исправя, не печатая. прежде присылать къ разсмотрѣнію и апробаціи въ св. Синодъ непремѣнно«.[4])

А 11 вересня 1775 року Синод вже знову заводить новий порядок:

»печаемыя въ Кіево-Печерской типографіи книги для освидѣтельствованія съ напечатанными въ Московской типографіи книгами присылать въ Московскую типографскую контору прямо отъ той Лавры, и за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Кіево-

---

[1]) Там само, № 485, ст. 564—565.

[2]) »Труды Кіев. Дух. Ак.« 1865 р. кн. 6, ст. 174.

[3]) Там само, ст. 165.

[4]) Н. И. Петровъ, Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи, т. IV, ст. 196—197.

Печерской Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награжденіе«...[1])

І тільки з 1786-го р. стало Лаврі трохи вільніше, бо тоді догляд над Печерськими виданнями перейшов до київського митрополита, якому (Самуїлу Мислявському) все ж таки найсв. Синод кріпко наказує, щоби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими „никакой розни и прибавки и в слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было, — въ томъ имѣть наикрѣпчайшее смотрѣніе“...[2]) А заляканий митрополит, дозволяючи друкувати, все клав такі резолюції: „Найстрожайшее имѣть наблюденіе, чтобы печатаемыя книги во всемъ сходствовали съ московскими экземплярами“, і для більшого спокою вимагав добре берегти ці його резолюції при справахъ...[3])

Ось так сунули безконечною низкою оці цензурні скорпіони з Москви. Перерахувати всі синодальні накази, що щорічно так рясно сипалися на Печерську друкарню, немає змоги, та й самі ці накази склали б товстелезного тома. Друкарня була придушена самим числом цих наказів, була залякана їхнім грізним тоном та постійними погрозами то „неупустителнымъ штрафомъ“, то „жестокимъ наказаніемъ“, то конфискатою цілої друкарні. Всі спроби боронитися не давали жадних наслідків, бо Лавра була занадто слабою проти всесильних синодальних обер-прокурорів. Скінчилося на тому, що давня фактична Всеукраїнська Академія, яка так енергійно працювала на духовну користь свого народу, потроху обернулася в філію московської синодальної друкарні на Вкраїні...

Року 1786-го заведено на Вкраїні нові церковні штати; разом з тим з цього часу київський митрополит став священноархимандритом Київо-Печерської Лаври; Лавра та її друкарня таким чином перейшли під опіку митрополита. Сам митрополит з цього часу став постійним членом Синоду. Ото ж вже з цього часу трохи спиняються вмішування Синоду до друкарських справ Лаври, та й самі митрополити, ставши на чолі Лаври, почали тепер більше боронити Печерську друкарню. Друкарня зажила трохи спокійніщим життям, але вернутися до колишньої своєї слави, до колишньої своєї української праці, вона, звичайно, була вже не в силі.

---

[1]) »Труды Кіев. Дух. Академіи« 1911 р. кн. II, ст. 207.
[2]) Петровъ Н. Акты, т. V, ст. 166.
[3]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI, ст. 200.

З техничного боку Печерська друкарня і в цей час була найкращою друкарнею на цілу Росію; уряджения її було надзвичайно добрим, нпр. вже до 1787 р. словолитня її мала 8 пічок.[1]) Друкарня приносила великі прибутки, мала пасіки та землі, їй належав київський Кловський двірець і т. п.[2]) Десь з половини XVIII-го в. заклала собі Лавра й нову папірню, — в с. Пакулі, на річці Пакульці; р. 1774 го пакульська папірня була погоріла, але через два роки її відновили; правда, не на довго, бо року 1786-го цілий пакульський маєток секуляризував собі московський уряд.[3])

З 1787 роком появляється в Лаврі „гражданський" шрифт, і „гражданське" друкарство все збільшується, особливо вже за часів митр. Євгенія на початку XIX в.[4]) Печерською друкарнею часто користується й уряд, особливо коли потрібно було щось видрукувати спішно; так, р. 1793-го, на прохання головнокомандуючого ген. Кречетникова, Печерська друкарня спішно видрукувала форму присяги польською мовою; того ж року за декільки годин вона ж видрукувала польською та російською мовою манифеста Катерини II до козаків, що подалися тоді за кордон.[5]) Почала Лавра в цей час приймати й приватні замовлення.[6])

Як і раніще, Печерська друкарня успішно ширила свої видання не тільки по Вкраїні, але й далеко за межами її. Вже до 1733 р. Лавра мала свою окрему книгарню на Подолі в Київі, в т. зв. друкарському задвірку (пізніще проданий під духовну семинарію).[7]) Щоб ліпше поширити свої видання, Лавра часто висилала списки своїх видань по ріжних парафіях, — і ці списки прибивали при вході до церкви[8]) на видному місці. Лавра мала монополь не тільки на друкарство, але й на продаж книжок, а тому ретельно стерегла, щоби не привозилось до Києва якихсь чужих видань; так, р. 1766 Київський мійський уряд, на прохання Лаври, заборонив продавати на подільському базарі чернигівські

---

[1]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI, ст. 166.
[2]) Там само, ст. 167—169.
[3]) Там само, ст. 167—168, 177.
[4]) Там само, ст. 195—196, 205—207.
[5]) Там само, ст. 220.
[6]) Там само, ст. 180—181.
[7]) Там само, ст. 166—167.
[8]) Там само, ст. 181—182.

видання якомусь манахові.[1]) Правда, монополь мало помагав, і чужі видання такі ширилися і в Київі; напр. р. 1778-го управитель Печерської друкарні скаржився:

»Колись — писав він, — в Київі ніде не торгували книжками, крім Київо-Печерської лаврської книгарні, а коли й торгували приватні особи, то печерськими книжками на користь Лаври; а тепер багато книгарень в ліпших місцях, ніж Лаврська книгарня, на найлюдніших улицях, — і торгують книжками з друкарень — Московської, Чернігівської та Почаївської«.[2])

І. Про початок такого важного нам київського друкарства писало вже багато дослідників і зібралася тому досить велика література. Ось вона.

Бакмейстеръ І. „Опытъ о библіотекѣ и кабинетѣ древностей", Спб. 1776 р., — початок київського друкарства відносить на 1618 р.

Мислављскій Самуилъ. Краткое историческое описаніе Кіево-Печерской Лавры, Київ, 1791 р., — тут на ст. 83 читаємо: „1531 года Константинъ Ивановичъ, князь Острожскій, подарилъ Лаврѣ изъ Острожской типографіи буквы и всѣ орудія, къ печатному дѣлу принадлежащія, и на построеніе при Лаврѣ типографіи опредѣлилъ многія села и деревни". Оця неправдива думка часто потім некритично повторювалась дослідниками.

Амвросій Арх. Історія россійской іерархіи, 1810 р., — поправляє попередню думку, і першою книжкою київською вважає „Анфологіон" 1619 р.

Сопиковъ В. Опытъ россійской библіографіи, Спб. 1813, ч. I, № 518 — найпершою київською книжкою вважає „Канонникъ" 1614 р. (але самої книжки він не бачив, ст. XXXVIII, передмова).

Строевъ П. О началѣ Кіево-Печерской типографіи. „Московскій Телеграфъ" 1825 р. ч. V, № 17, ст. 122—130. — тут вперше правдиве освітлення цього питання; згадує й Часослова 1617 р.

Євгеній Митр. Описаніе Кіевопечерской Лавры. Київ, 1826 р. ст. 54—60, — тут уже дано аналіз передмов до перших київських друків; першою київською книжкою Євгеній вважає Часослова 1617 р. Ця думка з того часу запанувала в науці.

---

[1]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI. ст. 171.
[2]) Там само, ст. 171—172.

Максимовичъ М. Начало книгопечатанія въ Кіевѣ, 1849. Див. Сочиненія т. III, ст. 691—706; на ст. 693 автор пише: „Часословъ, изданный 1617 года, въ 4-ку, есть первенецъ книгопечатанія кіевскаго".

Троцкій Павелъ свящ. Типографія Кіево-Печерской Лавры, „Труды Кіев. Дух. Акад." 1865 р. кн. V, ст. 63—87 і кн. VI, ст. 161—230, — автор обстоює стару думку, ніби друкарство в Київі почалося ще в кінці XVI-го віку і засноване було князем К. Острізьким, що помер р. 1608-го. — В скороченні працю о. Троцького надруковано також в „Кіев. Епарх. Вѣдом." за 1866 р. № 9. Праця Троцького — це дуже цінна праця, бо писана на основі Печерського друкарського архіву, а тому не втратила своєї ваги й тепер; особливо добре змальовується тут життя Печ. друкарні по 1718 році.

Закревскій Н. Описаніе Кіева, Москва, 1868 р., ст. 698—699, — автор проти думки о. Троцького.

Максимовичъ М. О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ, мнимомъ и дѣйствительномъ. „Кіев. Епарх. Вѣдом." за 1872 р., див. Сочиненія т. III, ст. 716—722, — автор розбиває думку о. Троцького і першою київською книжкою вважає Часослова 1617 р.

Малевичъ К. Кіево-Печерская обитель въ XVII и XVIII столѣтіяхъ. „Литовскія Епарх. Вѣдом." за 1877—1879 р.; про початок київо-печерського друкарства тут окрема стаття — № 4 за 1879 р.; автор обстоює думку, що Київо-Печерська друкарня склалася з двох друкарень — Стрятинської та Острізької.

Гильдебрантъ П. А. Кіевскія и Волынскія старопечатни. „Древняя и Новая Россія" за 1880 р. № I, ст. 184—187, — автор обстоює думку о. Троцького, що київське друкарство повстало десь в кінці XVI-го віку.

Голубевъ С. Т. О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ. „Кіев. Стар." за 1882 р. кн. VI, ст. 383—400. Автор дає детальний огляд всеї літератури питання про початок київського друкарства, розбиває стару думку про початок його десь в XVI віці і науково стверджує, що фундатором київського друкарства був Єл. Плетенецький, а первенцем київського друку треба вважати Часослова 1617 р.

Каратаевъ И. Описаніе церковно-славянскихъ книгъ, Спб. 1883 р. ст. 335—341, № 230, — вважає Часослова 1617 р. за первістку київського друку; дає опис Часослова і літературу про нього.

Голубевъ С. Т. О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ и о первопечатныхъ кіевскихъ изданіяхъ, див. його: „Петръ Могила", Київ, 1883 р. т. I, ст. 386—412, — ті самі думки, що і в „Кіев. Стар." за 1882 р.; на ст. 392—410 дає список перших київських видань 1617—1633 р.

Каманинъ И. Къ исторіи Кіево-Печерской Лаврской типографіи. „Кіев. Стар." 1894 р. кн. 8, т. 46, ст. 276—278: Росповівши коротко про початок київопечерського друкарства, автор на основі опублікованої проф. А. Соболевським „Похвала Исаіѣ Балабану" 1611 р. твердить, що племенник єпископа Гедеона Балабана — Ісаія Балабан продав Єлисею Плетенецькому друкарню свого дядька Гедеона, а також продав йому й Острізько-дерманську друкарню р. 1613-го за згодою князя Януша Острізького, котрий, як католик, не хотів вже підтримувати православної друкарні.

Голубевъ С. Т. Объяснительные параграфы. „Труды Кіев. Дух. Акад." 1906 р. кн. XII, ст. 539—544, — автор полемизує з проф. Титовим що до початку київського друкарства.

Титовъ Ѳ. И. Разъяснительные параграфы. „Труды Кіев. Дух. Акад." 1907 р. кн. VI, ст. 293—309, — відповідь Титова Голубеву, а також докази, що Стрятинська друкарня належала Хведору Балабану, а не єпископу Гедеону Балабану.

Голубевъ С. Т. Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи Кіев. Духовной Академіи. Київ, 1907 р. Розділ IX, ст. 66—102 про початок друкарства в Київі.

Грушевський М. Історія України-Руси т. VII, 1909 р., ст. 404—411, — початок київсього друкарства і київський гурток печатників; на ст. 584—586 спис першодруків київських за 1617—1630 р. р.

Н. Крім вище поданої літератури, вкажу ще літературу про саму Печерську друкарню. Література ця не велика, але вже маємо й цінну монографію о. проф. Ѳ. И. Титова.

На жаль, джерельного матеріялу до історії Печерської друкарні маємо мало, — три давніх пожари цеї друкарні, — р. р. 1703,[1]) 1718 і 1772 понищили багато архивного матеріялу про Печерську друкарню, а те, що збереглося, не опубліковане. Проте й тепер печерський друкарський архив надзвичайно цінний, — він не тільки малює нам історію Печерської друкарні

[1]) П. Троцький в »Трудахъ Кіев. Д. Ак.« 1865. V. 64 цей пожар відносить на 1707 р.

особливо за XVIII ст., але й освітлює історію української культури за цей час. Завдання Всеукраїнської Академії Наук — якнайскорше опубликувати цей матеріял.

Цінним матеріялом, а часом найціннішим для історії Печерської друкарні являються передмови, посвяти та післямови печерських видань, — вони все мають цікавий матеріял. Увесь цей матеріял за роки 1617—1721 див. у Ѳ. Титова, Типографія, додатки.

Терновскій С. Изслѣдованіе о подчиненіи Кіевской митрополіи Московскому патріярхату. „Архивъ Ю. З. Россіи", ч. I, т. V, Київ, 1872 р. I в передмові (ст. 161—164), і серед надрукованих актів багато матеріялу про боротьбу Лаври за волю свого друку та про московську цензуру, див. №№ 78—80, 113—114, 117, 132—135, 139—141.

Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I, т. X, ст. 158—160.

Свѣнціцкий Ил. в „Збірнику Львівської Ставропигії" 1921 року т. I, ст. 328 подає прохання Печерської Лаври 1730 р. (підписане: архимандритъ Романъ іѡна, — треба: Романъ Копа) до цариці Анни заборонити ввозити зза кордону книжки на Вкраїну.

— Заказъ Московскаго правительства Кіево-Печерской типографіи въ 1669 году. „Кіев. Старина" 1896 р. т. 53 ст. 73—79.

Дуже багато цінних відомостей про життя Печерської друкарні, особливо про цензурні московські утиски над нею, дають оці дві праці:

Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ Архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода. Починаючи з 1868 року вийшло більше 30 томів цього видання, що охоплює матеріяли з 1542 року. В т. XXXI ст. 67—78 № 27: докладний опис Печерської друкарні в половині XVIII в.

Полное собраніе постановленій и распоряженій по вѣдомству Православнаго Исповѣданія Россійской Имперіи, Спб., з 1879 року вийшло багато томів.

З літератури зазначаю:

Bandtkie J. S. Historya drukarń w Król. Polsk, 1826 р. т. I, ст. 132—136.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiey, 1851 р. т. VIII, ст. 431—432.

Пекарскій П. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II, ст. 636, 668—671, — цінні відо-

мости про Печерську друкарню, особливо про цензурні утиски над нею.

Закревскій Н. Описаніе Кіева. Москва, 1868 р., т. I, ст. 71—75, т. II, ст. 695—702, — коротка історія Печерської друкарні.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Спб. 1884 р., ч. II, ст. 345—348.

Булгаковъ Ѳ. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 270—276: про друкарство в Київі.

Эйнгорнъ В. Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. Москва, „Книговѣдѣніе" 1894 р. № IX X, ст. 1—19. На основі архивних документів автор показує рух української книжки на Москві, про торговлю ними там, а також про підношення українськими письменниками (Баранович, Гизель, Галятовський) своїх творів московському цареві. Рец. „Кіев. Стар." 1895 р. кн. 5, ст. 101—102; Ів. Копача в „Записках", Львів, 1896 р., т. IX, ст. 18—19.

Эйнгорнъ В. Очерки изъ исторіи Малороссіи в XVII в. Том I, М. 1889 р. Тут знаходимо: Книгарня Київо-Печерського манастиря в Москві, ст. 864—868, тут кияне заснували першу книгарню; московський уряд замовляє друк своїх книжок у Київі ст. 616—617, 622—626.

Титовъ Ѳ. И. Къ исторіи Кіев. Дух. Академіи, „Труды Кіев. Дух. Ак." 1911 р. кн. I, ст. 66—69: про печерський науковий гурток; кн. II, ст. 200—207: синодальна цензура печерських видань.

Титовъ Ѳ. Русскій царствующій домъ Романовыхъ въ его отношеніяхъ къ Кіево-Печерской Лаврѣ, 1613—1913. К. 1913 р., ст. 29—30: як даровано книжки царям.

Року 1917-го минуло 300 років з дня виходу першої київської книжки; Київ, занятий політичними справами, на жаль дуже мало відгукнувся на це культурне свято величезної ваги; лише сама Лавра достойно вшанувала великий ювилей — випустила працю проф. Хв. Титова.

Тисяченко Гр. З приводу трьохсотліття надрукування першої української книжки. „Нова Рада" 1917 р. Київ, № 153. — популярна газетна стаття.

Огієнко Ів. Історія Київо-Печерського друку за XVII—XVIII в., див. „Українська Культура", К. 1918 р., розділ XXIX, ст. 148—163. З приводу 300-ліття київського друку росказано про початки друкарства в Київі та про боротьбу Лаври за волю

свого друку й про московські цензурні утиски. — Цю статтю видано й окремо:

Огієнко Ів. Як Москва знищила волю друку Київо-Печерської Лаври. Видавництво „Українська Автокефальна Церква" № 7, ст. 1—15, Тернів, 1921 р.

Сама Лавра довго готувалася достойно відсвяткувати великі роковини свого друкарства, але політична завірюха розбила ці її бажання. Ще року 1905-го Лавра замовила відомому проф. Київської Духовної Академії о. Хведору Титову написати історію Печерської друкарні; о. Титов приняв предложення і довго працював над цею історією. І Лаврській друкарні таки поталанило більше, як всім іншим, — вона вже має достойну працю. Року 1918 вийшла праця Хв. Титова: „Типографія Кіево-Печерской Лавры. Историческій очеркъ (1606—1616—1916 г. г.). Томъ I (1606—1616—1721 г. г.). Київ, 1918 р. ст. 1—506. Зміст книжки такий: I: Давнє книгописання ст. 15—28; II: Короткий історичний нарис початкового словяно-руського друкарства і стан західноруського друкарства на початок XVII го віку, 29—62; III: Київо-Печерський архимандрит Єл. Плетенецький, купівля Стрятинської друкарні і початок друкарства в Лаврі, 1606—1616, ст. 63—85; IV: Київо-Печ. друкарня за архимандрита Єл. Плетенецького, 1616—1624 р., ст. 86—146; V: Печерська друкарня і друкарство в ній за арх. Захара Копистенського, 1625—1627 р., ст. 147—168; VI: Печерська друкарня за час міжархимандрії в Лаврі і перші роки архимандритства Петра Могили, 1627—1632 р., ст. 169—219; VII: Друкарство словяно-руське за митрополита Петра Могилу, 1633—1646 р., ст. 220—278; VIII: Польсько латинське друкарство за митрополита Петра Могилу і по його смерті, ст. 279—312; IX: Друкарство за архим. Йосифа Тризни, 1646—1656 р., ст. 313—325; X: Печерська друкарня за архим. Інокентія Гизеля, 1656—1683 р., ст. 326—370; XI: Друкарня за арх. Варлама Ясинського, 1684—1690 р., ст. 371—385; XII: Друкарство за арх. Мелетія Вуяхевича, 1690—1697 р., ст. 386—401; XIII: Друкарство за архим. Іосафа Кроковського та Іларіона, 1697—1709 р., ст. 402—424; XIV: Друкарство за арх. Афанасія Мирославського і за час міжархимандрії до нього і по нім, 1710—1715 р., ст. 425—438; XV: Друкарство при арх. Іоаникії Сенютовичі до кінця доби, 1715—1721 р., ст. 439—452; XVI: Загальні відомости про Київо Печерську друкарню і про ріжні установи її в XVII—XVIII в., 1606—1616—1721 р., ст. 453—495; покажчики ст. 496—504. — Працю Титова ілюстровано багатьма цінними, добре виконаними знимками, — їх де-

кільки сот. Разом з цим томом вийшов окремо том доповнень до нього: „Приложенія къ I тому изслѣдованія: Типографія Кіево-Печерской Лавры", Київ, 1918 р. ст. 18+546,[1]) — тут видрукувано передмови, післямови та посвяти до київських видань, а короткі стародруки передруковано, разом 62 числі. — Праця Титова — це дуже цінний вклад в історію українського друкарства; надто цінні знимки з стародруків, — а їх декільки сот; цінне те, що Титов дав сиду гравюр, а тому праця його — цінне джерело для дослідження печерської гравюри. Використав Титов і Київо-Печерський архив для своєї праці, хоч він для років 1616—1721 не надто цінний. Кидається в вічі мала знайомість проф. Титова з загальною історією друкарства. Том додатків — цінне джерело для дослідження історії київського друкарства.

Спис Київо-Печерських видань за 1617—1633 р. подає С. Т. Голубев в своїй праці: „Петръ Могила" 1883 р. т. I. ст. 392—410, а також Грушевський, Історія України-Руси, 1909 р., т. VII, ст. 584—586, за р. 1617—1630; по С. Голубеву та Каратаєву подає спис цей і В. М. Отроковскій, Тарасій Земка, 1921 р. ст. 2—4. Добрий опис всіх видавь за 1617—1721 р. подає Титов, додатки, 1918 р. Спис (не повний) за ціле життя друкарні подає Троцькый в „Труд. Дух. Акад." 1865 р. кн. V, ст. 84—87, кн. VI, ст. 191, 225—227.

Первістка київського друку, Часослов 1617 року, не має ще окремого досліду; про нього коротко принагідно говорять всі зазначені вище дослідники; опис цеї памятки див. у Каратаєва, Описаніе... 1883 р. № 230, тут і література з Описів; докладніще описує її Титов, див. т. I, ст. 86—92, додатки ст. 3—13.

Про графику печерських видань див. В. В. Стасов, Сочиненія т. II, ст. 171—173. Д. Ровинскій, Русскіе гравери, 1870 р. ст. 29, а на ст. 11—17: ріжниця в гравируванні московської та київо-львівської шкіл; його ж, Подробный словарь русскихъ граверовъ, 1895 р., ст. 18—27; Гравюра київо-львівської школи; ст. 28—32: світські сюжети в виданнях українських друкарень. П. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II, ст. 670—671: спис київо-печерських дереворитників за добу Петра I. — Д. Ровинскій, Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895, — подає таких київ-

[1]) Всеукраїнська Академія Наук ці „Приложенія" випустила також під назвою: »Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII в. в.«, Київ, 1924 р.

ських дереворитників: А. К. 1670—1674 р. ст. 24—25; Амфилохій, управитель друкарні ст. 11; Анастасій, манах, 18 в., ст. 12; Афанасій К. 1663—1688, ст. 24; Баранецький Гликерій поч. 18 в., ст. 46; Білецький Василь 1751 р. ст. 90; Біляков Семен 1778 р. ст. 64; В. ВР. ВѲ. ВѲЗ. ВРА. 1630—1696, ст. 91—92; Г. 1619 р. ст. 124; Галаховський Данило, поч. 18 в., ст. 149; Георгій, поч. 18 в., 159—161; Геронтій, 18 в., ст. 163; Григорій 1723 р. ст. 175; Димитрий 18 в., ст. 186; Євстратій 1659 р. ст. 200; Завадов Євстафій XVI—XVII в., ст. 234; Зубрицький Никодим 1695—1724 р., ст. 265—267; JG. 1674 р. ст. 281; Ієрофей 18 в, ст. 300; Іларіон Мигура, ігумен, поч. 18 в., ст. 284—285; Ілля (Илія) манах, 1636—1656, ст. 285—299; Іоанн 17—18 в. ст. 301; Іриней 1784 р., ст. 299; Козачковський 1721—1737 р., ст. 354—355; Комарзинський 18 в., ст. 370; Кончаковський Яков 18 в., ст. 373; Левицький Григор 18 в., ст. 402—403; Л. М. 17 в., ст. 410; Л. Т. 17 в. ст. 412; Нехорошевський Мартин 18 в., ст. 467—471; Прокопій ієрей 1646—1672, ст. 543—544; Р. Є. 1629 р., ст. 556; Самуйлович Захар 18 в., ст. 575—577; Стржельбицький Іван поч. 18 в., ст. 638—639; Тарасевич Леонтій XVIII в. ст. 643—649; Т. Т. 1624—1631 р., ст. 672; Филип К. 18 в., ст. 706.

Троцкій П. Типографія Кіево-Печерской Лавры, „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1865 р., кн. VI, ст. 193—194 і 227—228: про графику.

Петровъ Н. Старинныя южно-русскія гравировальныя доски типографій Кіево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской. „Искусство“, Київ, 1914 р. № 3—4.

Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, К. 1918, т. I, — цілий том, а особливо ст. 472—495, цінне джерело для вивчення печерської гравюри.

2. Друкарня Тимофея Вербицького.

Друкарня Київо-Печерської Лаври увесь час, аж до середини XIX-го віку була найбільшою на цілій українській землі. Ні одна приватна друкарня не мала матеріяльної змоги конкурувати з Лаврою красотою своїх видань. Книжки Лаврські росходилися не лише по цілій Україні, але далеко й поза нею, по всім словянськім світі. Все це й було причиною того, що на київській землі не повставали поважні приватні друкарні, бо в них не було особливої потреби; а коли й повставали які, — не жили довго — так само, як то було в Галичині та на Волині.

Лавра Печерська була ставропигіяльною, а тому Київський митрополит не мав ніякого впливу на її друкарню; це було досить ненормальне становище, бо ж митрополиту в багатьох випадках потрібна була своя друкарня. Здається, відчув це першим митрополит Іов Борецький (1620—1631) і задумав мати друкарню, на яку міг би відповідно впливати. Думаю, що печерський друкар Вербицький заклав свою друкарню власне під впливом Іова Борецького, котрий і сам, здається, добре знав друкарство (див. вище ст. 261).

Хто такий був друкар Вербицький, знаємо дуже мало. Року 1621-го 26 березня друкар наш, Тимофей Олександрович Вербицький, разом з іншими друкарями — Степаном Беріндою та Тимофеєм Петровичем, роспочинає в Печерській Лаврі величну працю її — „Бесіди на послання ап. Павла", що й вийшли в світ р. 1623 го 2 квітня. На цій книжці, на ст. 3200 б в післямові зазначено: „Трудиша же ся в художествѣ тvпографісованя книги сея благочестивіи Росстіи мужеве", і серед друкарів першим названий наш: „Трезвенный и цѣломудренный Тімофей Алексáндровичъ, маістеръ художества печатнаго". По цьому Вербицького в Лаврі більше не бачимо.

Слідуючого року, 1 вересня 1624 р. наш друкар купує собі в Київі за 200 кіп литовських велику садибу на Подолі коло св. Спаса; в продажнім запису Вербицького названо друкарем, обивателем Київським і товаришем війська Запоріжського.[1]) Цікаво підкреслити, що свідком при купівлі садиби був приятель Вербицького, — печерський друкар Степан Беринда. Можливо, що потрібні на купівлю гроші позичив Вербицькому митрополит Борецький.

В купленій на Подолі садибі Вербицький і заклав собі друкарню. Першою книжкою, яку роспочав він друкувати, був Часослов; друкувати його почав він ще р. 1624-го.

В квітні місяці 1625-го року задумав Вербицький поїхати до Острога, — певне, розвідати, чи не можна там чогось купити з остатків Острізької друкарні. Квітня 16-го прибув він „по потребах своих" до міста Острога. По Острозі, звичайно, відразу розійшлася чутка, що прибув запорожець, друкар книг „схизматицьких".

---

[1]) Істомин думає, що Вербицький був „одним з членів тої відомої багатої семї київських міщан Олександровичів, що декільки віків займали важніщі місця в міськім управлінні за часи Магдебурського права". „Чтенія въ Истор. Общ. Н. Лѣтописца" т. XII, відд. III, ст. 25.

І тут в Острозі спіткала друкаря нашого нещаслива доля, коли він „в ринъку потребы своє справовал", напав на нього пан Лаврін Бучайський „без жадної причини", наказав помічникам своїм взяти його й держати, а сам „обухом бил, і мордовал, і ран синіх, кровю набіглих, по плечах, руках, хрибті, ногах позадавал"... Не задовольнившися й тим, пан Бучайський друкаря нашого „взявши до замку (Ганни-Алоїзи Остріжської, вже католички), до вязенья приватного отдал, і там дні килька у вязенью тримал, аж заледво, за вложенєм се в то людей инших, оного з вязенья випустил"... Про все це росповів урядові Луцькому возний, бо друкар наш „для окрутного збитя сам персоналітер тут станути не может"... Так нещасливо закінчилася поїздка Вербицького до Острога.

Вернувшись до Київа, Вербицький докінчив таки Часослова, який і вийшов у світ 27 серпня 1625 р. Свою першу книжку Вербицький присвятив Київському митрополитові Борецькому, котрого він просить в посвяті „отеческою любовію покрить дѣло и дѣлателя, да и отъ терній" оборонити. Шрифт та прикраси цеї книжки нагадують печерські, — може звідти й походять.

В слідуючім 1626 році 6 травня Вербицький випускає цього ж Часослова другим виданням; в Післямові зазначено, що Часослова цього видрукувано „многогрѣшнымъ и худѣйшимъ въ художествѣ типографскомъ Тимоѳеомъ Александровичомъ".

Що сталося далі з нашим друкарем, невідомо; якихсь інших книжок з друкарні Вербицького більше не знаємо. Митрополит Іов Борецький в своїм духовнім завіщанні 1 березня 1631 р. згадує й Вербицького, — пише, що має борг „на пану Тимоѳею Александровичу Вербицкому, типографе кієвскомъ, на мемране золотыхъ четыреста". Можливо, що в цей час Вербицький знову працював при дукарні Печерської Лаври.

Трохи пізніще Вербицький перейшов на працю до Молдавії. Молдавський воєвода Матвій Басараба задумав заложити в себе друкарню, а тому послав свого посланця до Київського митрополита Петра Могили, просячи, щоби він продав йому друкарню. Могила погодився, послав Басарабі „печатьню цѣло съвръшенну пятовидныхъ писмен", а разом з друкарнею послав і нашого Вербицького, — „искусна тупографа, Тумоѳеа именемъ, съ прочіми". Басараба добре приняв нашого друкаря з його помічниками, відвів їм для друкарні місто Довге-Поле (Câmpu-lung) і „повелѣхомъ тамо жити и градскою данію питатися и одѣяти". І ось

тут в Довгім Полі 30 липня 1635 р. Вербицький і надрукував „Требника“ in 4° на 222 л.[1])

Року 1642-го 3 листопаду київський уряд затвердив Вербицькому його давню купівлю садиби. Більше відомостей про цього друкаря не маємо.

Про Вербицького література невелика: Требник 1635 р., виданий в Довгім Полі, має дві передмови, — з них видно, як попав до Молдавії Вербицький. — Каратаевъ И. Описаніе, 1883 р. №№ 303, 306 і 426, тут і література з Описів. — Голубевъ С. Петръ Могила, К. 1883 р., додатки, ст. 397, — тестамент Борецького; див. ще ст. 410. — Макарій, Исторія Церкви, т. XI, ст. 386—387. — „Подольскія Епарх. Вѣдом.“ 1894 р. ст. 541—542. — Харлампович К. Западно-русск. прав. школы, 1898 р. ст. 390 і 408. — Истоминъ Ѳ. Матеріялъ для біографіи „друкара“ Тимофея Александровича. „Чтенія въ истор. Общ. Нестора Лѣтописца“ 1898 р. кн. XII, ст. 24—33; тут же надруковано й два документи: про купівлю садиби Вербицьким та про побиття його в Острозі. — Титовъ Ѳ. И. Къ исторіи Кіевской Духовн. Академіи въ XVII—XVIII в.в. III. Воспитанники Академіи на службѣ въ Кіево-Печерской Лаврѣ, въ связи съ біографіею Софронія Тернавіота. Київ, 1913 р. ст. 104 sq. — Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, К. 1918 р. т. I, ст. 116, 217—219; додатки ст. 55.

3. Друкарня Спиридона Соболя.

Здається, що друкарню Вербицького викупив собі новий київський друкар Спиридон Соболь. Соболь був в добрих стосунках з тодішнім київським митрополитом Іовом Борецьким, що думав закласти собі окрему митрополитанську друкарню. Борецький мав на Подолі свій двір, що купив його ще р. 1616-го 8 жовтня у Андрія Черкашенина.[2]) У митрополита Борецького були якісь непорозуміння з Лаврою, бо він вирішив мати таки свою окрему друкарню. І Борецький запросив до себе друкаря Соболя, відвів йому свій двір на Подолі, — і Соболь працював тут аж до смерти митрополита († 2 березня 1631 р.), надписуючи на книжках: „З друкарни Спиридона Соболя“.

Значно пізніше, р. 1753-го митрополит Київський Щербацький писав, що Іов Борецький мав свою митрополитанську дру-

[1]) Примірник Національного Музею у Львові № 1071.
[2]) Н. Закревскій, Описаніе Кіева, 1868 р. т. I, ст. 72.

карню, — друкарню Соболя.[1]) Лавра не визнавала цього і доводила, що в Київі ніколи митрополитанської друкарні не було, бо друкарня Спиридона Соболя була собі лише приватною друкарнею; доки Соболь не мав власного помешкання, він справді наймав його в дворі митрополита, але пізніще Соболь переніс друкарню свою до власного помешкання. „Та Соболева типографія — скаржилася Лавра — не для какихъ правильныхъ причинъ или за скудость церковныхъ и протчих книгъ заведена была, но по єдиной бывшаго тогда Кієвскаго воєводы[2]) и градскихъ властей на Кієвопечерскую Лавру ненависти и злобы за непріятіє оной Лаврою злочестивой ихъ Римской уніи, и для крайнихъ утѣсненій и большаго разоренія Лаврѣ". З вимог Лаври друкарня Соболя р. 1631-го перейшла в Кутеїнський манастир.[3]) Це дуже цікаве пояснення, хоч Лавра могла тут бути й не зовсім обєктивною.

Працювати Соболь почав р. 1627-го, як про це він сам пише на першій книжці своїй: „въ дворѣ Іова Борецкого Митрополита", або як ще каже Соболь — „в дому преосвященного его М: кvръ отца Іова Борецкого, митрополиты Кієвского". Перша книжка з друкарні Соболя вийшла року 1628-го, — це був „Лімонар".

Друкарня Соболя існувала в Київі лише чотири роки, але випустила аж сім книжок. Десь р. 1629-го Соболь познайомився з відомим тоді меценатом — підкоморієм Мстиславським паном Богданом Стеткевичем; і коштом та накладом цього Стеткевича р. 1630-го вийшла в Київі остання книжка з друкарні Соболя — „Апостол"; шрифт і прикраси цеї книжки — печерські.

Покровитель Соболя, митрополит Борецький помер 2 березня 1631 р., а архимандрит Печерський Петро Могила не особливо бажав мати в Київі конкурента для своєї друкарні. Тоді новий оборонець Соболів, п. Богдан Стеткевич намовив його перенести свою друкарню до нього на Могилівщину. Як раз в той час Стеткевич заклав манастиря в Оршанськім повіті, в Кутейні. Соболь послухався, і з р. 1630-го друкарня його стала похідною друкарнею. Випустивши в Київі „Апостола", Соболь перенісся з друкарнею до Кутеїнського Богоявленського манастиря і тут р. 1631-го випустив Молитвослова. Тут же в Кутеїн-

---

[1]) Огієнко Ів. Київська митрополитанська друкарня, 1924 р., ст. 4.

[2]) Фоми Замойського. [3]) Там само, ст. 9.

ськім манастирі р. 1631 видав Соболь надзвичайно важну книжку — перший Буквар на Вкраїні: „Букваръ сирѣчъ начало ученія дѣтем, начинающим чтенію извыкати". В Кутеїнськім манастирі працював Соболь і в р. 1632.

Але в цей час покровитель Соболя, пан Богдан Стеткевич заложив коло Могилева нове місто, Буйничи, і наш друкар-непосіда помандрував і туди, і тут заклав нову друкарню, а 1635 року випустив тут Псавтира. А через рік Спиридон Соболь переходить до Могилева і тут р. 1636-го випускає Букваря, а р. 1637, вже „иждивеніем" митрополита Петра Могили, — Псавтиря. Здається, останньою працею цього многоплідного друкаря нашого був „Тестамент монархи Василія" р. 1638-го. В цім часі десь і помер наш друкар, фундатор друкарень Кутеїнської та Буйницької, відновитель (а може й фундатор?) друкарні могилівської.

На жаль, про цього жвавого друкаря українського, що з своєї похідної друкарні випустив за час 1628—1638 р. понад 14 книжок, ми ще не маємо навіть окремої статті. Про праці його див. И. Каратаевъ, Описаніе славянорусскихъ книгъ, Спб. 1883 р. №№ 331, 329, 345, 346, 353, 367, 379, 381, 391, 394, 425, 437, 454 і 470. — Макарій Митр. Исторія русской церкви, т. XI, ст. 386—387. — Закревскій Н. Описаніе Кіева, М. 1868 р. т. I, ст. 72. — Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія 1889 р. ст. 274—275. — Харламповичъ К. Западнорусскія, православныя школы, 1898 р. ст. 372, 390 і 449. — Титовъ Ѳ. Типографія Кіево Печерской Лавры, 1918 р. т. I, ст. 218—219. — Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня, Львів, 1924 р., ст. 4 і 9; відбитка з „Літерат.-Наук. Вістника" 1924 р. кн. VII.

4. Недозволена друкарня митр. Тимофея Щербацького.

Як ми вже бачили, Київський митрополит аж до 1786 р. не мав жадного впливу на Печерську друкарню, бо Лавра була ставропигією і митрополитові не підлягала. Це був зовсім ненормальний стан, і київські митрополити не раз намагалися мати свою власну друкарню. Так, ще Іов Борецький, допомагаючи друкарям Вербицькому та Соболю, хотів мати собі свою друкарню (див. вище ст. 305). Петро Могила, ставши митрополитом, лишився й архимандритом Лаври, а тому не стратив свого впливу на Печерську друкарню. Спроба р. 1686-го віддати Лавру під опіку київського митрополита кінчилася невдачею (див. ст. 268).

Пізніще митрополити Ясинський та Кроковський також намагалися заснувати митрополитанську друкарню в Київі, але успіху не мали.

За справу митрополитанської друкарні поважно взявся вже аж київський митрополит Тимофей Щербацький. До того часу він був завзятим оборонцем Печерської Лаври та її друкарні, але з часу, коли архимандритом її став Лука Білоусович, митрополит посварився з Лаврою і поклав собі мати свою власну друкарню. Задумавши це, Щербацький аж тепер побачив, що в його Настольній Грамоті на митрополію з 13 травня 1748 р. нема згадки про друкарню. Прочитавши такі ж грамоти своїх попередників, він побачив, що йому першому не забезпечили всіх тих прав, які забезпечували попереднім митрополитам.

Року 1752-го 25 січня митрополит Щербацький подав до Колегії Іностранних Діл прохання доповнити йому Настольну Грамоту всіма правами, які мали й його попередники, з окрема — правом на окрему друкарню. З цим його проханням до Петрограду прибув посланець митрополичий, — архимандрит Густинського манастиря Пахомій Витвицький. Пахомій завзято боронив справу митрополитанської друкарні, доказуючи, що без неї „обойтись Кієвской Митрополіи невозможно". Колегія прихильно поставилася до справи і запитала про це Синод, а той відповів, що „въ печатаніи книгъ Кієвскимъ митрополитамъ запрещенія отъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода по справкѣ не значится".

Лавра дуже налякалася перспективою мати в Київі собі сильного конкурента — другу друкарню, а тому повела проти митрополита завзяту боротьбу. Архимандрит Печерський Лука відкрито хвалився: „Хотя до десяти тысячъ терать буду, только не допущу преосвященному митрополиту имѣть типографію". Лавра післала ієромонаха Софронія Тернавіота клопотатися перед царицею Лисаветою в цій справі, і енергійний манах таки добився свого, — Лисавета публично „съ высочайшимъ высокомонаршимъ гнѣвомъ отказать изволила (Щербацькому), дабы болше не имѣлъ надежды получить типографію".

Ображений Щербацький звертається тоді впрост до Синоду і подає йому 28 червня 1753 року довге прохання, широко й розумно мотивоване, — дозволити йому заснувати митрополитанську друкарню. Синод був ображений неприхильністю цариці до митроп. Щербацького, а тому дуже уважно поставився до цього прохання, і склав 13 жовтня т. р. відповідну грамоту, хоч член

Синоду, архієпископ Московський Платон, оборонець Лаври, зрікся підписати її. Але 29 жовтня, без повідомлення про це цариці, потрібну грамоту Щербацькому таки видали, і він відїхав до Київа.

Довідавшися про синодальний дозвіл, Печерська Лавра подала до цариці Лисавети нове довге прохання, доводячи, ніби Київський митрополит не має ані права, ані потреби на окрему друкарню. „Єсли эта новозатѣйная типографія будетъ учреждена, — додавала в кінці Лавра, — то и типографіи (Печерській) нанесено будетъ конечное разореніе, и Лаврѣ крайній и невозвратный убытокъ и нечаянная и несносная обида".

І скінчилася вся справа на тому, що цариця наказала таки відібрати від митрополита Київського вже видану йому грамоту на заснування митрополитанської друкарні. Синод вирядив за грамотою до Щербацького спеціяльного післанця, і за два тижні, 8 травня 1754 р. крамольна грамота була вже в руках роздратованої цариці...

Так покінчилася справа заснування митрополитанської друкарні в Київі. Більше двох років запекло боролися Лавра та митрополит, — перемогла таки Лавра. Справа стала дуже голосною, бо про неї всі знали як про „всемірный стыдъ", — слушні домагання митрополита цариця грубо відкинула і хотіла була навіть перевести Щербацького до Новгороду. З цеї ж причини цариця дуже розсердилася й на непослушний Синод і скрізь підкреслювала „високомонарший гнів" свій на нього. Цариця берегла друкарський монополь Лаври і твердо заявила: „По коихъ мѣстъ жива я буду, дозволить вновь другую заводить типографію не укажу, а послѣ мене кто хочетъ — пусть дозволяетъ"...

Цікаво, що відгомін голосної справи цеї був ще й пізніше. Р. 1767, вже за цариці Катерини, потрібно було складати 11 пункта „Уложенія", — „объ учрежденіи въ Кіевѣ къ печатанію греческихъ книгъ типографіи". Запитали про це Синод, і той відповів, що ще р. 1753-го він видав на друкарню свою грамоту покійному митр. Щербацькому, але по царському наказу „оная грамота отобрана и мая 8 числа того же года Єя Императорскому Величеству Сунодомъ поднесена, точію обратно не возвращена". Синод з приводу порушеної справи заявив Сенатові, що він „оной типографіи въ Кіевской каѳедрѣ быть и нынѣ за нужную почитаетъ", а тому запитав: „Не соблаговолитъ ли Правителствующій Сенатъ о заведеніи въ Кіевской каѳедрѣ для печатанія книгъ типографіи доложить Єя Императорскому Величеству отъ себя„.

Яка була на це відповідь, нам не відомо, але митрополит Київський Арсеній тоді дуже клопотався, щоб таки закласти митрополитанську друкарню.

Література: Іван Огієнко, Київська митрополитанська друкарня, Сторінка з історії української культури XVIII в., ст. 1—15, відбитка з »Літер.-Наук. Вістника« 1924 р., Львів, кн. VII—IX, ст. 305—319, — тут докладно росказано про цю друкарню, з зазначенням джерел. — Описаніе Кіево-Софійскаго Собора, Київ, 1825 р., додатки, № 40 ст. 197—207: Синодальна грамота 1753 р. Щербацькому на заснування друкарні, з описом цілої справи; також див. »Полное собраніе законовъ Росс. Имперіи« т. XIII № 10142 ст. 910—911. — «Чтенія въ Общ. Исторіи и Древн. Росс.«, Москва, 1861 р. кн. 3, смісь, ст. 17—21: екстракт цілої справи. — »Временникъ Имп. Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ«, М. 1855 р. кн. 22, розд. III, ст. 2—6: перебіг справи і скарга Лаври. — »Полное собраніе постановленій и распоряженій по Вѣдомству Православнаго Исповѣданія Россійской Имперіи«, Спб. 1890 р. т. VII № 1301 ст. 484—486: прохання Щербацького до Кол. Іностр. Діл. — Ibid., царствованіе Екатерины II, Спб. 1910 р. т. I № 367 ст. 416: справа ця в 1767 р. — Чистовичъ И. Очеркъ исторіи Западно-русской церкви, Спб. 1884 р. ч. II, ст. 347—348. — Сумцовъ Н. Лазарь Барановичъ, Харків, 1885 р. ст. 38. — П. Троцкій, Типографія Кіево-Печерской Лавры, »Труды. Кіев. Дух. Акад.« 1865 р., кн. VI, ст. 169—171, 184—187. — Ѳ. Титовъ, Къ исторіи Кіев. Дух. Академіи въ XVII—XVIII в. в., »Труды Кіев. Дух. Ак.« 1911 р. кн. VI, ст. 233—256, кн. XII, ст. 640—679; 1912 р. кн. X. ст. 219—228, — Титов дає детальний опис цілої справи на основі печерського друкарського архива (на жаль, я не міг скористати з цеї праці для своєї окремої розвідки про митрополитанську друкарню).

5. Друкарня Київської Духовної Академії.

Київська Академія, як вища школа, рано відчула необхідність мати свою власну друкарню, яка задовольняла б її наукові та шкільні потреби, бо Київо-Печерська друкарня, що в XVIII ст. стала друкарнею виключно для книг богослужбових та церковних, задовольнити її спеціяльних потреб не могла. Справу заложення спеціяльної друкарні, яка працювала б і для Київської Академії, першим підняв, як ми бачили, митрополит Щербацький. Року 1753-го він подав св. Синоду відповідне прохання про дозвіл йому закласти митрополитанську друкарню; в цім проханні він писав: „Изъ давнихъ временъ въ Академіи Кіевской, кромѣ преподаваемыхъ на Латинскомъ діалектѣ ученій, обучаютъ нынѣ Еврейскаго, Греческаго и Нѣмецкаго языковъ“, а тому для купівлі цих книжок „немалая сумма денежная ежегодно изъ Государства Россійскаго за рубежъ выходитъ“. А коли б ці книжки друкувалися в митрополитанській друкарні в Київі, то „оная

сумма не токмо внутрь бы осталась, но єщебъ и въ Государство приходила".[1]) Як знаємо, Печерська Лавра протестувала проти заведення окремої митрополитанської друкарні, між іншим запевняючи, що вона охоче буде друкувати й книжки, потрібні для учнів Київської Академії, а кошти за ті книжки лишатимуться тут, „въ Россійскомъ Государствѣ", бо ж Печерська Лавра не за кордоном міститься.[2]) Заходи митр. Т. Щербацького скінчилися невдачею, і Київська Академія своєї друкарні не мала. Як що Академії потрібні були книжки, вона замовляла їх Печерській Лаврі; так р. 1760-го Лавра видрукувала для неї Піярську граматику латинською й польською мовою, і т. п.[3])

Вдруге повстала ця справа вже за цариці Катерини, — митрополит Київський Самуїл Мирославський, що разом з тим був і священно-архимандритом Лаври, просив царицю про ріжні справи своєї єпархії, між іншим просив дозволу закласти й окрему друкарню для потреб Київської Академії. Перебуваючи в Київі, цариця Катерина 15-го березня 1787 року задовольнила це прохання. В цім царськім рескрипті під п. 6 читаємо: „Повелѣваемъ при Академіи завесть гражданскую типографію для печатанія книгъ какъ на россійскомъ, такъ и на иностранныхъ языкахъ, содержа сію типографію въ Кіево-Печерской Лаврѣ, и наблюдая, чтобъ тутъ не были издаваемы книги, противныя православной вѣрѣ Нашей, или же наполненныя нелѣпыми заблужденіями, просвѣщенію и добрымъ нравамъ несходственными".

Митрополит Самуїл діяльно взявся за справу заснування гражданської друкарні. Червня 5 того ж року він наказав відіслати Миколі Бантиш-Каменському до Петрограду 1500 карб. на купівлю вживаного шрифту гражданки, що той охоче й зробив.[4])

Першою книжкою гражданського друку в Київі була: „Поздравительныя рѣчи Императрицѣ Екатеринѣ II, во время Высочайшаго ея въ Кіевъ прибытія, пребыванія и отшествія, сказыванныя Кіевскимъ митрополитомъ Самуиломъ", 1787 р., in 4^0.

З р. 1790-го Лавра мала вже й словолитню для гражданського шрифту і друкувала ріжні книжки, — шкільні, описи Київа та Лаври, ріжні вірші, багато проповідів відомого тоді проповідника протоієрея Іоанна Леванди і т. п.

---

[1]) І. Огієнко, Київська митрополитанська друкарня, Львів, 1924 рік, ст. 5.

[2]) Там само, ст. 9.

[3]) »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1865 р. кн. VI, ст. 181.

[4]) Там само, ст. 195—196.

Література: І. Огієнко, Київська митрополитанська друкарня, ст. 5 і 9, відбитка з „Літер.-Наук. Вістника“ 1924 р. кн. VII. — В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX-го вѣковъ, „Русскій Библіофилъ“ 1913 р. № 7, ст. 16—18; 1912 р. № 2 ст. 58—60 і 65, поправка в № 3 ст. 58. — Ѳ. И. Титовъ, Русскій Царствующій домъ Романовыхъ въ его отношеніяхъ къ Кіевской Духовной Академіи, „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1913 р., кн. X, ст. 320. — Рескрипт Катерини 1787 р. див. „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп.“ т. XXII, № 16517 ст. 422—423, а також „Памятники, изданные Временною Коммиссіею“, Київ, 1846 р. т. II, ст. 369—370, або вид. 2-е 1898 р. ст. 506—507. — П. Троцкій, Типографія Кіево-Печерской Лавры, „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1865 р. кн. VI, ст. 195—196, 205. — Ѳ. Рождественскій, Самуилъ Миславскій, К. 1877 р. ст. 16 і 135. — Ѳ. Титовъ, Кіевская Академія въ царствованіе Екатерины II, „Труды К. Дух. Ак.“ 1906 р. кн. XI, ст. 264—266.

6. Київська Губерніяльна друкарня.

Другою гражданською друкарнею в Київі була друкарня Київського Губерніяльного Правління. Засновано цю друкарню 27 липня 1799 р. за губернатора Коробкина, засновано „во облегченіе излишняго приказнослужителямъ затрудненія, а паче къ постепеннѣйшему восполненію налагаемыхъ по входящимъ документамъ резолюцій“.

Саму друкарню дістали в повітовому місті Махнівці (див. нище ст. 316). Коли махнівський ключ був сконфискований у гр. Потоцького, то місцева друкарня частиною перейшла до Київа, і стала за основу друкарні Губерніяльної. Ця друкарня на початку друкувала лише афіши та службові папери; вже на квітень 1806 р. вона мала чистого доходу 415 карб.

Київський губернатор А. Тормасов писав 14 лютого 1804 р., що в Київі єсть друкарня при Губерніяльнім Правлінні; заведено її (остаточно) р. 1800-го коштом цього Правління. Друкарня має тільки один станок „единственно для облегченія переписокъ въ дѣлахъ канцелярскихъ“; тут провадиться друкування лише „указовъ и экземпляровъ съ нужныхъ дѣлъ на русскомъ и польскомъ языкахъ“.

Але Губерніяльна друкарня була в злому стані, скоро попсувалась та зносилася і її треба було обновляти, особливо шри-

фти. Звернулися за поміччу до Лаври, але Київський митрополит не дозволив відлити нового шрифту в печерській словолитні. Тоді р. 1805-го кинулися до Махнівки за Геринком, але той вже помер, а Махнівська друкарня належала Семену Селезневу. І ось цей Селезнів і доставив Губерніяльній друкарні 20 пудів літер на 900 карб. Р. 1805-го в цій друкарні працювали: 3 майстрі, 3 помічники і 1 переплетник з учнем, а всі вони разом получали утримання 127 карб. 6 к. асигнаціями місячно.

Література: Я. Загорскій, Типографія въ Кіевѣ, „Кіев. Губ. Вѣдомости“ 1850 р. № 46. — Спеціяльна (анонимна) праця: „Краткій историческій очеркъ Кіевской губернской типо-литографіи за столѣтній періодъ 1799—1899 г.“, Київ, 1899 р. ст. 1—70, 19 знимків; рец. Н. М. в „Кіев. Стар.“ 1900 р. кн. XI, ст. 92—103. — В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи, „Русскій Библіофилъ“ 1911 р. кн. VI. ст. 18. — В. Д. в „Кіев. Стар.“ 1900 р. кн. IX, ст. 85.

XIII.

II. Провинціяльне друкарство на Київщині.

Київо-Печерська друкарня була такою могучою та продуктивною, що легко постачала потрібні книжки на цілу Україну, а тому друкарство позакиївське не розвивалося, бо було б не в силі конкурувати з багатою Лаврою. Замість цього по Київщині в деяких містах повстають друкарні польські, що мали певний вплив і на сполонизоване українське населення, особливо така друкарня, як, скажемо, Бердичівська. З польських друкарень на Київщині працювали друкарні Фастівська, Бердичівська та Махнівська.

1. Фастівська друкарня.

Київський бискуп Йосиф Верещинський, не маючи доброї садиби в Київі, звернув свою увагу на бискупський маєток, — Фастів на річці Унаві. Обіцянками ріжних вольностей він зібрав багато населення на свої маєтки і збудував в Фастові на березі р. Унави замок з костелом та бискупською палатою. Цей замок бискуп Верещинський (він був родом з с. Верещина на Холмщині) назвав Новим Верещином.

Йосиф Верещинський був добре освіченим, любив писати і друкував свої твори в Кракові. Українець з походження („najczystszej krwi Rusin“), Верещинський постійно носився з далекосяглими мріями про будучність України, головно — як боронити її від Татар. Була це людина залізної волі; про себе він пише,

що він „jako Owidyusz był wygnany na ukrainne biskupstwo, gdzie się nie tylko z Turki, ale i z oczakowskimi insulaty nie Biblią, ale i szablą biskupi kijowscy dysputują".

Зносини з Краковом, де Верещинський друкував свої твори, в той час не були легкими, а тому цей бискуп заклав в Фастові, в своїм замку власну друкарню і р. 1597-го випустив тут свій твір: Votum, польською мовою, готицким шрифтом; на книжці зазначено: Drukowano w Nowym Wereszczynie. Цеї ж книжки, здається, було ще видання 1598 р.

В р. 1598, десь 1/10 лютого бискуп Верещинський помер; про долю друкарні його більше нічого не знаємо. — Про неї див. А. Стороженко, Фастовская типографія, „Кіев. Стар." 1895 р., т. LI, кн. XII, ст. 83—88; тут і знимок з заголовного листа та з передмови Votum'a. — „Słownik Geograficzny", Варш. 1880 р. т. I, ст. 661—662.

2. *Бердичівська друкарня.*

Серед провинціяльних польських друкарень, що працювали на землях українських, найдовше існувала друкарня Бердичівська о. о. Кармелитів босих. Кармелити, на заклик Яна Тишкевича, прибули до Бердичева ще р. 1626-го, заклали тут манастиря й костела на кошт Тишкевича, але р. 1646-го змушені були втікати до Львова через повстання козацьке. Вернулися вони до Бердичева лише р. 1722-го і зараз же завзято занялися своїми справами. В манастирі своїму мали вони військо та пушки для охорони від нападу ворогів.

Року 1760-го ці Кармелити босі заклали в Бердичеві свою власну латино-польську друкарню, і з того часу почали надзвичайно енергійно видавати книжки, заливаючи ними ціле Правобереж'я. Вже р. 1760 тут видано книжку: Droga krzyża Pana Jezusowego. На початку друкарня ця мала назву: „Drukarnia Karmelu w Fortecy N. Maryi Panny", а пізніше, коли роздобула собі королівського привилея, стала писатися: „Drukarnia uprzywilejowana o. o. Karmelitów bosych". Один час, скоро по заснуванні, друкарня ця славилася своїми добрими гравюрами, — звідсі виходили ріжні образки Бердичівської (коронованої) Божої Матері, її чуда, сама коронація, вигляд костела, малюнки заслужених мужів і т. п. Працювали тут гравери: Пилипович, Троцькевич (ці два із Львова), особливо вславився Хведір Раковецький (батько знаного филолога Гната Раковецького), що на працях часом писався: T. Rakowiecky, Sc(ulptor) Berdiczoviae.

Бердичівська друкарня пережила всі інші, — її закрито лише р. 1844 го. Мала ця друкарня також россійский шрифт, і випускала видання часом і російською мовою. За 84 роки свого життя Бердичівська друкарня випустила дуже багато[1]) ріжних видань, — це були книжки побожні, богословські, історичні, шкільні, господарські, оповідання, вірші, казання і т. п. Надзвичайно велике поширення вдавнину мав бердичівський коліндар, — „Kalendarz gospodarski", що виходив двома мовами, польською та російською. Коліндар цей виходив з 1760 р. (чи з 1780 р.?), виходив навіть по закритті друкарні, — то в Київі, то в Житомирі, аж по 1864 рік; останні роки книжки цеї бито по 40.000 примірників.[2])

Бердичівські коліндарі постільки були популярними на Вкраїні, що їх часом перекладали й друкували в інших містах; так, в Харкові в р. р. 1797, 1799, 1808 та 1809 бердичівський коліндар чотири рази передруковувався в перекладі протоієрея А. Прокоповича.[3])

Бердичівські видання часом дуже гарні своїм зовнішнім виглядом. Взагалі, видання цеї друкарні мали великий вплив не тільки на польське населення Правобереіжжа, особливо на панські двори та дворики, але й на сполонизоване українське. По закритті друкарню цю перенесено р. 1840-го до Житомира.

В Бердичеві працювали також дві давні жидівські друкарні, звідки виходило багато релігійних жидівських книжок, що мали свій вплив на ціле жидівське населення України; їх обидві року 1850-го російський уряд закрив.

Література: Dr. Józef Rolle, Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie, „Rocznik dla archeologów, rok 1871", Краків, 1874 рік, ст. 14—26. — „Słownik Geograficzny", Варшава 1880 р., т. I, ст. 137—138. — „Кіевлянинъ" 1865 р. № 43: справа бердичівського коліндаря. — Д. Ровинскій, Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895 р. ст. 555: про Хв. Раковецького. — Bandtkie, I, ст. 40—44. — Estreicher, Bibliografia polska, в т. IX зазначає коліндар бердичівський лише під 1780 р., раніше нема. —

[1]) В Słowniku Geogr. т. I, ст. 137—138 цих видань нараховується більше 650; Dr. Rolle, ст. 26 налічує їх 119, але додає, що це не складає й половини їх. В библіотеці Почаївської Лаври есть не багато ріжних бердичівських видань 1777—1823 р. р.

[2]) Примірники його часті по архивах; в Почаївській Лаврі зберігається один — за 1823 р.

[3]) »Русскій Библіофилъ« 1911 р. кн. VII, ст. 42.

Л. Похилевичъ, Сказаніе о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи, К. 1864 р. ст. 250 - 252.

3. Махнівська друкарня.

Махнівка була повітовим (з 1796 по 1846 р.) містом на Київщині, а з 1846 р. вона — тільки містечко; знаходиться вона в двох милях від Бердичева. Це було родинне місто графа Прота Потоцького, котрий заснував тут ще року 1793-го латинопольську друкарню. Управителем цеї друкарні був Тадеуш Геринк.[1])

Пізніще махнівський ключ був сконфискований, а друкарню віддано по контракту купцеві третьої гильдії Семену Селезнёву, що й почав тут з 1802 р. друкувати книжки, давши перше підписку, що не буде друкувати заборонених св. Синодом „соблазнительныхъ книгъ". Але 21 грудня цього ж 1802 р. друкарня Махнівська пішла на продаж з аукціону, і купець Селезнів набув її собі вже у власність за 3520 злотих. Друкарня ця мала 4 станки, 30 пудів літер (старих) россійських та польських (спочатку друкарня ця мала ще й шрифти: грецький, німецький, французський і єврейський). Селезнів випускав книжки польською, россійською і німецькою мовою.

Про Махнівську друкарню див.: Bandtkie, т. II, ст. 3—4. — В. Д. в „Кіев. Стар." 1900 р., кн. IX, ст. 85—86. — „Kalendarzyk Wileński na r. 1807".

XIV.

Друкарство Чернигівське.

1. Новгород-Сіверська друкарня.

Велика Чернигівська єпархія постійно потребувала значного числа богослужбових та всяких інших церковних книжок. З часу появлення друку ця єпархія задовольняла свої потреби в книжках звичайно виданнями остріжськими та львівськими, а пізніще київськими. З 1654-го р. більша частина Чернигівської єпархії вернулася з під Польщі, звязок зо Львовом перервався, і єпархія богослужбові книжки для своїх церков отримувала вже переважно від одної Київо-Печерської друкарні. Але Лавра не могла задовольнити цілком всіх єпархій, що брали від неї потрібні

[1]) Дослідники пишуть ще: Герин („Русск. Библ." 1911 р. кн. VII, ст. 18) або навіть Дерич („Кіев. Стар." 1900 р., кн. XI, библ., ст. 93).

видання, а доставати книжки із Львова було вже трудно й небезпечно. Видання ж почаївські ширилися тут мало.

Чернигівська єпархія культурним розвоєм своїм дуже багато завдячує Лазарю Барановичу, найдіяльнішому свойому архієпископові XVII-го віку. Баранович приняв хиротонію 8 березня 1657 р. в Ясах, але заняти Чернигівської катедри відразу не зміг, бо на ній ще сидів єпископ Зосим Прокопович. Ось тому Баранович оселився в Новгороді Сіверському, заклавши тут свою єпископську катедру при тамошнім Преображенськім манастирі. Єпископ Зосим скоро помер (р. 1659-го), але Баранович, з року 1666-го архієпископ, не поспішав до Чернигова і прожив в Новгород-Сіверськім понад десять років.

Баранович бачив, як мало задовольняє культурні потреби його єпархії Печерська друкарня; сам він мав велику охоту до писання, писав справді дуже багато, але своєчасно друкувати писань своїх не мав де. Печерська Лавра друкувала його твори не охоче й не так скоро, як то хотілося нетерпеливому авторові, та й брала за друк не малі гроші. Баранович добре знав також, які великі прибутки приносить Лаврі її друкарня, — хотів таких прибутків і собі. Його довголітній помічник і учень, Іоаникій Галятовський мав таку саму письменницьку завзятість, — любив писати й писав багато, і певне й він не раз радив впливовому архієпископові закласти свою власну друкарню.

Відкриття друкарні в Новгородку тісно звязане з друкуванням праці Барановича „Труби". Року 1668-го хотів Баранович друкувати свої „Труби" в Печерській друкарні, але тут вимагали за це таких коштів, яких Баранович не міг заплатити. Вдався тоді владика до Москви, там цю книжку охоче погодилися видрукувати царським коштом, та справа друку її так довго проволікалася, що Баранович десь р. 1671-го забрав з Москви свого рукописа назад,[1]) але разом з рукописом з Москви дано владиці 100 стіп паперу на її видрукування.[2])

В березні місяці 1671-го року Баранович відправив до царя Олексія Михайловича особливе посольство, щоб піднести цареві „Книжицю" на новий шлюб царів, яку склав архієпископ, а разом з тим поклопотатися й про ріжні справи. На чолі цього посольства став писар Барановичів, Семен Ялинський. Ялинський всі

---

[1]) Н. Сумцовъ, Л. Барановичъ, ст. 53—55.

[2]) В. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. М. 1899 р. ст. 758.

доручення виконав дуже добре, на друкування „Труб“ одержав ще 50 стіп паперу і 13 квітня 1671 р. його відпустили з Москви додому, давши йому для охорони 5 стрільців.[1]) Квітня 30 Ялинський вернувся з посольства, і Баранович зараз же післав його до гетьмана росповісти „о всемъ подробну“.[2])

Отже „Труб“ не було де друкувати. Лишався єдиний тільки вихід, — закладати власну друкарню, про що вже часто думав Баранович і про що нагадували йому й приятелі. І Баранович закладає при Спаськім манастирі в Новгородку свою власну друкарню, першу друкарню на Лівобереяжжі. Управителем цеї друкарні став моторний писар Барановичів, Семен Ялинський, що підрядився закласти й організувати добру друкарню.

Хто такий був С. Ялинський, організатор найпершої постійної друкарні на Лівобереяжжі, знаємо мало. У всякому разі це не був фаховий друкар; до того часу служив він при Барановичі як його писар, і архієпископ часом доручував йому такі важні справи, як посольство до царя або до гетьмана. Року 1679-го Баранович писав про свого друкаря, що він „человѣкъ зацный, зъ молодихъ лѣтъ намъ, пастиру, зичливе служачій, а до того тупографского дѣла художный“.[3]) З походження Ялинський був чи не з Західної України, про що свідчить його мова; так, в Пунктах 1679 р., що їх склав Ялинський, знаходимо: жебымъ мѣлъ, зъуполную, жебы, звышъ, ведлугъ, пивница, спорий (великий), цале і т. п.[4]) По звичаю того часу, Ялинський був не тільки друкарем, він був також і різьбар.[5])

Баранович добре платив своїому друкареві, — він дав йому 4000 золотих, дуже велику суму на той час, і на цю суму Ялинський мав закласти нову друкарню й видрукувати „Трубы“ Бара-

---

[1]) Там само, ст. 754—761.

[2]) Письма, ст. 134.

[3]) Полное собраніе постановленій и распоряженій по Вѣдомству Православнаго Исповѣданія Россійской Имперіи, Спб. 1890 р., т. VII, ст. 22, № 2297.

[4]) Див. „Кіев. Стар.“ 1886 р. кн. XI, ст. 573—575. Правда, на ці вирази можна дивитися й просто як на спольщення стилю, що в тих часах було звичайним. Эйнгорн, op. cit. ст. 754 твердить, що в Ялинського був племенник Степан Венцевич, а на ст. 982 зве того ж Венцевича племенником відомого ніжинського протопопа Адамовича; коли у Эйнгорна тут не помилка, то виходило б, що наш Ялинський був родичем з Адамовичем.

[5]) Письма Преосвященнаго Лазаря Барановича, Чернигів, 1865 р., вид. 2, ст. 192.

новича; про це пізніще росказував сам архієпископ: „На початку тыхъ заводовъ друкарскихъ — каже Баранович — далемъ єму (Ялинському) тысячей чтиры, за що онъ оферовался намъ и друкарню выставити и тимъ же коштомъ книги працъ нашей, зовемыє „Трубы", на свѣтъ подати".[1]) Крім цього, „на помощъ тыхъ же заводовъ друкарскихъ далисмо — пише Баранович — єму млынъ, на рецѣ Ромѣ подъ Новгородкомъ стоячій, который хожовалъ въ арендѣ до року по сто копъ. Того млына п. Ялинскій черезъ лѣтъ десять уживаючи, одобравъ пожитку полтрети тысячи. Надъ то давано овса, солоду, горѣлки, быдло, дрова, сѣно, чого не пораховать".[2])

Все це припадає на 1671 рік, який я вважаю роком заснування Новгород Сіверської друкарні.[3])

Друкарню закладено при катедральнім Спаськім манастирі в Новгородку.[4]) Але друкарня ця мала дуже нещасливу долю як раз через свого першого управителя. Виявилось, що Ялинський друкарства не знає. Пізніще скаржився Баранович, що „п. Ялинскій, нѣкгды в куншті друкарскомъ не бувавши, сталъ по Вилнахъ ѣздити учитися и способъ друкарскій шукати".[5]) Ялинський вчився друкарства не поспішаючи, а справа початку діяльности друкарні все одволікалася.

В цей час козача старшина почала вимагати від Барановича, щоби він свою архієпископську катедру переніс до Чернигова. Барановичу не легко було покинути свого Спаського манастиря, якого він упорядкував, де вже наладжувалася й друкарня. „Всі бажають, — каже Баранович, — щоб жив я в катедрі, все покінчено з Новгородком...[6]) Чернигівський воєвода, козача стар-

---

[1]) Письма, ст. 243, лист 1689 р. Пор. також „Кіев. Стар." 1886 р. кн. XI, ст. 573.

[2]) Письма, ст. 243—244. Чи не за цього млина була скарга до гетьмана, див. Письма, ст. 187.

[3]) Про час повстання цеї друкарні дослідники говорять не в одне. Н. Сумцов пише (Л. Барановичъ, Харків, 1885 р. ст. 25), що друкарня ця »была открыта въ началѣ семидесятыхъ годовъ«. Д. А. Ровинскій, Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895 р. ст. 38, про це каже: »Около 1670 года основана, по свидѣтельству Г. Страдомскаго (Пекарскій II, 671), типографія въ Новгородъ-Сѣверскѣ«. Що року 1670-го Баранович не мав ще друкарні, про це свідчить і він сам в своїх Письмах, ст. 119, де пише 1670 р.: »Коли б у мене була друкарня, то...«

[4]) Полное собраніе, VII, ст. 21, № 2297.

[5]) Письма, ст. 243. [6]) Письма, ст. 185, 186.

шина й нарід, — всі одноголосно говорять, щоб я перебував на катедрі".[1]) І року 1672-го Баранович таки переніс свою катедру до Чернигова. „Опершися на посох, як на ласку Господню, — пише він в листі своїм з 1672-го р. — сів я на катедрі моїй архієпископській. Честь велика, а користи ніякої".[2]) Ще й року 1674-го згадує Баранович привільне своє життя в Новгороді-Сіверськім: „В Новгородку, при добрім ладу, значно краще, як в Чернигові: там і зе́млі, і млини, і треба меншого оточення (свити), а архієпископія (Чернигівська) вся наново перебудовується, — немає вона ні трапези, ні келій, ні конюшні; та й церква потрібує видатків, а на все це треба кишені, все відсилають мене до Новгородка. Це мені Варшава, а не Чернигів, зітхаю тільки та плачу"...[3])

Отже, як бачимо, чернигівська катедра була тісна й невпорядкована, а тому Баранович, переходячи до Чернигова, змушений був лишити свою друкарню з п. Ялинським в Новгородку. Позбавлений господарського ока, Ялинський зовсім не поспішався, і Лазар Баранович змушений був віддати свої „Труби" таки до Печерської друкарні, на що пішло „повторнє чтиры тысячы золотыхъ".[4]) Року 1673 та на початку 1674-го Ялинський різав гравюри для цих „Труб".[5]) І вже на початку 1674-го року Баранович скаржиться в листі до архимандрита новгород-сіверского Михайла Лежайського, що „п. Семен тільки впертість робить", за що заслуговує й шибениці, що „всі нагадування його — лише горох об стіну". „Ось так прислужився мені п. Семен, — роспачливо пише старий владика, — він нещасною друкарнею своєю непремінно вжене мене в домовину".[6])

Барановичу не солодко жилося в Чернигові; „думав був прогнати меланхолію заведенням друкарні — скаржиться він, — але й тут довга проволока завела мене тільки в роспуку".[7]) А в іншім листі, з 1672 р., Баранович пише: „Мені, при моїй хворости, вже б не час думати про друкарство".[8])

Так-сяк Ялинський таки нарешті урядив друкарню десь вже аж на кінець 1674 року, а р. 1675-го почав вже й друкувати. Що було первенцем Новгород-Сіверської друкарні, точно не знаємо; здається, це було „Слово на Благовѣщеніе" Лазаря Барановича, що вийшло р. 1675-го, на 4 л. in 4°; більшими книжками, що

[1]) Письма, ст. 184. [2]) Письма, ст. 184. [3]) Письма, ст. 201.
[4]) Там само, ст. 243. [5]) Письма, ст. 192—193. [6]) Письма, ст. 192.
[7]) Письма, ст. 201, лист з 1674 р. [8]) Письма, ст. 181.

видруковані цього року, були Часослов та Псавтир, що вийшли „чрезъ труждающагося въ дѣлѣ семъ Симеона Ялинскаго въ типографіи Новгородка-Сѣверскаго". Так поволі розпочалося Новгород-Сіверське друкарство.

Але друкарнею своєю Лазар Баранович був цілком невдоволений; він не мав її під оком своїм, не міг читати коректи, не міг своєчасно давати своїх вказівок; мало знаючий Ялинський воловодив, як хотів. Ось тому ще з 1674 р. починає думати Баранович про перенесення своєї друкарні з Новгородка до Чернигова. Але хоче робити це вже основно і мати царського привилея на нову Чернігівську друкарню. Року 1675-го 28 січня гостив у Барановича гетьман Іван Самойлович, „нарочно на поклоненіе святымъ мѣстамъ прибывъ въ Черниговъ". Баранович скористав з цього і впросив гетьмана підтримати його прохання перед царем про ріжні справи, для чого сам владика в лютім 1675 р. виправив своє посольство до Москви. Це посольство 17 лютого подало цареві через приказ „Малыя Россіи" прохання Барановича, де той просив, між іншим, в 5 пункті „о жалованной грамотѣ на друкарню въ Черниговъ, гдѣ и прежъ сего бывала".[1]) На це прохання відповіли так:

»И великій государь, его царское величество, пожаловалъ, велѣлъ, по его архіепископову челобитью, послать свою великого государя грамоту войска запорожского своего царского величества къ Ивану Самойловичю, чтобъ онъ, гетманъ, по постановленнымъ статьямъ, каковы учинены на радѣ въ Глуховѣ и межъ Путивля и Конотопа, на рѣчкѣ Красенѣ, ему, архіепископу, на ту друкарню велѣлъ дать привилей, по чему ему впредь владѣть«.[1])

Спеціяльну грамоту на це післано й Барановичу.[2])

В листі з 1675 р. до ігумена михайлівського Феодосія Софоновича сам Баранович досить детально оповідає про тодішній стан своєї друкарні. „Вже й польська друкарня готова", каже Баранович, — „і дозвіл на це його царської величности єсть, і його милості пану гетьманові видано грамоту про те, щоби він видав мені відповідного универсала на заведення друкарні в Чернигові.[3]) Та колиб усе це робилося з синовнім співчуттям, то всі праці свої (а в мене, які Бог послав, єсть ріжні твори), виклю-

[1]) Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, Спб. 1882 р. т. XII, № 12, ст. 41—42. Вираз — »гдѣ и прежъ сего бывала« — натяк на друкарню Ставровецького з р. 1646-го.

[2]) Там само, ст. 42.

[3]) Гетьман Іван Самойлович такого универсала й справді видав, див. »Полное собраніе« № 2297 т. VII, ст. 22.

чаючи „Міри", я б хутко випустив у світ на суд церковний".[1]) Але що ж заважає владиці перенести свою друкарню до Чернигова? На жаль, ясної відповіди на це не маємо, — в цім листі лише читаємо: „Друкарня в Новгородку, і для перевезення цеї черепахи потрібно добрих пегасів".[2]) З своєї друкарні в Новгороді-Сіверському владика зовсім невдоволений: друкарня в Новгородку — каже він, — „без мене не може працювати, та і в тім, що видрукуване, від недогляду, повнісінько друкарських помилок".[3])

Не знаємо з яких причин, але „пегасів" таки не знайшлося і друкарня й далі лишалася в Новгородку. Тут же в Новгородку Баранович придбав собі й польського шрифту, і вже 1675 р. писав, що має польську друкарню, а р. 1676-го вже випустив свій твір „Nowa miara", що вийшов „Z typographiey Archiepiskopskiey, w Nowogrodku Siewierskim zostającey".[3])

Року 1677-го Баранович поважно захворів; київське духовенство відвідало свого старого пастиря і цим так його розжалобило, що владика подарував був свою друкарню, ціною в дві тисячі злотих, Печерському манастиреві, як заплату за молитви.[4]) Але видужавши, Баранович друкарні не віддав.

І дальша праця Новгород-Сіверської друкарні не тішила Барановича. Пізніше він довідався, що п. Ялинський, на спілку з новгород-сіверським архимандритом о. Михайлом Лежайським, почали впрост обкрадати його. Про це сам владика росказує так:

»П. Ялинскій, часть писма друкарского учинивши в Новгородку. выдруковалъ тры тысячи книжечокъ, то єсть Кграматики, Часловцѣ, Елементари, безъ вѣдома нашего, изъ того себѣ з превелебнымъ отцемъ архимандритомъ новгородскимъ болшъ на полторы тысячи мѣли пожитку. Чого безъ мене, власного тоей друкарнѣ господара, чинити бы ся не годило... Потимъ, которые книги друковалися, завше закладаючи мало не полтыри тысячы книгъ, намъ, господареви, пять сотъ давалъ, а себѣ з вышписаннымъ отцемъ архимандритомъ двѣ части раздѣляли"...

Отже Баранович переконався, що тримати свою друкарню й далі в Новгородку, — це шкодити самому собі. „Що мы видячи, — росповідає далі сам владика, — умыслили в Чернѣговъ препровадити друкарню, абы такъ способнѣйшою до выдроко-

---

[1]) Письма, ст. 203—204, лист 1675 р.

[2]) Там само, ст. 204.

[3]) В. Эйнгорнъ. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. М. 1899 р. ст. 752.

[4]) Письма, ст. 245.

ваня намъ працъ своихъ и до учиненя пожитковъ намъ, а не кому иншому, поблизу зоставала".[1])

До всього цього, 7 липня 1679 року пожар знищив увесь Новгород-Сіверський,[2]) і друкарня по цим пожарі в тім же 1679 році таки перенеслася нарешті до Чернигова, перенеслася разом з невдалим управителем своїм п. С. Ялинським.

Функціонувала Новгород-Сіверська друкарня коло 5 літ (1675—1679), але видала не багато книжок. Це був власне організаційний період цеї друкарні (з 1671 р.), що проявила себе на культурному полі вже в Чернигові.

Якогось окремого досліду про цю друкарню не маємо; літературу про неї подаю далі, спільно з літературою про друкарню Чернигівську. Неповний і хибний спис видань Новгород-Сіверської друкарні подає Н. Сумцов в своїй праці: „Лазарь Барановичъ" ст. 30—31.

2. *Чернигівська друкарня.*

Найпершу друкарню в Чернигові[3]) заклав вже відомий нам[4]) проповідник Кирило Транквиліон Ставровецький. Року 1626-го Ставровецький став архимандритом Чернигівського Єлецького манастиря; цюди він привіз з собою й свою мандрівну друкарню.[4]) Але друкарня Ставровецького увесь час в Чернигові була бездіяльною, і лише перед смертю своєю Транквиліон знову використав її. Це був особливий в нашій літературі письменник: він всі свої твори сам і видрукував у власній друкарні; правда, до певної міри Ставровецький був змушений до такого друкарства, бо вже після його першого твору — „Зерцало Богословіи" 1618 р. — навряд яка друкарня відважилася б друкувати його праці.

Отже в рік своєї смерти, 7 вересня 1646 р. Ставровецький випустив в світ в Чернигові свою останню працю — „Перло Многоцѣнное". Праця вийшла, як каже сам автор, „з новои дру-

---

[1]) Письма, ст. 243—244.

[2]) А. Страдомскій, Лазарь Барановичъ, »Журн. Мин. Нар. Пр.« 1852 р. ч. 75, ст. 75.

[3]) Давні памятки звичайно пишуть: Чернѣговъ, чернѣговскій, а тому й форми: Черні́гів, черні́гівський цілком українські, без жадного російського впливу.

[4]) Див. нижче, ст. 194, 207—209.

карни єго", „єго власнымъ коштомъ". Це й була найперша книжка, видрукувана на Лівоберіжжі.[1])

Але того ж 1646-го року Ставровецький помер в Чернигові, і друкарня його зовсім занепала. Яка була доля її, нема відомостей; певне, під час повстання Б. Хмельницького її знищено, як майно уніятського архимандрита (пор. стор. 179).

І 25 років по тому жило Лівоберіжжа без друкарні, і тільки з р. 1671-го архієпископ Лазар Баранович почав закладати свою друкарню в Новгороді-Сіверськім, а р. 1679-го він переніс її до Чернигова.[2]) І ось цей 1679-й рік і треба вважати роком заведення вже постійного друкарства в Чернигові.[3])

З друкарнею до Чернигова переїхав також і невдалий управитель її Семен Ялинський. Баранович був невдоволений його працею, бо той, власне, остаточно ще друкарні не зорганизував,

---

[1]) Правда, ми не знаємо точно, де саме містилася ця Транквиліонова друкарня; за Ставровецького Єлецький манастир одержав собі від короля села Горбів та Авдіївку, — тут десь і вийшло »Перло«, бо на нім зазначено: »З нов: Друкар: в маєтност: монаст: Чер: Єлецкого«. Пор. А. В. Верзиловъ, Уніатскіе архимандриты въ Черниговѣ, »Труды Черн. Губ. Арх. Ком.« вип. V, 1903 р.

[2]) Перенесення до Чернигова відбулося десь по 7 липня 1679 р., по пожарі в Новгородку. А вже 7 вересня того року Ялинський каже про млина, — »тамъ, въ Новгородку зостаючій«; див. »Кіев. Стар.« 1886 р. кн. XI, ст. 575.

[3]) Єпископ Чернигівський Іродіон Жураківський в своїм донесенні Синоду з 17 січня 1730 р. пише, що в Чернигові друкарня існує ще з 1679 року, див. »Описаніе« т. X, ст. 115. — Н. Сумцов в своїй праці »Лазарь Барановичъ« ст. 30 висловлює думку, ніби »съ 1675 по 1679 годъ мы видимъ черниговскія и новгородъ-сѣверскія изданія; отсюда можно вывести то заключеніе, что одновременно были двѣ, правда, весьма слабыя, типографіи«. За Сумцовим і М. Возняк твердить, ніби »від 1675 по 1679 р. істнували дві невеличкі друкарні в Чернигові й Новгороді Сіверськім« (Історія укр. літератури, т. II, 1921 р. ст. 312). Ніяких чернигівських видань до 1680 р. я ніде не бачив, а той список ніби чернигівських видань з 1675 по 1679 р., який подає Н. Сумців в »Л. Барановичъ« на ст. 30—31, — це тільки непорозуміння, що сталося через безкритичне користання застарілими джерелами. Найкраще джерело для розяснення цеї справи — »Письма Л. Барановича« кажуть як раз за те, що Чернигівська друкарня повстала з Новгородської, і що одночасно двох друкарень в цих містах ніколи не було. Пор. також »Полное собраніе« т. VII, ст. 22 № 2297. Знаємо, що Л. Баранович ще з 1674 р. почав дбати про перенесення своєї друкарні до Чернигова (див. ст. 321), але з цього поки що нічого не вийшло; може цьому на деяких виданнях новгород-сіверських зазначали, ніби вони вийшли в Чернигові?

хоч і прововтузився над нею вісім років. Баранович хотів звільнити Ялинського, але той дав йому слово, що вже буде старанно пильнувати друкарні, і владика полишив його й надалі управителем, певніще тому, що замінити його не було ким. Баранович добре платить Ялинському і в Чернигові, — дає йому знову млина на р. Білоусі під містом, „который в вѣчность купуючи, тутешніє чернѣговскіє обывателѣ мацовали три тысячи золотихъ“, а до того добавляє „пляцъ зъ будинкомъ, купленый за золотковъ триста“.[1])

Щоб почувати себе певніщим в друкарні й на службі архієпископскій, Ялинський склав свої „Пункти“ — ті умови, на яких він приймає тепер ведення Чернигівської друкарні. Баранович підписав ці „Пункти“ 7 вересня 1679 року. „Пункти“ ці надзвичайно цікаві, — вони яскраво малюють нам внутрішній роспорядок праці в Чернигівській друкарні. Через те, що в нас майже нема подібного архивного матеріялу про техничний устрій друкарень на Лівоберіжжі, подаю ці „Пункти“ дослівно.

ПУНКТА
на споряженъя друкарнѣ.

Лазаръ Барановичъ, милостію Божіею православный архиепископъ чернѣговскій, новгородскій и всего сѣвера.

Ознаймуемъ сымъ писанемъ нашимъ всѣмъ, вѣдать о томъ потребуючимъ, теперъ и на потомные часы, ижъ панъ Сѵмеонъ Ялинскій, тѵпографъ друкарнѣ нашой, поднявшися досконале намъ друкарню выстатчити и възявши на то золотыхъ чотиры тысячи и иншіе належачые до выстатченъя того дѣла рожные потребы, совершенно оноѣ презъ такъ много лѣтъ єще не выстатчилъ. Єднакъ поневажъ и въ далний часъ около совершенства оноѣ пилное старанъе и вшелякий дозоръ обѣцуетъ мѣти, прето абы за тотъ трудъ свой нагороды и належного до друкарнѣ певенъ былъ доволства, пункта его, отъ него намъ поданые, приймуемъ и на все то, чого колвекъ въ тыхъ пунктахъ потребуетъ, соизволяемъ. Которые такъ ся въ собѣ маютъ:

»Будучи я, Сѵмеонъ Ялинскій, друкарнѣ єго пастырской милости типографомъ, жебымъ мѣлъ въ друкарнѣ зъуполную моцъ во всемъ (єднакъ не безъ волѣ и моцы старшого) такъ надъ товариствомъ, яко и учнями, которые того типографского куншту схотѣли бы научиться, такъ тежъ и особливое пошанованъя у началныхъ адгерентовъ єго пастырской милости.

Прикладъ мнѣ фолѣіовый книгъ маетъ быти сто, квартовыхъ полтораста, октововыхъ двѣстѣ, яко то: Часовниковъ и инныхъ таковыхъ же; Полуставцовъ зась и инныхъ поважнѣйшихъ октововыхъ книжечокъ полтораста.

---

[1]) Письма, ст. 244.

Прикладъ типографскій жебы волно въ діецезіи его пастырской милости збывати, продавати, где хотѣти и где мощно будетъ.

Книга якая будетъ друковатиса въ типографіи, на тую книгу постановленъя чинить отъ книги плату, уважаючи оной великость коштy и забавы, а зъ того постановленъя маетъ все товариство, въ типографіи зостаючое, мѣти плату и иншіе потребы, до друкарнѣ належачіе, доходити.

На отливанъя лѣтеръ новыхъ давать мнѣ олово, шпижъ, глясъ, желѣза доброго, броки и уголья, такъже и на пунцоны сталь добрую и на новые лѣтеры, которыхъ еще въ друкарнѣ не машъ, яко то на писмо евангелское, на схоластику, то есть указное, и если якой меншой мѣры робилобися писмо, на все тое коштъ маетъ быти его пастырской милости, а моя праца такъ въ пунцонахъ резанъю, яко и въ отбитью метрицесъ и въ отливанъю лѣтеръ маетъ быти завше, а мѣдь на метрицесъ отъ его пастырской милости.

Дрова до друкарнѣ при кождой роботѣ повинни быти до даванъя з маетностей его пастырской милости. Смола на паленъя сажи на фарбу друкарскую — и тая зъ маетностей его пастырской милости маетъ доходить. Олѣй на покосты до фарбы, албо насѣнъя лняное, и то отъ его пастырской милости маетъ быти давано, прошки тежъ до покосту рожные, якъ то: бурштинъ, мѣлѣя и кглийта. и то отъ его милости маетъ доходить.

Если якая книга будетъ роблена з червонымъ, теды его пастырской милости коштъ на цыноберъ повиненъ быти.

Оливы до смарованъя прасовъ, ежели на два прасы будетъ робота, треба на два дни кватирка, а ежели на еденъ, то полкватырки.

Столяръ, слюзаръ и злотникъ, съ росказанъя его милости, чого будетъ до друкарнѣ потреба, — такъ нового зъробить, яко и старые рѣчи поправить повинни, а за тую працу имъ отъ его милости плата маетъ доходить.

Товариству, въ типографіи працуючому, также и хлопцомъ прикладъ мѣетъ быти ведлугъ печерского (як в Київо-печерській типографії) постановленъя позволенъ, а потребнѣйшому товаришу, который способный до полщизны и руского писма, тому, для задержанъя его, прибавити, звышъ иншихъ прикладки, скилка книжок; хлопцомъ одежа до роботы друкарской отъ его милости маетъ быти давана.

Форти, фѣкгурки поважнѣйшіи коштомъ его милости маютъ быти рѣзаны; а если былъ мѣлъ до тоей роботы якого учня, то в тотъ часъ, поки зъ науки не выйдетъ, не потреба будетъ жадной платы за роботу, тылко ему дать одежду таковую, въ якой до друкарнѣ прийдетъ.

Если бы товариство куншгу друкарского, не мѣючи роботы, мѣло ваковать. въ тотъ часъ контентацыя (винагорода) имъ отъ его пастырской милости маетъ быти, для ихъ задержанъя; а если бы для неуконтентованъя мѣли отъ друкарнѣ розыйтися и на роботу знову бы ихъ треба зобрати, въ тотъ часъ на зобранъя ихъ промыслъ и коштъ его пастырской милости маетъ быти отваженый.

На товариство кунштy друкарского, при початку кождой роботы, меду съ пивницы его пастырской милости кгарцовъ десять, або спорую коновъ меду маетъ быти дано.

При роботѣ яковой книги пиво и горѣлка маетъ быти отъ его милости на товариство позволена, ведлугъ уваги, якъ великая робота.

Типографъ, который маетъ всѣхъ речий тыхъ быти дозоромъ, старанемъ и працею во всемъ, що ся тутъ не змѣнковало, додавать рады, докладать коштy и своеи особливои працы, абы былъ цале ласкою его пастырской милости окритый; а особливе абы мѣлъ зъ добръ его пастырской милости на выживленъя вылученый млынъ, такъ тамъ въ Новгородку зостаючія, яко и пренестися тутъ, а млынъ тотъ абы направу греблѣ подданными его пастырской милости мѣлъ, якъ тому будетъ потреба, безъ отмовы.

На томже постановленъю потомокъ въ потомные часы, ежели Богъ задержитъ и статечность въ томъ ему даруетъ и ростропность, повиненъ зоставати, а ни прикладаючи, а ни уймуючи. А если бы того тяжару не хотѣлъ на собѣ двигати, теды ему яко отчизной працы поднятъя и вѣчный заводъ абы былъ ласкове нагороженъ«.

Тые всѣ пункта принявши и зъгодне не всѣ въ ихъ выражоные речы соизволивши, симъ нашимъ писанемъ ствержаемъ и не иначей мѣти хочемъ. Которое выдаемъ зъ подписомъ руки власной и зъ приложенемъ печаты нашой архиепископской. Року 1679, сентембра 7 дня.

Рукою власною...

Писано въ Чернѣговѣ, при катетрѣ нашой архиепископской.[1])

Ось таку умову з Ялинським підписав Лазар Баранович. В першу чергу, як бачимо, Ялинський забезпечує собі в друкарні „зъуполную моцъ во всемъ", бо знає, що тепер, під оком самого архієпископа, влада його в друкарні може зменшитися. Внутрішнє матеріяльне життя друкарні накреслено в умові досить яскраво; життя це, як бачимо, дуже нагадує таке ж життя Київської та Львівської братської друкарні. Цікаво підкреслити, що Ялинський цею умовою забезпечує право й синові своїому заняти батькове місце. Баранович приняв ці пункти, але на початку їх виразно підкреслив, що Ялинський, взявшися виставити друкарню, ще й досі цього не зробив.

Забезпечивши внутрішнє життя друкарні „Пунктами", спритний Ялинський того ж 7 вересня 1679 року одержує собі від Барановича ще й „Универсала", — привилея на управління друкарнею. Цей привилей також виразно змальовує нам історію Чернигівської друкарні, а тому подаю його повно:

»Лазаръ Барановичъ, Божіею милостію православній архіепископъ Черниговскій, Новгородскій и всего Сѣвера.

Ознаймуемъ симъ писаніемъ нашимъ теперь и въ потомніе часи кождому, кому того вѣдати будетъ потреба, духовного и свѣцкого стану, такъ преложонимъ, яко и посполитимъ людемъ Церкви Святой Восточной православнимъ сынамъ, иж мы, пастиръ, стараючися о помноженю

[1]) »Кіев. Стар.« 1886 р. кн. XI, ст. 573—575; т. XVI.

хвали Божей и разширеню оной межи иншими, ку хвалѣ Божой належачими въ архіепископіи нашей черниговской порадками, за изволеніемъ блаженнія памяти великодержавного государя нашего царя и великого князя Алексѣя Михайловича, всея Великія и Малія и Бѣлія Россіи самодержца, постановили ми, аби въ діецезіи нашой типографѣя могла бити состановленна, для которой споряженя; угледѣвши человѣка зацного, зъ молодихъ лѣтъ намъ, пастиру, зичливе служачого, а до того типографского дѣла художного, пана Симеона Ялинского, учинивши зъ нимъ постановленя и давши ему на тое сумми золотихъ чотири тисячи, и инній сумптъ и провентъ досконалій, благословились въ Новгородку Сѣверскомъ оную споражати, которого трудомъ любо еще и не зовсѣмъ досконале тое, яко такъ великое и поважное дѣло, спорядилося: еднакъ, гди южъ ку хвалѣ Божой и вигодѣ нашой пастирской зъ типографіи оной не мало книгъ такъ церковнихъ, яко и особливой праци нашой на свѣтъ вишло, умислилисъ ми, аби на належитомъ мѣстцу, въ Черниговѣ оная типографія при насъ, пастиру, зоставала, и въ далшій часъ разширеніе свое мѣла, що за поважнимъ унѣверсаломъ ясневелможного его милости пана Іоанна Самуйловича, гетмана войска Єго Царского Пресвѣтлого Величества Запорожского, чинячи, въ далшій часъ хощемъ, аби тотъ же вишпомененни панъ Симеонъ Ялинскій въ томъ типографскомъ дѣлѣ працу свою и старане могълъ мѣти, а яко труждаючійся зъ того жъ своего труду могълъ вкушати плодовъ ведлугъ ухваленихъ отъ насъ и поданихъ ему, при печати нашой, рукою власною ствержонихъ пунктовъ. оного при томъ дѣлѣ вѣчними часи заховуемъ, и въ свою протекцѣю взявши такъ его самого, яко и потомковъ его симъ унѣверсаломъ нашимъ варуемъ. А до того, аби того мѣти виживленя и ласку нашу ку собѣ узнати, зъ добръ нашихъ пастирскихъ млинъ на рѣцѣ Бѣлоусѣ ему въ пожитковання подаемъ. Имѣти хочемъ, аби ему во всемъ томъ, на що отъ насъ, пастира, мастъ крѣпость, нѣхто не чинилъ жадного нарушеня, а не тилко ему самому, лечъ и потомкомъ его, такъ сукцессоръ нашъ, яко и кому би тестаментомъ нашимъ пастирскимъ то било следовано. А ежели би онъ, проволокаючи часъ и въ далшую окладаючи проліондацѣю, албо якою иншою обтягаючися забавою, не хотѣлъ того поважного поспѣшати и совершати дѣла, теди не отволочнимъ тоей жъ сумми повроценемъ и заплатою варуемъ. А же би все то цале и ненарушно било додержано, для болшой крѣпости видаемъ сее писаніе наше, при печати нашой архіепископской, подписомъ руки власной ствержонное, въ Черниговѣ, при катедрѣ нашой архіепископской, въ обители святихъ страстотерпецъ князей Россійскихъ Романа и Давида, мѣсяця Сентября 7-го, 1679 году, рукою власною«.[1])

Як бачимо, тут забезпечує Ялинський права не тільки собі, але й потомкам своїм; але так само й Баранович виразно пише, що не додержить цих умов, коли тільки друкар знову проволікатиме справу доброго урядження архієрейської друкарні.

Так повстала р. 1679-го Чернигівська друкарня. Перше вона містилася при архієпископській катедрі, — „въ обители святыхъ

[1]) Полное Собраніе, 1890 р., т. VII, № 2297, ст. 22.

страстотерпецъ князей Россійскихъ Романа и Давида",[1]) а пізніще її перенесено до Чернигівського Троїцького Іллінського манастиря. Про повстання Чернигівської друкарні добре росповідає вже пізніще єпископ чернигівський Іродіон в своїм донесенні Синодові 17 січня 1730-го року:

»Предецессоръ мой, — каже він, — преосвященній Лазаръ Барановичъ, по крайнему своему могуществу, имѣя попеченіе, за бытіа еще своего въ Новгородку, о размноженіи хвали Божіей, живши еще въ тамошнемъ Преображенія Спасова Новгородскомъ монастырѣ, н а ч а л ъ, а послѣ, перешедши оттуду, въ Черниговѣ о к о н ч и л ъ не малимъ коштомъ и иждивеніемъ зъ казни домовой архіерейской совсѣмъ споряженную чрезъ нѣкотораго типографского дѣла художника, типографію, зъ которой типографіи разніе церковніе и поучителніе виходили уже книги, о чемъ явствуетъ его преосвященства универсалъ, 1679 года 7 Сентября писаній; напослѣдокъ для тѣсноти крайней катедралной, хотя и нынѣ катедра оградою градскою зѣло утѣснена, когда онъ же, преосвященній Барановичъ при Иліинскомъ Черниговскомъ монастырѣ превеликимъ коштомъ домовимъ же архіерейскимъ для своего прожитія состроилъ Троецкій монастырь каменній, тогда и типографію въ той Троецкій монастырь для дѣйствія перенесено, гдѣ и доселѣ обрѣтается«.[2])

Першими друками, що вийшли в Чернигові, були, здається, Буквар та Псавтир, 1680 р. І починаючи з цього року Чернигівська друкарня потроху випускає в світ все нові та нові видання. Але управитель Ялинський друкарства таки не навчився добре, а тому й далі вів друкарську справу дуже зле. Баранович був рішуче незадоволений своєю друкарнею, — видання технично були злі, а тому росходилися мало і не приносили сподіваних прибутків. Пізніще сам Баранович писав про це так:

Семен Ялинський »ремесла друкарского непорядне и недосконале учился, тылко доходячи чрезъ способы и свою текавость такъ, ани сили многимъ в друкарнѣ рѣчамъ не знаючи, в отливаню лѣтеръ великіе намъ чинилъ шкоды, матеріи добре не умѣлъ приправовати, лечь отливши азбуку и едну выдроковавши книжку, що-разъ ново а ново переливалъ лѣтеры, з значною намъ шкодою, а що не переливаными литерами друковалъ въ Чернѣговѣ Псалтыры, Шестодневцѣ и малые Молитвенники, тымъ отравилъ людей отъ друкарнѣ, же некто не хотѣлъ и глядѣти на такъ темное писмо; до того фарбы друкарской не умѣлъ добре вправовати, такъ, же на иншихъ книжкахъ можно бы рукою чернило отерти. Для чого была пришла наша чернѣговская друкарня людемъ в очиву (огиду?)«.[3])

Отже Баранович був остаточно невдоволений своїм управителем друкарні, і вже р. 1684-го думає його звільнити. Так, в листі

[1]) Полное собраніе, № 2297, т. VII, ст. 22 і 21.
[2]) Там само, ст. 21. [3]) Письма, ст. 244.

з 1684 р. до о. Ясинського Баранович скаржиться: „Моя друкарня насилу рушиться. Горе мені! Не найду людини спосібної, а сам я з кожним днем становлюся слабішим"...[1]) Терпець таки урвався й довготерпеливому владиці, і він накінець прогнав Ялинського десь р. 1684 чи 1685-го. На місце Ялинського Лазар Баранович роздобув собі на управителя якогось „ремесника именемъ Лукаша з Вилна"[2]) і доручив йому впорядкувати запущену друкарню. З праці Лукаша Баранович був цілком задоволений. За 3000 злотих Лукаш підрядився направити друкарню, і слóва свого додержав, — він не тільки привів невпорядковану друкарню до ладу, але також, — що найважніще, — навчив місцевих манахів відливати літери та робити чорнила.

»Тотъ же Лукашъ, — росказує сам Баранович, — многое множество знайшолъ по улицѣ предъ дворомъ п. Ялинского и предъ друкарнею валяючогося шляку, матеріи гисарской, которыхъ онъ, п. Ялинскій, не знаючи силы и за непотребные мѣючи, вонъ выкидовалъ, з немалымъ ущербкомъ убогому кошту нашому".[3])

На жаль тільки, друкар Лукаш довго не працював в Чернигові, — р. 1689-го він вже небіжчик,[4]) а друкарню стали вести самі вже манахи, учні Лукашеві.

Звичайно, все це було зовсім не до вподоби Семену Ялинскому, що мав у своїх руках „Пункти" та Универсала Барановича; він рахував себе покривдженим, і почав скрізь, де тільки можна, скаржитися на чернигівського владику. Про це р. 1689-го так пише Баранович в своїм листі до гетьмана Мазепи:

»Неудобь носимые бремена налагаетъ мнѣ п. Семенъ Ялинскій, бывшій нашъ друкаръ, чрезъ лѣтъ килко безпрестанне турбуючи мене и скаржаючи невинне мене предъ всѣми«.[5])

Року 1689-го гетьман Мазепа гостив в Чернигові, і спритний Ялинський подав і йому скаргу на Барановича, що звільнив його з друкарні. В відповідь на цю скаргу Баранович послав гетьману 7 лютого 1689-го року довгого листа, надзвичайно цінного для історії Чернигівської друкарні, бо тут росповідається не тільки про невдалого управителя, але також і про повстання цеї друкарні.[6]) Баранович хотів покінчити неприємну справу, і тому доручив чернигівському архимандриту, запросивши когось з уряду

---

[1]) Письма, ст. 225. [2]) Письма, ст. 244—245. [3]) Письма, ст. 245.
[4]) Письма, ст. 246. [5]) Письма, ст. 243.
[6]) Листа див. в Письмах, ст. 242—246. Не знаючи цього, листа видрукував також і А. Лазаревський в »Кіев. Стар.« 1886 р. кн. XI, ст. 576—578, але тут лист датований 6. II. 1689 р.

полкового, вислухати скарги Ялинського. Тоді Ялинський списав свої кривди на кількох аркушах,

і »неслыханы рѣчи на насъ доходитъ«, росказує Баранович: »абысмо ему тысячей двѣ, не знать за що, платили, млынъ и дворъ в вѣчность записали, маетность монастыря нашего Илѣнского, зовемую Бѣлоусъ, надали, дворы в Новгородку подданными нашими направовати, в друкарнѣ дѣтемъ его, если з наукъ выдуть, безъ плати во весь вѣкъ до килкадесять аркушовъ позволили и записали«.[1])

Аби тільки мати спокій, Баранович задовольнив більшість домагань Ялинського.

»Абы южъ болше и моея старости не турбовалъ, и предъ поважными не обносилъ немощей моихъ персонами, — пише Баранович, — росказалемъ его уконтетовати тымъ млыномъ, которого онъ и теперь заживаетъ, по прошенію его ствердити ему и потомству его въ вѣчность, дворы в Новгородкѣ подданными нашими направовати, дѣтемъ в друкарнѣ безъ нагороды до двадцати аркушовъ друковати. А тысячей давать (которыхъ я и самъ не много маю и остальные теперь на образы до церкви святой Троицы оферовалъ ложити), также и маетности монастырскіе, и пляцы потребне жадною мѣрою ему давати а не мышлю«.[2]) Цікавий кінець цього листу: коли п. Ялинський »не контентуется тымъ такъ добримъ млыномъ и иншими выражеными з ласки нашей рѣчами, воленъ есть, нехай знову до друкарнѣ приступуетъ, любо южъ небожчика Лукаша працею далеко поправлена зостала. Мы его приняти не нехочемъ«.[2])

Певне, не мав владика доброго управителя й тепер, а тому згоджувався приняти Ялинського назад. На жаль, кінця цеї справи не знаємо.

Звичайно, через таку тяганину з невідповідним управителем, що воловодив друкарнею років 12—13, Чернігівська друкарня не могла працювати нормально. Проте не дивлючись на це, друкарня все таки поширювалася й ставала ліпшою. Фундатор її Лазар Баранович помер 3 вересня 1694 року; за життя його друкарня діяльно працювала, все збільшуючи працездатність свою, і випустила коло 50 книжок мовою церковно-словянською, польською та латинською.[3]) Друкарня ця дуже багато працювала перш над усе на свого фундатора, бо Баранович видрукував тут чимало з своїх творів; так само залюбки друкував він і твори своїх приятелів, — Галятовського та Дмитра Тупталенка, напр. „Руно Орошенное“, що мало аж 8 видань.[4])

---

[1]) Письма, ст. 245. [2]) Там само, 246.

[3]) Н. Сумцовъ, Лазаръ Барановичъ, ст. 29.

[4]) Див. І. Огієнко, »Руно Орошенное« св. Димитрія Ростовського, в »Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету«, 1920 р., ст. 71—76. Підкреслю тут, що перше видання

Видання Чернигівські росходилися не тільки по Чернигівщині, але й далеко поза межами її. Впливовий на Москві, Л. Баранович часто в великому числі посилав свої книжки до Москви, і московський уряд або розсилав їх по манастирях, або продавав їх в Москві, часом з великим клопотом для себе, але все з значною користю для чернигівського владики.[1])

Один раз „товариство куншту типографского" чернигівської друкарні вшанувало свого фундатора навіть панегириком польською мовою; на жаль, змісту його не знаємо.[2])

По смерти Барановича його друкарня на початку працювала нормально і випускала багато книжок, особливо за архієпископа Іоана Максимовича, що любив писати і завалював Чернигівську друкарню своїми творами. Ієрархам, що вступали на чернигівський архієрейський престол, царськими грамотами все підтверджувалося також і право на друкарню.

Догляд за виданнями друкарні перше мав митрополит Київський, а коли Баранович добув для своєї архієпископії ставропигію, то цей догляд перейшов до самого архієпископа. Отже Чернигівська друкарня вільно працювале собі, не знаючи іншого цензора, крім свого владики. Так жила друкарня аж до 1720-го року, жила, все розвиваючись і працюючи на користь українського народу.

Але спокійне життя Чернигівської друкарні скоро минулося, і вже з 1720 р. більше не знала вона спокою. Московський уряд завзято повів планомірне обмосковлення цілої України, і Чернигівська друкарня, разом з Київською, мала обмосковитися в першу чергу. Чернигівська друкарня взагалі муляла очі московському урядові, і той мав на неї певні зазіхання. А що це було так, про це яскраво свідчить нам хочаб ось цей цікавий лист чернигівського архієпископа Антонія Стаховського з 1 червня 1720 р. до

»Руна« звалося: »Чуда Пресвятои и Преблагословеннои Дѣвы Маріи, дѣючіяся отъ образа ея чудотворного въ Монастыру св. славнаго Пророка Иліи Чернѣговскомъ«, 7 квітня 1677 р., друковано в архієпископській друкарні в Новгородку-Сіверськім, 48 л. in 8°, має 22 чуда. Цю книжечку з непорозуміння часто звуть »Небом Новим« Галятовського, тоді як автором її був Дмитрий Туптало.

[1]) В. Эйнгорнъ, Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII-го вѣка. »Книговѣдѣніе« 1894 р. кн. 9—10, ст. 4. 14—19.

[2]) М. Максимовичъ, Сочиненія, т. III, ст. 707—708.

гетьмана Скоропадського. Стурбований тривожними чутками, владика пише:

»Всечестный отецъ архимандритъ святотроецкій чернѣговскій (о. Герман), мимошедшихъ дный, въ певныхъ монастырскихъ інтересахъ, посилалъ законника своего въ Кіевъ, которій, возвратившися оттуду, извѣстилъ, что голосно носится въ Кіевѣ о взятіи типографіи чернѣговской въ Санктъпитербурхъ, для того, же въ Невской обители заводитимется якобы типографія образцемъ лѣтеръ печерскихъ и чернѣговскихъ, и уже гисару Сазанскому, которого небожчикъ отецъ типографіи чернѣговской въ гисарскомъ майстерствѣ былъ исправитель и немалымъ коштомъ монастирскимъ матрицесы и пунсоны дѣлалъ, велено въ Санктпитербурхъ ихати, въ якомъ майстерствѣ сынъ покойного чуючись, подобно, еще не совершенъ, залѣцаетъ отческое рукодѣліе и хвалится побудкою до того бути, чтобъ зъ обители святотроецкой такъ иніи типографскіи припасы, яко и отцемъ его дѣданніи, взяти въ Санктпитербурхъ, которіи чрезъ колкодесять лѣтъ заледво великимъ иждивеніемъ и съ трудностю поробленны и зовсѣмъ, якъ надлежитъ, отчасти исправленны. Хотя убо въ грамотахъ царского пресвѣтлого величества, при поставленіи въ архіереи, данныхъ предессоромъ моимъ и мнѣ, типографія свято-троецкая чернѣговская милостиво воспоминается и есть крѣпка по милости царского пресвѣтлого величества, яко не отгеперъ уже заведенна, но еще за живота блаженной памяти великого государя нашего царя Алексія Михайловича, всероссійскаго самодержца, еднакъ, чтобъ обители святой за предстателствомъ незичливыхъ людей не собулося, якъ носится«, тому архіепископ Іоан Стаховський і просить гетьмана заступитися за Чернігівську друкарню.[1])

Але не вгадав чернігівський владика, що саме готувалося для його друкарні. Біда йшла, та не звідти. Того ж 1720 року 5 жовтня вийшов грізний наказ Петра I про заведення московської цензури на Вкраїні. „Єго Императорскому Величеству извѣстно учинилось, что въ Кіевской и Черниговской типографіяхъ книги печатаютъ несогласно съ великороссійскими печатми, но со многою противностію къ Восточной Церкви", — так починався історичний царський наказ. А далі й перераховувались гріхи Чернігівської друкарні:

»Въ Черниговѣ Учебные Часословы, по желанію расколническому, которое явилось чрезъ розыскъ, калуженинномъ Ерастомъ Кадминымъ, что онъ такіе Часословы въ прошлыхъ годехъ подряжалъ печатать проискомъ своимъ, и продавалъ оные на ярманкахъ; въ книгѣ Богомыслія, которая печатана въ типографіи Святотроицкой Ильинской въ 710-мъ году, явилась многая люторская противность«.

От за це і впала тяжка кара на Чернигів: манастиреві наказано надалі іменуватися „ставропигією всеросійскихъ патріар-

[1]) »Кіев. Старина« 1886 р. кн. VIII, ст. 574.

ховъ, а не константинополскихъ". Крім цього, — „вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать" і т. д., — див. цього наказа вище на ст. 279—280.

От з цього наказу Петра I й почалося реальне обмосковлення Чернігівської друкарні. Синод 22 лютого 1721 р., побіг за царським наказом, так само заборонив чернігівському монастиреві писатися ставропигією константинопольського патріярха, наказав друкарні бути під владою Синода, і „безъ повелѣнія того Духовного Сунода никакихъ книгъ не печатать".[1]) А 21-го липня т. р. Синод вже назначив „типографій протектора" архимандрита Іпатського манастиря Гавриїла, що мав доглядати над друкарнями, і знову наказав Чернігівській друкарні без дозволу Синода нічого не друкувати, а друк початих книжок спинити.[2]) А 30 серпня Синод знову наказує без його дозволу нічого не друкувати, а для дозволу присилати Синодові два виправлених примірники; роспочаті друком книжки закінчувати, але для продажу їх просити дозволу...[3])

Ось так на тиху Чернігівську друкарню сипалися грізні накази один за одним. Але накази ці архимандрит св.-Троїцький Герман Кононович, що управляв друкарнею, одержував з запізненням. В кінці 1721 р., 29 грудня, він повідомив Синод, що наказа з 21 липня отримав, і що в Чернігівській друкарні готових до випуску ніяких книг не було, крім Часословів, виданих ще до одержання наказу.[4]) Справді, на цей час Чернігівська друкарня дуже підупала і друкувала мало, постаріла і не відновлялася.[5]) За час 1721 і 1722 року тут видрукувано лише: Буквар, Параклис та „Монашескоє погребеніе", — це останнє „десятковъ съ пять ради пробы нововылитой литеры".[6]) Ось через це Чернігівська друкарня нічого до Синоду й не посилала, за що й впала на неї несподівана велика біда.

В Синоді скористали з мовчанки Чернигова. „Сунодалной совѣтникъ, — читаємо в важнім акті Синоду з 27 травня 1724 року, — „школъ и типографій протекторъ, Троицы-Сергіева монастыря архимандритъ Гавріилъ, предлагалъ Святѣйшему Суноду словесно, что по посланнымъ изъ Сунода въ Черниговскую ти-

---

[1]) Полное собраніе, № 9, т. I, ст. 36.

[2]) Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ Архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода, Спб. 1868 р. т. I. ст. 464.

[3]) Полное собраніе, № 197, т. I, ст. 249.

[4]) Описаніе, т. I, ст. 464—465. [5]) Описаніе, т. XV, ст. 406.

[6]) Описаніе, т. IV, ст. 267.

графію указомъ, съ опредѣленія єво, протекторскаго, къ вѣ домству типографій ни єдиной изъ новопечатныхъ книги не токмо къ нему, протектору, но и въ Святѣйшій Сѵнодъ для свидѣтелства изъ той Черниговской типографіи и понынѣ не прислано, и коликоє число, какова именованія книгъ, въ выходѣ въ которомъ году было, — извѣстія не сообщено". А все це заявив „типографій протектор" ось для чого: „И єжели изъ оной Черниговской типографіи какія въ продажу книги новыхъ выходовъ неосвидѣтельствованныя употреблятся будутъ, а въ нихъ какія обрящутся погрѣшенія, того б єму, протектору, въ вину не причитать". Синод був наляканий такою заявою; не зробивши жадного розсліду, не розвідавши добре справи, Синод постановив... конфискувати непокірну друкарню... Ось цей історичний наказ:

»Обрѣтающыеся во оной Черниговской типографіи всѣ къ печатанію книгъ всякаго званія матеріалы, и иструменты, и печатныя книги, все, что ни есть, безъ оставленія, за вышепоказанное той типографіи по указомъ неисполненіе. паче же преслушаніе, забрать въ Москву и привезть на коштѣ той Черниговской типографіи. и по привозѣ отдать въ сохраненіе по описи въ Московскую типографію съ росписко̀ю. А на управителѣ той Черниговской типографіи, за оноє преслушаніе, за которое надлежало было єму ко истязанію быть выслану, взять въ Святѣйшій Сѵнодъ изъ келейныхъ єво денегъ и вещей штрафа тысячу рублей, которые купно съ помянутыми матеріалами, и инструменты, и книгами привезть въ Сѵнодъ немедленно; и для того отправить изъ Сѵнода въ Черниговъ нарочнаго по инструкціи посылщика«.[1])

В „посилщики" вибрали „синодальнаго дому дворянина Андрея Сурмина", і йому 9 червня 1724 р. видали таку інструкцію:

»Ѣхать тебѣ въ Черниговъ, и... (слово в слово повторюється постанова Синоду з 27 травня). Пріѣхавъ въ домъ Черниговскаго архіерея, Єго Императорскаго Величества указъ єму, архіерею, подать, и вышеозначенные матеріалы, инструменты и книги, колико обрѣтается ихъ въ Черниговской типографіи, безъ остатка, при достовѣрныхъ персонахъ описавъ, забрать и положенный штрафъ въ тысячу рублей съ типографскаго управителя неослабно взять и представить въ Сѵнодъ въ цѣлости, а опись типографскимъ вещамъ подать, при доношеніи, въ Синодальную Канцелярію; для охраненія же въ пути взять изъ Черниговской типографіи, безъ излишества и нанесенія обиды, потребное число провожатыхъ«. А самому Сурмину наказувано, що коли тільки він »повелѣннаго не исполнитъ, и взятыхъ денегъ, а также матеріаловъ, инструментовъ и книгъ въ цѣлости вскорѣ не привезетъ, или покажетъ какую гдѣ продерзость и возметъ съ кого взятку, то за это въ свѣтскомъ судѣ штрафованъ будетъ, по указамъ, безъ всякаго милосердія«.[2])

[1]) Полное собраніе, № 1270, т. IV, ст. 116, а також т. VII, ст. 23.
[2]) Описаніе, т. IV, № 271, ст. 264.

Ого ж і прибув грізний ревизор, „синодальнаго дома дворянин“ Андрій Сурмин для конфискації друкарні. На місці, в Чернигові, він вже відразу переконався, що в Синоді трохи поспішили з карою. Одержавши від Сурмина синодського наказа, єпископ чернигівський Іродіон дослідив справу разом з Сурминим, і обоє від свідків переконалися, що Чернигівська друкарня з 1721 р., після синодальної заборони, нічого вже не друкувала... Отже кара на друкарню впала незаслужено.

І Сурмин склав описа всеї Чернигівської друкарні; найперше списав всі книги, які знайшов в друкарні та в библіотеці, — це все видання до 1721 р., переважно видання Барановича та Максимовича. Крім цього, Сурмин склав описа техничної частини Чернигівської друкарні такого змісту:

»Литеры псалтирной 2 пары каштъ. Литеры новой швабехаровой 2 пары каштъ. Литеры тестаментовой 2 пары каштъ. Литеры митлю 2 пары каштъ. Литеры схоластики 1 пара каштъ. Малые каштъ, едни съ квѣтками, а всѣхъ каштъ почисливши 19.

Въ печатнѣ два станка полныхъ, а во двухъ станковъ едны только самые шрубы.

Тестаментовыхъ матерокъ, въ которыя письмо отлпваютъ, 134, да въ томъ письмѣ нестаетъ матерокъ такихъ: ѳ. ш. ы. ѯ. ѵ. ч. ъ, ѣ. Того жъ тестаментоваго письма пунсоновъ 128. Псалтирнаго заживаннаго письма матерокъ 134. Новаго псалтирнаго незаживаннаго письма матерокъ 135. Того жъ письма пунсоновъ 135. Швабехароваго письма матерокъ 137. Да прп тѣхъ и квѣтокъ 20. Третьяго псалтирнаго письма матерокъ 36. Другаго швабехароваго письма матерокъ 72. Митлеваго письма матерокъ 145. Субмитлеваго письма новаго не юстификованнаго матерокъ 41. Схоластичнаго письма матерокъ 126. Того жъ письма пунсоновъ 102. Євангельскаго новаго письма матерокъ 91. Того жъ письма пунсоновъ 89. Дефектовыхъ матерокъ 53. Дефектовыхъ всякихъ писемъ пунсоновъ 262.

Инструментовъ: Євангельскихъ 2, псалтирный 1. швабехаровый 1, митлевый 1, схоластичныхъ 2, дефектовыхъ 2. До тѣхъ инструментовъ всяхъ керновъ 14.

Разныхъ писемъ польскихъ и латинскихъ матрицисовъ: Въ 1-мъ паперѣ матерокъ 95, въ 2-мъ 106, въ 3-мъ 52, въ 4-мъ 83, въ 5-мъ 57, въ 6-мъ 88, въ 7-мъ 44, въ 8-мъ 31, въ 9-мъ 26, въ 10-мъ 25, въ 11-мъ 20. Въ единомъ слонку польскаго письма пунсоновъ 200, въ другомъ слонку 198, въ третьемъ 100.

Деревяныхъ рѣзаныхъ фигурокъ великихъ и малыхъ 308. Литеръ рѣзаныхъ деревянныхъ старыхъ и новыхъ 740.

Камень до кги(се)рскаго дѣла способный.

Болѣе здѣсь означенныхъ книгъ, инструментовъ и матеріаловъ въ Черниговской Троицкой Ильинской типографіи не сыскалъ я, Андрей

Сурминъ, Синодальнаго дому дворянинъ, и росписался на семъ реестрѣ своею рукою«.[1])

Єпископ Чернигівський Іродіон, а також архимандрит Герман Кононович з браттями звернулися до Синоду з слізним проханням звільнити друкарню від конфискати, а управителя її о. Г. Кононовича від штрафу. Єпископ Іродіон (Жураківський) в своїм донесенні Синоду з 11 жовтня 1724 р. писав, що в Чернигівській друкарні з часу обяви синодального наказу 1721 р. і по цей час ніяких книжок не друковано, як через недостачу матеріялів, так і через старість інструментів, які тепер майже всі зроблені наново. Це все бачив і ревизор Сурмин; а такихъ книжокъ, щоб їх друковано по 1721 р., він не знайшов, — він знайшов лише книги, друковані за Лазаря Барановича й потім до 1721 р. Ці всі книжки Сурмин описав і наказав відправити їх до Московської друкарні. На основі всього цього преосвященний Іродіон, „полагая себѣ въ волю и благопризрительный решпектъ", св. Синоду, просивъ звільнити як архимандрита Германа, так і Чернигівську друкарню від штрафу та конфискати. До цього Іродіон додав пояснення Германа та братії.[2])

Розглянувши ці прохання, Синод змилостивився й постановив: Уважаючи на те, що це лише перша провина Германова, „вмѣсто оныхъ тысячи рублей взять со онаго архимандрита штрафа за нерепортованіе толко 100 рублевъ", які має приняти дворянин Сурмин і віддати їх до Московської Синодальної Канцелярії; „а досталныхъ 900 рублевъ, буде подлинно во оной типографіи книгъ печатанія съ 721 года не было, освидѣтелствовавъ, тому дворянину не спрашивать, и книгъ и инструментовъ печатныхъ до указу не высылать". А на дальший час обовязати о. Германа рапортувати щорічно „безъ отлагателства".[3])

В січні 1725 р. єп. Іродіон знову просить Синод зробити ласку вбогій Чернигівській друкарні, як то Синод зробив Печерській Лаврі, теж тоді оштрафованій; це друге прохання єп. Іродіон подав з намови Сурмина, „повседневно стужающимъ єму объ увольненіи єго въ Москву".[4]) Не дивлячись на це, штрафні гроші, 100 карб. „взяты и въ приходъ записаны въ 725-мъ году".[5])

[1]) Цього Реестра надруковано въ »Описаніе« т. XV, ст. 939—942.
[2]) Описаніе, т. IV, ст. 264—265.
[3]) Полное собраніе, т. VII, ст. 23—24; Описаніе, т. IV, ст. 265.
[4]) Описаніе, т. IV, ст. 265.
[5]) Полное собраніе, т. VII, ст. 24; Описаніе, т. VIII, ст. 582.

Так відбулася перша частина голосної в свій час справи про конфискату Чернигівської друкарні. Кажу перша частина, бо зараз же наступила несподівано й друга. Десь коло 28 січня 1725 р. реквизитор Сурмин відїхав собі до Москви,[1]) і Чернигівська друкарня на якийсь час заспокоїлася.

Але біда продовжувалась. Складач Чернигівської друкарні, іеродіякон Ларіон, „ради многихъ своихъ безчиній, безвѣстно ушедши, побѣжалъ въ Москву и С. Петербургъ съ нѣкоторыми клеветами".[2]) І справді, 7 березня 1726 року „С.-Петербургскій церковнаго благочинія инквизиторъ", священник Тимофей Семенів передав Синоду доноса, якого подав йому складач Ларіон. Манах в доносі писав, що Синод прислав в Чернигівську друкарню Десятословіє, з наказом друкувати по новому, але архимандрит Герман, управитель тої друкарні, „приказалъ мимо того печатать оное по прежнему". В 1721 р. Синод наказав був нічого більше не друкувати „за неправое противъ россійскихъ книгъ печатаніе", але о. Герман на це не звернув уваги і друкував таки книжки й в р. р. 1722, 1723 і 1724, зазначаючи на нових книжках 1719 рік. А коли в Чернигів приїзджав ревизор Андрій Сурмин, то о. Герман новодруковані книжки поховав і Сурмину їх не показав.

»А онъ, іеродіаконъ Иларіонъ, будучи тамо при типографіи наборщикомъ, также и справщикъ іеромонахъ Аверкій и другіе наборщики, іеродіаконы Викторъ и Іоиль, которые тѣ книги, по приказу его, архимандричю, печатали, за пристрастіемъ его, архимандричимъ, доносить о томъ не могли, и къ ложному его, архимандричю, допошенію, будто съ 721 года безъ указу, также за скудостію и за ветхостію матеріаловъ, книгъ никакихъ не печатано, онъ, Иларіонъ, и протчіе типографскіе служители руки приложили изъподъ неволи; да онъ же, архимандритъ, и штрафныя деньги 100 рублевъ заплатилъ не изъ своихъ келейныхъ, но изъ казенныхъ«.[3])

Ото ж, як бачимо, до Чернигівської друкарні вчепилася нова халепа.

Вислухавши доноса, Синод 21 березня 1726 постановив: „Онаго архимандрита Германа и типографскихъ справщика и наборщиковъ взять въ Московскую Синодальную Канцелярію, и о всемъ вышеписанномъ допросить и изслѣдовать по сущей правдѣ, какъ указы повелѣваютъ, безъ послабленія".[4]) І роспочалася знову не-

[1]) Полное собраніе, т. V, ст. 222, № 1687.
[2]) Описаніе, т. IV, ст. 267.
[3]) Полное собраніе, т. VII, ст. 24; Описаніе, т. IV, ст. 265—266.
[4]) Описаніе, т. IV, ст. 266.

приємна справа. Запитали єп. Іродіона, і він в червні 1726 року прислав своє пояснення; він писав, що в 1721 та 1722 р. Чернігівська друкарня видрукувала лише Букваря, Паракліса та „Монашеское погребеніе", це останнє не на продаж, а лише „ради пробы нововылитой литеры". До свого донесення єп. Іродіон додав також заяву, підписану 21 монахами, що в Чернігівській друкарні, крім зазначених книжок, нічого більше не друкувалося.[1])

Але цим справа не покінчилася. Допросили таки всіх замішаних осіб, і 23 грудня 1726 р. знову запитали пояснень єп. Іродіона, вже поставивши йому певні питання. Чернігівський владика знову пише, що ніколи йому ніхто ніякого Десятословія для надрукування не присилав; нових книг за 1721—1724 р. р. не друковано, крім вже зазначених, що посвідчив і ревизор Сурмин; ніхто манахів підписувати заяв не силував.[2])

Чим остаточно покінчилася ця довга неприємна справа, нема відомостей. У всякому разі, друкарі були досить залякані і Чернігівська друкарня помалу все підупадає.

Проте спинити друкарню було неможливо. Ще 11-го серпня 1725 р. єпископ Іродіон просив Синод дозволити друкування,

»понеже нынѣ въ оной типографіи Черниговской, приходя, требуютъ разные всякаго званія люди книгъ Блаженствъ и новопечатныхъ Букварей, и пныхъ церковныхъ и потребныхъ книгъ«.

Наляканий владика, боючись синодальної халепи, але бажаючи видрукувати потрібні книжки, пішов на хитрість, — він просить Синод:

»Такъже бъ для исправленія во оной Черниговской типографіи повелѣно было дать во всемъ исправнаго и добраго справщика, дабы въ печати не было какого неисправленія, а именно, — обрѣтающагося въ Московской типографіи монаха Ѳеолога«.[3])

Синод учинив „милостивое рѣшеніе":

»Ради надлежащаго оныхъ книгъ въ печати исправленія въ тое типографію обрѣтающагося въ Москвѣ справщика монаха Ѳеолога, буде онъ ѣхать туды похочетъ, и никакого на немъ начету и подозрѣнія нѣтъ, и въ Московской типографіи безъ него остановки не будетъ, отпустить съ такимъ повелѣніемъ, дабы оному справщику достодолжной трактаментъ давать изъ доходовъ оной типографіи неотложно«.[4]) Але затія не вдалася: справщик Феолог до Чернигова не поїхав »нѣкоторыхъ ради причинъ«.[5])

Упокорений був також і управитель друкарні, архимандрит Герман. Тепер він вже в такий спосіб просить дозволу в Синода на друкування Часословця та Псавтиря:

---

[1]) Описаніе, IV, 267. [2]) Полное собраніе, VII. 25—26.
[3]) Полное собраніе, V, 164. [4]) Там само. [5]) Описаніе, V, 428.

Про це писав він вже раз Синодові, »на которое мое челобитье не получивши отъ Вашего Святѣйшества резолюціи до сихъ часъ, того намѣренного дѣла не дерзалемъ зачынати. Нынѣ же паки чрезъ сіе повторное мое доношеніе, до стопъ Святѣйшества Вашего преклонивши главу мою, прошу: да благоволитъ Ваше Святѣйшество выдать свое благословеніе вышеозначенныя книжицы въ типографіи здѣшней печатать«...[1])

Ось ця клопотлива тяганина з Синодом, ці постійні й дошкульні причепки синодські довели таки до повної руїни Чернигівську друкарню. Потроху вона просто спиняє свою працю, бо боїться попасти в нову якусь халепу. Так справа тяглася аж до 1730 р. В цім році єпископ Іродіон задумав відновити діяльність своєї друкарні, і 17 січня 1730 р. подав велике прохання до Синоду, в котрім, росказавши історію Чернигівської друкарні, підкреслює, що їй заборонили надалі друкування книжок.

»А нынѣ уже — пише владика — въ Кіево-Печерской типографіи по екземпляру справочному книги печатаются, токмо въ нашей типографіи Черниговской ни«... І тому просить владика дозволити й йому, друкувати »тѣ книги, которіе Святѣйшій Синодъ укажетъ въ типографіи архіерейской здѣшной Черниговской печатать противъ (= згідно з) справочного екземпляру, по которому и въ Кіево-Печерской книги печатаются типографіи«. І с повною роспукою владика добавляє: »Аще же не будетъ высокой Святѣйшества Вашего въ семъ моемъ прошеніи милости, то уже болѣе откуду подпоможеніа въ нуждахъ нашихъ имѣть не надѣемся«...[2])

Синод 2 березня 1730 р. дозволив йому друкувати тільки з виправлених московських примірників, —

»а сверхъ того лишняго ничего не примѣшивать, и смотритъ накрѣпко, чтобъ во оныхъ печатаемыхъ книгахъ нарѣчіе все, такъ же и правописаніе въ литерахъ и просодіяхъ (наголоси) было согласно съ великороссійскими печатными книгами безъ всякія отмѣны«.[3])

Преосвященний 30 березня 1730 р. повідомив Синод, що наказа він одержав; до цього додає:

»Въ Черниговской типографіи книгъ никакихъ, за оскудѣніемъ того художества мастеровъ и инструментовъ, не дѣлается, а когда будетъ дѣлаться, то, по сплѣ указа, и исполненіе чиниться непремѣнное будетъ«.[4])

Але преосвященному Іродіону (Жураківському), що стільки витерпів неприємностей та клопот через Чернигівську друкарню, так вже й не довелося бачити її в русі. І чого не добив Синод, те прикінчив огонь: р. 1730-го пожар знищив Іллінського мана-

[1]) Полное собраніе, V, ст. 222, № 1687.
[2]) Полное собраніе, т. VII, ст. 21—22, № 2297.
[3]) Там само, ст. 27. [4]) Описаніе, т. X, ст. 115.

стиря, а разом з ним і друкарню, яку врятували не всю... Року 1735 го архієпископ Іродіон про свою друкарню пише до Синоду таке:

»Друкарня, що була в Троїцькім Чернигівськім манастирі, закрита ще р. 1721-го за старістю; служачих відпущено; літери, заставки і інше складено в церковнім склепі, де й зберігаються під доглядом намісника Аверкія. Консисторія оглянула літери і між ними ані одної латинської або польської не знайшла, бо їх того ж року перероблено на російські, і з того часу (1721 р.) в Чернигівській друкарні не друковано ніяких книжок не тільки латинських, але й руським діалектом«...[1])

Так занепала Чернигівська друкарня. Того ж 1735 р. помер і преосвященний Іродіон, що на своїх плечах переніс руїну єдиної на все Лівобережжа друкарні, і що все намагався воскресити її. Але відновив діяльність цеї друкарні вже архієпископ Никодим Сребницький. Року 1740 го 20 січня він доносив Синодові, що в Чернигівській друкарні досі ніяких книг не друковано „за крайнимъ чрезъ пожаръ огненный въ 1730 г. обветшанiемъ Троицкаго Ильинскаго монастыря"; Никодим просив дозволу відновити друкарню, бо це буде великою запомогою направити погорілу соборну манастирську церкву.[2]) Синод, що ще р. 1721-го вбив цю друкарню, 14 травня 1740 р. постановив... нагадати преосвященному Никодиму, що ще 2 березня 1730 р. Чернигівській друкарні дозволено друкувати церковні книги... Але наказа цього не післано, передано його лише на словах, „понеже въ 1730 г. указъ былъ посланъ, а воспрещенiя на тотъ указъ не было".[3]) Пізніще, р. 1746-го чернигівський преосвященний повідомляв Синод, що друкарня Троїцького Іллінського манастиря почала друкувати книжки тільки з 1743-го року.[4]) Так потроху Чернигівська друкарня знову відновляла свою діяльність і друкувала потрібні книжки, але вже з московських примірників.

Праця Чернигівської друкарні далі збільшувалася, і вже року 1766-го друкарня мала „книгъ разнаго содержанiя въ переплетѣ, тетрадяхъ и листахъ 11304 экземпляра, на сумму 46804 р. 65 к.".[5]) Синод не забував і надалі опікуватися Чернигівською друкарнею, і ще 6 листопаду 1766 р. знову прислав їй грізного наказа:

»Впредь печатать и въ продажу употреблять однѣ тѣ книги, которыя въ Московской типографiи съ апробацiи Святѣйшаго Правительствующаго Сунода печатаются, чтобъ въ нихъ противъ тѣхъ апробован-

[1]) Описаніе, т. XV, ст. 406—407. [2]) Описаніе, т. X, ст. 115—116.
[3]) Там само, ст. 116. [4]) Описаніе, т. XXVI, ст. 257.
[5]) Описаніе Черниговской Епархіи. II. 19.

ныхъ книгъ никакой розни и прибавки и въ слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было, — подъ опасеніемъ лишенія типографіи«...[1])

І все таки Чернігівська друкарня випускала багато книжок, що росходилися не тільки по Чернігівщині, але й далеко за межами її. Як ширила свої книжки Чернігівська друкарня, виразно показує нам справа книгаря Микити Зогія, що судився з Троїцьким манастирем за „привлеченіе въ подданство".

»Оставшомуся мнѣ малолѣтнему, — росказує Зогій, — обучился грамоты и обучался въ Троицкомъ Ильинскомъ монастырѣ переплетческого ремесла, и возросши по такомъ обученіи, съ начала вступилъ я въ партикулярную службу отъ 1760 года по желанію моему, при монастырѣ Троицкомъ Ильинскомъ, перво послушникомъ, зъ годъ и продавалъ книги печати того Троицкаго монастыря и типографщикомъ въ переплетѣ випечатованныхъ книгъ, а за тѣмъ и книгъ продавщикомъ, всего въ продолженіи времени чрезъ шесть лѣтъ, по договору въ годъ по 90-ти рублей платежа; а напослѣдокъ того, и на своемъ коштѣ отъ того монастыря продавалъ книги: за сколко бъ денегъ книгъ ни продалъ, получалъ по договору десятину денегъ«.[2])

Зогій возив чернігівські видання на продаж на ріжні ярмарки, возив їх до Харкова, Ромна, в Суми, і навіть до Київа. Друкарня видавала йому особливі пашпорти для перевезення книжок, напр.:

»Обявитель сего, свято-Троецкой Ілинской Чернѣговской обители книгопродавецъ Никита Зогій, слѣдуетъ въ ярмарки въ Роменъ и Харковъ городи, для продажи книгъ, сму зъ монастыря оного жъ Троецкого данныхъ, троелошаденнымъ возомъ и съ человѣкомъ, которому, за силу Ея Императорскаго Величества указовъ, дабы вездѣ на учрежденныхъ караулахъ свободній такъ туда яко и обратно чинимъ бы былъ пропускъ, лучшаго же ради вѣроятія данъ сей за подписомъ руки моей и при обикновенной монастирской печати пашепортъ. 1760 года, іюля. Михайловского Переясловского монастира игуменъ и управитель свято Троецкой Ілинской Чернѣговской обители Германъ съ братією«.[3])

Що продаж чернігівських видань в Київі дошкулював таки й Печерську друкарню, свідчить про це те, що р. 1766-го Лавра просила київський міський уряд заборонити якомусь ченцеві продаж чернігівськихъ видань в Київі на Подолі (див. ст. 294—295).

Чернігівські видання мало помітні своєю зовнішністю; гравюри звичайно прості, хоч часом і тут бачимо тонку роботу, як напр. в Анфологіоні (Новгород-Сіверськім) 1678 р.[4])

---

[1]) Полное собраніе постановленій и распоряженій по Вѣдомству Православнаго Исповѣданія, царствованіе Екатерины II, Спб. 1910 р., т. І. ст. 379.

[2]) »Кіев. Старина« 1889 р. кн. IV, ст. 199. [3]) Там само, ст. 200.

[4]) Старі гравіровальні дошки Чернігівської друкарні коло 1880 р.

Така була доля єдиної на ціле Лівобереж̀жа Чернігівської друкарні. Спокійно працювала вона лише за життя свого фундатора Лазаря Барановича, але й при нім вона довго не могла відповідно організуватися. Організувавшися, друкарня ця діяльно працювала на користь української культури аж до 1720 року. Накази Петра I з 1720-го р. та Синоду з 1721 р. відразу вбили Чернігівську друкарню, і вже по тому, крім звичайних московського зразку книжок, друкарня ця нічого не випускала; такою перейшла вона і в XIX столітя. Холодний вітер з півночі відразу заморозив чутливі „Афини" широкоосвіченого Барановича...

Крім цеї „церковної" друкарні, була в Чернигові ще й друкарня „гражданська", що належала губерніяльному правлінню. Засновано цю друкарню р. 1797-го, на основі царського наказу з 15 січня 1783 р. Друкувала вона лише свої роспорядження.[1])

Ані про Новгород-Сіверську, ані про Чернігівську друкарню ми ще не маємо ніяких окремихъ розвідок, хоч матеріялу про них вже зібралося не мало. Про ці друкарні маємо такий архивний матеріял:

Письма преосвященнаго Лазаря Барановича, Чернигів, видання 2, 1865 р. ст. 119, 181, 192—193, 201, 203—204, 225 і др.; особливо цінний лист з 1689 р. до гетьмана Мазепи, де подано історію друкарні, ст. 242—246 (див. про нього ст. 330). На жаль тільки, ці Письма видано в перекладі на російську мову, і лише частина в оригиналі. Обовязково треба зібрати всі листи Барановича і видати їх науково.

Полное Собраніе постановленій и распоряженій по Вѣдомству Православнаго Исповѣданія Россійской Имперіи. Спб., з 1879 року вийшло багато томів; цікаві відомости див., напр., в т. т. 1—7, 9, за час Катерини і др.; особливо цікавий № 2297 (т. VII) — ціла справа конфискати Чернігівської друкарні, а також її історія, дано Універсала Л. Барановича друкарю Ялинському з 1679 р.

Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ Архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода, з р. 1868-го видано понад 30 томів; особливо цікаві т. т. 1, 2, 4—7, 10, 12, 14, 15, 20, 26, 31 і др.; особливо цікавий т. IV, ст. 263—267: вся справа кон-

---

поступили в Петроградську Академію Художеств. Ровинскій Д. Подробный словарь русскихъ граверовъ, Спб. 1895 р. ст. 326.

[1]) »Київ. Стар.« 1900 р. кн. IX, ст. 84—85.

фискати Чернигівської друкарні; т. XV, ст. 939—942: опис Черн. друкарні за 1724 р., що склав Андрій Сурмин.

Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, Спб. 1882 р. т. XII, № 12, ст. 41—42: дозвіл царя Олексія Михайловича на друкарню в Чернигові.

Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. V, ст. 208—209: подяка патріярха Якима за присланy книжку.

Лазаревскій А. М. Къ исторіи Черниговской типографіи. Письмо Черниговскаго архіепископа Антонія Стаховскаго къ гетману Скоропадскому, 1720 р. „Кіев. Старина" 1886 р. кн. VIII, ст. 574—575.

Лазаревскій А. Два документа къ исторіи Черниговской типографіи. „Кіев. Стар." 1886 р. кн. XI, ст. 571—579. Документ I: „Пункта на споряженъє друкарнѣ", 1679 р., що виразно малює внутрішнє життя Чернигівської друкарні. А документ № II не новий, — він вже був надрукований в „Письмахъ Л. Барановича" ст. 242—246.

Л(азаревскій) А. Гдѣ и какъ продавались изданія Черниговской Ильинской типографіи въ прошломъ вѣкѣ. „Кіевская Стар." 1889 р. кн. IV, ст. 199—200.

В. Д. Печатное дѣло въ Малороссіи въ началѣ XIX-го ст. „Кіев. Стар." 1900 р. кн. IX, ст. 84—85.

Література така:

Bandtkie J. S. Historya drukarń w Król. Polsk., 1826 р., т. I, ст. 60—62; т. II, ст. 20—22. Перестаріле.

Страдомскій А. Лазарь Барановичъ, „Журн. Мин. Нар. Просв." 1852 р. ч. 75, ст. 74—78.

Пекарскій П. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Спб. 1862 р. т. II, ст. 636, 671—673.

Голубевъ С. Петръ Могила, т. I, Київ, 1883 р. ст. 231—234: про Кирила Ставровецького.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи Западно-русской церкви. Спб. 1884 р. ч. II, ст. 346—348.

Сумцовъ Н. Къ исторіи южно-русской литературы XVII в. Вип. I. Лазарь Барановичъ. Харків, 1885 р. На ст. 24—39 автор росказує про заснування цеї друкарні і дає короткий огляд її діяльности; росказано дещо про утиски Москви в XVIII ст.

Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р. ст. 276.

Эйнгорнъ В. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ прави-

тельствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, М. 1899 р., ст. 754 – 761 про посольство Ялинського на Москву; ще ст. 752.

Миловидовъ А. И. Описаніе книгъ Виленской Библіотеки, Вильна, 1908 р., № 50: Перло многоцінне 1646 р. і література про нього. Теж у Каратаєва, Описаніе, 1883 р. № 593.

Про гравюри Чернигівської друкарні:

Пекарскій П. Наука и литература, Спб. 1862 р. т. II, ст. 673: спис чернигівських дереворитників 1701—1720 р.

Ровинскій Д. Подробный словарь русскихъ граверовъ, 1895 р. ст. 37—39: про черниг. гравюри; про те ж див. його „Русскіе граверы“ М. 1870 р. ст. 29. „Подробный словарь“ знає таких черн. граверів: Гавриїл манах 1727 р. ст. 125, Рахманів П. 1685 р. ст. 555, Синицький Макар, ієроманах XVII—XVIII в., Стрільбицький Іван поч. XVIII-го в. ст. 638 – 639, Щирський Інокентій XVIII в. ст. 795—799.

Петровъ Н. Старинныя южно-русскія гравировальныя доски типографій Кіево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской. „Искусство“ 1914 р., Київ, №№ 3—4.

Спис (на початку зовсім не вірний) новгород-сіверських та чернигівських видань подає Н. Сумцовъ, Лазарь Барановичъ, ст. 30—36.

XV.

Друкарство на Поділлі.

Великий простір української землі — Поділля довгі часи не бачило друкарства і постійної друкарні не знало, власне, аж до XIX-го віку. „Мультанські креси“, як звали Поляки Поділля, увесь час було віддане на ласку „cywilizacyjnego posłannictwa Polski“ [1]), того „posłannictwa“, про яке навіть ліпший історик польський, Józef Rolle, відкрито пише таке: „Cywilizacyjne posłannictwo Polski na kresach — каже він — opierało się na krzyżu, mieczu i lemieszu: krzewić łaciński obrządek — znaczyło to krzewić oświatę; ostrzem szabli wstrzymywać napady barbarzyńskich sąsiadów było wszystko jedno — co ciemnocie najezdców stawić tamy, a tem samem bronić tej oświaty“.[2])

Поділля увесь час було багатою житницею для цілої Польщі, що обома руками брала з нього, але й обома руками нищила його. Письменник Войтех Кицький в своїм творі: „Dialog o obronie Ukrainy“, що вийшов в Добромилю 1615 р., скаржиться на

[1]) Dr. J. Rolle, Drukarnie na kresach multańskich, »Rocznik dla archeologów«, рік 1870, Краків, ст. 15. [2]) Там само.

Поляків, що „z rotami ode wsi do wsi, od miasta do miasta przechodząc się, maiętności niszczą“. а між тим Польща все годувалася з Поділля:

Podole z Ukrainą szkołą nazywano
Rycerską, y nad insze żyznieyszą ią miano,
Bo począwszy od zboża — skąd dobrego wołu
Dostać było, Polacy, do waszego stołu?
Skąd miodowe, winnice szczodrze wychodziły?
Gdzie się zwierz rozmaity lub ryby łowiły?
Z Podola...

Віддалене від більших культурних українських центрів, — Київа, Острога і Львова, Поділля не створило помітного свого власного центру і лежало в темноті цілі віки, віддане на ласку ославленого „cywilizacyjnego posłannictwa“. І ось тому вдавнину на Поділлі зовсім не було українських друкарень,[1]) було лише декільки короткотревалих друкарень польських. Друкарство ж російське появляється тут лише в кінці XVIII-го віку.

1. Друкарня Панівецька. Першу друкарню на Поділлі закладено в селі Панівцях, в 7 верствах від міста Камянця-Подільського; заклали цю друкарню не католики, а протестанти, заклали для поширення своїх ідей в Польщі взагалі, на Поділлі зокрема. Панівці тоді належали Яну Потоцькому, воєводі брацлавському, генералу подільському; сам протестант, Потоцький заклав десь р. 1595-го[2]) в себе в Панівцях лютеранську Академію, а на директора її запросив кс. Яна Зигровича (чи Зигровського, Zygrowiusz), магистра філософії Краківського університету. Для потреб цеї академії Зигрович трохи пізніще заснував в Панівцях латино-польську друкарню; управителем її запросили друкаря з Вильни Лавріна (Wawrzyńca) Малахіовича, на плату 4000 зл. річно.

Панівецька друкарня працювала лише в р. р. 1608—1611, і за цей час випустила 2 книжки латинською мовою і 5 польською, з них три твори самого директора панівецької Академії Зигровича.[3])

[1]) W. Maciejowski, Piśmiennictwo polskie, Варшава, 1853 р., т. II ст. 880, згадує, ніби в Винниці р. 1635 друкувалися якісь українські книжки, але в Описі книг Царського, на який покликується п. Мацейовський, нічого про це нема. Петро Могила в Винниці заснував був школу.

[2]) М. Суслопарів, »Бібліологічні Вісти« 1923 р. ч. 4, ст. 109; Dr. Rolle роком заснування академії й друкарні називає 1600-й, див. Op. cit. ст. 17.

[3]) Спис цих 7 видань див. »Бібліологічні Вісти« 1923 р. ч. 4 ст. 109—110; Rolle, ст. 16.

Та не довго працювала ця друкарня, — в квітні 1611-го р. власник Панівець Ян Потоцький помер під Смоленськом (в час московського походу), помер бездітним, і Панівці дісталися братові його Станиславу. Станислав Потоцький, спочатку лютеранин, був вже завзятим католиком, а тому не міг знести лютеранського кубла в своїм родиннім селі. І вже в кінці 1611-го року він закрив Академію та друкарню, — переробив їх на станю. Помагали йому єзуїти, що ввесь час косим оком позирали на цю друкарню. „Вони розігнали учителів і учнів школи, захопили майно, зачинили друкарню і доручили своїм студентам спалити на площі Колегії всі „єретичні" книжки".[1]) Тому видання панівецькі дуже рідкі.

Бандтке твердить, що ця друкарня до Панівець прийшла з Лащова, а з Панівець її взято до Баранова.[2]) Директор панівецької академії перебрався на Литву і помер там в 1625 році, а друкар Малахіович перейшов до Львова.

Про Панівецьку друкарню: Bandtkie, Historya drukarń w Król. Polsk. т. II, ст. 29—38. — Przezdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, т. II, ст. 16—17. — Dr. Józef Rolle, Drukarnie na kresach multańskich, „Rocznik dla archeologów" р. 1870, Краків, ст. 15—18. — М. Суслопарів, Друкарні Поділля, історична замітка, „Бібліологічні Вісти" 1923 р. ч. 4, ст. 109—110, Київ; з помилками.

2. Яришівська друкарня. Спинила свою діяльність Панівецька друкарня, і вже потому надовго не бачило друкарні Поділля, — починають вони появлятися лише наприкінці XVIII-го століття.

В містечку Яришові над Ладавою, Могилівського повіту, заклав польську друкарню Валеріян Дідушицький в листопаді місяці 1790 р. Широко освічений, Дідушицький відкрив в Яришові школу, а пізніще й друкарню „na publiczny użytek komisyi cywilno-wojskowej". З цеї друкарні виходили ріжні поквітування (бланки), а р. 1791 в травні звідсі вийшло „Prawo miejskie", яке В. Дідушицький підніс магистрату Камянецькому, просячи записати його самого до міських книг.

Але не довго існувала ця друкарня, — лише коло 20 місяців. Кінець її був несподіваний: 4 липня 1792 р. ексгенерал артилерії Щенсний Потоцький наслав своїх козаків до Яришева,

[1]) »Бібліол. Вісти« 1923 р. ч. 4, ст. 110.
[2]) Historya drukarń w Król. Polsk. II, 29—30.

а вони забрали всю цю друкарню з друкарями і запровадили її до Тульчина. Дідушицький запротестував проти такого гвалту, і вкінці — 2 серпня 1792 р. Потоцький заплатив йому за друкарню 19640 зл., а Валеріян Дідушицький додав йому ще двох друкарів — Іванка Рогатинського та Хведора Вербового, „do drukowania sposobionych i sposobnych".

Про Яришівську друкарню: Kronika domowa Dzieduszyckich, Львів, 1865 р. ст. 350—352. — Bandtkie, II, 169. — Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. V, т. I, ст. 512—513. — Dr. J. Rolle, Drukarnie na kresach multańskich, ст. 18—21. — Суслопарів М., Ibid. ст. 111.

3. Тульчинська друкарня. Ексгенерал артилерії Щенсний Потоцький стояв на чолі Тарговицької Конфедерації, а тому друкарня йому була дуже потрібна; наслав він своїх козаків на Яришів і вони забрали друкарню Дідушицького до Тульчина, маєтку Потоцького. Друкували тут головно відозви та бланки, вийшла тут також і брошура: „Forma prawdziwego wolnego Rządu przez Konfederacyą Targowiecką ułożona". Див. Bandtkie, II, ст. 169—170. - Rolle, Drukarnie, ст. 20—21.

4. Міньковецька друкарня. Друкарня в Міньківцях, Ушицького повіту на Поділлі, повстала року 1792-го. Заклав її відомий чудак свого часу, граф Сцибор Мархоцький, або, як він писався на своїх виданнях: „Hrabia Jan Ścibor Marchocki herbu Ostoja, Dux i Redux, na Mińkowcach, Belmoncie, Otrokowie i ogrodach przytulijskich pan". Мархоцький володів великим маєтком, мав 19 сіл, і цю свою маєтність рахував окремою державою — „Państwo Mińkoweckie", поставив навіть граничні стовби з написом: Границя Держави Міньковецької та Російської. Столицею цеї держави були Міньківці. Для своїх підданих склав Мархоцький окремі закони, видавав для них всякі устави, постанови і т. п.; він мав у себе багато найріжніщих закладів. Звичайно, для Міньковецької „держави" потрібна була також і друкарня. Тут друковано ріжні книжки рахункові, квітанції, друкували гербовий папір — з гербом Ostoja, бо на іншім папері граф не приймав ніяких подань; тут же видрукувано й деякі книжки, між ними: „Prawa miasta Mińkowiec". Року 1824-го Мархоцький спровадив собі на директора своєї друкарні Юзефа Вагнера, складача з варшавської університетської друкарні. Але сам Мархоцький скоро помер, — р. 1827-го, а сини його вже не цікавилися друкарнею, а тому вона перейшла на власність директора Вагнера, що року

1829-го вивіз її звідсі до Дунаївців. По польському повстанні р. 1831 міньковецький маєток був сконфискований.

Про цю друкарю література: Bandtkie, II, 5—6. — Rolle, Op. cit. 22—24. — В. Д. в „Кієв. Стар." 1900 р. кн. IX, ст. 88. — М. Суслопарів, ст. 111.

5. Дунаєвецька друкарня. Управитель друкарні в Міньківцях п. Вагнер, набувши собі цю друкарню у власність, перевіз її десь р. 1829-го в м. Дунаївці під Камянцем; друкарня пробула тут до 1834-го року, випустила одну книжку і переїхала в Камянець. Це була друга друкарня в Дунаївцях, бо першу невеличку друкарню заклали тут Красинські ще в часі Барської Конфедерації; друкарня Красинських працювала в Дунаївцях лише декільки місяців і друкувала ріжні роспорядження та манифести. — Див. Rolle, Op. cit. ст. 24.

6. Могилівська друкарня. Року 1795-го молдавський протоієрей Михайло Стрельбицький одержав дозвіл від цариці Катерини II перенести свою друкарню з Дубосар на Басарабщині до Могилева Подільського. З цеї друкарні р. 1797-го вийшов Часослов in 8°, „въ пограничномъ городѣ Могилевѣ, въ собственной своей типографіи". Див. В. С. Сопиковъ, Опытъ россійской библіографіи, Спб. 1813 р. № 1620. — Ундольскій, № 3106. — М. Суслопарів, ст. 111. — Див. ще нижче, розділ XVI § 5.

7. Янівська друкарня. В містечку Янові на Поділлі була старообрядческа й польська друкарня десь між 1812—1820 р. р.; її описує П. Бартеневъ, Замѣтка о сельскихъ типографіяхъ въ Россіи, „Библіогр. Записки" 1858 р. кн. IX. — „Słownik Geograficzny", т. III, Варшава, 1882 р., ст. 423.

8. Камянецькі друкарні. В Камянці Подільському першою була друкарня Губерніяльного Правління; засновано її р. 1798-го, друкувала вона книжки російською та польською мовами.

Управитель польської Міньковецької друкарні Вагнер (див. вище ст. 348), побувавши в Дунаївцях, перевіз свою друкарню в 1811 р. до Камянця. Тут Вагнер довго працював і випустив багато польських книжок, часом не зазначаючи ані місця, ані часу друку. Друкував книжки більше релігійного змісту, молитовники та букварі, і збував їх на відпустах. Врешті р. 1849-го Вагнерівську друкарню закрито, а р. 1851 помер в повній бідности й господар її. Року 1858-го цю друкарню спродано за борги, і тоді набув її Давид Крайз, якого потомки володіють нею й тепер.

Література: Rolle, ст. 24—28. — Суслопарів М. ст. 111. — В. Д. в „Кіев. Стар." 1900 р. кн. IX, ст. 87—88.

9. Жидівське друкарство. Старих жидівських друкарень на Поділлі не знаємо; потребу в релігійних книжках звичайно задовольняли галицькі жидівські друкарні, переважно Жовківська. Але під кінець XVIII-го ст. появляється декільки друкарень жидівських і на Поділлі. Так, в містечку Межиріччі Литинського повіту р. 1787 засновується аж дві жидівських друкарні, з дозволу поміщика Орловського. Це були друкарні Михеля Дувидовича та Хаскеля Шейваховича.

В Міньківцях, з дозволу відомого (ст. 348) Мархоцького, Естер Мошкова заклала друкарню р. 1792-го; але з р. 1798 по 1802-й вона закрита, а з р. 1802-го її веде вже Мордко Шейвахович. — В Янові з р. 1801-го має друкарню Хаїм Гершкович.

Про ці друкарні див. „Кіев. Стар." 1900 р. кн. IX, ст. 88.

На початку XIX-го віку жидівські друкарні працюють ще в Калюсі з 1809 р., Збрижу 1812 р., Межибожу 1817 р. і др.

XVI.

Друкарство на інших землях Східної України.

Було друкарство також і на інших землях України, але тут повставало воно вже дуже пізно, — лише в другій половині XVIII-го віку. Провинціяльне українське друкарство розвивалося дуже поволі і тепер повставало вже як наслідок розвитку культури російської, — з новоповсталих друкарень на початку українські книжки вже не виходили.

Після тих реформ, які зробила в управлінні Росією цариця Катерина, скрізь на місцях повстали так звані Губерніяльні Правління; ріжної писанини вже тоді ці Правління мали стільки, що звичайним писанням не могли вони дати собі ради. І отож 24-го січня 1773 р. видано наказа про заснування друкарень при Губерніяльних Правліннях; друкарні ці засновували, як казав наказ, для полегчення „излишняго приказнослужителямъ затрудненія, а паче къ постепенному выполненію налагаемыхъ по входящимъ документамъ резолюцій".[1]) Але наказу цього провинція виконала не скоро, бо завести в той час гражданську друкарню було трудно, — не було потрібних робітників, матеріяли друкарські можна було роздобувати лише в Петрограді чи Москві, та й окремих коштів для цього уряд не дав. Ось тому пройшло багато

[1]) »Русскій Библіофилъ« 1911 р. кн. 6, ст. 17.

часу, поки Губерніяльні Правління змогли закладати свої друкарні, і тільки аж 5 серпня 1807 р. появився новий наказ, — вже неодмінно закласти друкарні по губерніях там, де їх ще не було.

Російська культура через друковану світську книжку потроху заливала Вкраїну. Відомий московський видавець і письменник Новиков позакладав свої відділи й по Україні, напр. в Глухові, Полтаві, Київі і др. містах, куди й висилав свої видання; взагалі, в цей час попит на друковану книжку замітно зріс. Поруч з цим, 15 січня 1783-го року вийшов ліберальний закон цариці Катерини про волю друкарства, — кожному дозволялося закладати друкарню і друкувати на якій завгодно мові без окремого попереднього дозволу, — треба було про відкриття друкарні лише повідомити місцеву „Управу Благочинія". Указ цей наказував „типографіи для печатанія книгъ не различать отъ прочихъ фабрикъ и рукодѣлій". Книжки віддавалися на цензуру місцевій „Управі Благочинія", яка мала пильнувати, щоби в книжках не було нічого „противнаго законамъ Божіимъ и гражданскимъ или же къ явнымъ соблазнамъ клонящагося".[1])

Ось все це були причини, що потроху протоптували шлях для книжки й на провинцію, а разом з тим сприяли заснуванню й провинціяльних світських друкарень. Правда, друкарні закладалися дуже поволі, бо й сам уряд не мав на це певного погляду. Так, 16 вересня 1796 р. появився новий наказ цариці Катерини, — але вже про закриття всіх тих „вільних" друкарень, які заклали приватні люде, ніби „въ разсужденіи злоупотребленій, отъ того происходящихъ", бо „для печатанія книгъ полезныхъ и нужныхъ имѣется достаточное количество таковыхъ типографій, при разныхъ училищахъ устроенныхъ".[2]) Цензура книжок тепер була лише в Петрограді та Москві, а це те ж — при тодішніх важких шляхах — так само вбивало розвій друкарства; в Одесі та Радзивилові засновано тоді особливі цензурні відділи, щоби часом не попала до нас якась непевна книжка. Це справді був тяжкий удар на молоде гражданське друкарство, якому відбіралася приватна ініціятива і яке лишалося тільки для друкування урядових паперів ріжних Губерніяльних Правлінь. Правда, 2 лютого 1802 р. вернули волю друкарства, але знову не надовго. Все це, звичайно, мало сприяло доброму розвиткові гражданського друкарства на Вкраїні, і тому воно так поволі ширилося в нас; зачалося воно в такі роки:

---

[1]) »Русскій Библіофилъ« 1911 р. кн. VI, ст. 18. [2]) Там само, ст. 23.

Лисаветград	1764 р.	Катеринослав	1793 р.
Кременчук	1765 р.	Харків	1793 р.
Київ	1787 р.	Чернигів . .	1797 р.
(Яси)	1789 р.	Камянець-Подільський	1798 р.
Бендери	1791 р.	Миколаїв	1798 р.

Про початок цих друкарень подам тут хоч короткі відомости.

Крім спеціяльної літератури (див. її в кінці кожної друкарні), про гражданське друкарство на Вкраїні пишуть:

О типографіяхъ, состоящихъ въ вѣдѣніи Министерства Народнаго Просвѣщенія, див. „Періодическое сочиненіе объ успѣхахъ народнаго просвѣщенія", 1810 р. № XXIV, ст. 53—64.

Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи, извлеченныхъ изъ Архива Мин. Нар. Просв. Спб. 1897 р., т. II, ст. 59—138. Короткі витяги звідсі подав В. Д. в „Кіев. Стар." 1900 р. кн. IX, ст. 83—88: „Печатное дѣло въ Малороссіи въ началѣ XIX ст." Дуже цінні відомости.

В. Семенниковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ, „Русскій Библіофилъ" 1911 р. кн. VI—VIII; його ж: Библіографическій списокъ книгъ, напечатанныхъ въ провинціи со времени возникновенія гражданскихъ типографій по 1807 р., ib. 1912 р. кн. II—III. Його ж цінні доповнення до цих праць ib. 1913 р. кн. VII, ст. 58—83. Змістовна рецензія Н. Петровського в „Учен. Зап. Казан. Унив." 1912 р. кн. VI—VII.

1. Лисаветград.

Доля судила, щоби найперша провинціяльна друкарня в Росії відкрита була власне на Україні, в місті Лисаветграді, що тоді звався фортецею чи фортом св. Лисавети. Місто це засноване 1752 р.; в своїм наказі 11 січня 1752 р. цариця Лисавета писала: „сдѣлать, для защиты поселяемыхъ въ Новой Сербіи Гусарскихъ и Пандурскихъ полковъ жилищъ, земляную крѣпость, которую именовать крѣпостью Св. Єлисаветы".[1]) Так повстало місто Лисаветград, тоді головне місто величезного краю. З 22 березня 1764 р. заснована вже Новоросійська губерня, а в Лисаветграді відкрито губерніяльну канцелярію.[2])

[1]) »Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей«, т. II, відд. I, ст. 384; Одеса. 1848 р.

[2]) Там само, ст. 388.

Новоросійським губернатором призначений був генерал поручник А. П. Мельгунов; це була освічена людина, що любила літературу та друкарство, — в Кадетськім Корпусі, де служив до того Мельгунов, він заклав друкарню, котрою завідував В. А. Чертков. Ото ж цей Мельгунов задумав закласти друкарню також і на новім місті своєї служби, в Лисаветграді, про що й в штатах нової губерні сказано: „учредить типографію, равно какъ въ Кіевопечерскомъ монастырѣ, для тисненія духовныхъ и свѣтскихъ книгъ“[1]). Як бачимо, мали на увазі закласти друкарню не для канцелярійних потреб, але як культурно-освітню установу.

Практики друкарської було тоді ще мало, а тому Мельгунов звернувся до Київо-Печерської Лаври з проханням порадити, як закласти друкарню; Лавра відповіла, але що саме, не знаємо.[2]) Тоді генерал-губернатор Мельгунов просить Сенат, щоби „соблаговолено было для тисненія книгъ изъ Кадетскаго Шляхетнаго Сухопутнаго Корпуса одинъ станъ и наборщика одного, батырщиковъ двухъ, и учениковъ, одного пунсонщика и одного словолитца, съ принадлежащими къ тому литерами, повелѣть отпустить“.[3]) Сенат погодився, і Корпус передав в червні 1764 р. на руки посланця поручника Л. Греча „одинъ печатной станъ съ принадлежащими литерами, да изъ мастеровыхъ людей одного тередорщика и одного батирщика“, ріжних річей дано було на суму 556 карб. 62 коп.[4]) Всього цього, звичайно було занадто мало для доброго уладження друкарні, чому вона й не могла працювати так, як того хотів Мельгунов.

До нашого часу збереглася чи не єдина книжка лисаветградського друку, — це комедія В. А. Черткова, що перейшов на службу до Мельгунова і певне управляв і тут його друкарнею: „Кофейный домъ. Комедія. Печатана въ Новороссійской губерніи въ крѣпости Святыя Елисаветы“, 1765 р., 61 ст. in 8°.[5]) Комедію цю поставили на лисаветградськім театрі.[6])

В березні 1765 р. Новоросійську губернію поділено на три провинції: Лисаветградську, Катеринославську й Бахмутську; Лисаветград став лише провинціяльним містом, а Губерніяльне упра-

[1]) Полное Собраніе законовъ, т. XLI, ч. I, книга штатів, ст. 65.
[2]) »Труды Кіев. Дух. Академіи« 1865 р. кн. VI, ст. 189.
[3]) »Русскій Библіофилъ« 1913 р. кн. VII, ст. 61.
[4]) Там само, ст. 62—63.
[5]) »Русскій Библіофилъ« 1912 р. кн. II, ст. 48.
[6]) »Русскій Библіофилъ« 1911 р. кн. VI, ст. 28.

вління перейшло в Кременчук; туди ж Мельгунов забрав і свою друкарню.

Про цю друкарню див.: В. Семенниковъ, Дополнительные матеріалы для исторіи провинціальныхъ типографій XVIII и начала XIX вѣка, „Русскій Библіофилъ" 1913 р. кн. VII, ст. 60—64, а також за 1911 р. кн. VIII, ст. 42—43. — П. Троцкій, „Труды Кіев. Дух. Акад." 1865 р. кн. VI, ст. 189. — Г. Соколовъ, Историческая записка о военномъ городѣ Елисаветградѣ, „Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей" 1848 р., т. II, відд. I, ст. 384—401. — Трефолевъ Л. Н. А. П. Мельгуновъ, генералъ-губернаторъ екатерининскихъ временъ, „Русскій Архивъ" 1865 р. № 8.

2. Кременчук.

З р. 1765-го Кременчук став центром управління Новоросійського краю, тут же містилася й губерніяльна канцелярія генерал-губернатора Мельгунова. Але друкарня не могла працювати тут так, як хотів того Мельгунов; звертався він до Синоду, щоб дозволено йому друкувати книжки духовного змісту, але відповіді не получив, крім цього не знайшов він і потрібних друкарів; лише р. 1770 го Печерська Лавра прислала цюди одного свого складача — Опанаса Антонова [1]). Ось тому друкарня ця змушена була служити лише для потреб губерніяльної канцелярії.[2])

Року 1775-го Сенат докладав цариці Катерині про стан друкарства; в докладі сенатськім про Новоросійське друкарство читаємо:

»Въ Новороссійской губерніи, по аппробованному въ 1764 году той губерніи штату, хотя для напечатанія духовныхъ и свѣтскихъ книгъ назначено учредить типографію, но заведенъ тамъ только одинъ станъ и изданы въ печать азбука и комедія, также тамошнимъ купцамъ и поселянамъ пашпорты и карантинныя свидѣтельства; печатаніе жъ духовныхъ и гражданскихъ книгъ, за неполученіемъ о печатаніи первыхъ отъ Святѣйшаго Синода на представленіе резолюціи и за несыскомъ типографскихъ служителей, не происходило. Цензуру жъ положено имѣть губернскимъ чинамъ; а чтобъ къ наблюденію касающагося до вѣры и духовныхъ книгъ опредѣленъ былъ протопопъ Савурской, какъ ученой человѣкъ, о томъ представлено въ Святѣйшій Синодъ«.[3])

Яка була дальша доля цеї друкарні, не знаємо, але певне перейшла вона до відомства „Приказу общественнаго призрѣнія". Про неї р. 1786-го архієпископ Никифор писав Синодові:

[1]) »Труды Кіев. Дух. Академіи« 1865 р. кн. VI, ст. 190.

[2]) Пізніше, з р. 1777 А. П. Мельгунов став Ярославським губернатором і заклав друкарню й тут.

[3]) »Кіев. Стар.« 1900 р. IX ст. 83—84.

»При Приказѣ общественнаго призрѣнія здѣшняго Екатеринославскаго намѣстничества имѣется типографія на двухъ станахъ, въ которой печатаются гражданской печати пашпорты для купечества, мѣщанъ и цѣховыхъ, подорожныя для разныхъ пріѣзжающихъ, да въ откупщичью питейныхъ сборовъ контору ярлыки и свидѣтельства; болѣе же сего, какъ гражданской, такъ и духовной печати, ничего другого не печатается, вольныхъ же типографій не имѣется«.[1])

Пізніще, коли на Вкраїні працювала похідна друкарня кн. Потемкина, вона три рази була в Кременчуці, — див. про це далі, ст. 358. З р. 1789, коли повстало місто Катеринослав, Кременчук помалу губить своє значіння, ставши лише повітовим містом.

Про цю друкарню див.: В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ, „Русскій Библіофилъ“ 1911 р. кн. VI ст. 27—29, кн. VIII ст. 42—43. — Троцкій П. „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1865 р. кн. VI ст. 190. — В. Д., „Кіев. Стар.“ 1900 р. кн. IX ст. 83—84.

3. Харків.

Справа заснування друкарні в Харкові повстала досить рано, ще р. 1767-го. В Харкові був Духовний Колегіум; при нім р. 1767 засновувались додаткові класи, на яких навчали також чужих мов. Харківський губернатор Щербинин писав тоді до Сенату про відкриття при Колегіумі друкарні, але його бажання чомусь не здійснили. Р. 1769-го Щербинин хотів знову писати до Сенату про відкриття друкарні і просив місцевого єпископа Самуїла Миславського підтримати його прохання. Єп. Самуїл визнав користь друкарства, бо „изъ всѣхъ учрежденій, служащихъ къ просвѣщенію народа и къ очищенію вкуса ко всѣмъ знаніямъ, печатаніе книгъ есть наиполезнѣйшее“,[2]) але додав, що він може писати лише до Синоду, а вже той мав би звернутися до Сенату. Справа кінчилася тим, що друкарні при Колегіумі таки не заклали.

Найпершу друкарню в Харкові засновано було лише в травні р. 1793-го, — це була друкарня „Приказу Общественнаго Призрѣнія“. Головним чином друкарня ця служила для потреб Губерніяльного Правління, але часом друкувала й книжки. Найпершою відомою нам друкованою в Харкові книжкою було „Слово на день коронованія имп. Екатерины II“ 1795 р. протоієрея Андрія Прокоповича. Крім цього, цей же Прокопович перекладав бер-

[1]) »Русскій Библіофилъ« 1911 р. кн. VI ст. 28.
[2]) Там само, ст. 16.

дичівський „Kalendarz gospodarski“ і друкував його в цій друкарні, напр. в р. р. 1797, 1799, 1808, 1809 і др.

Друга друкарня в Харкові була університетська; її почали засновувати ще р. 1804-го два чужинці, Гек і Дрегер, яких запросив до Харкова відомий діяч і фундатор університету В. Н. Каразин. Через рік, року 1805-го університетська друкарня була готова, а 20 вересня того року надруковано й першу книжку — „Опытъ риторики“ ректора університету Ів. Рижського.

Про початкове друкарство в Харкові довідуємся ще з донесення куратора Харківської округи, що 28-го грудня 1803 р. писав:

»При Харьковскомъ университетѣ учреждается теперь одна (типографія), которая въ теченіе слѣдующаго года будетъ въ дѣйствіи. Въ Харьковѣ хотя и существуетъ типографія подъ надзираніемъ директора училищъ, но оная поручена ему отъ тамошняго губернскаго правленія; при томъ же она столь маловажна, что едва заслуживаетъ имя типографіи«.

Університетська Харківська друкарня дуже добре розвивалася і скоро стала найкращою серед провинціяльних друкарень; до неї часто зверталися інші друкарні чи за порадами, чи за друкарськими матеріялами.

Література: В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вѣковъ, „Русскій Библіофилъ“ 1911 р. кн. VI ст. 16—17, кн. VII ст. 41—45; 1912 р. кн. III ст. 36—42. — В. Д. в „Кіев. Стар.“ 1900 р. кн. IX ст. 84.

4. Миколаїв.

Голова чорноморського адмиралтейського правління Микола Мордвинов (1754—1845) задумав закласти в Миколаєві друкарню. Для цеї справи він запросив відомого московського друкаря Семена Селивановського, котрий по 1796 р. (закриття вільних друкарень) остався без праці. Цей Селивановський і заснував друкарню в Миколаєві десь р. 1797-го, а вже з р. 1798-го з неї почали виходити книжки, — „Арфаксадъ, халдейская повѣсть“ 1798 року, „Новый букварь французскій“ 1798 року і т. п. Друкарня ця звалася: „Черноморская Адмиралтейская Типографія“. Про цю друкарню року 1809-го 17 го травня губернатор Розенберг писав: „Въ Херсонской и Таврической губернской типографій никакихъ не имѣется, кромѣ одной въ г. Николаевѣ“, якою відає Чорноморське Адмиралтейство. — Про цю друкарню див.: В. Семенниковъ, „Русскій Библіофилъ“ 1911 р. кн. VIII ст. 35—37, 1912 р. кн. III ст. 53—57. — В. Д. „Кіев. Стар.“ 1900 р.

кн. IX ст. 88. — Н. Мурзакевичъ, Начало книгопечатанія въ Новороссійскомъ краѣ, „Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей", 1848 р. т. II ст. 218.

5. Яси та Дубосари.

Друкарню в Ясах (були в російських руках під час рос.-турецької війни) заклав ще р. 1789-го кн. Потемкин, — власне його похідна друкарня була двічі в цім місті: з 11 грудня 1789 р. по 15. XI. 1790 р. і з 1 січня 1791 р. по 5 грудня того ж року. Крім цього, була тут друкарня й старообрядців.

Архієпископ Катеринославський Амвросій Серебренников ще р. 1790-го почав клопотатися, щоби закласти в Ясах друкарню, але несподівана смерть кн. Потемкина († 5 жовтня 1791 р.) припинила його заходи. Друкарню тут заклав вже протоієрей Михайло Стрельбицький. Хто був Стрельбицький — не відомо; Н. Мурзакевич пише, що здається був він з Полтавщини, з міста Миргороду, син тамошнього протоієрея; але скоріще був це „молдавський протопоп", бо ж він знав добре молдавську мову й друкував книжки цею мовою. Проте в Ясах М. Стрельбицький нічого не видрукував, — з Височайшого наказу цю друкарню перенесено р. 1792-го до Дубосар.

Травня 16-го 1792 р. цариця Катерина видала на імя Катеринославського губернатора Каховського такого рескрипта:

»Молдавскому протопопу Михаилу Стрѣлбѣцкому въ награжденіе службы его, оказанной Намъ въ теченіе минувшей съ Турками войны, повелѣваемъ отвесть землю въ Дубосарахъ для водворенія его, и позволить ему завести тамо типографіи для печатанія книгъ на Греческомъ, Россійскомъ, Молдавскомъ и прочихъ языкахъ, производя ему пенсію по 300 рублей на годъ изъ Екатеринославской казенной палаты«.

Необхідні для друкарні матеріяли, — шрифт, гравюри і др. взяли з друкарні Київо-Печерскої Лаври; до того ж і сам Стрельбицький вирізував потрібні йому гравюри, уміщуючи на них свого герба та підпис. З надрукованих книжок відомі: „Єктеніарій" без року та Часослов 1794 р., обидві з молдавським заголовком.

Р. 1795 го Михайло Стрельбицький переніс свою друкарню до Могилева-Подільського (див. вище ст. 349).

Про цю друкарню: Н. Мурзакевичъ, Начало книгопечатанія въ Новороссійскомъ краѣ, „Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей" 1848 р. т. II ст. 217.

6. Полтава.

Була якась друкарня і в Полтаві, але ближче про неї нічого не знаємо. Про полтавське друкарство писав 9-го січня 1804 р.

генерал-губернатор Полтавський кн. А. Куракин: „Въ Полтавской губерніи никакихъ типографій не имѣется, а хотя въ самомъ городѣ Полтавѣ и єсть одинъ станокъ, но и сей за малостію литеръ остается безъ употребленія". — Див. В. Д. в „Кіев. Стар." 1900 р. кн. IX ст. 84–85.

7. Глухів.

Дуже рано хотів мати свою друкарню й Глухів. В Глухові містилася „Малороссійская Коллегія" і вона задумала закласти собі друкарню; для цього в 1765 р. звернулась вона до Київо-Печерської друкарні з проханням відпустити їй шрифту. Але Лавра відмовила, бо й сама тоді ще не мала гражданки, якої головно й потрібно було для Глухова; щоб полагодити цю справу, Лавра пропонувала одного свого словолитника. Чим скінчилося все це, — не відомо. — Див. „Труды Кіев. Дух. Академіи" 1865 р. кн. VI ст. 189.

8. Мандрівна друкарня кн. Потемкина.

Коли під час російсько-турецької війни на Вкраїну виїхав світліший князь Григорій Потемкин-Таврійський, то він взяв з собою й спеціяльну друкарню. Друкарню цю заклав собі князь значно раніще, десь ще року 1779-го.[1]) Потемкинська друкарня була здається, при Воєнній Колегії.[2])

Вибіраючись в подоріж, князь забрав 1 серпня 1787 року з Воєнної Колегії свою друкарню, і вона помандрувала за ним і побувала в багатьохъ містах України; таким чином кн. Потемкин роспочав книгопечатання в декількох тих містах, де його до того часом й не було. Друкарня побувала в таких містах в Кременчуці по 6 червня 1789 р., в Лисаветградѣ по 11 грудня 1789 р., в Ясах по 15 1790 р., в Бендерах по 1 січня 1791 р., потім знову в Ясах по 5 грудня 1791 р., знову в Кременчуці по 9 травня 1792 р., в Архангельськім шанці по 23 червня 1792 р. і втретє в Кременчуці по 28 червня 1793 р.[2])

Потемкинська друкарня була досить велика; мала вона руський та грецький шрифти; перебуваючи в Ясах, друкарня

[1]) В книжці: »Сочиненія В. Петрова«, Спб. 1811 р. на ст. 288—289 знаходимо такого вірша: »Его сіятельству князю Григорью Александровичу Потемкину. На случай пробы печатной машины, 1779 года февраля 22 дня«.

[2]) Граховъ Я. О походной типографіи князя Потемкина-Таврическаго. »Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей«. Одеса, 1858 р. т. IV ст. 470.

набула собі зо Львова ще й латинського шрифту. Російського шрифту вона мала найбільше, а саме: так званого „парагон“ на круговий лист, великого миттеля на $1^1/_2$ л., малого на 1 л., корпусу на $^1/_2$ сторінки; курсиву парагону на 1 ст., великого миттелю на 1 ст. Латинського шрифту на круглий лист, грецького — на дві сторінки. Прикрас було пять сортів, кожного по троху. Станків для друку книжок було 4, а крім цього один спеціяльний станок для друку карт та картин, на якім друкувалися також і дворянські грамоти.

Управителем друкарні був Іван Генних, що до того працював в Воєнній Колегії, — був друкарем паперів, що друкувалися чужою мовою, та словолитним майстром; мав 600 карб. річного утримання. При нім працювали: 1 коректор на 100 карб. утримання, 4 складачі по 60 карб., 1 тередорщик 50 карб., 1 батирщик 45 карб. і 1 сторож 25 карб.

Друкарня ця видрукувала такі книжки: 1) Канонъ вопіющія въ грѣхахъ души ко Спасителю, Кременчук, 1791 р., передсмертний твір самого Потемкина. 2) Изслѣдованіе христіанства, Яси, 1790 р., з англ. переклав Лука Січкарів. 3) Опытъ о человѣкѣ, Поппе, Яси, 1791 р., з франц. переклав Микола Поповський. 4) Названія древнихъ судовъ, Бендери, 1790 р.

По смерти князя Потемкина († 5 жовтня 1791 р.) його мандрівна друкарня не вернулась до Петрограду. Тайний совітник Василь Попов в кінці червня 1793 р. передав цю друкарню катеринославському губернаторові В. Каховському, а той віддав її „Приказу Общественнаго Призрѣнія“. За цей час в Катеринославі ця друкарня випустила дві книжки: 1) Наставленіе сыну, твір Володимира Золотницького, 1796 р., і 2) Начальное ученіе французскаго языка, Хведора Заставського, 1800 р.

„Приказъ Общественнаго Призрѣнія“ не мав ніяких вигід від силою накиненої йому друкарні, не знав, що має з нею робити, і порішив знищити друкарню. Але заступилося Губерніяльне Правління, — йому треба було друкувати свої накази, а тому воно й приняло утримання друкарні на себе, а з 1807 р. ця друкарня цілком стала його. Так повстала Катеринославська губерніяльна друкарня.

Черенки цеї друкарні в кінці попсувалися, і р. 1807-го зробили нові. Старих черенків було 24 пуди 20 хунтів; їх приняв Харківський університет, що погодився дати за них 9 п. $7^1/_2$ х. нового шрифту.

Відомости про цю друкарню подає Я. Грахів в зазначеній на ст. 358 статті. Крім цього див.: М. Лонгиновъ, Походная типографія князя Потемкина, „Современникъ“ 1857 р. № 7. — Н. Мурзакевичъ, Начало книгопечатанія въ Новороссійскомъ краѣ, „Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей“ Одеса, 1848 р. т. II відд. I ст. 211—219.

XVII.

Друкарство у словянських народів.

Початків історії українського друкарства відповідно не зрозуміємо без доброго знання історії початків його серед словянських народів. Як ми бачили вже вище (ст. 2), друкарство рано роспочалося на словянських землях, десь з 1475—1478 р., і відразу ж почало впливати й на нас. Початок друкарства на Сході безумовно знаходиться під певним впливом друкарства інших Словян. Правда вплив цей не був довгим і особливо помітним, бо вже з кінця XVI-го віку на землях України роспочинається постійне і вже самостійне друкарство. Ось через все це дослідник українського друкарства не може оминути й друкарства у інших словянських народів; тому й я подаю тут хоч найкоротші відомости про друкарство в інших словянських народів, відсилаючи за детальним описом його до спеціяльної літератури, з якої головніщу подаю тут по змозі повніще.

Долі завгодно було, щоби кирилівське друкарство серед цілого словянського світу роспочали таки Українці, — це були відомі краківські видання 1491 р. Швайпольта Фіоля (Німець, родом з Нейштадта в Франконії, а не з Франкфурта, як сказано вище на ст. 7). Але Фіоль, як знаємо (див. вище ст. 7—11) змушений був припинити свої видання „схизматичних“ книжок в Кракові.

Проте друк кирилівських книжок не спинився з насильним припиненням його в Кракові; і справді, десь р. 1492-го кирилівські друки роспочинаються вже поза межами словянської землі — в Венеції, де тоді було дуже багато ріжних друкарень.

1. Закордонні кирилівські видання.

Кирилівська словянська друкарня заснована була в Венеції десь року 1492-го, коли не раніше,[1]) — зараз же по припиненні

[1]) Найпершою словянською книжкою, видрукуваною в Венеції, була книжка 1483 р., але видрукувана т. зв. глаголицею.

цього друку в Кракові. Першу кирилівську книжку в Венеції видав Андрій Торезанський р. 1493-го, — це був Часословець, але ми знаємо лише назву цеї книжки, сама ж вона зникла, а тому ми не маємо змоги порівняти її з друками Фіолевими, щоби сказати, чи часом сам Фіоль по невдачі в Кракові не переніс своєї праці до Венеції.

Про венеціянські друки див. в дальшій літературі; тут лише зазначу: Bandtkie J. S. Hist. druk. w Kr. Polsk. т. III ст. 222—228, 1826 р. — Титовъ Ѳ. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры, 1918 р. ст. 32—36. — Стасовъ В. В. Сочиненія т. II ст. 157—160. — Про графику венеціянських видань див. Д. Ровинскій, Русскіе граверы, М. 1870 р. ст. 6—8; його ж, Подробный словарь русскихъ граверовъ, 1895 р. ст. 10—14. — Про словянські кирилівські друки за кордоном взагалі писали: Schnurrer, Slavischer Bücherdruk in Würtemberg, Тюбинген, 1799 р. — Дювернуа А. Тюбингенскіе акты славянской книгопечатни въ Вюртембергѣ. „Москов. Унив. Извѣстія“ 1868 р. кн. 3 № 4 ст. 13. — Sa(winicz). Drukarstwo cerkiewno-słowiańskie zagraniczne. „Encyklopedyja Powszechna“ Orgelbranda, VII, 458—485. — Заграничныя типографіи для славянскихъ книгъ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1841 р. ч. 29 № 1, ст. 9—18; в додатку таблиця Срезневського; зазначено понад 80 друкарень в 59 містах.

2. Давнє кирилівське словянське друкарство.

Але з дуже давнього часу роспочалося постійне кирилівське друкарство й на словянській землі. З загальної про це літератури зазначу: Евгеній Митр. О словянскихъ типографіяхъ, „Вѣстникъ Европы“ 1813 р. ч. 70. — Добровскій. Про словянське друкарство в Вюртемберзі. „Ж. М. Н. Пр.“ 1836 р. кн. 9. — Šafarik. O staroslov. knihtiskárnách. „Časopis Českého Museum“, Прага, 1842 р. Ця ж праця вийшла й російською мовою: П. І. Шафарикъ. О древнеславянскихъ, именно Кирилловскихъ типографіяхъ въ южнославянскихъ земляхъ и прилежащихъ имъ краяхъ, т. е., въ Сербіи, Боснѣ, Герцеговинѣ, Черной Горѣ, Венеціи, Валахіи и Седмиградіи, въ XV, XVI и XVII стол. Читано въ Филологическомъ отдѣленіи Чешскаго королевскаго Общества наукъ, 14-го октября 1841 года н. сч. З чеської мови переклавъ О. Бодянський. „Чтенія в И. общ. исторіи и древн. росс. при Московск. унив.“ 1846 р. кн. 3, ст. 17—26. Тут коротко-росказано про друкарні: Краків, Фіоль ст. 20, з 1491 р.; Венеція з 1493 р., ст. 21; Цетиннє з 1494 р., ст. 22; Брашів в Седмиградії, ст. 22;

Торговиця в Валахії з 1512 р., ст. 22; Горажд в Герцеговині з 1529 р., ст. 23; манастир Руяни з 1537 р., ст. 23; манастир Милежова 1544-го р. ст. 23; Београд з 1552-го р., ст. 24; манастир Меркшина Церква з 1562 р., ст. 24; Скадар з 1563 р., ст. 24; Шебеш в Селмиградії з 1580 р., ст. 24; Довге Поле з 1635 р., ст. 25. В кінці, ст. 25—26 загальні висновки. — Строевъ П. Первыя типографіи у славянъ, див. „Опытъ" або „Трехсотлѣтіе перваго друкаря на Руси Ивана Ѳедорова" 1883 р. 4 ст. — Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, 1889 р., — тут розділ IX ст. 175—190: словянське друкарство, зміст: угровлахійські видання; словянська друкарня Божидара й Викентія Вуковичів в Венеції; сербські друкарні; чеське друкарство; друкарство в Польщі; Примус Трубер та барон Унгнад; словянські видання друкарень в Ураху і Тюбингені; словянська друкарня в Стокгольмі. А в розділі VI: Краківські видання Святополка Фіоля; перводрукований словянський Октоїх; словянські інкуна — були в Венеції та Цетинні. — Владимировъ П. В. Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV и XVI вѣкахъ. „Чтенія въ истор. общ. Нестора Лѣтописца", Київ, 1894 р. кн. VIII ст. 11—23. Урочиста промова з нагоди 400-ліття південно-словянського друкарства (1493—1893), — Чорногорського Октоїха 1494 р., що вийшов в Ободі. — Кирпичниковъ А. Книга „Энциклоп. Словарь" Брокгауза, 1895 р. т. XV ст. 453—455. — К(ачановський) В. Старопечатныя славянскія изданія. „Вѣстникъ Славянства" 1895 р. кн. X ст. 120—125. — Фр. Ян. Печатное дѣло. „Энцикл. Словарь" Брокгауза 1898 р. т. XXIII ст. 522—530. — Титовъ Ѳ. Типографія Кіево-Печерской Лавры, 1918 р. ст. 37—40.

3. Південно-словянське друкарство.

Роспочавшись в Германії, друкарство зараз же занесене було й до Італії, де прищепилося дуже міцно й поширилось надзвичайно швидко. Звичайно, це повинно було вплинути й на сусідні словянські землі; так воно й сталося: перша південно-словянська книжка вийшла в Чорногорії ще 4 січня р. 1494-го, це-б то за три роки по українських краківських виданнях; це був Октоїх, що вийшов з Ободської друкарні, заснованої чорногорським зетським господарем Юрієм Черноєвичем за митрополита зетського Вавила. Першим друкарем південно-словянським був ієромонах Макарій. Цей надзвичайно-працьовитий друкар „сьставихь форми, на нихже вь єдино лѣто осмимь человѣкомь сьврьшити Октоихь", як читаємо про це в післямові до цеї книжки. Десь

перед 1495 р. Макарій переніс свою друкарню з Ободу до Цетиння і тут багато працював, аж поки напади турецькі не примусили його покинути батьківщину. Звичайно, південно-словянське друкарство жило під великим впливом друкарства венеціянського, звідки воно, певне, й прийшло до Чорногорії.[1])

Трохи пізніше друкарство поширилося по багатьох південно-словянських містах, — по Сербії, Чорногорії, Герцеговині і др.

Про південно-словянське друкарство див. літературу в покажчику: Kukuljevic, Bibliografia Jugoslavenska, Загреб, 1860 р., а також: Новаковић Стојан, Историја српске књижевности, Білград, 1867 р. Крім цього зазначу: Кукулевич-Сакчинський, Про південно-словянських друкарів XV і XVI в., в „Arkiv za pověstnicu jugoslavensku, Загреб, 1851 р. кн. I. — Jagič, Der erste Cetinjer Kirchendruk vom Jahre 1494. „Denkschriften Kaiserlichen Akad. Wiss." т. 43, Відень, 1894 р. — Його ж: Ein Nachtrag zum ersten Cetinjer Kirchendruk, „Arch. f. sl. Fil." т. XXV, 1903 р. ст. 628—637. — Ровинскій, Ободска штампарија, Цетиње, 1893 р., — з нагоди 400-літньої річниці першого друку в цій друкарні. Про те ж саме див. П. Владимировъ, Начало славянскаго книгопечатанія, „Чтенія", Київ, 1894 р. кн. VIII ст. 11—23. — Карскій Е. Ѳ. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Варшава, 1901 р. ст. 326—330. — Ягич І. В. Die erste südslav. Typographie in XV Jahrh., „Wiener Zeitung" 1893 р. № 146. — И. Руварац, О цетинской штампарији прије четири стотине година, „Гласн." т. 40, 1893 р., Білград. — Прослава споменица четиристогодишнице Ободске штампарије, Цетиње, 1895 р. — Малышевскій Ив. Торжество въ ознаменованіе 400 лѣтней годовщины славянской типографіи въ Черногоріи, „Труды Кіев. Дух. Акад." 1893 р. кн. 8 ст. 625—637. — Царевскій А. По поводу славянскаго празднества в Черногорій, Казань, 1893 р. — Стојановић Л., Старе српске штампарије, Білград, 1902 р. — Його ж: Прилози ка библиографији старих српских штампних књига, „Гласник" т. 46. — Див. ще праці на ст. 361—362. — Про графику південно-словянських видань див. Д. Ровинскій, Русскіе граверы, М. 1870 р. ст. 6—8; його ж: Подробный словарь русскихъ граверовъ, 1895 р. ст. 10—14.

Із всіх словянських земель найпізніше роспочалося друкарство в Болгарії. Найперша друкована болгарська книжка вий-

[1]) Про тісні стосунки Чорногорії до Венеції див. П. Ровинскій, Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ, т. I, Спб. 1888 р. ст. 421—432, з »Сборникъ« Акад. Наук.

шла р. 1641-го в Римі. Але на болгарських землях друкарство появляється тільки з XIX-го віку, — першою друкованою книжкою тут було „Зерцало Христіанскоє", що вийшло в Будимі 1801 р. — Про болгарське друкарство зазначу: А. Теодоровъ, Български книгописъ; дѣлъ първи, отъ врѣменето на първата новобългарска печатна книга, 1641—1877 р. „Сборникъ за народни умотворения", т. IX, ст. 1—176, Софія. 1893 р. — И. Срезневскій, Очеркъ книгопечанія въ Болгаріи. „Ж. М. Н. Пр." 1846 р. кн. 2 ст. 28. — М. Дриновъ, Първата Българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги, 1890 р.

4. Молдаво-волоське друкарство.

Молдаво волоське кирилівське друкарство на початку своїм було в повній залежности від друкарства венеціянського та південно-словянського. Роспочалось воно досить рано: десь на початку XVI-го віку, і було живим та гарним, не уступаючи кращим південно-словянським виданням. Друкарні в Торговишті, Шебежу, в Дельськім манастирі, пізніще в Довгім Полі дали достойні зразки молдаво-волоського друкарства.

Започаткував тут друкарство той самий друкар ієромонах Макарій, що працював в Чорногорії, але змушений був покинути рідну землю. За допомогою воєводи угро волоського Басараби Макарій видрукував в Торговишті першу словянську книжку на румунських землях — Служебник 1508 р.

Підкреслю тут, що на друкарство молдавське був великий український вплив; так, друкарські матеріяли до Молдавії часто йшли цюди зо Львова; тут же працюють українські друкарі, напр. А. Скульський (див. вище, ст. 131). Українські ж друкарі заклали тут в Довгім Полі (Câmpu-lung) добру друкарню за допомогою київського митрополита Петра Могили; про це в Требнику 1635 р., що його в Довгім-Полі видали київські друкарі, читаємо в передмові Матвія Басараби таке:

Бачив воевода Басараба, що на землях його нема духовної поживи, а тому задумав закласти друкарню. Бог послав йому »мужа пришелца преподобна священоинока именемъ Мелетія Македонска, пришедша от російскихъ странъ, и глаголюща намъ: »Увидѣхъ дѣло Тупографско, и испытно приемъши вѣсть о цѣнѣ, прійдох възвѣстити, аще угодно вамъ будетъ«. Тогда мы абіе, съвѣщавшеся съ нѣкимъ дружиною его, мужемъ іермонахомъ, Нектарій Пелагонскій зовемымъ, и съ нимъ въкупѣ отрока нашего вѣрна, Стефана Бръзоходца нарицаема, по печатню в Малую Россію послахомъ, имуще съ собою при тупографной плъной цѣнѣ и писанія убо особная от самаго лица нашего, и общая от вещи общея, до настоящаго митрополита Кіевскаго священнѣйшаго Петра Могилы,

и до судіа же и прочіихъ старѣйшинствующихъ главнѣйшему граду оному, образъ имущая молитвънѣйшій. При сихъ же и даровъ не не сподобихомъ тому прислати выше именованному великому мужу, его же ходотайством и устроеніемъ сподобихомся... и рожденіе уже благополучнаго исплъненія не по мнозѣм видѣти. Печатью глаголю цѣло съвръшенну пятовидныхъ писмен, такожде и искусна типографа съ нею въкупѣ, Тимоѳея именем [Вербицького], съ прочіми, имъ же мѣсто на се отлученно показахомъ, Дългое Поле нарицаемый градъ, и повелѣхомъ тамо жити и градскою данію питатижеся и одѣяти«.[1])

Ось ці київські друкарі, з Тимофієм Вербицьким на чолі, і видрукували тут Требника, що вийшов у світ 30 червня 1635 р.[2])

Літературу про це друкарство див. у Bianu J., Bibliografia Românéska veche, 1508—1830, Букурешт, т. I—III, 1903—1912 р. — Крім цього: Снегиревъ И. М. Древнѣйшіе памятники славянскихъ типографій, „Ученыя Записки Моск. Универс.“ 1835 р. ч. IX № 1, за липень; про угровлахійське Євангеліє 1512 р. і Слобідський Псавтир 1576 р., з двома знимками. — Про стародруки з Довгого Поля (Кимполунг) на Буковині див. Zubrzycki D., Historyczne badania 1836 р. ст. 56—57; Максимовичъ М., Сочиненія т. III ст. 687; О двухъ неизвѣстныхъ изданіяхъ, напечатанныхъ въ Долгомъ Полѣ, „Библіографическія Записки“ 1858 р. № 8, 5 ст., — про Анфологіон 1643 р. і про Псавтир 1650 р. — Голубевъ С. Т. Петръ Могила, К. 1898 р. т. II, додатки, № 54: у Львові роблять друкарню для Яс. — Яцимирскій А. И., Первый славянскій печатный Служебникъ, див. „Извѣстія отд. русск. яз. и слов.“, Спб. 1896 р., кн. 4 ст. 792—797. — Йогож: рецензії на труд Біану в „Извѣстіяхъ“ т. III кн. 4 ст. 1051—1071 і т. V кн. 2. — Новаковић Ст., Српски штампари у Румунији, „Годишнице“ кн. XVII, Білград, 1898 р.

5. Західно-словянське друкарство.

Західно-словянське друкарство, чеське та польське, не мало на наше друкарство особливого впливу через те, що ці Словяне не вживають кирилиці; але безумовно був вплив графичний, як чеський так і польський, на графику наших стародруків; шкода тільки, що вплив цей у нас ще детально не прослідженій.

Серед всіх словянських народів Чехи найперші почали друкувати собі книжки; та це й не дивниця, — друкарство ступнево йшло з Заходу на Схід, а чехи ж були найближчими до колиски

---

[1]) Примірник Національного Музею у Львові № 1071, л. 4.
[2]) Див. про це вище на ст. 304—305.

європейського друкарства (єсть навіть досить обгрунтована думка, ніби Гутенберг був Чехом з гори Кутни, а не Німцем).

Перша чеська друкована книжка (разом з тим — це перша друкована книжка цілого словянства) вийшла чи не р. 1475-го в Пильзні, — це був Nový Zákon, видрукуваний в якійсь похідній друкарні. Безсумнівне чеське друкарство роспочалося вже в Празі з 1478-го року.[1]) Перводруковані чеські Біблії, з 1488-го р. починаючи, ходили й по Вкраїні і впливали й наші перші переклади Письма св. на українську мову, напр. на Пересопницьке Євангеліє 1556 р. Перші кирилівські східно-словянські видання Скорини, що в р. 1517—1520 працював в чеській Празі, безумовно мають на собі графичні впливи чеських стародруків.

Дуже повну бібліографію літератури чеського друкарства подає Čenek Zíbrt, Bibliografie České Historie, Прага, 1900 р., ст. 9—21 або №№ 110—405. Про впливи на графику видань Фр. Скорини див. у П. Владимирова, Докторъ Фр. Скорина, Спб. 188 р. Див. ще: Václav Hanka, Prvotisk český a prvotisk polský, „Časopis českého Museum“ на р. 1840, XIX ст. 77 sq. — V. Hanka, Bibliografie prvotiskův českých od 1468 až do 1526 léta, ib. XXVI, 1853 р. Див. ще „Slovník naučný“, Прага, 1899 р. ст. 449: Knihtiskarství.

Друкарство в Польщі роспочалося так само досить рано, тільки було це друкарство латинське, а не польське. Вже на рік 1474 видається в Кракові Almanach, і з того часу починаються й інші друки, але все мовою латинською. Напочатку в Кракові працювали якісь похідні друкарні, але вже з 1505 р. тут засновує першу постійну друкарню моторний друкар Ян Галлер. Як показала праця Бернацького, першою друкованою вже польською мовою книжкою був збірник релігійних пісень: „Hortulus animae — Raj duszny“ якогось Берната з Люблина; книжка ця вийшла в Кракові з друкарні Флоріяна Унглера, але вона без дати, і дослідник Бернацький багатьма доказами (не всі переконуючі) доводить, що книжка вийшла коло р. 1514-го. Початкове польське друкарство безумовно знаходилось під великим чеським впливом.

Повну бібліографію літератури польського друкарства подав M. Rulikowski: Literatura polska lub Polski dotycząca

[1]) Деякі чеські вчені за початок чеського друкарства вважають навіть рік 1468-й, коли ніби в Пильзні вийшла з якоїсь мандрівної друкарні »Історія Троянська«.

z zakresu grafiki, вид. 2-е, Варшава, 1922 р. II+56 ст., №№ 1—660. Крім цього зазначу: Собко Н. Янъ Галлеръ, краковскій типографщикъ XVI вѣка, его предшественники, товарищи и преемники, „Ж. М. Н. Пр," 1883 р. ч. 230 кн. XI ст. 1—54. — Bernacki L. Pierwsza książka polska, studjum bibliograficzne, видання закладу ім. Оссолинських, Львів, 1918 р., ст. VI+510, з 86 знимками; книжка дає головно сирий матеріял, так потрібного розділу про тогочасне друкарство тут нема. — Той само заклад Оссолинських випустив дуже цінну книжку: Monumenta Poloniae typographica, т. I: Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum, видав Jan Ptaśnik, Львів, 1922 р., — автор дає багато цінних відомостей про початкове польське друкарство; цінна для цього також його праця: Cracovia artificum, Краків, 1917 р. — Давні праці про польське друкарство див. в мене вище на ст. 3—4, 9—11.

XVIII.

Друкарство московське.

Дослідник історії українського друкарства не може оминути друкарства московського, бо сотні ниток звязують докупи те й друге в їх історичнім розвиткові. Початок постійного українського друкарства завдячуємо друкареві московському Івану Хведоровичу, який, полишивши свою батьківщину, прийшов до нас на Вкраїну з готовими друкарськими зразками, а вже одне це примушує нас досліджувати й початок друкарства московського. Правда, вплив московського друкарства на українське отцим початком головно й проявився, а далі, аж по кінець XVIII-го віку бачимо великий і помітний вплив друкарства українського на московське; і тому знов таки не може дослідник друкарства українського пройти мовчки коло друкарства московського, — цікаво ж знати, як саме виявлявся цей український вплив і якої сили він був (див. в Доповненнях).

А з моменту федерації України з Москвою, з 1654-го року, як знаємо, зміцнився культурний похід Українців на Москву. І вже р. 1655-го цілий Кутеїнський манастир, обсаджений переважно Українцями, з своєю друкарнею переходить до манастиря Іверського новгородського, і започатковує друкарство й тут. Культурними працьовниками на Москві й по цілій Росії в великому числі стають Українці, а тому їхньої праці дуже багато по тодішніх друкарнях російських. Отже дослідження московського друкарства не можемо оминути, бо воно часто освітлює нам

також історію друкарства нашого. Крім цього російські дослідники здавна втратили свою національну перспективу, і все, що було на землях політичної Росії XIX-го століття, все те підводили під розуміння національно московське, а тому в їхніх дослідах часто знаходимо й досліди нашого, українського друкарства.

1. Початок друкарства на Москві.

Коли саме роспочав Хведорович (тоді Хведорів) свою друкарську працю в Москві, цього докладно ще не знаємо. Але дослідники намагаються (і не без солідних підстав) довести, що ще до 1564-го р., цеб-то до року виходу в світ „Апостола", в Москві видрукуване було Євангеліє, — і це Євангеліє й було найпершою друкованою в Москві книжкою. Про це дивись: Викторовъ А. Е. Не было ли въ Москвѣ опытовъ книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола 1564-го года? „Труды третьяго археологическаго съѣзда въ Кіевѣ въ 1874 г." Київ, 1878 р. т. II ст. 211—220. В рефераті на цім зїзді Викторов перший доводив, що ще до 1564-го р., до Хведорова в Москві видрукувано Євангеліє. — Про те саме писав і Арх. Леонид в „Журн. М. Н. Пр." 1884 р. кн. V ст. 39—54, а також в „Кіев. Стар." 1889 р. кн. XI ст. 440—442: „Рѣдкое старопечатное Евангеліе". — Владимировъ П. В. О московскихъ первопечатныхъ Евангеліяхъ до 1564-го года. „Чтенія въ Историч. Общ. Нестора Лѣтописца" кн. VIII ст. 33—34, Київ, 1894 р. — Голубинскій Е. Е. Къ Вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ. „Богословскій Вѣстникъ" 1895 р. кн. II. — Снегиревъ И. М. О сношеніяхъ Датскаго Короля Христіана III съ Царемъ Іоанномъ Васильевичемъ касательно заведенія типографіи въ Москвѣ. „Русскій Историческій сборникъ", Москва, 1840 р., т. IV кн. I ст. 117—131. — Леонидъ Архим. Евангеліе, напечатанное въ Москвѣ 1564—1569 р. „Памятники Древней Письменности" 1883 р. Це Єв. ніби видрукував Іван Хведорів.

Про потребу друкарства на Москві голосно заговорили ще року 1551-го, цеб-то на так званім Стоглавім Соборі. Цар Іван Грозний разом з митрополитом Макарієм жваво принялися за цю справу; вже року 1553-го, як пише в післямові „Апостола" 1564 року сам Хведорів, „начаша изыскивати мастерства печатныхъ книгъ". Цар Грозний звернувся на Захід, щоб дістати звідти друкарів але західня поміч дуже проволікалася, бо Захід разом з друкарями все хотів накинути Грозному й нову віру. Здається, що в справі роспочаття друкарства на Москві найбільше допо-

міг датський король Християн III, що в травні року 1552 го прислав на Москву свого місіонера, друкаря Ганса Миссенгейма. От цей Миссенгейм, разом може з деякими італійськими друкарями, що жили в Москві, і зорганизував першу друкарню на Москві. Звичайно, Ганс сам не міг справитися зо всею цею справою, — йому потрібні були помічники.

Про початок московського друкарства маємо також і надзвичайно важне пряме свідоцтво; англійський посол Джон Флетчер, що побував в Москві в кінці XVI віку і написав записки про Москву, про початок московського друкарства оповідає в розділі 21 дослівно таке: „Декільки років тому, ще за покійного царя (Івана Грозного) привезли були з Польщі в Москву друкарського станка та літери, і тут засновано друкарню, з дозволу царя та на велику йому втіху". Отже, Флетчер ясно свідчить, звідки прийшло друкарство на Москву.

Але як розуміти це свідоцтво Флетчерове? Може справді сама Польща допомагала Івану Грозному заснувати першу друкарню? Звичайно — ні; стосунки Москви й Польщі були тоді дуже ворожими, і скоро довели до запеклої війни. Безумовно, Флетчер під Польщею розумів православних підданців її, — це були Українці або Білоруси, скоріше ті й другі разом.

На Сході словянства, як ми бачили, Українці першими роспочали друкарство, — складачами у Швайпольта Фіоля, родом Німця з Нейштадту в Франконії, що працював у Кракові ще р. 1491 го, безумовно були Українці; пізніще бачимо друкарство в Вильні, де р. 1525 славний Скорина друкує дві книжки; ще пізніще, р. 1562 появляються друки в Несвіжу на Мінщині. Отже, як бачимо, за кордоном Москви, в православній Литві було вже друкарство ще до початку його на Москві; звичайно, були й друкарі, які, прочувши, що на Москві збіраються закладати друкарню, потягли туди. Ось оці Русини з Литви та Польщі — Українці та Білоруси, певне й привезли на Москву першого друкарського станка та літери, як про це свідчить Флетчер.

Шрифт перших московських друків зроблено зовсім на зразок українського київського уставу. Прикраси до перших московських друків — Апостола 1564 р. та Часовника 1565 р. — робили можливо й Українці, — бо ці прикраси ведуть нас в певній мірі до тої волинської мистецької школи, звідки вийшли такі високохудожні твори, як, скажемо, Пересопницьке Євангеліє 1556 р. або Загорівський Апостол; звичайно, венеціянська графика певне була

перед очима перших друкарів на Москві (та про неї нагадував і знавець венеціянського друкарства, Максим Грек).

Таким чином безумовно Українці з Білорусами брали участь в заснуванні друкарства на Москві (див. ст. 22). Багато допомогли також Італійці, — їх все було досить в Москві; пригадаймо хочаб, що Італійці полишили свій замітний слід в першій московській друкарській терминології.

Цінну й велику літературу про початок московського друкарства див. вище, в розділі VII ст. 56—64. Літературу про московський першодрук, про „Апостола" 1564 р. подав я в „Старій Україні" 1924 р. ст. 68.

2. Історія друкарства московського.

Московське друкарство вдавнину увесь час, — особливо до XVIII-го віку, менше в XVIII віці, — знаходилось під впливом друкарства українського; була б цікава розвідка — детально дослідити українські впливи на московське друкарство за ввесь давній час, до поч. XIX-го віку, особливо ж за час до XVIII-го віку.

Частину великої, але не все цінної літератури про Історію друкарства московського див. вище в розділі про Історію друкарства українського, ст. 3—7, а також в розділі про Івана Хведоровича, ст. 55—73. Подаю тут ще таку літературу (порядок хронологичний) з історії московського друкарства: Евгеній Митр. Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина, Спб. 1827 р. т. I ст. 260—286; по вид. 1-му 1818 р. ст. 273—302. — Строевъ П. М. Обстоятельное описаніе книгъ Толстова, М. 1829 р., передмова, ст. I—XXIV: короткий нарис історії друкарства. — Снегиревъ И. М. О первой Псалтыри Невѣжи Тимофеева и Никифора Тарасіева. „Вѣстн. Европы" 1830 р. № 13. — Строевъ П. М. Описаніе книгъ Царскаго, М. 1836 р., додаток, ст. 431—453: три документи з історії друкарства. — Строевъ П. Дополненіе къ описаніямъ библіотекъ Толстова и Царскаго, М. 1841 р. ст. 241—253: матеріяли до історії моск. друкарства. — Макаровъ М. О сенатской типографіи въ Москвѣ. „Моск. Губ. Вѣд." 1842 р. № 22. — Снегиревъ И. М. Очеркъ исторіи типографіи Московскаго Университета съ 1755 по 1812 г. „Моск. Вѣд." 1844 р. №№ 111 і 117. — Царскій А И. Историческій взглядъ на развитіе книгопечатанія въ Россіи. „Моск. Губ. Вѣд." 1846 р. — Казанскій. Исправленіе богослужебныхъ книгъ при патріархѣ Филаретѣ. „Чтенія", Москва, 1848 р. № VII, 28 ст. — Боричевскій. Историческій

взглядъ на исторію книгопечатанія въ Россіи. „Ж. М. Н. Пр.“ 1849 р. ч. 61, ст. 162. — Ивановъ П. О приказѣ печатнаго двора, в книжці: „Описаніе государственнаго архива старыхъ дѣлъ“, М. 1850. — Снегиревъ И. М. Краткій очеркъ исторіи Московской Синодальной типографіи. „Москов. Вѣдомости“ 1853 рік №№ 152 і 153. — Викторовъ А. Е. Историческая дѣятельность Московской Синодальной типографіи. „Москов. Вѣдомости“ 1859 р. №№ 285, 288 і 291, також „Наше Время“ 1860 рік №№ 5, 8, 10 і 12; „Русская Бесѣда“ 1859 р. кн. 5. — Порудєнскій М. Трехсотлѣтіе московскаго книгопечатанія. „Соврем. Лѣтопись“ 1864 р. № 9. — Филаретъ Арх (Ш-нъ Н.). О книгопечатаніи въ Россіи до патріарха Никона. „Черн. Епарх. Вѣдом.“ 1867 р. №№ 8—9, ст. 343—350, 367—374. — Румянцовъ В. Древнія зданія Московскаго печатнаго двора. М. 1869 р. 38 ст. і 5 листів малюнків. — Гатцукъ А. Очерки исторіи книгопечатнаго дѣла въ Россіи. „Русскій Вѣстн.“ 1872 р. т. 99 кн. 5. — Н. С. Очеркъ книгопечатнаго дѣла въ Россіи. „Русская Библіографія“ 1878 р. вип. II, 48 ст. Тут 3 статті: 1) Наши библіографическіе указатели, 2) Книжное дѣло въ Россіи до Петра Великаго і 3) Матеріалы для статистики книгопечатнаго дѣла. — Огневъ В. Страницы изъ исторіи книги на Руси. Вятка, 1881 р. — Михневичъ Вл. Трехсотлѣтіе „Божьяго дѣла“ на Руси, 5 ст., див. „Трехсотлѣтіе перваго друкаря на Руси“, юбил. изданіе, 1883 р. — Либровичъ С. Ф. Книгопечатаніе въ Россіи послѣ Ѳедорова, 5 ст., див. „Трехсотлѣтіе перваго друкаря на Руси“, Спб. 1883 р. — Мансветовъ И. Какъ у насъ правились церковныя книги. Матеріалы для исторіи книжной справы въ XVIII ст. по бумагамъ архива Типографской Библіотеки въ Москвѣ. Додаток до „Творенія св. Отцевъ“, М. 1883 р. кн. IV, 61 ст. — Изъ рукописей В. Е. Барсова. I. Акты, относящіеся къ распространенію богослужебныхъ книгъ. М. 1884 рік. — Бѣлокуровъ С. Сильвестра Медвѣдева Извѣстіе истинное о новоправленіи книжномъ. „Чтенія“, Москва, 1885 р. кн. 4, ст. XLI+87. — Бѣлокуровъ С. Московскій печатный дворъ въ 1649 году. „Чтенія“, Москва, 1887 р. кн. 4, 32 ст. — Мальшинскій. Наша печать въ ея историческо-экономическомъ развитіи. „Историч. Вѣстникъ“ 1887 р. т. 28. — Кирпичниковъ А. Очеркъ исторіи книги. Двѣ публичныя лекціи. Видання журналу „Пантеонъ Литературы“, Спб. 1888 р. — Булгаковъ Ѳ. Иллюстрированная исторія книгопечатанія, Спб. 1889 р., ст. 238—252: Друкарство в Москві по Хведорові; ст. 277—288: Московське друкарство з 1613 року; ст. 295—350: Російське друкарство

в XVIII віці. — Бахтіаровъ А. Исторія книги на Руси. Спб. 1890 р. Видання Ф. Павленкова. — Николаевскій П. Московскій печатный дворъ при патріархѣ Никонѣ. „Христіан. Чтеніе" 1890 р. №№ 1 і 5; за 1891 р. №№ 1 і 4; 138 ст. — Лихачевъ Н. Документы о печатаніи книгъ и грамотъ въ 1694 р. Спб. 1894 р. — Божеряновъ И. Н. Изъ исторіи книгопечатанія въ Россіи въ XVIII ст. „Русск. Вѣстн." 1895 р. кн. І. — Божеряновъ И. Н. Историческій очеркъ русскаго книгопечатнаго дѣла, Спб. 1895 р., видання „Общественная Польза", ст. 1—61. Зміст: Початок і розвиток друкарства в Росії ст. 8; поширення друкарень 13; перша друкарня за кордоном 17; підпорядкування „печатнаго двора" манастирському приказу і заведення гражданки 20; заснування друкарні в Харкові 46. — Шрекникъ Е. Ѳ. Историческій очеркъ развитія письменности и типографскаго искусства въ Россіи. Спб. 1895 р.; компиляція з книги Булгакова. — Полевой П. Н. Исторія русской словесности, Спб. 1900 р. ст. 192—206: короткий, але змістовний нарис історії моск. друкарства. — Покровскій П. Исторія русской книги въ очеркахъ и образцахъ. „Извѣстія" книгарні Вольфа, 1901 р. — Либровичъ С. Исторія книги въ Россіи. Часть І, съ древнѣйшихъ временъ до конца XVII ст. Со снимками съ древнихъ рукописей, образцовъ первопечатныхъ книгъ и позднѣйшихъ рѣдкихъ изданій, съ портретами, копіями картинъ, гравюръ и пр. и пр. Спб., видання М. О. Вольфа, 1913 р., ст. 1—224.

Окремо зазначаю тут літературу про друкарство за час Петра І та про заведення гражданки (в березні 1708 р.): Д. К—ъ. Выписка изъ дѣлъ типографской конторы. „Библіотека для чтенія" 1834 р. т. 3 № 3 розд. 6. — Снегиревъ И. М. Труды Петра І въ книгопечатаніи. „Библіотека для чтенія" 1834 р. ч. III розд. VI. — Пекарскій П. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II: Извѣстія о славяно-русскихъ типографіяхъ начала XVIII столѣтія. Тут на ст. 633—675 маємо: Загальне управління друкарнями. Московська друкарня. Директор її Поликарпов. Зловживання. Заведення гражданського шрифту. Дереворитники. Похідна друкарня на Волзі. Гражданська друкарня въ Москвѣ під управою Василя Киприянова. Стан Петербурської друкарні. Перша книгарня въ Петербурзі. Книжна торговля за Петра Великого. Інші друкарні в Петербурзі: Олександрівської Лаври, Сенатська й Морської Академії. — Черты изъ исторіи книжнаго просвѣщенія при Петрѣ Великомъ. „Русск. Архивъ" 1868 р. 17 ст., матеріял з 1715—1717 р. — Двухсотлѣтняя

годовщина дня рожденія Петра Великаго. Съ приложеніемъ фотографическихъ снимковъ гражданской азбуки съ поправками, сдѣланными рукою Императора. Спб. 1872 р. — Григоровичъ Н. О введеніи гражданскаго шрифта въ Россіи. Азбука съ исправленіями Имп. Петра Великаго и указомъ его о введеніи въ употребленіе гражданскаго шрифта. „Отчетъ Общ. любит. др. письменности“ за 1877 р. 12 ст. і 3 ст. знимків. — Дмитріевъ П. Шрифтъ гражданской печати временъ Петра Великаго. „Россійск. Библ.“ Гартье, №№ 6—9. — Азбука гражданская съ нравоученіями, правлена рукою Петра Великаго. Видання „Общ. люб. древн. письм.“ 1877 р. № 8, факсимилє з оригиналу.

3. Друкарство загально-російське.

Довгий час друкарство трималося Москви, і тільки з кінця XVIII-го віку почало ширитися по цілій Россії, особливо з часу заведення т. зв. губерніяльних друкарень (див. вище ст. 350—351). Подаю тут літературу про це друкарство в порядку географичнім.

Астраханецъ (Н. Ф. Леонтьевъ). Списокъ астраханскихъ изданій, „Труды Астрах. Губ. Статист. Комитета“ 1869 р., вип. I, додаток. — Матеріалы для исторіи Владимирской губернской типографіи. Къ сголѣтнему юбилею типографіи. Володимир над Клязьмою, 1898 р. — Списокъ книгъ, напечатанныхъ въ Воронежской типографіи, „Воронежскія Губернскія Вѣдомости“ 1856 р. № 9. — Вейнбергъ, Списокъ книгъ, напечатанныхъ типографіею Воронежскаго губернскаго правленія, „Ворон. Губерн. Вѣдомости“ 1883 р. № 88. — Н. И. Пантелѣевскій, Типографія Воронежскаго губернскаго правленія, „Воронеж. Губ. Вѣдомости“ 1887 р. № 75. — Н. И. Поликарповъ, Столѣтіе Воронежской губернской типографіи, „Воронежскій Телеграфъ“ 1898 р. — Н. И. Поликарповъ, Воронежская губернская типографія; изъ исторіи печатнаго дѣла въ Воронежѣ за истекшее столѣтіе, „Труды Воронеж. Архивной Комиссіи“ за 1905 р. — Празднованіе столѣтія Вятской губернской типографіи; див. „Памятная книжка и календарь Вятской губ.“ на 1899 ст. 142—158. — Лихачевъ Н. П. Книгопечатаніе въ Казани за первое пятидесятилѣтіе существованія въ этомъ городѣ типографій, Спб. 1895 р. — Йогож: Мнимый первенецъ казанской печати, Спб. 1897 р. — Чистоклѣтовъ Г. Опытъ собранія матеріаловъ о типографіяхъ въ Калугѣ и о книгахъ, въ ней напечатанныхъ до 1807 г., Калуга,

1892 року. — Танковъ А. А. Изъ исторіи печатнаго дѣла въ Курскѣ, „Курск. Губерн. Вѣдом.“ 1897 р. №№ 228—234. — Столѣтнее существованіе типографіи Нижегородскаго губернскаго правленія, „Нижегор. Губ. Вѣд.“ 1891 р. №№ 33, 34, 40 і 41. — Левинъ И. Столѣтіе Олонецкой губернской типографіи, „Олонецк. Губерн. Вѣд.“ 1905 р. №№ 50-51. — Пермская губернская типографія. Разсказъ о томъ, какъ получила начало и какъ устраивалась и развивалась типографія Пермскаго губернскаго правленія, „Перм. Губ. Вѣд.“ 1869 р. №№ 12—14. — С(мышляевъ) Д. Типографія въ г. Перми, „Перм. Губ. Вѣд.“ 1882 р. № 23. — В. С. Малченко, Дѣло Пермскаго намѣстнич. правленія о заведеніи въ Перми типографіи, „Труды Пермской Ученой Архивной Комиссіи“, Перм, 1903 р. вип. IV, ст. 153—155. — Чистовичъ, Свѣдѣнія о бывшей типографіи Александро-Невскаго монастыря и о напечатанныхъ въ ней книгахъ, „Христ. Чтеніе“ 1857 р. кн. V ст. 341—354. — Г. Н. Геннади, Свидѣтельство о началѣ книгопечатанія въ Петербургѣ, „Библіогр. Записки“ 1858 р. № 12 ст. 572—575. — П. П. Пекарскій, Академическая типографія въ старину и нынѣ, див. „Образцы шрифтовъ типографіи и словолитни Имп. Академіи Наукъ“, Спб. 1870 р. — И. Д. Дьяконовъ, Краткій очеркъ исторіи и современнаго состоянія С.-Петербургской Синодальной типографіи. Спб. 1895 р. ст. 1—57, за 1711—1830 р. — Карамышевъ И., Краткія историческія свѣдѣнія о Петербургскихъ типографіяхъ съ 1711 года. Спб. 1895 р. ст. 1—31. — В. Хороманскій, Столѣтіе типографіи Саратовскаго губернскаго правленія, Саратов, 1895 р. — А. И. Дмитріевъ-Мамоновъ, Начало печати въ Сибири. Печать въ Тобольскомъ намѣстничествѣ въ концѣ XVIII го ст. „Памятная книжка Тобольской губерніи“ на 1884 р., а також — Омськ, 1891 р., — про сибірське друкарство з 1782 р.; вид. 3-є Спб. 1900 р. — Н. В. Губерти. Первая типографія въ Сибири купца Корнильева (1789—1795 г. г.), „Библ. Записки“ 1892 р. № 12 ст. 860. — Матеріалы для исторіи типографіи при губернскомъ правленіи въ Тамбовѣ, „Извѣстія Тамбовской Ученой Архивной Коммисіи“ вип. XIII. — О нѣкоторыхъ изданіяхъ Ярославской типографіи. „Журн. М. Н. Пр.“ 1838 р. ч. XX ст. 343. — П. И. Бартеневъ, Замѣтка о сельскихъ типографіяхъ, „Библіографическія Записки“ 1859 р. (друкарні в губ. Тамбов., Пензен. і Рязанській в кінці XVIII в.).

Друкарство російське за кордоном М. А. Оболенскій, Русская типографія въ Парижѣ въ 1790 годахъ. „Библ. Зап.“

1858 р. т. I № 5 ст. 155—156. — П. П. Пекарскій, О русскихъ книгахъ, напечатанныхъ въ Галле въ 1735 г. „Библ. Зап." т. III ст. 35—45. — П. Пекарскій, Литература и наука, 1862 р. т. I ст. 10—13: про російські друкарні в Амстердамі.

Подаю тут ще хоч короткі відомости про друкарні Іверську та Клинцівські, бо друкарні ці були в дуже близьких стосунках з друкарнями українськими.

4. Друкарня Іверського манастиря.

Як я вже згадував вище (ст. 31), року 1655 перевели Кутеїнський манастир до Новгородського Іверського манастиря, що коло Валдаю. Разом з цим перенесено й Кутеїнську друкарню також до Іверського манастиря. Манастир цей заснував патріярх Никон р. 1653-го, бажаючи створити собі певне культурне огнище; отже Кутеїнська друкарня та манахи Українці були йому як раз до речі. Але друкарня ця проіснувала тут не довго, — року 1665 її перенесено до Нового Єрусалиму. Закрили потім й Іверського манастиря: як судили Никона, манастир його визнали єретичним...

Корнилович. Историко-статистическій очеркъ Иверскаго монастыря, „Сынъ Отечества" за 1839 р. кн. 9. — Сахаровъ И. Исторія типографіи Иверскаго монастыря; див. його „Русскіе древніе памятники" т. I, Спб. 1842 р. — Сахаровъ И. Иверская типографія. „Сѣверная Пчела" 1849 р. № 157. — Леонидъ Арх. Типографія Оршинскаго Кутеинскаго и Иверскаго Валдайскаго монастырей съ 1630 по 1665 г. „Вѣстникъ Общ. древне-русскаго искусства" 1874 р., розд. IV ст. 92—95. — Стасовъ В. В. Сочиненія, т. II ст. 173. — К. В. Харлампович Малороссійское вліяніе, Казань, 1914 р., ст. 437—439.

5. Старообрядческі друкарні в Клинцях.

Посад Клинці вдавнину був Новгород-Сіверської губ., тепер він губерні Чернигівської, на півдні Суражського повіту. Населений цей посад тими старообрядцями, що втікли цюди після відомого стрілецького бунту. Хоч етнографично Клинці й не належать до української землі, але я хоч коротенько росповім тут про цю друкарню, бо вона часто звязувалася з друкарнями нашими, а її видання часом продавалися і в нас.

Старообрядческа друкарня в Клинцях повстала ще р. 1761, але на початку працю провадила напівкриючись. Коли ж за цариці Катерини виданий був 15 січня 1783 р. закон про вільні друкарні, то цим законом поспішили скористатися й старообрядці. Два

купці. Дмитро Рукавишников та Яків Желізников урядили собі в Клинцях вільні друкарні й одержали на них, правда після тяганини, відповідний дозвіл 29 березня та 25-го червня 1784 р.; трохи пізніше, 25 вересня 1786-го року дозволено відкрити тут друкарню й купцеві Хведору Карташову. Ось ці три друкарні діяльно взялися за передрук стародрукованих книжок, потрібних для церковного вжитку старообрядцям.

Але не довго працювали клинцівські друкарні. Старообрядческі видання повезли р. 1787-го в Макарів на ярмарку; там про них повідомили єпископа, а той про все написав в Синод. Закінчилася справа тим, що Синод 27 липня 1787 р. пояснив, що вільні друкарні не мають права друкувати церковних книжок, а тому вкінці всі три клинцівські друкарні були закриті й сконфісковані. Правда, пізніше сконфісковане майно вернули і ці друкарні почали друкувати (напр. друкарня Рукавишникова) світські книжки.

Син Якова Желізникова, Василь Желізников, або просто Желізняк, 6 червня 1789 р. отримав сконфісковане в батька друкарське майно. Не маючи змоги друкувати церковні книжки в Клинцях, Василь Желізняк поїхав до Почаєва і там склав з Василіянами умову на друкування старообрядческих книжок (про цю справу див. вище ст. 202, там і література). Але можливо, як думає Сопиков (Опытъ, № 574), що старообрядці потайки таки друкували свої книжки й в Клинцях, та тільки зазначали на них не Клинці, а якісь інші друкарні.

Про це див.: В. Семенниковъ, Типографіи раскольниковъ въ Клинцахъ, „Русскій Библіофилъ“ 1912 р. кн. I ст. 58—63. — И. К. Калугинъ. Нѣсколько словъ о Клинцовской типографіи, „Библ. Записки“ 1858 р. № 5 т. I ст. 157, — про старообрядческу друкарню 1781 р.

XIX.

Друкарство інших національностей на етнографичних землях України.

Дослідник українського друкарства ніяк не може оминути також історії друкарства тих інших національностей, що мешкали на етнографичних землях України. Переважно це було друкарство того народу, що панував над Україною, напр. друкарство польське чи російське, або того народу, що в великій масі жив тут, напр. друкарство жидівське. На жаль, ми ще не маємо такого покажчика стародруків, де б було описане все, що видрукуване на землях етногрофичної України; такий покажчик для

дослідника історії українського друкарства був би надзвичайно цінним, — він ясно показав би, серед яких впливів жило наше українське друкарство, він показав би також і культурний рівень тих народів, що жили на землях наших. Досліди чужонаціонального друкарства на землях України значно збільшили б кругозір дослідника друкарства спеціяльно українського і показали б наочно, серед яких саме культур зростала культура українська. На жаль тільки, якихсь спеціяльних дослідів про чужонаціональне друкарство на землях українських, — російське, польське, жидівське, — до цього часу ми ще не маємо.

1. Польське друкарство.

Як раз в час, коли почало ширитися з Заходу друкарство, в цей час майже всі етнографично українські землі опинилися під владою Польщі; проте польське друкарство на землях українських постійно було млявим і мало впливовим. Правда, польське друкарство на землях українських різко ділиться на дві частині: на західно-українських землях, особливо в Галичині, де жило більше польського народу, польські друкарні були часом значними, постійними і мали певний вплив на українську людність. Зовсім не те бачимо на східно-українських землях, — тут польського населення було надзвичайно мало, а тому й друкарні їхні не були тут постійними, а виникали тільки з бажання того чи іншого польського магната, що мав тут свої посілости; звичайно, якогось особливого впливу на український нарід ці друкарні не мали.

Поскільки в XVI віці сильна була наша українська культура, показує той факт, що на своїх землях друкарство започаткували першими таки ми, Українці (правда, за допомогою чужосторонньою, але в той час чужостороння друкарська допомога була звичайною: нагадаю, напр., що в Кракові друкарство роспочали Німці). Найперша польська друкарня серед українського народу появилася у Львові, в р. 1578, але друкувала спочатку книжки латинські; отже ця друкарня почала свою працю на чотири роки пізніще української; започаткував цю друкарню краківський друкар, Німець з походження, М. Шарфенбергер, а власне служачий його — Павло Щербець. І в той час, коли Галичина знає в XVI та на початку XVII віку декільки значних друкарень, що випускали поважні книжки (Львів, Стрятин, Крилос), польські друкарні в той час містилися головно у Львові, а на провинції вони тільки животіли, — переважно були похідними, бо зникали

по короткій праці, напр.: Добромиль (1611—1616 р. р., друкарня краківського друкаря Яна Шелиги), Ярослав (1618—1626 р. р., того ж Шелиги).

Вже в XVIII в. повстають в Галичині ще деякі друкарні, але знову таки похідні, бо вони зникають по видрукуванні одної-двох незначних книжок, напр.: Підгірці (1746 р.), Самбір (1790 р.) і тільки в Перемишлі з 1751-го р. роспочинається поважніще польське друкарство, але це вже тоді, коли в Галичині працювала така поважна друкарня, як друкарня Унівська. Отже, як бачимо, польське друкарство трималося головно Львова, на провинції ж було воно зовсім малим та кволим.

Коли таким було польське друкарство в Галичині, де польське населення все таки було значним, то на інших землях України польське друкарство було лише похідним, скороминулим. Так, на Волині ніколи не було поважної польської друкарні, а ті, що були, повстали вже в кінці XVIII-го віку, напр. Луцька (див. ст. 214) або Кремянецька (ст. 223—224). Таким самим було польське друкарство й на Поділлі (див. ст. 345—350), а на Київщині воно було вже зовсім непомітним, виключаючи тільки друкарні Бердичівської, що мала вплив і на українське населення (див. ст. 313—316).

Без порівняння більшим і значнішим було своє власне польське друкарство, що існувало при українських друкарнях. Так, при Києво Печерській друкарні був гарний польський відділ, і Печерська друкарня випустила багато поважних книжок польською мовою (див. ст. 246—247, 267, 300); так само при друкарні Чернігівській, особливо за Лазаря Барановича, був добрий польський відділ (див. ст. 321, 322, 326, 331, 332, 336, 341); а вже друкарні Почаївська (ст. 203) та Унівська випускали такі польські книжки, з якими не може конкурувати ані одна з провинціяльних польських друкарень.

Літературу про польське друкарство на землях українських див. вище на ст. 3—5, 345—350, 313—316; у Bandtkie див. т. I: Добромиль 72—77, Ярослав 118—120, Львів 389—423; т. II: Підгірці 59—61, Перемишль 96—102, Самбір 129—130; На Волині: Почаїв II. 54—59, Луцьк I, 435, Кремянець 321; Київщина: Бердичів I. 40—44, Махнівка II. 3—4, Хвастів II. 22—23; Поділля, т. II: Міньківці 5—6, Панівці 29—38, Тульчин 169—170; див. ще: Книшин 137—138, Венгрин II. 247—250, Берестя 55—58, Слуцьк II. 136—137. — Див. ще: S. Bednarski, Materyały do historyi o drukarniach w Polscie, a miano-

wicie o drukarniach Lwowskich i prowincyonalnych, Львів, 1888 р. ст. 1—136; до неї було й декільки додатків, але книжечка з додатками маловартна. — Fr. Jaworski, Lwów stary i wczorajszy, Львів, 1910 р., на ст. 270—278: Latający drukarz i pierwsza polska książka we Lwowie, — про друкаря Павла Щербця і його львівські друки. — Wł. Łoziński, див. нижче ст. 385. — Jędrzejowska Anna, Drukarstwo i księgarstwo lwowskie XVI wieku, див. короткий зміст цеї праці в „Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie", 1924 р. сшиток 2, № 170, ст. 67—69.

2. Жидівське друкарство.

Жидівське друкарство в Європі роспочалося дуже рано. Найперші друки жидівські вийшли в Reggio та в Piave di Sacco в Італії р. 1475-го, а потім жидівські друкарні появилися у всіх кутках Європи, де тільки жили Жиди в більшім числі. Друкарні ці постачали багато релігійних книжок, які росходилися по цілому світі.

Найпершу жидівську друкарню в Польщі засновано в Кракові. Три брати, родом з Галича (Judaei Halicienses), — Самуїл, Ашер та Еліяким, сини Хаїма Гелич чи Галич, роздобули собі привилея на друкарню, заклали її в Кракові і 13 травня 1534 р. випустили в світ найпершу друковану жидівську книжку в Польщі. Напочатку друкарня ця добре працювала і постачала потрібні книжки Жидам на всю Польщу. Але не довго працювала так ця друкарня, — брати Галичі скоро приняли католицтво і перестали друкувати жидівські книжки; правда, жидівська друкарня ніколи не переводилася в Кракові.

В скорім часі по тому повстає жидівська друкарня в Люблині, в році 1547-м, і працює над постачанням релігійних та шкільних книжок для жидівства цілої Польщі. Але обидві ці перші друкарні — Краківська та Люблинська, — працювали зле, бо їм важко було конкурувати з добрими закордонними друкарнями. Всі найважніщі видання йшли тоді для потреб Жидів, що мешкали на етнографичних землях України, головно зза кордону; але дрібні шкільні книжки друкувалися в себе вдома. Часом бувало й так, що якась закордонна друкарня доставала собі привилея на виключне право продажу в Польщі своїх жидівських видань.

Так, амстердамський друкар Uri Foebus Halewy роздобув собі такого привилея на продаж своїх видань в Польщі від Яна Собєського та від сейму жидівського. Але конкуренція в цім краю

змусила цього друкаря покинути Амстердам і переїхати до Польщі, де він і оселився десь коло 1690 р. в Жовкві і тут заклав свою друкарню. Звичайно, Краківська та Люблинська друкарні відразу ж повели завзяту боротьбу з друкарнею Жовківською, бажаючи її знищити, але нічого вдіяти вони не могли, — їхні друки були дуже злими, тоді як видання жовківські були надзвичайно гарними. Про це в постановах жидівського сейму 1697 р. читаємо таке: „Бачили ми велике спустошення через упадок друкарства в нашім краю; через тих (недбалих) друкарів майже забули Тору в Ізраїлі, бо літери їхніх видань дурманили й осліпляли очі милих діток, що сидять над книжками. Звертали вже на те свою увагу вчені сеньори та князі чотирох земель, але це не багато помогло, аж поки не прибув до наших країв Uri Foebus Lewita, щоб освітити землю та її мешканців".[1]) Цей же сейм жидівський взяв в свою опіку жовківську друкарню Урія, щоб оборонити її від нападів інших друкарень. Над друкарнями призначено тоді контролерів, і друкарню жовківську віддано під догляд львівського рабина. Через два роки по тому, р. 1699-го той самий сейм забороняє іншим друкарням передруковувати видання жовківські, а також спроваджувати зза кордону жидівські видання розміром менше 10 аркушів.

По смерті Урія друкарня його перейшла двом йо́го онукам, Арону та Герсону, що поділилися спадщиною, і тому в Жовкві було тоді дві жидівських друкарні. Дальші потомки Урія так само вели жидівські друкарні в Жовкві, — пізніще стало їх тут аж три. З р. 1782-го, коли Австрія заняла Галичину, жовківським друкарням наказано перебратися до Львова, — і з того часу появилося жидівське друкарство і ві Львові.

Крім зазначених жидівських друкарень р. 1782-го занотовано ще дві друкарні жидівські в Самборі; друкарні ці мали привилея Августа III і друкували головно коліндарі та невеличкі книжечки. А з року 1764-го існувала ще жидівська друкарня в Турці над Стрием.[2])

Ось це були найголовніщі друкарні жидівські, що постачали потрібні книжки Жидам всіх українських земель, підвладних тоді Польщі, пізніще Австрії. Але це були західно-українські жидівські друкарні. На східно-українських землях було жидівських дру-

[1]) Majer Bałaban. Z historji Żydów w Polscie. Варшава, 1920, ст. 76.

[2]) Див. »Rozmaitości« 1834 р. ст. 25. Див. ще Słownik Geograf., 1892 р. т. XII ст. 641.

карень значно більше, але були це друкарні малі і повстали вони головно в кінці XVIII-го віку, або на початку віку XIX-го, вже по приєднанні Правобереж̀жа до Росії.

Найбільше жидівських друкарень було на Волині; так, в ріжних покажчиках жидівських стародруків зазначаються видання волинські з таких років: Олексинець 1760 р., Корець 1776 р., Полонне 1783 р., Порицьк 1791 р., Славута 1792 р., Острі̀г 1794 р., Дубно 1794 р., Підбережці 1796 р., Судилків 1798 р., Слапкович 1804 р., Кремянець 1805 р., Білозірка 1806 р., Заслав 1807, Межиріч 1809 р., Радзивилів 1814 р. і др.; була друкарня і в Шепетівці. Див. ще ст. 224—225.

На Поділлі жидівські друкарні існували: Міньківці з 1790 р., Межиріз (Литинського повіту) з 1790 р., Калюс 1809 р., Збриж 1812 р., Межибож 1817 р., Тульчин, Немирів і др.; були тут і мандрівні жидівські друкарні, що працювали в Калюсі, Солобківцях і др. містах. Див. ще ст. 350.

На Київщині жидівські друкарні працюють: Бердичів з 1798 р., Біла Церква 1817 р., Богуслав 1820 р. і др. Див. ще ст. 315.

Історія жидівського друкарства на землях українських ще зовсім недосліджена. З невеликої літератури про це друкарство зазначу: M. Bałaban, Pierwsza drukarnia (жидівська) w Polscie i jej właściciele, „Dziennik Nowy“, Варшава, 1919 р. № 129 від 26 липня. — Його ж: Drukarnie hebrajskie w Żółkwi i Lwowie, „Chwila“ 1920 р. № 445, від 11 квітня, Львів. — Його ж: Próba założenia pierwrzej drukarni hebrajskiej w Warszawie, „Tygodnik Nowy“ 1919 р. № 13, від 18 вересня, Варшава. Всі три ці праці передруковано в книжці: Majer Bałaban, Z historji Żydów w Polce, Варшава, 1920 р. ст. 66—89. — Dr. B. Wachstein, Katalog der Salo Cohuschen-Schenkungen, т. I, Відень, 1911 р., — в цім каталозі єсть видання й з друкарень на українських землях. — Див. ще літературу на ст. 225, 316, 350. — Bandtkie, Historya drukarń, I, 423; II, 150—151, 340—341. — Benjacob, Ozar ha Sepharim, Вильня, 1880 р. — тут бібліографія жидівських друків (цю працю тепер продовжує син — J. Benjacob). — Nissenbaum, Zur Geschichte der Juden in Lublin, Люблин, 1899 р. — про люблинські жидівські друки. — Steinschneider, Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana, Берлин, 1852—1860, — про жидівські друки до 1732 р. — B. Friedberg, Der hebräische Druck in Krakau, Краків, 1900 р., — про жидівське друкарство в Кракові з 1530 р. — Idem, Zur Geschichte der hebr. Typographie in Lublin, Краків, 1900 р. — J. N. Da-

rewski, Zur Geschichte der Juden in Kiew a. VIII bis zur Mitte des XIX Jahrh., Бердичів, 1903 р., — про жидівське друкарство на Київщині. — M. N. Litinskij, Korota Podolia (Історія Поділля), Одеса, 1895 р., — про жидівське друкарство на Поділлі. — Про жидівське друкарство єсть також розділ в „Еврейской Энциклопедіи" Брокгауза, а також в енциклопедії Ersch und Gruber. — Сборникъ въ пользу начальныхъ еврейскихъ школъ, 1896 р.[1])

3. Російське друкарство.

Спеціяльно російського друкарства на Вкраїні не було, — московська влада своїх друкарень на Вкраїні напочатку ніколи не засновувала. Але під кінець XVII в., коли Москва почула себе міцніщою на Вкраїні, вона починає все більше та більше впливати на українські друкарні. А з 1720 р. роспочинаються вже планомірні утиски на українське слово, — Петро I забороняє друкувати книжки, відмінні мовою від московських (див. ст. 279—280). Власне, 1720 рік може рахуватися роком кінця старих українських друкарень на Сході, — з того часу всі вони стають поволі російськими. Як ми бачили, друкарні Київська та Чернигівська довго боронилися проти обмосковлення, але змушені таки були скоритися силі й стати російськими.

З другої половини XVIII-го віку на Вкраїні повстає багато ріжних друкарень, особливо під кінець цього віку (див. ст. 350—360), але всі вони були вже мовою друків своїх — російські. Вплив російської культури та заборони російської влади спинили розвій спеціяльно українських друкарень.

Доповнення.

Подаю ще деякі доповнення літератури до попередніх розділів.

Ст. 3. У А. С. Петрушевича, Сводная Галицко-русская лѣтопись, ріжні томи й доповнення, з 1600 по 1772 р., єсть багато ріжних вісток з історії українського друкарства.

Ст. 6. Малышевскій И. И. Западная Русь въ борьбѣ за вѣру и народность, Спб. 1895 р. ч. I ст. 162—172: короткий огляд друкарства.

Ст. 7. З приводу 350-літнього ювилею українського друку київський журнал „Бібліологичні Вісти" присвятив ч. ч. I—III за

---

[1]) За ріжні вказівки про історію жидівського друкарства складаю тут свою сердечну подяку Вп. пп. І. Бен-Якову, Др. М. Балабану і Др. І. Мюнцеру.

1924 р. історії українського друкарства і випустив дуже цінний збірник, що складається з таких статтів (статті ці вийшли й окремими відбитками): 1. Ю. Меженко, Вступ; 2. Г. Тисяченко: 350 літ тому і тепер, 1574—1924, ст. 7—12; 3. П. Попов: Початки друкарства у словян, ст. 13—30, цінна праця; 4. Сергій Маслов: Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., 31—67, дуже цінна праця; 5. В. Романовський: Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст., 68—74, поверхово; 6. К. Копержинський: Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі, ст. 75—82, — варто б дослід цей поглибити; 7. М. Михайленко: Про київські стародруки XVII і поч. XVIII ст., 1616—1721 р., ст. 83—91; 8. М. Макаренко: Мистецтво книжки, ст. 94—101; 9. Д. Щербаківський: Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні, 101—111, цінна праця; 10. П. Клименко: Українські ритодруки, 114—124; 11. В. Кульженко, Минула та сучасна техника друкарська, 125—130, занадто коротко; 12. В. Барвінок: Загальний огляд стародруків київських бібліотек, 132—149; 13. П. Попов: Словянські інкунабули київських бібліотек, 150—166. 14. Miscellanea: В. Перетц: Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари, 167—168; В. Перетц: Українські і білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету, 168—170 (зазначено й ніби чернигівське »Небо Нове« 1677 р., але ж такого ніколи не було! див. вище ст. 331—332, прим. 4); Є. Сіцинський: Стародруки Камянецького Історично-Археологичного Музею, 170—171: Г. Т-ко: Казковий і реальний образ першодрукаря (Хведоровича), 171—173; Святкування ювилею у Львові, Київі, Полтаві, Винниці, Чернигові, Лохвиці і Празі, 173—177. Книжку багато прикрашено ріжними знимками з українських стародруків (кліша головно з праці Хв. Титова про Печерську друкарню). Рец. О. Гермайзе в київській »Україні« 1924 р. кн. I—II ст. 189—190.

Ст. 7. Національний Музей у Львові в память 350-ліття першої друкованої книжки на Україні випустив велику й цінну працю: Ілл. Свенціцкий: Початки книгопечатання на землях України. Зміст: I. Часть історична: 1. Початок печатання у Німців і їх сусідів, 2. Словянські перводруки, 3. Іван Федоров Москвитин, 4. Львів 1573—1574, 5. Подвиг видавця, книгопечатання в Острозі 1580—1612 р., 6. Дермань 1603—1605 р., 7. Братська друкарня у Львові 1591 р., 8. Дрібні друкарні Галичини і Волині, 9. Книгопечатаня у Вильні і на Білій Русі, 10. Характеристика стародруків і 11. Монастирські книгопечатні. II. Видавничо-друкарська техника: 1. Видавничий капитал, 2. Цехова организація, друкарський монополь, 3. Умови Львівського Успенського Братства з друкарними на друк книжок, 4. Випосаження і челядь друкарні, 5. Зиск і страта видавців, 6. Папер, 7. Рисівники і різчики дереворитів, 8. Книжна торговля у Львові і 9. Послівя. — Але цінність книги більше в тім великім Альбомі стародруків, який тут дано, — тут 560 знимків, багато в натуральну величину. — Рец. Я. Гординського в »Старій Україні« 1924 р. ч. XI ст. 165—169.

Ст. 10. W(isłocki), рецензія на працю Я. Головацького про Фіоля, »Przegląd krytyczny«. Краків, 1877 р., I, ст. 18—20.

Ст. 10. А. Петровъ, Первый печатный памятникъ... (див. ст. 156), тут на ст. 101—102 про перебування Фіоля на Угрії.

Ст. 11. Документи про Фіоля подає J. Ptaśnik в двох своїх працях: Cracovia artificum та в Cracovia impressorum (див. вище ст. 367), в цій останній праці цінний розділ про Фіоля на ст. 10—22: Pierwszy drukarz słowiański. Див. ст. 360.

Ст. 11. С. Голубевъ, О первопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ, изданныхъ въ Краковѣ въ 1491 г., див. »Труды Кіев. Дух. Ак.« 1884 р. кн. 2. Див. ще »Чтенія« київські кн. II ст. 199—200, 1888 р. — Былъ ли Швайнольтъ Фёоль Нѣмецъ или Славянинъ, »Древняя и Новая Россія« 1880 р. кн. 2, т. XVI ст. 372—374.

Ст. 18. Малышевскій И. И. Западная Русь въ борьбѣ за вѣру и народность, ч. I, Спб. 1895 р. ст. 162—163, — ніби Скорина був римо-католиком.

Ст. 21. Сумцовъ Н. Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію григоріанскій календарь, »Кіевская Стар«. 1888 р., по окремій відбитці ст. 17—18: про виленську друкарню Мамоничів.

Ст. 32. Про Кутеїнську та Буйницьку друкарню: Петрушевичъ, Сводная Галицко-русская лѣтопись, Л. 1874 р. ст. 465; Памятники православія и русской народности въ Западной Россіи, Київ, 1905 р., т. I, ред. Титова; Ѳ. Жудро, Буйницкій св. Духовскій монастырь, Могилів, 1904 р.; Ѳ. Жудро, Іоиль Турцевичъ, первый игуменъ Кутеенскаго монастыря, Мог. 1891 р. Про Кутеїнську друкарню див. ще К. В. Харламповичъ, Малороссійское вліяніе ст. 437 sq.

Ст. 39. Флетчер дає дуже цінну вказівку на початок друкарства на Москві; в розділі 21 в своїх записках про Москву він пише: »Декільки років тому, ще за покійного царя (Івана Грозного) привезли були з Польщі в Москву друкарського станка та літери, і тут засновано друкарню, з дозволу царя і на велику йому втіху. Але скоро дім вночі підпалили, і станок з літерами цілком погорів, про що, як думають, попильнувало духовенство«. Значіння цього див. вище ст. 369.

Ст. 62—66. Коротка біографія Ів. Хведорова в »Наука«, Львів, 1884 р., рік XIII, ст. 16—18: Федоровъ Иванъ; тут і знимок з надгробного каміня (Уварівський); також у Малишевського, Западная Русь в борьбѣ за вѣру и народность, 1895 р., ч. I ст. 164—172; літературу див. ще у Иконникова, Историіографія, I, ст. 723. — В газеті »Свобода« № 114 за 1924 р. передруковано з »Діла« № 10181 статтю І. Огієнка: Крашанка на могилу... (див. вище ст. 65). — В газеті »Prager Presse« № 241 за 1924 р. Др. Залозецький вмістив статтю: Das Jubiläum der Buchdruckerkunst in Lemberg, — про Хведоровича на основі статті І. Огієнка в »Старій Україні« ч. ч. II—V. — Свято української друкованої книги в память 350-ліття появи першої української друкованої книги у Львові, Львів, 1924 р., 62 ст.; на ст. 19—35 стаття Проф. Ил. Свенціцкого: Перший друкар України — Іван Федорів Москвитин. — В львівськім журналі »Wiadomości Konserwatorskie« 1924 р. № 1 на ст. 32 вміщено замітку про надгробок Хведоровича зо знимком з 1817 р. (все з »Старої України« 1924 р. ст. 48—54). — Крипякевич Іван, Іван Федорович, перший український

друкар. вид. »Просвіти«, І. 1924 р. ст. 1—8: передрук з »Письмо з Просвіти« 1909 р. — М. Н. Сперанскій, Иванъ Федоровъ и его потомство, »Древности, Труды Имп. Моск. археол. общества«, т. 23 вип. 2, М. 1914 р.

Ст. 94. Про Львівську братську друкарню: о. І. Рудович. Епископи Шептицькі, »Богословскій Вѣстникъ« 1901 р. вип. IV—VI, ст. 244—248: боротьба єп. Аф. Шепт. з Братством за видання, ст. 289—297: боротьба Унівської друкарні з Братством. — Wł. Łoziński, Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku, Львів, 1892, ст. 345—349. — Ѳ. Титовъ, Типографія К.-П. Лавры, I, ст. 241—242: незадоволення П. Могили львівським Служебником 1639 р.

Ст. 109. Сльозка був ще мандрівним друкарем, і з польською друкарнею побував в Яворові, а може і в Перемишлі.

Ст. 113. о. І. Рудович, Церков і монастир св. Юрія у Львові, »Діло« 1900 р. ч. 89 і далі; в ч. 93 про друкарню Шумлянського.

Ст. 114. В IV-й книзі »Метрики« 1686 р. на л. 24 б—25 б єп. Шумлянський про свою друкарню пише таке: »А любо треба єи (»Метрику«) заплатити, и тому не дивуйтеся, чест. отцеве, бо вѣдаєте добре, же и намъ Друкарня не пришла дармо. Мусѣлисмо єи добре оплатити. Аже тую Друкарню не на свою якую прыватъ, анѣ примножене добръ на кревныхъ моихъ постаралемъся выставити, тылко найпервѣй для умноженя книг ку помноженю хвалы Божой служачих. Повторе, для поправи и оздоби церкве ст. Вел. Муч. Хва Ґеорґіа катедралной, и для выживленя при той же Церквѣ ст. зостаючихъ законниковъ, священниковъ, діаконовъ, монахов, ґдыж жадной иншой до тои церкве немашъ маетности. Анѣ на свой теды пожитокъ, анѣ на кревных своих, тылко на помененную церковъ, и при ней зостаючихъ людей духовныхъ всю интрату обертати хочу и обѣцую. Ажебы то и по смерти моей непорушно трвало, и отъ катедры нашой Львовскои не отходило, тестаментомъ моимъ и актами ґродзкими ствердитл того не попехаю, фундаментъ теж тоейже Друкарнѣ маю, привѣлей найснѣйшаго монархи Іоанна Третего, Кроля Пана, намъ щасливе панующого, з которого ласки по ласце Божой маю и безъ Друкарнѣ хлѣба досыть на мою потребу«. — Метрика вийшла з »новозафундованои тупоґрафіи албо друкарнѣ«, л. 24. Примірник Національного Музею у Львові, № 667.

Ст. 117. Про Йосипа Городецького див. ще Пекарскій, Наука и литература, II, 40.

Ст. 121. Про Касіяновича див. ще »Акты Археогр. Ком.« IV, Спб. 1851 р., ст. 203: лист кн. Острізького.

Ст. 122. Грамотою з 11 січня 1627 р. митрополит Київський Іов Борецький повідомляв львівське Братство, що він »такъ честного житія иноческого, яко и друкарскимъ мастерствомъ книгъ божественныхъ на свѣтъ выкущаня въ посполитый пожитокъ... уважаючи милостей вашихъ великоусильную прозьбу, намъ добре знаемого, отъ милостей вашихъ залецоного и отъ духовенства кононне у престола метрополитанского свѣдительствованного, честного во иноцехъ брата господина Іосифа Кирпловича чиновне по степенемъ — свѣщеносца, пѣвца, чѣтца, подиякона сотворило. диякона благословило, а на остатокъ и на высокій степень великія священическія презвитерскія чести іеромонаха

рукоположило, и ведлугъ усилного желанія милостей вашихъ« благословляє його бути настоятелем Братської церкви та ігуменом св. Онуфріївського манастиря. Див. С. Голубевъ, Петръ Могила, I, додатки, ст. 290—291.

Ст. 123. На Анфологіоні 1643 р., виданім в Довгім Полі, в післямові в кінці підписався: »Іоанъ Кунóтовичъ, друкаръ рус.«

Ст. 126. Це Пафнутій Кульчич, що був в стосунках з П. Беріндою; пор. вище ст. 251.

Ст. 130. Про А. Скульського див. ще Wł. Łoziński, Patrycyat, ст. 344—349.

Ст. 136. Добавити ще одного львівського друкаря, це Петро Черкавський, з передмістя Галицького; з ним Братство веде процеса за тасмне друкарство, Łoziński, Patrycyat, ст. 346.

Ст. 141. Післямова до Лексикона П. Беринди 1627 р. дає матеріял про Хведора Балабана; див. ще Ѳ. Титовъ, II, 187—188.

Ст. 148. Вірші з угорцівського »Собранія« 1618 р. подає В. Перетцъ, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I, ч. II, ст. 155.

Ст. 149—151. Каратаевъ И., Описаніе, 1883 р. № 685 зазначає Псавтир 1652 р., виданий в Уневі. Про Унівську друкарню див. ще о. І. Рудович в »Богосл. Вѣстникъ« 1901 р. ст. 248, 289—297.

Перемиська друкарня. Першу польську друкарню в Перемишлі заклав р. 1751 краківський друкар Адам Кляйн; друкарня ця працювала з 1751 по 1756 р. Пізніще працюють тут польські друкарні єзуїтська та Антонія Матяшевського (1783—1792), а з р. 1800 працює друкарня Яна Голембовського. Цю останню друкарню р. 1829-го набув собі гр.-кат. епископ Іван Снігурський, а з р. 1840-го записав її гр.-кат. капитулі. Ось ця друкарня Снігурського ершою почала українське друкарство в Перемишлі. На жаль про перемиське друкарство не маємо якогосьо кремого досліду. Застаріла література: Bandtkie, II, 96—102. — Zubrzycki D., ст. 57. — S. Bednarski, Materyały do historyi o drukarniach w Polsce, Л. 1888 р. ст. 66—68. — »Lwowianin« 1840 р. ст. 16. — »Słownik Geogr.« т. IX ст. 152, 1888 р.

Ст. 156. О. Ириней Кондратович, Стремлѣня за руську печатню на Подкарпатской Руси и памятники старопечатных церковных книг. »Підкарпатска Русь« 1924 р. № 4 ст. 97—100. Цінна замітка.

Ст. 181—185. Вірші з »Лѣкарство на оспалый умъ« 1607 р. та з Часослова 1612 р. подає В. Перетцъ, Изслѣдованія, т. I ч. II ст. 143—148. — Детальний опис острізького Часослова 1612 р. дає И. Ѳ. Бычковъ, Замѣтки о нѣкоторыхъ церк.-сл. старопечатныхъ книгахъ, див. Отчетъ И. Публ. Библ. за 1886 р. ст. 5—10. — Про друкування Острізької Біблії див. ще Іван Огієнко, Спомини кн. К. К. Острізького про видання Біблії 1581 р., див. »Стара Україна« 1924 р. №№ IX—X ст. 132—134.

Ст. 190—191. Bandtkie, I, 72 свідчить, ніби в Дермані друкували й по польському; те ж твердить і Kardaszewicz; але польських дерманських друків ми не знаємо. Див. ще: Іван Огієнко, Дерманська друкарня, »Духовна Бесіда« 1924 р. № 6.

Ст. 203. Кінець Почаївської друкарні настав так. Під час війни

дві друкарських машині вивезено в Одесу, — там вони й лишилися, а 4 машині в Самгородок (містечко коло ст. Козятин), де було манастирське подвіря, що збудував його архим. Виталій; звідсі р. 1917-го 2 машині перевезено в Здолбунів на подвіря. В кінці 1918 р. одну машину привезено на ст. Кремянець, друга лишилась в Здолбунові до весни 1919 р., коли її українська військова влада реквизувала до Рівного. Другу машину перевезли з Кремянця до Почаївської Лаври, звідки в липні 1919 р. забрали її большовики, а разом з нею й 450 пудів шрифту. Решткн шрифту та словолитну машину в 1923 р. забрано до Синодальної друкарні в Варшаві. Так сумно закінчила своє трохвікове існування Почаївська друкарня...

Ст. 206—209. Проф. В. Перетцъ, Изслѣдованія т. I ч. II подає вірші з »Зерцала Богословіи« 1618 р. та з »Учит. Єванг.« 1619 р., ст. 156—157.

Ст. 228. Про О. Радишевського див. К. В. Харлампович, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, Казань, 1914 р., ст. 95, 100—101. Проф. Іван Огієнко, Друкар-Волиняк Онисим Радишевський, див. »Духовна Бесіда« 1924 р. № 3 ст. 36—39.

Ст. 261. Крехівський рукопис № 63 тепер вже повернувся до манастиря.

Ст. 299. Церковь въ селѣ Пакулѣ и краткія историческія свѣдѣнія о селѣ, див. »Черниг. Губ. Вѣд.« 1853 р. № 48.

Ст. 308. В липні 1693 р. митрополит Ясинський з Братським манастирем клопочуться перед московським урядом, щоби дозволено Братському манастиреві заснувати друкарню. В Москві перевірили прохання, і виявилось, що попереднім митрополитам, Гедеону та Варлааму, друкування книжок при митрополичій катедрі справді дозволялося, але не було відомостей, чи ці митрополити дійсно скористали з дозволу. Ось тому 11 січня 1694 р. митрополиту Варлааму відповіли з Москви, що в справі заснування друкарні при Братському манастирі в Київі нехай порадиться з гетьманом Мазепою, з чернигівським єпископом Феодосієм та з київо-печерським архимандритом Мелетієм Вуяхевичем. »И буде печатать въ томъ монастырѣ книги пристойно, а обидъ и поврежденія Печерской и Черниговской типографіямъ не будетъ, — и онъ бы, митрополитъ, въ томъ Братскомъ монастырѣ позволилъ печатаніе книгъ, которые имѣли бъ во всемъ подлинное согласіе безо всякой и малой противности св. Восточной церкви греко-россійскаго исповѣданія, по ихъ царскаго величества указу и по благословенію свят. и блаженнѣйшаго киръ Адріана«. Але нової друкарні в Київі таки не заснували. Див. К. В. Харлампович, Малороссійское вліяніе, 1914 р., ст. 246—247.

Ст. 323. Шрифт та графичні прикраси „Перла Многоцінного“ 1646 р. К. Ставровецького інші, як в його „Зерцалі“ 1618 р. та „Єв. Учит.“ 1619 р.

Ст. 345. Гравировальныя доски Черниговской Ильинской Типографіи, див. „Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV-го Археол. съѣзда въ г. Черниговѣ“, Черн. 1908 р., тут і знимки.

Ст. 362. М. И. Щелкунов, Искусство книгопечатания в его историческом развитии: издание московского Института Журналистики, М. 1923 р Загальний огляд друкарства в Європі і в Словян.

Ст. 367. К. Харламповичъ, Вліяніе, ст. 783—786: український вплив на московське друкарство: ст. 439—440: друкарня С. Полоцького в Москві; ст. 785 вд.: українські гравери на Москві. Взагалі, див. тут ст. 435—456: Типографіи и книги.

Ст. 383. На »Бібл. Вісти« див. ще реценэію Проф. Івана Огієнка в »Старій Україні« 1924 р. кн. XII.

Виправити в книжці: Ст. 7 рядок 16 зверху на: Київ, 1924 р., II+18+548 ст., 222 знимки. — Ст. 7 р. 10 знизу: Фіоль був родом з Нейштадту в Франконії. — Ст. 29 р. 10: Архангельскій А. — Ст. 76 р. 5 знизу: з р. 1578, див. ст. 377. — Ст. 94 р. 9 зверху: № 85, 86, а також ст. 80. — Ст. 128 р. 3 знизу: в Миляновичах. — Ст. 191 р. 14 зверху: »Листа« 1605 р. — Ст. 225 р. 8 зверху: в м. Славуті. — Ст. 282 р. 2 знизу: Полное собраніе зам. там само. — Ст. 313—314: Хвастів, хвастівський зам. Фастів, фастівський. — Ст. 317 р. 11 зверху: 1667-го зам. 1666-го. — Ст. 331 р. 13 знизу: 1693 року зам. 1694 р. — Ст. 333 р. 20 знизу: Антоній зам. Іоан.

Післямова.

Закінчивши працю свою, вважаю за потрібне ще раз сказати, що я не мав на оці подати читачеві повної Історії українського друкарства, — я пильнував поставити тільки головніщі історично-бібліографичні віхи його. Історія українського друкарства — це надзвичайно широка ділянка з історії нашої культури, але ділянка зовсім мало опрацьована: джерельних матеріялів для неї видано обмаль, грунтовних монографій також не багато. Такий стан річі примусив мене поставити собі завданням бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цеї широкої дисциплини, відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим.

Я поставив собі завданням в міру можливости освітити всі головніщі моменти з Історії українського друкарства, виразно намітити всі найважніщі віхи його. Уводячи читача в історію якоїсь частини нашого друкарства, я даю йому minimum потрібного знання, переповідаю йому те, що ми вже знаємо з цеї ділянки, і скрізь виразно підкреслюю, чого ми ще не маємо, чого в нас ще не зроблено. Я робив це зумисне для тих, що будуть працювати над дослідженням нашого друкарства: їм відразу буде видно, куди саме треба в першу чергу прикласти більшої праці своєї, що саме потрібує ще детального досліду та грунтовної перевірки. І тішу себе надією, що може ця праця моя дасть привід появлення більшого числа спеціяльних і грунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхово намітив.

Книжка моя виходить, як том I задуманої праці: „Історія українського друкарства". Том II матиме назву: „Історія української книги XV—XVIII віків".[1]) Томи I та II матимуть закінчену цілість. Томи III та IV присвячені Опису стародруків (всіма мовами) на землях українських (з передмовами та з бібліографією кожного твору). Томи V та VI міститимуть Матеріяли для історії українського друкарства, яких так багато в нас ще не видано, а ті, що видані, звичайно роскидані по найріжніщих, часто малодоступних виданнях. До тому VII увійде Альбом знимків з українських стародруків. І тільки по закінченні цілої цеї праці буде відповідно уторована дорога для того, хто захоче дати вже повний науковий огляд Історії українського друкарства. Я ж тепер зробив, що було в моїй силі при теперішнім стані вивчення цеї важної ділянки нашої давньої культури.

Працю свою писав я[2]) в невигідних обставинах емигрантського життя, писав її головно на селі, поза Львовом; та й у Львові багатьох потрібних книжок не знайшлося. Нехай же хоч це стане мені за оправдання можливої неповноти та невільних недоглядів в цій книжці моїй.

Закінчуючи працю, вважаю за приємний обовязок свій найсердечніше дякувати на цім місті Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові в особі його президента Вп. Проф. Др. Кирила Студинського, що ласкаво дало змогу праці моїй побачити світ.

Сердечно дякую також п. Директорові Бібліотеки Наукового Товариства Ів. Кревецькому та помічникові його В. Дорошенкові, що постійно допомагали мені книжками. Дирекції Національного Музею у Львові складаю свою подяку за ласкавий дозвіл користати з їх цінної збірки стародруків.

Проф. Іван Огієнко.

Винники, 16. III. 1924. — Львів, 23. XII. 1924.

---

[1]) Короткий зміст його: Історія вивчення Історії українського друкарства та книги. Друкар і його становище; друкарські привилеї, монополь, наука, праця, друкарі письменники і т. п. Техника давнього українського друкарства (друкарська техника, терминологія, палеотипія, папірництво, переплетство). Давня українська книжка (зміст, зовнішність, книготорговля, ціна на книжку, записи на ній і т. п.). Історія української гравюри. Знимки з стародруків. Історія цензури на Україні. Паління книжок. Описи стародруків (методологія, бібліографія). Списи стародруків по друкарнях. В тексті будуть потрібні знимки з стародруків. Доповнення до тому I.

[2]) Філологична секція Наукового Товариства, заслухавши працю отсю, ухвалила її друкувати 6 квітня 1924 р. Друк роспочався 25 квітня, а скінчився 31 грудня 1924 р.

Покажчик.

До Покажчика цього внесено імена власні (друкарів, граверів, дослідників друкарства чи близьких до нього ділянок, діячів з Історії друкарства і т. п.), імена географичні, назви стародруків і т. п. Сюди ж внесено й покажчика річевого з обсягу нашого друкарства. Цифра визначає сторінку книжки Скорочень ужито таких: арх. — архимандрит, архієп. — архієпископ, гр. — гравер, др. — друкар, єп. — єпископ, іг. — ігумен, мт. — митрополит, о. — отець, патр. — патріярх.

А. гр. 74.
А. Б. гр. 207.
А. Гр. 18.
Абрамовичъ Д. 162.
Август II 196. 199.
Август III 197. 199. 380.
Авдіївка 324.
Аверкій др. 338.
Австрія 380.
Адамович С. 318.
Адріян патр. 270. 271. 387.
Азбука див. Буквар.
Академична київська друкарня 310—312, московсько-петрогр. 374.
Академії Морської друкарня 372.
Академія друкарська 244. 248. 273.
Академія Острізька 45. 157. 165. 166. 167. 177. 226. 229.
Академія панівецька 346.
»Акафист« 1606 р. 240; А. 1625 р. 262.
»Акафисти Пітніі« 1660 р. 112. 149.
Алексѣевъ П. А. 16.
Алепський П. 265.
»Almanach« 1474 р. 366.
»Алфавит Духовний« 1713 р. 275.
Амвросій Арх. 193 - 197. 201 203 205, 295.
Америка 1.
Амстердам 380: —ська друкарня 375.
Амфилохій гр., др. 302.
Анастасій гр. 302.
Ангилейко Ф. гр. 31.
Андріевич Д. 212.
Анна цариця 298.
Антипорківна Т., жінка др. 47. 230.
Антипорковичъ Хв. 47.
Антонів Оп. др. 354.
Антоній преп. 277. 281.
»Анфологіон« 1619 р. 237—239. 242. 252. 253. 255. 261. 277. 278. 295; 1638 р. 123; 1643 р. 365. 386; 1678 р. 342.
»Апокризис« 1598 р. 175.
»Апостол« 1525 р. 16. 18. 59; 1564 р. 39. 40. 55—58. 69. 70. 178. 368—370; 1574 р. 37. 40—43. 56. 63. 64. 65. 67—70. 124. 137. 163. 178; 1576 р. 23; 1630 р. 306; 1639 р. 96. 99. 107; 1695 р. 271. 276; 1722 р. 281; — загорівський 369.
»Апостоли й Євангелія« 1620 р. 147. 213; 1640 р. 213.

Армашенко др. 267.
Арон др. 380.
»Арфаксад« 1798 р. 356.
Архангельскій А. 21. 29. 69. 209. 388.
Архангельський шанець 358.
Аскоченскій К. 260.
Астраханецъ 373.
Астраханська друкарня 373.
»Aurora« 1639 р. 98.
Аусбург 1.
Афанасій гр. 302.
Афіни Волинські 165.
Афон 254. 278.

Бабич Я. 16.
Бакмейстеръ І. 183. 295.
Балабан Гедеон еп. 37. 78—83. 124—126. 136—144. 189. 297.
Балабан Дан. 236.
Балабан Діон. мт. 106.
Балабан Дм. 236.
Балабан Ісаія арх. 125. 142. 150. 177. 179. 181. 189. 190. 297.
Bałaban M. 380—382.
Балабан Ол. 251.
Балабан Хведір 137—142. 236. 238. 239. 250. 251. 386.
Baliński M. 04.
Ballagi A. 155.
Балудянський А. 153. 155.
Bandtkie J. S. 4. 9. 56. 57. 73. 76. 96. 138. 347. 361. 378. 381.
Бантиш-Каменський М. 311.
Баранецький Гл. гр. 302.
Баранівська друкарня 347.
Баранович Лазар архіеп. 5. 13. 266. 299. 317—325. 327. 329—332. 337. 343. 344. 378.
Baranowski B. 59.
Barącz Sadok 134.
Барановскій Ст. о. 158. 159. 180. 181. 205. 214. 215.
Барвінок В. 383.
Барсовъ В. Е. 371.
Бартеневъ П. И. 349. 374.
Басараба М. воевода 304. 364.
Басарабія 349.
Баторій Ст. 48.
Батюшковъ П. Н. 68. 70. 159. 190. 226.
Бахтіаровъ А. А. 6. 62. 63. 372.
Bednarski S. 378. 386.
Бендерська друкарня 352. 358.
Benis A 248.
Bentkowski J. 9.
Benjacob 381. 382.
Bergius N. 103.
Бердичівська друкарня 224. 314—316. 356. 378. 381.
Берестейська друкарня 378.
Берестейський собор 1591 р. 83. 139; 1594 р. 89. 91. 139; 1596 р. 166. 236.
Берестечко 87.
Берестя 83.
Беринда Лукаш 250.
Беринда Памва др. 31. 89. 92. 116. 138. 140. 141. 237. 242—245. 250—258. 263. 264. 276. 277. 386.
Беринда Ст. др. 237. 244. 263—264. 303.
Берклей Т. 1.
Беркович Шм. др. 224—225.
Бернавський М. воевода 86. 130. 131.
Бернат 366.
Bernacki L. 366—367.
Берхъ В. 21. 23.
»Бесіди на Послання« 1623 р. 240—242. 252—254. 263. 266. 276. 278. 303; — на Дѣянія« 1624 р. 240. 242. 254. 258. 262. 263. 266. 276. 278.
Библія 15—18. 49. 50. 52—54. 138. 141; Б. 1488 р. 366; Б. 1499 р. 42. 162; Б. 1581 р. острізька 20. 43. 47. 48. 63. 69. 70. 119. 161—173. 175. 182—185. 229. 230. 386; Б. 1580 р. 171—172; Б. »виленська« 20. 173; Б. 1663 р. 171. 185; Б. 1751 р. 171.
Византій Г. еп. 154.
Бычковъ А. Ѳ. 93.
Бычковъ И. Ѳ. 386.
Bianu J. 365.

Bielowski 227.
Біла Русь 2. 38. 40. 90. 96. 261. 369.
Білград 2. 362.
Білдага Ів. 52. 53. 121. 122. 129. 172; Б. Пр. 121.
Білецький В. гр. 302.
Білозірська друкарня 381.
Бѣлокуровъ С. 371.
Бѣдоруссъ 17.
Білоруське друкарство 2. 12—32. 33. 383.
Білосток 73.
Білоус річка 325. 328. 331.
Білоусович Л. арх. 308.
Білоцерківська друкарня 381.
Біляков С. 302.
Бляхарська ул. у Львові 129.
Боголюбський А. 234.
»Богомысліе« 1710 р. 279. 330.
»Богословія« 1751 р. 205.
Богуславська друкарня 381.
Бодянський О. 361.
Божеряновъ И. Н. 6. 63. 372.
Божичкович В. еп. 155.
Болгарія 90; болгарське друкарство 2. 363—364.
Болдрикович Л. др. 116.
Борецький Іов. мт. 189. 208. 225. 237. 254. 256. 261. 303—306. 385.
Борзоходець Ст. 364.
Бориcкович Ісак еп. 188. 225-226.
Борщевський 57. 370.
Борсаковскій 59.
Борсдорф Р. др. 8. 10.
Борча 261.
Босна 361.
Bostel F. 36. 63. 122. 127. 193.
Брадач Іван еп. 154. 155.
»Брашно духовне« 1661 р. 31.
Братства 12. 30. 33. 34. 160; вільненське 20; Б. львівське 34. 137. 253.
Брашів 361.
Брпкович Од. 7.
Брокгауз 362. 382.
Бронський 166.
Bruchnalski 61.
Бударазький Іов о. 264.
Будиловичъ Ал. о. 68. 70.
Будний С. 25. 59.
Бужинський Гавриїл 280. 281. 334.
Буйницька друкарня 13. 32. 307. 384.
Буйничі 31. 32. 307.
»Буквар« 1631 р. 307; Б. 1636 р. 307; Б. 1680 р. 329; Б. 1699 р. 154; Б. 1769 р. 291; Б. 1770 р. 154. 155.
Буковина 250. 365.
Буковинське друкарство 364-365.
Булгаковъ Ѳ. И. 1. 5. 6. 18. 62. 70. 71. 181. 362. 371. 372.
Буличъ С. К. 184. 185. 256.
Буська папірня 50.
Буцманюк Ів. 151.
Бучайський Л. 304.

В. гр. 302.
В. Д. 6. 214. 224. 352. 313. 316. 343. 344. 350. 355. 358.
В. Р. гр. 302.
В. Р. А. гр. 302.
В. Ѳ. гр. 302.
Вавило мт. 362.
Вагнер Юз. др. 348—349.
Валахія 46. 140. 178. 361.
Валдай 375.
Валединський Діонисій мт. 190.
Варфоломей папірник 50.
Варшава 88. 106. 109. 126. 196. 199. 202. 320. 381.
Варшавська синодальна друкарня 387.
Василевич Ів. 212.
Василь острізький 118.
Василь пресв. 166. 167.
Вахнянин Ан. 17.
Wachstein B. 381.
Вейнберґъ 373.
Венгрпнська друкарня 378.
Венгрія 1.
Венеція 1. 2. 38. 116. 227. 360-362.
Венцевич Ст. 318.
Вербицький Т. др. і його дру-

карня 233. 237. 261. 264. 278. 302—305. 365.
Вербовий Хв. 348.
Верещин 313.
Верещинський Йос. биск. 313-314.
Вержбовскій Ѳ. 10.
Верзиловъ А. В. 324.
»Виклад віри« 1611 р. 146. 148.
»Виклад о церкві« 1670 р. 150.
Викторовъ А. Е. 17. 58. 368. 371.
Виленські друкарні 16. 19—22. 173—175. 383. 384.
Вильня 2. 12. 14. 16. 19—22. 25. 26. 29. 36. 40. 48. 49. 73. 91. 119. 122. 129. 165. 173. 202. 226. 232. 257. 319. 330. 346. 369.
Винницький Ант. мт. 107.
Винниця 66. 346. 383.
Виргинія 1.
Виталій арх. 387.
Вишневецька Ір. 207.
Віденська друкарня 154.
Відень 1.
»Візерунок цнот« 1618 р. 239-240.
Віктор др. 338.
»Вінець Христов« 1688 р. 268.
»Вірші на погреб Сагайдачного« 1622 р. 240; »Вірші на Різдво« 1616 р. 252. 257.
Wisłocki 383.
Вітвицький П. 308.
Wiszniewski M. 5. 10. 57. 146. 178. 204.
Владимировъ П. В. 11. 18. 19. 26. 362. 363. 366. 368.
Владимирська друкарня 373.
Возняк М. 65. 66. 70. 95. 154. 156. 185. 201. 206. 209. 223. 227. 249. 324.
Wołyniak 206.
Волинське друкарство 144. 156—232. 234. 296. 383; вол. друкарні 159—225; вол. друкарі 225—232; вол. жидівське друкарство 381; вол. Афини 165.
Волинь 96. 156—158. 160—162. 189. 195. 203. 221. 222. 224. 225. 232. 233. 302. 347. 378. 383.
Волковъ Л. М.
Воловичъ О. 24.
Володимир-Вол. 21. 157. 158.
Володиславъ IV 87. 97. 99. 223.
Волошин Г. др. 116.
Вольтеръ Е. А. 14.
Вольф М. О. 372.
Вороніжська друкарня 373.
»Воспитаніе чад.« 1609 р. 94.
»Votum« 1597 р. 314.
Вощанка В. гр. 31.
Вощанка М. др. 13. 30. 31. 209.
Вукович Б. 362; В. Вік. 362.
Вулгата 17.
Вуяхевич Мел. арх. 270. 271. 300. 387.
Вюртемберг 361.
Вятська друкарня 373.

Г. гр. 302.
Гавриїл гр. 345.
Гавриїл див. Бужинський.
Газ В. 48.
Галабурда Гр. 66.
Галаховський Д. гр. 302.
Halewy Uri др. 379—380.
Галич 43. 124. 137. 261.
Галич А. др. 379, Г. Е. др. 379.
Г. С. др. 379.
Галичина 160. 203. 204. 221. 232, 234. 257. 263. 302. 377. 378. 380. Галичане 264—265.
Галицьке друкарство 33—151. 234. 360. 377. 383; Галицькі друкарні 73—151.
Галле, друкарня 375.
Галлер Ян 9. 10. 366. 367.
Галятовський Іоан. 12. 13. 105. 107. 182. 299. 317. 331. 332.
Гамбург 1.
Hanka V. 366.
Гануш, служник Хведоровича 50. 231.
Гарабурда М. 42. 162.
Гатцукъ А. 5. 58. 371.
Гедеон іг. 220.
Гейдеке 56.
Гек др. 356.
Геннадп Г. Н. 374.

Генних Ів. др. 359.
Георгій архіеп. 55. 81.
Георгій гр. 74. 302.
Герин, Геринк др. 313. 316.
Гермайзе О. 383.
Герман див. Кононович.
Германія 1. 16. 362.
Геронтій гр. 302.
Герсон др. 380.
Герцеговина 361—363.
Гершкович Х. др. 350.
Гизель Ін. арх. 265-267. 299. 300.
Гильд(т)ебрандтъ П. А. 10. 14. 25. 93. 142. 144. 159. 184. 296.
Гисер 150. 195; гисерство 122. 127. 128. 135. 199. 244. 330. 333.
Глинскій Г. 62.
Глинський Ів. гр. 74.
Глоси в стародруках 278.
Глухів 321. 351, -ська друкарня 358.
Гойська А. 193. 194.
Голандія 1.
Голембовський Ян др. 386.
Голіцин Д. 275.
Голобойкович М. 51.
Головацький Я. Ф. 10. 17. 57. 71. 93. 256. 383.
Голота А. гр. 195. 207.
Голубевъ С. Т. 21. 72. 82. 85. 93—96. 100. 109. 110. 113. 115. 146. 148. 205. 222. 235. 249. 250. 296. 297. 301. 365. 384. 386.
Голубець М. 64. 65. 69. 74. 127.
Голубинскій Е. Е. 63. 368.
Голубникович М. 50.
Голубухович М. 50. 230. 231.
Горажд 362.
Горбів село 324.
Гординський Я. 383.
Горинь річка 215.
Городецький Йосип др. 114—117. 385.
Горскій 183.
»Hortulus animae« 1514 р. 366.
Гостунь село 39.
Hofman 3.
Гошемський А. гр. 198. 207. Г. Йосип гр. 198. 207.
Гравер (дереворитник, ритовник, мідеритник, різьбар) див. графика.
Гражданка, заведення її 372-373.
Гражданське друкарство 294. 310-313. 343. 350—360.
»Граматика« 1586 р. 13. 173-174; Гр. 1591 р. 54. 78. 82. 83; Гр. 1619 р. 29; Гр. 1638 р. 223; Гр. 1760 р. 311.
Графика 5. 10. 19. 21. 31. 65. 69. 74. 95. 126. 170. 179. 182. 203. 204. 206. 207. 243. 272. 275—278. 301—302. 342—343. 345. 357. 361. 363. 365. 366. 369—370. 383. 387. 389.
Граховъ Я. 358. 360.
Грек Максим 62.
Греч Л. 353.
Григорій, вікарій Успінської львівської церкви 52.
Григорій гр. 302.
Григоровичъ Н. 373.
Гриневецький М. о. 49. 60. 71. 72.
Гринь Іванович др.-маляр 36. 46-49. 63. 64. 74. 79. 117-121. 126. 127. 167. 170.
Грицько урядник 46.
Грінче́нко Б. 64.
Гроховський Ст. арциб. 97.
Грушевський М. С. 22. 24. 25. 26. 28. 64. 67. 70. 156. 178. 247. 297.
Грушівська друкарня 152—153. 156.
Губерніяльні друкарні 350—360.
Губерніяльні Правління 350—351 359.
Губерти Н. В. 374.
Гусятин 226.
Гутенберг 1. 62. 73. 366.
Hutten Czapski 11.

Gwinter Fr. 10.
Grabowski A. 10.
Günter Zeiner 10.

Дамаскин нам. 204.
Данія 1.
Darewski J. N. 381.
Даскович М. 48. 120.
Дахно 44.
Дворець волинський 157.
Денисович Іл. 244.
Дерпч др. 316.
Дермань 44. 157. 158. 185. 226. 227. 231. 261; -ська друкарня 160. 181. 185–191. 227. 297. 383. 386.
Джерела для вивчення друкарства 36-37. 59. 61. 73. 92-93. 255-256. 297-298. 343-344.
Джуса М. 43. 165. 186.
Dziedzicki L. 58.
Димет М. 203. 204.
Димитрій гр. 302.
Дмитрович М. 107.
»Dialog o obronie Ukrainy« 1615 р. 345.
Дідушицький В. 347. 348.
Діонисій гр. 74.
Діонисій Валединський мт. 190.
»Діялог о смерти« 1629 р. 146. 217. 222.
Дмитревскій А. 59.
Дмитренко Г. 7.
Дмитріевъ П. 373.
Дмитріевъ-Мамоновъ А. И. 374.
Дмитро самозв. 189. 228.
Добровський 183. 361.
Добромиль 97. 345, -ська друкарня 97. 378.
Довге-Поле (Câmpu-lung) 278. 304 305. 362. 364. 365; Довго-Польська друкарня 278. 304–305. 364–365. 386.
Довнаръ-Запольскій М. В. 26.
Долмат К. 241. 258. 259.
Домжив-Лютковичъ Телиця Павло о. др. 144-148. 210-213. 215-223. 227-229.
Дорофей гр. 74.
Дорошенко В. 65. 69. 389.
Дрегер др. 356.
Дривинський Л. 194. 223.
Дринов М. 364.
»Droga krzyża« 1760 р. 314.
Друкар (справщик, перекладчик, управитель, словолитець, складач і т. п.), його становище 248. 273—274. 389, вчений гурток київських друкарів 247—265, др. управляє манастирем 37. 43-44, його праця 254—255, др. робить машини для копалень 8, пушку відливає 48, служить послом до царя й гетьмана 318, друкарі підносять панегирика 245. 332, др. королівський 123, друкарі манахи 84—85. 338, др. мандрівні 12. 25. 379, др. передає місце своє синові 331, процесується за друкарню 23. 330, плата йому 89. 128. 325. 359. 389, йому дарують село на життя 41, дарують млина 325, друкар дарує з маєтку свого 107, умова з працедавцем 101. 122—123. 383, прикладки 89. 104. 135. 289. 325. 326, друкарчик 135, умова з учнем 47-48. 118-120, учень втікає 48. 119, панщинова челядь друкарська 274; друкарі гинуть під час Руїни 266, гинуть від моровиці 244–245, др. арештовує інквізиція 8, арештує уряд 20, переслідують 62, др. в кайданах 75. 125, др. на тортурах 133—134, митрополит проклинає др. 103—104, карають др. 105, штрафують його 282-283. 337, др. бють 231, наказують др. »плетьми« 287, майно др. арештують 49. 50. 52. 122, книги його конфискують 132; др. заставляє свою друкарню 46-47. 51. 52. 54. 76—77. 80-81. 163. 230. 232; др. наїзд робить 44-45, др. ранить друкаря 50. 129, др. доносчик 132. 338, др. краде книжки 322, др. карають за кражу 135, др. пянствує 123, др. не знає друкарства 329, дру-

карі втікають до другої друкарні 273.
Друкарня — культурно-освітня установа 165. 273. 353, установа братства 12, збірають гроші на заснування др. 53—54. 84, друкарні манастирські 19-32. 148. 153. 185—191. 193—207. 223—224. 233—302. 314—316, др. епископські та митрополитанські 110—115. 142—144. 307—310. 313—314. 316—345. др. меценатські 26—29. 144—148. 160—185. 191—193. 207—211. 215—223. 346—349, др. братські 30—31. 74—95. 211—215, друкарні мандрівні 12. 14. 25. 144. 145. 207. 209. 210. 215. 222. 323. 355. 358—360. 378. 379. 381, др. сільські 349; др. засновує або їй помагає еп. 53. 55. 77—79. 81, східні патріярхи багато допомогли в заснуванні друкарень 53—55. 75. 78. 80—81. 85. 138. 161. 166. 174. 240; робітники в др. 118, челядь друкарська 89. 383, плата робітникам 89, управителі 89, дозорець 89; др. купують в Київі 364; опис внутрішнього життя та уряджения друкарні 52. 89. 198—199. 203. 266. 287-290. 325—328. 336—337. 344; продукція др. 203. 341; прибутки з др. 33. 91. 105. 294. 317. 383, др. дарують 218. 322. 385; друкарню конфискують 20. 29. 124. 175. 335-340. 349. 376, др. секвеструють 87—88, загрожують штрафом та конфискатою 281—3. 291—3, закривають 356, забороняють 269—71. ревизують 335—39, нищать др. 179. 324. 347, шкодять їй 33—34; львівська бр. др. процесується проти нових др. 91—92. 108. 114. 115. 124. 132. 136. 150—151. 195—196. 199. 200. 204. 206. 207. 385. Окремі др. див. під географичними назвами їх. Див. ще пожари друкарень.
Друкарство, друкарська техника 107. 116. 136. 140. 274. 286—287. 294. 332. 333. 383. 389, др. фарба 329, правлення тексту 89. 90. 143 274, конкуренція 103. 380, воля друку 1. 2. 268. 273. 351. 375—376; ріжниця укр. др. від московського 2, вплив укр. др. 278. 367. 388, моск. замовлення в нас 266—267, всесловянське значіння укр. друкарства 278. Культурне значіння укр. друкарства 1—3. Про друкарство див. ще під відповідними технічними назвами, напр.: привилей, терминологія, папір, гисерство, коректа, меценати, і т. п.
Друкарство чужонаціональне на землях укр. 376—382.
Дубенські друкарні 225. 381.
Дубосари 349. 357, -ська друкарня 357.
Дувидович М. др. 350.
Дунаєвецька друкарня 349. »Душа людей умерлих« 1687 р. 182.
Дьяконовъ И. Д. 374.
Дюверпуа Л. 361.

Евгеній мт. 4. 9. 56. 183. 258. 294. 361. 370.
»Евфонія« 1633 р. 245—6.
»Евхологіон« 1645 р. 111.
Эйнгорнъ В. 6. 35. 266. 299. 317. 318. 322. 332. 344.
»Ектеніарій« 357.
»Епикидіон« 1628 р. 212.
Ессен Ів. 214.
Estreicher K. 10. 315.

Євангеліє 1512 р. 365, Єв. Пересопницьке 1556 р. 157. 366. 369, Єв. виленське коло 1563 р. 21, Єв. до 1564 р. моск. 368, Єв. Учительне 1569 р. 14. 22. 27. 28. 40. 60. 80, Єв. Тяпин-

ського 25. 26. 33. Єв. Волинське 1571 р. 158, Єв. 1575 р. 19. 21—23, Єв. Літківське 1595 р. 158, Єв. Уч. 1606 р. 143. 144. 228, Єв. Учит. 1619 р. 30. 31. 207. 208. 387, Єв. Уч. 1637 р. 246. 277, Єв. 1644 р. 102, Єв. 1665 р. 110, Єв. 1690 р. 95, Єв. Уч. вид. 1696 р. 209. Єванг. Уч. вид. 1697 р. 13. 30. 209. 271. 276. Єв. 1707 р. 272. 276, Єв. 1712 р. 272. 278, Єв. Будятицьке 21, Єв. Учит. стрятинське (?) 141.
Європейське друкарство 1. 387.
Євстратій гр. 302.
Євю. Євє 13. 29. Євська друкарня 29—30.
Єгипет 116.
Єзифович А. 192.
Єремія патр. 37. 54. 55. 75. 80-83. 124. 164. 166.
Єроним антикар-книгар 49. 50. 52.
Єрусалим 253. Єр. Новий 375.
Єрусалимович Л. др. 244.

Жаткевич Ю. 153. 156.
Желиборський Арс, єп. 74. 102. 104. 111. 112. 133. 149. 150; друкарня Ж. 110-113. 133. 149.
Желізняків Я. 376.
Желізняк В. 202. 376.
Жигмонт Авг. 34.
Жидівське друкарство 379 – 382, ж. др. галицьке 379 – 380, волинське 224 – 225. 381, жид. др. на Київщині 315. 381, ж. др. на Поділлі 350. 381.
Житецький П. 256.
»Житіе Маріи Єгипетської остріжське 176. 181.
Житомир 224. 315, -ське друкарство 224. 225.
Жовква 89, Жовківська жид. друкарня 350. 380—381.
Жудро Ф. 30. 384.
Жураківський Ір. єп. 324. 329. 336. 337. 339—341.
Забѣлинъ П. Е. 63.
Заблудів (Заблудо́вє) 14. 22. 24. 27. 32. 33. 35. 40. 41. 46. 63. 66. 68. 117. 126. 167, Заблудівська друкарня 13. 26—29. 32. 34. 40. 41.
Заборовський Раф. мт. 285.
Завадів Єв. гр. 302.
Zawadzki Wł. 35.
Завитневичъ В. З. 249.
Загорів 222, -ський Апостол 369.
Загорский Я. 313.
Закревский П. 296. 299. 305.
Залозецький 384.
Замойський Хома 306.
Замостський собор 1622 р. 88.
Замостя 209.
Замочник Влас 45. 46.
Заріцький З. 19. 22.
Засадкевичъ Н. 184.
Заславська друкарня 381.
Заславський Д. 179.
Заставський Хв. 359.
Застрець Й. 110.
Захарієвич Дм. коректор 244.
Захарія іг. 210.
»Збірник« 1588 р. 226.
Збрижська друкарня 350. 381.
Звѣринскій В. 190.
Здолбунів міст. 387.
Земка Тарас др. 237-241. 244-46. 257—61. 277.
»Зерцало Богословіи« 1618 р. 149. 193. 194. 197. 204. 208. 209. 323. 387.
»Зерцало Христіанское 1801 р. 364.
Зигрович Ян 346.
Зизаній Л. 13. 174. 263. 264.
Зильбер др. 9.
Zibrt Čenek 366.
Зілінський Ів. 29. 66.
Зінькевич Н. др. 244.
»Зобране наукъ« 1646 р. 133.
Зогій М. книгар 342
Золотницький В. 359.
Золочів 123.
Зосим арх. 291.
Zubrzycki D., Зубрицький Д. 4.

34 – 35. 56. 67. 73. 76. 81. 83. 93. 95. 96. 145. 148. 151. 178. 196. 199. 204. 230.
Зубрицький Н. гр. 302.

J. W. 30. И. Ж. 6. И. П. 156.
Іван вихрест 43.
Іван IV Грозний 38. 39. 42. 62. 69. 162. 368. 369. 384.
Іван із Сочави 46.
Ивановъ П. 371.
Івановський Т. 118.
Іверська друкарня 32. 375.
Ігнатій 157.
Jędrzejowska A. 379.
Іерофей гр. 302; еп. 185. 186. 190.
»Изслѣдованіе христіанства« 1790 р. 359.
Иконниковъ 384.
Ілля гр. 265. 276. 302.
»Імнологія« 1630 р. 244. 258. 264.
Іоан Олексіевич 268.
Іоан гр. 302.
Іоїль др. 218. 227. 229. 338.
Іосафат др. 267.
Іосаф о. 134.
Іриней гр. 302.
»Ірмологій« 1700 р. 114—116.
Іродіон еп. див. Жураківський.
Ісаія о. др. 244.
Іспанія 1. 116.
»Ісповіданіе о ісхожденіі св. Духа« 1588 р. 175.
Истомінъ Ѳ. 264. 303. 305.
»Історія Троянська« 1468 р. 366.
Італія 1. 38. 39. 116. 138. 362.

Йосиф свящ. 51.
Йосіовичъ Арон др. 225.

К—ъ Д. 372.
Кавечинський М. 24.
Кадмин Ераст 279. 333.
»Казане« 1622 р. 147. 222; »К. на погребі Плетенецького« 1625 р. 241. 242.
Казанскій П. 229. 370.
Казанська друкарня 373.
»Како подобает знаменоватися« 1584 р. 175.
Какойлович В. іг. коректор 227.
Калайдовичъ К. 9. 28. 49. 56. 68. 71. 183.
»Kalendarz gospodarski« 315. 356.
Калиновський М. 226.
Калист архіеп. 143.
Калугинъ И. К. 376.
Калужняцкій Я. 205. 256.
Калужська друкарня 373.
Кальнофойський Аф. 237. 244. 249. 255. 256. 260.
Калюська друкарня 350. 381.
Каманинъ И. М. 37. 142. 144. 179. 181. 189. 191. 297.
Камеліс Йосиф еп. 154.
Câmpu-lung див. Довге Поле.
Камянець-Подільський 229. 346. 347. 349. 352, К.-П. друкарні 349—350.
Камянчанин Ісаія 162.
»Канон« 1791 р. 359.
Каптеревъ Н. 256.
Каразин В. Н. 356.
Карамзинъ Н. 68. 183.
Карамышевъ И. 374.
Каратаевъ И. 10. 11. 215. 296.
Kardaszewicz St. 121. 167. 174. 181. 191. 225. 226. 386.
Карлочі Д. 86.
Каролі Фр. 154.
Карольська друкарня 154.
Карпович Ів. 212.
Карпович Л. 20.
Карскій Е. Ѳ. 25. 26. 63. 363.
Карташов Хв. 376.
Касіян кравець 43.
Касіянович Тим. др. 121-122. 174. 227. 385.
Кассандр Хв. 140.
Катерина II 202. 290. 294. 309-312. 343. 350. 351. 354. 355. 375.
Катеринослав 352. 355, -ська друкарня 359.
»Катихизис« 1562 р. 24. 59; К. 1645 р. 104. 112; К. 1649 р. 202; К. 1698 р. 154.
Каховський В. 357. 359.

Каченовскій В. 17. 25. 59. 362; К. М. 9.
Кешпенъ П. И. 49. 56.
Кизаревич Фил. 237. 262—263.
Київ 2. 12. 31. 66. 73. 141. 152. 179. 195. 203. 232. 233. 312. 313. 315. 333. 342. 346. 351. 352. 381. 383. 387.
Київо-Печерська друкарня 103. 160. 178. 233—302. 306. 307. 309. 310. 311. 316. 317. 326. 327. 340. 342. 353. 354. 357. 358. 378. 382. 387.
Київська академична друкарня 310-312. Київська губерніяльна друкарня 312—313. Київське друкарство 233—316. 378. Київське провинціяльне друкарство 313—316.
Київщина 224.
Кипріевич Ф. др. 244.
Кипріян о. 166. 227.
Кипріянов В. др. 372.
Кирил патр. 85.
Кирплович Йосип. др. 89. 132. 237. 261—262. 385.
Кирпичниковъ А. И. 5. 362. 371.
Кицький В. 345.
Клименко П. 383.
Клинці 202. 376, Клинцівська друкарня 375—376.
Клирик Острізький 166. 175.
Кловський дзвірець 286. 294.
»Ключ Розуміння« 1665 р. 107.
»Ключ Царствія« 1587 р. 175.
Кляйн Адам др. 386.
Книга 362. 388. 389, поширення книг 90-91. 132. 202-204. 266. 278. 284-5. 294-5. 316-7; книги нищать 88. 155. 196. 235, конфискують 282-3; книги полемичні 92. 174—175. 179; книги дарують 6. 82. 317—8; книги палять див. паління; привилеї на продаж книжок 23. 91—92, див. привилей.
»Книга Никона Чорної гори« 178.
»Книга о вірі« 1619-1620 р. 240. 277.
»Книга о постничестві« 1594 р. 175. »Книга о священстві« 1614 р. 84. 126.
Книгар, книгарня, книжна торговля див. продаж.
»Книжйця« 1598 р. 175; Кн. 1671 р. 317.
Книшинська друкарня 378.
Княгиницький Іов 188. 227. 252.
Коберський Сп. 201—2. 227.
Ковель 157.
Kohlius J. 183.
Козачковський гр. 302.
Козловський Ic. 244.
Козубський Г. іг. др. 196. 198 227—9.
Козятин станція 387.
Колгинин Я. др. 287.
Коложвар 154.
Комарзинський гр. 302.
Kompaniewicz B. 4.
Кондратович І. 386.
Кононович Герман арх. др. 333. 334. 337—9.
Конотоп 321.
Констянтинів 54. 191. 192, -ська друкарня 54. 122. 129. 191—3.
Конфедерація Барська 349; К. Тарг. 348.
Кончаловський Я. гр. 302.
Копа Роман арх. 284—5. 298.
Копач Ів. 6. 35. 299.
Kopera Fr. 11.
Копержинський К. 383.
Копистенський З. арх. 9. 177. 179. 237. 241-4. 248. 249. 254. 257-9. 259. 263. 264. 278. 300.
Копистенський М. еп. 242.
Коректа 124. 227. 321, коректор 227. 244. 258. 262.
Корендович В. 106.
Корецька друкарня 225. 381.
Корецький Сам. 207.
Корнилович 375.
Корницький Ів. 154.
Коробкин 312.
Корпус Кадетський, друкарня 353.
Корсуновскій Г. 249.

Корунка С. др. 20. 50. 52—4. 79. 122. 129. 130. 167. 173. 192.
Корчан др. 21.
Косів С. арх. 223. 244.
»Кофейный Домъ« 1765 р. 353.
Кояловичъ М. 60.
Крайз Д. 349.
Краків 2. 7—9. 13. 33. 45. 46. 48. 108. 122. 152. 266. 314. 360. 361. 366. 369. 377. 379, -ська жидівська друкарня 380.
Кралицкій А. 155.
Красинські 379.
Красний В. кн. 185.
Красовський Р. 85.
Kraszewski 21.
Кревецький І. 14. 37. 65-67. 72. 389.
Кременчуцька друкарня 352. 354-355. 358.
Кремянець 157. 223. 387, -ка друкарня 160. 223. 378. 381.
Кремянецький Г. мт. 292.
»Крест Христа Спасителя« 277.
Крехів 261. 387.
Кречетников 294.
Krz. J. 32.
Кривий Хв. 157.
Крижановскій Е. М. 142.
Крыловскій А. С. 82. 84. 94. 95. 125. 252. 256.
Крилос 143. 377, -ська друкарня 142—144.
Кринякевич Ів. 64. 69. 95. 384.
Кришковськпй Л. 24.
Кроковський Іосаф. 272. 300. 308.
Кросновський М. арцпб. 102.
Kuglin W. 11.
Kukulevic 363.
Кульженко В. 383.
Кульчицька друкарка 123.
Кульчицький Д. др. 89. 122—23. 135. 150.
Кульчич др. див. Пафнутій.
Куннно село 44.
Кунотович Ів. др. 89. 123. 386.
Куракин А. 358.
Курбський А. кн. 42. 124. 128. 129. 157. 161—3. 167.
Куреька друкарня 374.
Курцбек Йосип о. др. 154.
Кутеїнська друкарня 12. 13. 31-32. 307. 375. 384.
Кутна гора 366.
Кучовський 233.

Л. М. гр. 302.
Л. Т. гр. 302.
Лабенскій Ф. 106. 108. 110.
Ладава 347.
Лазаревскій А. М. 330. 344.
Лангнш Г. 98. 101.
Ларіон др. 338.
Латинське друкарство 76. 97. 98. 141. 300. 336. 341. 359.
Ланців 347.
Леванда Ів. проповідник 311.
Левинъ И. 374.
Левицкий Гр. гр. 302.
Lewicki J. 64.
Левицький Ор. 26.
Левицький Ст. єп. 202.
Левоча місто 8. 9. 152.
Leger L. 64.
Лежайський М. арх. 320.
Лейпциг-Линськ 1.
»Лексикон« 1627 р. 13. 140. 141. 250. 251. 254-6. 258. 264. 386; Л. вид. 1653 р. 31. 256; Л. 1722 р. 256.
Lelewel J. 4. 9.
Ленчицький др. 21. 25.
Леонидъ Арх. 21. 25. 26. 32. 148. 211. 368. 375.
Леонтій о. 130.
Леонтьевъ Н. Ф. 373.
Лесятинський В. 44.
Либровичъ С. Ф. 6. 70. 371. 372.
»Лимонар« 1628 р. 306.
Лисавета царица 286. 287. 308. 309. 352.
Лисаветград 352. 353. 358, -ська друкарня 352—354.
»Листи патр. Єремії« 1584 р. 175; »Листи Мелетія« 1605 р. 189. 191. 261. 388.
Литва 132. 156. 347. 369.
»Литургія« 1692 р. 270.
Лихачевъ Н. П. 372. 373.

»Лікарство« 1607 р. 175-6. 189. 386.
Лінде С. 56.
Lipiński T. 204.
Літери див. шрифт.
Litinski M. N. 382.
»Літописець краткій« 1619 р. 147.
Łobeski F. 71.
Лобода 226.
Лодомирія 35.
Łoziński Wł. 134. 385. 386.
Łoziński M. 127.
Лозня Іван 51.
Лонгиновъ М. 360.
Лондон 1.
Лопатка Ів. еп. 137.
Лохвиця 383.
Лукарис К. патр. 166. 261.
Лукаш др. 13. 330. 331.
Лукашевичъ Л. 14.
Луцьк 4. 157. 158. 210-216. 222, Луцька друкарня 160. 378.
Луцький С. 126.
Львів 2. 12. 16. 19. 20. 28. 29. 34. 35. 41. 44. 45. 48. 53. 66. 67. 73. 76. 79. 89. 91. 106. 107. 131. 133. 137. 149. 152. 161. 165—7. 172. 200. 203. 229. 232. 235. 252. 257. 261. 267. 314. 316. 317. 346. 347. 359. 364. 365. 377. 378. 380. 383.
Львівська братська друкарня 20. 34. 49. 74 - 95. 113. 132. 160. 173. 175. 195. 201. 246. 251. 327. 384. 385. 387; Львівська польська друкарня 378, Львівське жидівське друкарство 380-381, Львівське друкарство 41—43, Львівські друкарні 73-136, Львівські друкарі 115-136. 386.
Люблин 7. 9. 48. 54. 73. 251. 366. 381, -ська жидівська друкарня 380.
Люблинська унія 1569 р. 28. 33. 41. 157. 158. 160.
Любомирський кн. 225.
Люткович див. Домжив.
»Лямент« 1603 р. 175. 181; Л. 1610 р. див. »Плач«; Л. 1628 р. 212.
Ляхницький 60.

Мазепа 330. 343. 387.
Майнц 1.
Макаренко М. 383.
Макаріевич П. др. 244.
Макарій др. 362. 364.
Макарій мт. 39. 368.
Макарій мт. історик 57. 67.
Макарій патр. 265.
Макарів 376.
Макаровъ М. 370.
Македонський М. др. 364.
Максим Грек 62. 370.
Максимович Іоан архіеп. 332.
Максимовичъ М. 4. 5. 35. 57. 67. 93. 104. 145. 184. 188. 204. 210. 215. 224. 296. 332. 365.
Малахіович Л. 346. 347.
Малаховський 224.
Малевичъ К. 296.
Малеїн 73.
Малинський Д. 223.
Малышевскій И. И. 37. 148. 176. 188. 363. 382. 384.
Малченко В. С. 374.
Мальчевський 123—124.
Мальшинський 371.
Малярство 126 - 127.
Мамонич К. 19—22. 36. 48. 54. 119. 122. 129. 173. 192. 193.
Мамонич Л. 19. 21 - 23. 152. 153. 155.
Мамоничі 23.
Манастир Братський київський 387, Дельський 364, Дерманський 37. 43. 44. 165. 185-190. 225. 226, Загорівський 145. 210, Іверський 31. 367. 375, Кремянецький 223, Кутеїнський 31. 306. 307. 367. 375, Луцький 213. 217. 220. 221. 223, Меркшина Церква 362, київсько-Микольський 234, Милешівський 362, Минський 147, Новгород-Сіверський 317. 318, Онуфріївський львівський 17. 71. 72. 79. 84. 85. 91. 125. 126. 130. 251. 386, Почаївський 88.

193. 196 199. 214, Скитський 252, Угорецький 215, Чернігівський Єлецький 323. 324, Черн. Іллінський 329. 331. 340-42, Четвертинський 210, Чорненський 213. 215. 216. 218. 219. 221. 222. 227.
Манєвстовъ И. 371.
Манява 252.
»Маргарит« 1595 р. 175.
Маріенбурська фортеця 166.
Мартин перепл. 230—232.
Мархоцький Сц. 348. 350.
Масієвський Ів. гр. 207.
Маслов С. Ів. 30. 209. 257. 383.
Матіяшевський А. др. 386.
Махнівка 312—313. 316, Махнівська друкарня 316. 378.
Maciejowski W. A. 9. 346.
Медоксъ К. П. 22. 23. 256.
Медвѣдевъ С. 371.
Медзанета К. 132.
Меженко Ю. 383.
Межибожська друкарня 350. 381.
Межирівська друкарня 381.
Межирічська друкарня 350. 381.
Мелетій патр. 140. 141. 174. 176.
Мельгунов А. П. 353. 354.
Менжинський др. 267.
Merczyng H. 25.
»Метрика« 1686 р. 114. 385.
Меценати друкарства, друкарське меценатство 33. 41. 91. 144. 145. 153. 215—216. 241. 258. 259.
Мигура Іл. гр. 302.
Миколаєвич А. др. 237.
Миколаїв 352, -ська друкарня 356-357.
Милан 1.
Миловидовъ А. П. 14. 21. 24. 69. 185. 206. 345.
Мильяновичі 128. 157. 161. 388.
Мина о. др. 53. 75. 77. 79. 82. 89. 124—125. 163. 167. 251.
»Минея« 1608 р. 234.
»Минологіон« 1718 р. 279.
Минчевич Іван 48.
Миргород 357.
»Мир з Богом« 1669 р. 266.
Мисланський Аф. арх. 272. 300; М. С. єп. 295. 311. 312. 355.
Миссенгейм Г. 369.
Митрополитанська київська друкарня 307—310. 387.
Митрофан др. 286—287.
Митура Ол. 239.
Михаїл король 87. 108.
Михаїл мт. див. Рогоза.
Михаїл Хведорович цар 208.
Михайленко М. 383.
Михайловъ М. 57.
Михайлович Б. 66. 72.
Михайлович Т. 166. 175.
Михальчук К. 27.
Михневичъ Вл. 371.
Міньківці 348. 349, Міньковецька друкарня 348-9. 350. 378. 381.
Мінськ 147. 210. 222.
Міпщина 369.
»Міра«, »Міага« 1676 р. 322.
»Mnemozyne« 1633 р. 247.
Мова білоруська 12, мова руська 12.
Могила М. 131.
Могила Петро мт. 21. 86. 90. 99. 100. 102. 104. 106. 111. 112. 218. 220. 223. 243—248. 250. 258. 259. 263—5. 267. 277. 300. 304. 306. 307. 346. 364.
Могилів 13. 32. 209. 307. 349, -ська друкарня 13. 30. 307. 349. 357.
Могилянка Ір. 207.
Модестъ арх. 32.
Модзалевський В. 7.
Молдавія 85. 90. 131. 140. 152. 250. 278. 304. 305. 364—365.
»Молитвослов« 1606 р. 175; М. 1631 р. 31. 306.
Молковицький Парф. гр. 244.
»Монашеское погребеніе« 334. 339.
Мончаловський О. А. 6. 62. 70. 95.
Мордвинов М. 356.
Мороховський Ілля єп. 85; Мор. Іван 120.
Москва 2. 6. 16. 22. 33. 38—40. 90. 164. 203. 208. 228. 229.

232. 235. 254. 261. 262. 265—267. 286. 287. 317. 321. 332. 335. 338. 344. 345. 350. 351. 367—370. 373. 384. 388.
Московське друкарство 22. 38. 58. 367—376.
Мошкова Е. друкарка 350.
Мстиславець П. др. 5. 19—24. 27. 28. 39—41.
Мудрович, Mądrowicz A. др. 124. 141. 150.
Мукачів 156.
Мультанські кресп 345.
Мурзакевичъ Н. 357. 360.
Мюнцер І. 382.

Н. С. 371.
Нагродський М. 199.
»Названія судов« 1790 р. 359.
Наливайко Д. о. др. 166. 188-190. 226—227; Нал. С. 226.
»Наставленіе сину« 1796 р. 359.
»Наука« 1645 р. 112.
»Наука о вірі« 1782 р. 202.
Наумовичъ Андр. др. 264.
»Начало писмен дітем« 1746 р. 154.
»Начальное ученіе француз. языка« 1800 р. 359.
»Небо Нове« 1665 р. 12. 13. 182; Н. Н. ніби 1677 р. 332. 383; вид. 1699 р. 30.
Невоструевъ 183.
Негалевський В. 158.
Нейштадт (Nova Civitas apud Esch), місто родження Фіоля 360. 369. 388.
Немирівська друкарня 381.
Неофит іг. 217. 218. 220.
Несвіж 33. 67. 76. 144. 202. 369, -ська друкарня 14. 24—25. 59.
Нестор протопоп 50. 231.
Нехорошевський М. гр. 302.
Нижегородська друкарня 374.
Никифор о. 121; Н. протосингел. 166; Н. архіеп. 354.
Никон патр. 256. 370. 372. 375.
Николаевскій П. 372.
Niesiecki 210.
Німеччина 1. 38. 45, німецьке друкарство 383.
Новакович Ст. 363. 365.
»Nowa Miara« 1676 р. 322.
Новгород-Сіверський, Новгородок 317—322. 327—9. 331, -ська друкарня 316—324. 343.
Nový Zákon 1475 р. 366.
»Новий Завіт« 1580 р. 47. 70. 158. 168. 169. 175. 182.
Новиков 351.
Новицкій 183.
Новоросійське друкарство 354.
»Номоканон« 1620 р. 240, Н. 1624 р. 258, Н. 1646 р. 104.
Нюренберг 1.

»О единой вірі« 1588 р. 175.
»О мистеріях« 1638 р. 223. 224.
»О оправданії грішного чоловіка« 1562 р. 24.
»Обвіщеніе« 1595 р. 175.
Обмосковлення укр. друкарень 269-271. 279—295. 332—343. 382.
Ободська друкарня 362. 363.
Оболенскій М. А. 374.
Огинська А. 31.
Огинський Б. 29.
Огієнко Іван 7. 11. 18. 29. 65. 66. 142. 156. 162. 171. 228. 249. 257. 261. 267. 268. 275. 285. 299. 300. 306. 307. 310. 311. 312. 331. 371. 384. 386. 387. 388.
Одеса 351. 387.
Октоїх 1491 р. 8. 362; 1494 р. 362; 1604 р. 187. 188. 190. 191. 227. 232; 1630 р. 86; 1639 р. 123. 132; 1765 р. 292.
»Олександрія« 116.
Олександро-невська друкарня 333. 372. 374.
Олексинецька друкарня 381.
Олексій Михайлович 171. 317. 328. 333. 344. 345.
Олонецька друкарня 374.
Ольшавський М. еп. 154.
»Омилія« 1625 р. 249.
Оньків Б. 15.

Опис див. Покажчик.
»Опытъ о человѣкѣ« 1791 р. 359.
»Опытъ риторики« 1805 р. 356.
Орловський 350.
»Осмогласник« 1491 р. 10.
Осталовський Ів. єп. 42. 137, див. Лопатка.
Осташкович П. 46. 230.
Острiг 2. 16. 35. 37. 44—48. 50. 79. 117. 119. 157. 158. 160. 161. 163—168. 170. 173—5. 178. 179. 181. 193. 226. 227. 230. 231. 232. 303. 304. 346. 383.
Острiжська Академія див. Академія.
Острiжська Анна 178. 304.
Острiжська друкарня 44. 45. 82. 84. 91. 118. 119. 127. 138. 158. 160—185. 186. 191. 193. 224. 225. 227—230. 234. 236. 240. 296. 297. 303. 381. 383.
Острiжський В. 118.
Острiжський К. Ів. 186. 234. 295. 296.
Острiжський К. К. 20. 37. 42—4. 46. 51. 52. 54. 83. 119. 121. 122. 129. 139. 157—164. 166. 168—178. 182. 184. 186 - 189. 191—3. 226. 227. 229. 241. 275. 385. 386.
Острiжський Ол. 167. 189. 191.
Острiжський Януш 167. 177. 178. 190. 191.
Остроглазовъ 18.
»Отпис« 1598 р. 175.
Отрепiв Гр. 189.
Отроковскiй В. М. 257. 258. 260—261. 301.
Охрiмовський Хв. гр. 207.

П. Афанасій гр. 31.
Павленков Ф. 372.
Павло I 202.
Падуя 15. 227.
Пакульська папiрня 274. 294. 387.
Палеолог Софія 39.
Палеотипія 389.
Палестина 261. 262.
»Палинодія« 165. 176-7. 179. 242.
Паління українських книг 8. 20. 88. 98. 103. 155. 160. 196. 208—209. 235. 347. 389.
Панівецька друкарня 346. 347. 378.
Пантелѣевскiй Н. И. 373.
Папiр 46. 50. 65. 69. 317. 318. 383. 389. Папiрник Варфоломей 50. Папiрня Острiжська 168, Буська 50, Пакульська 274. 294, Радомиська 241. 274.
Папковъ А. А. 21. 22. 29. 30. 63. 215. 275.
Париж 1, -ська друкарня 374.
Парфенiй патр. 100.
»Патерик Печерський« 285. 286; П. П. 1661 р. 265. 276; 1678 р. 276; 1702 р. 272. 276.
Пафнутiй Кульчич др. 84. 85. 89. 126. 251—252. 256. 386.
Пекарскiй П. П. 5. 30. 31. 93. 281. 298—299. 345. 372. 375.
Палагонський Н. др. 364.
Пензенськi друкарнi 374.
Первольфъ 17.
Перемиська друкарня 378. 385. 386.
Переплетство (iнтролiгаторство) 97. 198. 199. 229-230. 342. 383. 389; переплетник див. Хведорович син.
Пересопниця 157. 158.
Перетц В. Н. 185. 191. 229. 249. 383. 386. 387.
»Перло Многоцiнне« 1646 р. 323. 324. 345. 387, вид. 1699 р. 13. 30.
Перлштейнъ А. 158. 167. 204.
Пермська друкарня 374.
Перфецкiй Е. 153—156.
Песковскiй М. 62.
Петро I 89. 268. 279. 280. 283. 333. 334. 343. 371. 373. 382.
Петровъ А. 152—156. 384.
Петровъ Н. И. 148. 180. 204. 206. 249. 250. 277. 292. 302. 345.
Петрович Т. гр. др. 237. 240.
Петровскiй Н. 352.

Петроград 311. 350. 359, -ське друкарство 374.
Петрушевич А. С. 4. 17. 35. 60. 67. 72. 74. 81. 84. 94. 95—7. 109. 115. 145. 148. 151. 155. 193. 203. 205. 211. 213. 114—216. 222. 382. 384.
Пигас Мел. патр. 138. 143. 239.
Пилип др. 279.
Пилипович Іван гр. др. 74. 127-8; П. гр. бердичівський 314.
Пилипович Лаврін маляр-гр. 46. 48. 66. 75. 117—121. 126—127. 166—170.
Пильзен 366.
Пинхасович М. др. 225.
Piave di Sacco 379.
Підберезька друкарня 381.
Підгорецька друкарня 371. 378.
Підзамча львівське 42. 43. 48-51. 54. 231.
Підкарпатські українські друкарні 152—156. 386.
Підляшша 117.
Платон архіеп. 309.
Платон мт. 292.
»Плач східної Церкви« 1610 р. 13. 20. 21. 175.
Плетенецький Єлисей арх. 141. 179. 181. 191. 236-244. 247-9. 252-53. 256. 258. 261-4. 277. 296. 297. 300.
Плетеничі 236.
Плиссъ В. 25.
Площанскій В. М. 60.
Pług A. 60. 72.
Погóдинъ М. П. 14. 62.
Поділ київський 235. 294. 303. 305.
Поділля 132. 224. 229. 345—47. 349. 350. 382.
Подільське друкарство 345—350. 378. 381. 382.
»Подорожня книжиця« 1525 р. 16.
Пожарі друкарень 16. 22. 86. 96. 130. 180. 214. 225. 235. 272—273. 277. 279. 292. 297. 323. 324. 340—341. 384.
»Поздравительныя рѣчи« 1787 р. 311.
Покажчик видань стародруків львівських 74. 95, острізьких 175-176. 179, почаївських 205, київо-печерських 301, чернигівських 345, панівецьких 346, з друкарні кн. Потемкина 359.
Покровський П. Н. 6. 372.
Полевой П. Н. 60. 62. 63. 70. 372.
Поликарповъ Н. И. 372. 373.
Половецький Ст. др. 89. 128. 132.
Половкович Арт. др. 244.
Полонне, жид. друкарня 225. 381.
Полоцькъ 15.
Полоцького С. друкарня 388.
Полтава 351. 357. 358. 383, Полтавська друкарня 357—358.
Полтавщина 357.
Полумеркович Ст. 212.
Польське друкарство на землях українських 2. 5. 14. 97. 123. 127. 178. 214. 224. 246—247. 267. 300. 312. 313—316. 321. 322. 326. 331. 332. 336. 341. 345—350. 362. 366—367. 377—379. 386.
Польща 200. 201. 267. 369. 380. 384.
Поповъ А. Н. 26. 184.
Попов В. 359.
Попов П. 383.
Поповський М. 359.
Поппе 359.
Порицька друкарня 381.
Португалія 1.
Поруденскій М. 58. 370.
Поссевин 159. 175.
Потебня 27.
Потемкин Гр. 357. 360.
Потемкинська мандрівна друкарня 6. 355. 358—360.
Потій еп. 175.
Потоцький Пр. 312. 316.
Потоцький Ст. 347.
Потоцький Щенсний 347. 348.
Потоцький Ян 346. 347.
»Поучення Дорофея« 1628 р. 262. 264.
Похилевич Л. 316.

Почаїв 157. 158. 193—5. 199—204. 207. 387.
Почаївська друкарня 151. 158. 160. 193—207. 214. 225. 228. 376. 378. 386. 387.
Почаський С. др. 246.
»Правило живота« 1598 р. 226.
Прага 2. 13. 15. 16. 66. 232. 366. 383.
Przezdziecki 347.
Привілеї друкарські, монополь, їх шкідливий вплив на друкарство 23. 75. 82. 83. 87. 91—92. 97. 98—100. 102. 108—110. 113. 123. 124. 127. 128. 136. 150. 195—7. 199—202. 223. 290. 295. 321. 379. 380. 383. 389.
Приказъ Общественнаго Призрѣнія 354. 355. 359.
Примус Трубер 362.
Провинціяльне українське друкарство 350—360.
Продаж книжок, книгарні, книготорговля 6. 23. 44. 49—51. 53. 54. 76. 89. 96—98. 103. 104. 106. 122. 129. 152. 172. 201—202. 230. 260. 281. 282. 284—285. 290. 294—295. 298. 299. 335. 342. 344. 351. 372. 376. 383. 389.
Прокопій гр. 302.
Прокопович А. 315. 355.
Прокопович З. еп. 317.
»Προσφώνημα« 1591 р. 82.
»Псавтир« Фіолів 8, Пс. 1517 р. 17, Пс. 1570 р. 28. 34. 41, Пс. 1575 р. 22. 23, Пс. 1576 р. 19. 22. 365, Пс. 1598 р. 175, Пс, 1609 р. 234, Пс. 1611 р. 29. Пс. 1624 р. 240. 262. 263, Пс. 1625 р. 210. 217, Пс. 1635 р. 32. 305, Пс. 1637 р. 307, Пс. 1650 р. 365, Пс. 1652 р. 386, Пс. 1675 р. 321, Пс. 1678 р. 123. 150, Пс. 1680 р. 329, Пс. 1688 р. 114.
Ptaśnik Jan 367. 384.
Пташицький С. Л. 36. 59. 61. 63. 67. 70. 120. 127. 171. 173. 185. 192.
Пузина Ол. 194.
Путивль 254. 321.
Пушкар Данило 48—51.

Радзивилів 351, -ська друкарня 381.
Радивил К. 32; Р. М. 24; Р. Сирітка 24.
Радивиловський А. 268.
Радищевський Он. др. 189. 228—229. 387.
Радомиська папірня 274.
Радомишель 241.
»Raj duszny« 1514 р. 366.
Раковецький Гн. 314; Р. Хв. гр. 314. 315.
Раковцій Юрій 153.
Рахманів П. гр. 345.
Reggio 379.
Решка Сг. 217. 222.
Рижський Ів. 356.
Рим 88. 116. 364.
Римша Ан. 47.
Риндфлеш П. 52.
Рівне місто 387.
Ровинскій Д. А. 19. 24. 31. 58. 63. 69. 70. 74. 207. 256. 301. 315. 319. 343. 345. 361. 363; Ров. П. 363.
Рогатинець Ю. 174.
Рогатинський Ів. др. 348.
Рогоза Михаїл мт. 78. 82. 83. 93. 122. 139.
Родосскій А. 109. 110.
Рожанськнй др. 224. 229.
Рождественскій Ѳ. 312.
Розенберг 356.
Rolle Józ. 167. 227. 315. 345—6.
Романовський В. 383.
Ромен 342.
Російське друкарство 2. 214. 311. 315. 316. 350—360. 367—376. 374—375. 382.
Ростовський Д. див. Туптало.
Рохманів 157. 194. 207, -ська друкарня 160. 207—209.

Руварац И. 363.
Рудницький А. гисер 128; Р. Ст. 28; Р. Сильв. еп. 200. 213; Р. Феод. еп. 195—8. 228. 229.
Рудович о. І. 385. 386.
Руїна 265—267.
Рукавишников Д. 376.
Rulikowski M. 366.
Румянцовъ В. Е. 23. 29. 58. 69. 72. 371.
»Руно Орошенное« 182. 331-332.
Рурмистр Гр. 50. 231.
Русаковъ Ев. 23.
Руславъ 61.
Руська мова 12.
Рутський В. мт. 85.
Руяни 362.
Рязанські друкарні 374.

С. Т. 209.
Сабовъ Евм. 154. 155.
Sawinicz J. 159. 361.
Савурський 354.
Sadok Baracz 134.
Сазанський др. 333.
Сакчинський 363.
Самбірська друкарня 378. 380.
Самгородок містечко 387.
Самойлович Ів. 321. 328.
Самуйлович Зах. др. 302.
Санктпетербург 333.
Сапіга Б. 82.
Саратівська друкарня 374.
Сафяник Яцько 120.
Сахаровъ И. П. 23. 57. 67. 68. 173. 375.
»Сборник« 1770 р. 154. 155.
Свенціцкій Іл. С. 65. 76. 92. 95. 110. 112. 114. 121. 174. 206-7. 298. 383. 384.
Свидзинський К. 224.
Свистунъ Ф. И. 120.
Святополк Ол. 210.
Селезнів С. 313. 316.
Селивановський С. др. 356.
Семенів Т. інквизитор 338.
Семенниковъ В. 224. 312. 313. 352. 354—356. 376.
Семигород 361. 362.
Сенат 354. 355, -ська друкарня 370. 372.
Сенютовичъ Іоан. арх. 272. 279. 282. 300.
Сербиновна М. 250.
Сербія 90. 140. 361. 363, Сербія Нова 352.
Сербське друкарство 2. 362.
Серебренниковъ А. архіеп. 357.
Сестренцевич мт. 202.
Сибірське друкарство 374.
Сидоровъ А. А. 14.
Сильвестр архіеп. 287.
Сильвестр о. др. 145—8. 210—2. 215—223. 227. 229.
Симон учитель 51.
Синай 261. 262.
Синаксарі укр. мовою 259. 277—278.
Синицький М. гр. 345.
Синод, боротьба його з укр. друкарнями 280-7. 290-3. 308-10. 316. 329. 334-9. 340. 341. 355. 376.
»Синод Луцький« 1638 р. 223. 224.
Синодальна друкарня 371. 374.
Сицилія 1.
Сычевская Ант. Ив. 257.
Сідляр Єфимія 49.
Сідляр Сачко др. 20. 48—51. 53. 54. 79. 122. 128 - 130. 167. 192. 231.
Сідлярj Семен 42. 43. 45. 46. 49. 122. 124. 128. 129. 163. 173.
Сѣлецкій А. К. 62. 180.
Сільські друкарні 374.
Сімяскович Ант. 118.
Сінник М. 45. 46.
Сіцинський о. Є. 383.
Січинський В. 66. 69.
Січкарів Л. 359.
Скадар 362.
Скольський див. Скульський.
Скорина Фр. 5. 7. 10. 11. 13. 14. 15—20. 24. 26. 33. 59. 65. 67. 76. 162. 170. 182. 366. 369. 384.
Скоропадський 333.

Скульський А. др. 75. 86. 89. 94. 96. 101. 110—12. 128. 130—34. 149. 364. 386.
Скумин Хв. 82. 83.
Славутська друкарня 225. 381. 388.
Слапковська друкарня 381.
Сливка А. 51.
Словолитня див. гисерство.
»Слово на Благовіщення« 1675 р. 320.
»Слово на день коронованія« 1795 р. 355.
Словянських народів друкарство 2. 360-367. 387, Південно-слов. друкарство 362-4, Західно-слов. друкарство 365—7.
»Служебник« 1508 р. 364, Сл. 1604 р. 138. 139. 141. 142. 236. 239. 251. 276, Сл. 1616 р. 30, Сл. 1620 р. 240. 276, Сл. 1629 р. 246. 259. 264, Сл. 1639 р. 246. 385, Сл. 1646 р. 104, Сл. 1695 р. 32, Сл. 1733 р. 150, Сл. 1735 р. 197. 198. 228.
Слуцька друкарня 159. 175. 378.
Слуцький кн. 159.
Сльозка Варвара 106. 108.
Сльозка Іван 106. 108.
Сльозка Мих. др. 74. 87. 89. 94. 95—110. 112. 131—135. 144. 246. 385.
Сльозка С. 106. 108.
Сльозка Яків 106.
Смышляевъ Д. 374.
Смоленськ 347.
Смотрицький Гер. 165. 168—170. 175. 176. 229.
Смотрицький Мел. 13. 20. 21. 29. 166. 184. 189.
Снегиревъ И. М. 57. 365. 368. 370—372.
Снегиревъ Л. 63. 70.
Снігурський І. еп. 386.
Собеський Ян 379.
Собко Н. 10. 367.
Соболевскій А. И. 11. 27. 177. 179. 181. 297.
Соболь Сп. др. 12. 13. 31. 32. 144. 233. 261. 305—7. Соболева друкарня 305—307.
Сокаль 127.
Соколовъ Г. 354.
Соколовъ П. 183.
»Собраніе вещей« 1580 р. 175.
»Собраніе словес« 1618 р. 146. 147. 213. 222. 386.
»Собраніе припадків« 1727 р. 154; 1732 р. 150.
Солобківецька друкарня 381.
Соловьевъ А. 63.
Соловьевъ С. М. 2. 57. 62.
Солунь 364.
Сольскій С. М. 184.
Соминович Гр. 212.
Сопиковъ В. С. 4. 56. 68. 115. 202. 295. 349. 376.
Софія Олекс. 268.
Софонович Ф. іг. 321.
Сочава 46.
Спасово село 44. 45.
Сперанскій М. Н. 191. 385.
Сребницький Н. архіеп. 341.
Срезневскій И. 364.
Срібний Ф. 94.
Ставницький В. др. 89. 114. 116. 128. 135—136.
Ставницький С. др. 89. 114. 116. 122. 134—135. 150.
Ставницький П. др. гр. 136.
Ставровецький-Транквилліон Кирило іг.-др., 13. 30. 31. 98. 144. 149. 193. 194. 197. 207-9. 229. 321. 233. 324.
Стародруки українські 273—278. 383, зовнішність їх 92, посвяти 275, передмови 264. 274—275, післямови 42. 275, знимки з стародруків 69—70. 383, зміст стародр. книг 274, стародр. укр. книги відбірають 285, переклад на укр. мову богослужбових текстів 277, описи стародр. див. Покажчик. Самі стародруки див. під відповідними їх назвами.
Старообрядческое друкарство 202. 279. 349. 375—6.

Стасовъ В. В. 10. 19. 21. 58. 69. 74. 183. 301. 361. 375.
Стаховський Антоній архіеп. 332. 333. 388.
Степан о. др. 272.
Степанов Ів. др. 287.
Степанчук 219.
Стеткевич Б. 31. 32. 306. 307.
Стоглавий собор 368.
Стокгольм 362.
Столярство в друкарні 42. 43. 118.
Стороженко А. 314.
Стоянович Л. 363.
Страдомскій А. 319. 323. 344.
Стрельбицький о. М. др. 349. 357; Стр. Ів. гр. 302. 345; Стр. Хв. гр. 207.
Стрий 380.
Стрипський Г. 152. 156.
Строевъ П. М. 4. 23. 37. 38—39. 69. 256. 260. 295. 362. 370.
Стрятин 42. 43. 137—9. 165. 236. 250. 251. 377.
Стрятинська друкарня 7. 136-142. 143. 179. 181. 191. 236. 239. 240. 242. 252. 296. 297. 300.
Студзинський Ст. 34. 87. 105. 244.
Студинський К. 389.
Судилківська друкарня 381.
Суми 342.
Сумцовъ Н. 310. 317. 319. 323. 324. 344. 345. 384.
Супрасль 32. 202, -ська друк. 32.
Суражський В. 226.
Сурмин А. ревизор 335-339. 344.
Суслопарів М. 346. 347.

Таврійське друкарство 356.
Тамбовські друкарні 374.
Танковъ А. А. 374.
Тарасевич Л. гр. 272. 276. 302.
Тарнавскій 62.
Текелі 153.
Телиця др. див. Домжив.
Teodorowicz — Хведорович 56.
Теодоровичъ 159.
Теодоровъ А. 364.
»Τερατούργημα« 1638 р. 210. 237. 241. 249. 255. 256. 260.
Терлецький К. еп. 81.
Терминологія друкарська з давніх актів: азбука 329, аркуш 331, архитипограф 254, батирщик 244, батищик 288. 289, варстат 27. 34. 40. 41. 52, видаванне книг 85. 131, видавати 207, ґисер, ґѣсер, гисар 117. 123. 150. 333, gisernia 199; гисарський, gisarski, ґисерський 116. 128. 330. 333. 336, гляс 326, дозорець 89. 253, друк 119. 120. 141. 207, друкар 41. 44. 52. 53. 79. 117. 123. 125. 126. 188. 264, друкарка 123, друкарня 37. 39. 40. 52—5. 75. 78. 79. 81—5. 90. 101. 103. 114. 120. 123. 126. 143. 149. 167. 174. 184. 188. 207. 212. 217. 220. 221. 238—40. 245. 247. 305. 322. 325. 329—31. 385, друкарський 23. 34. 40. 41. 52. 77. 101. 131. 208. 245. 319. 326. 329. 385, друкарчик 116. 128, друкований 53. 79, друковане 76. 174. 187, друковати 27. 28. 40. 42. 54. 81. 90. 103. 112. 117. 146. 188. 194. 322. 326. 331, зицер 121. 135. 288. 289, зицерський 289, иждивеніе 104. 112. 244. 307, издати книгу 139. 143, изобразитель 244, изобразити 243, інтролігатор 97, ісправитель 258, каста 174. каштa 326; книга фолійова, квартова, октова 225, кориґатор 253, коректор 255. 258, коректорство 252, кошт 114. 117. 143. 146. 149. 245. 324. 326, коштом і накладом 146. 207. куншт друкарський 135. 245. 319. 325, літера 118. 121. 174. 288. 326. 333, маістер художества печатного 303, матерія 243. 244. 336, метрицеси або матрицеси 326. 333. 336, наборщик 244. 290. 338, наклад 27. 28. 41. 54. 117. 126. 146, напечатаний 47. 48. 116. 117, олива до смарованья

326, олифа 289, олій 326, олово 326, отливаніе літер 326. 329, отлитий 174, officina 197, папірня 241, переливати літери 329, переплет 342, переплетческое ремесло 342. печатаніе 268. 271, печатарство 238, печатати 237. 270. 284, печативати 39, печатний 31. 38. 39. 43. 171, книжний печатной мастер 254. печатня 304. 364. 365, печативаніе 267, печать 147, печать гражданська й духовна 355, письмо (шрифт) 53. 119. 120. 128. 174. 304. 322. 329, п. тріодійне 128, п. евангельське та схоластика 326, писмолеатель 244, пралози (заставки) 276. прас 101. 326, прасмайстер 288. 289, привилей 99. 150, прикпад 325. 326, прикладка 89. 104. 135. 289, пунцони 326, пончонг 116, пунсони 333. 336, різати фиґурки 326, сажа 326, scul (ptor) 198, смола 326, справщик 287, стан книгопечатний 287. 288. 290, станок 336, столпоправитель 244, таборок 288, тередорщик 290, тип (друкарня) 244, типарський 138. 237, типикароводець 244, типоблюститель 244, типограф, типоґра́ф 85. 96. 102. 103. 112. 122. 123. 132. 156. 244. 252. 254. 263. 304. 325. 327. 365, типографія 75. 85. 86. 99. 111. 112. 114. 116. 131. 138. 139. 176. 196. 198. 238. 239. 241. 242. 246. 258. 264. 267. 268. 284. 306. 311. 321. 326. 328. 333. 340. 385, типографський 96. 116. 198. 240. 245. 255. 267. 275. 328. 333. типографщик 342, типу правитель 258, тисненіе 31. 43. 266, тиснуть 34, товариство друкарське 326. 332, фарба 326. 329, фигурки 326. 336, форма 121. 174. 326. 362, художество типографисования 303, художество типографское 304, художник 243. 244. 267, ценсура 354. цинобер 326, челядь 89, книга з червоним 326, чорнило 329, шляк 330, шпиж 326, штамба 55, штанба 80, штука друкарська 245. Див. ще ст. 370. 389.

Тернавіот С. 298. 305. 308.

»Тестамент« 1638 р. 307.

Тисаровський Єремія єп. 98. 111. 208. 251. 252.

Тисяченко Гр. 7. 299. 383.

Титовъ Ѳ. И. о. 7. 64. 70. 94. 95. 142. 235—7. 239—40. 244—5. 248—9. 253—4. 256—7. 260. 268. 297—303. 305. 310. 312. 384. 385.

Тиховскій Ю. 195. 200. 204—6.

Тихон о. др. 279.

Тишкевич-Скумин Хв. 83.

Тишкевич Ян 314.

Тобольська друкарня 374.

Токмаковъ 72.

»Толкованіе на Апокалипсис« 1625 р. 254. 259. 263.

Томаш пан 45.

Томашівський С. 156.

Торгівля книгами див. продаж.

Торговиця 362, Торговище 364.

Торезанський А. 361.

Тормасов А. 312.

Транквіліон див. Ставровецький.

»Требник« 1606 р. 138-143. 175. 236. 251. 276; Тр. 1635 р. 305. 364; Тр. 1644 р. 102; Тр. 1646 р. 111. 246. 276.

Трефолевъ Л. Н. 354.

Триденський Собор 200.

Тризна Йос. арх. 265. 300.

Трипольскій Н. Н. о. 159. 181. 187. 205. 215.

»Трифологіон« 1643 р. 133.

»Трифологіон« 1651 р. 104.

»Тріодіон« 1717 р. 136.

»Тріодь Пісна« Фіолева 8. 152; Тр. П. 1627 р. 242. 243. 254. 259. 276. 277; Тр. П. 1707 р. 93; Тр. П. 1715 р. 277.

»Тріодь Цвітна« Фіолева 8. 152: Тр. Ц. 1631 р. 244—6. 258. 260. 276. 277; Тр. Ц. 1724 р. 282; Тр. Ц. 1631 р. 277.
Тромонпиъ К. 57. 69.
Троцкій о. П. 234. 274. 296. 302. 310. 354.
Троцькевич гр. 314.
Трубер Примус 362.
»Труби« Л. Барановича 317—20.
Туб-въ Н. 64.
Тукальський мт. 106.
Тульчин 348, -ська друкарня 348. 378. 381.
Туптало, Тупталенко Д. (Д. Ростовський) 182. 269. 272. 285. 331. 332.
Тур Н. арх. 236.
Туреччина 46.
Турківська друкарня 380.
Турцевич І. іг. 384.
Тустановський див. Зизаній.
Тюбинген 1. 361. 362.
Тяпинський В. 14. 24. 33. 144. -ського друкарня 25—26.

Уваров А. С. 49. 71. 72. 384.
Угорська Русь 152. 153.
Угорці 145. 210. 213. 222, -вська друкарня 144—148.
Угорщина 8. 384.
Україна 132. 160. 347. 351. 352. 358. 366.
Улановъ В. 57.
Унгвар 156.
Унглер Фл. др. 366.
Унгнад 362.
Ундольскій В. 68.
Унів 133. 134. 148. 194. 209. 386, -ська друкарня 112. 123. 133. 134. 148—151. 194. 200. 378. 385. 386.
Університетська друкарня харківська 356, московська 370.
Управа Благочинія 351.
Урах 362.
Uri Halewy др. 379—80.
Урсул-Рудецький А. 215-21. 223, Д. 218 221.
»Устав« або »Око Церковне« 1610 р. 228.
Усте 130. 131.
Устиновъ М. 58.
»Утѣшительныя мольбы« 1634 р. IV. 275.
Учительное Євангеліе див. Євангеліе.
Ушакевич В. гр. 74.

Федорів див. Хведорович.
Феликсовъ С. 62.
Феодосій преп. 277. 281.
Феодосій еп. чернігівський 387.
Феолог справщик 339.
Феофан патр. 240. 253. 256.
Филалет Бронський 166.
Филаретъ Арх. 17. 58. 143. 370.
Филарет патр. 208. 229. 254. 370.
Филип К. гр. 302.
Филиповичъ див. Пилипович.
Фирлей А. 194.
Finkel 57. 93.
Фіоль Швайнольт др., Німець родом з Нейштадту над р. Ейш в Франконії (de Nova Civitate apud Esch) 4. 7—11. 13. 65. 67. 76. 152. 156. 158. 360-362. 369. 384. 388. 403.
Флеровъ І. 5. 22. 30. 93. 214.
Флетчер Д. 369. 384.
Флоренція 1.
Фойнацький М. гр. 244.
Фр. Ян. 362.
Франко Ів. 6. 158. 162. 181. 185.
Франконія 360. 369. 388.
Франкфурт 10. 360.
Friedberg B. 381.

Харків 315. 342. 352, -ська друкарня 6. 355—6. 359.
Харківський Колегіум 355.
Харламповичъ К. В. 6. 32. 63. 82. 162. 175. 181. 266. 388.
Хвастів 313. 388, -ська друкарня 313—314. 378.
Хведорович Іван, фундатор постійного укр. друкарства 7. 14. 17. 19. 22—24. 26—8. 34. 35—

73. 74. 75. 77. 79. 80. 84. 95. 117—122. 124. 126. 129. 137. 140. 144. 158. 163. 165—170. 172. 173. 178. 182. 186. 192. 226—232. 235. 251. 362. 368. 370. 371. 383. 384. 385.
Хведорович син 45. 46. 50. 51. 66. 71. 76. 79. 188. 229—232. 261.
Херсонське друкарство 356.
Хмельницький Б. 324.
Chodynicki J. 73.
Ходкевич А. 40.
Ходкевич Гр. 26—28. 34. 40. 41. 117.
Ходкевич Ол. 32. 40.
Хойнацький А. Ѳ. о. 205. 206.
Холота А. гр. 207.
Хороманскій В. 374.
Хорошів 157. 158.
Христіян III 368. 369.
»Христос Пасхон« 1630 р. 86. 130—131.
»Хронологія« Римші 1581 р. 47. 172. 175. 182.

Царевскій А. 363.
Царскій А. И. 370.
Zeiner Gunter 10.
Цензура укр. книжок 5. 89. 90. 102. 103. 113—114. 132. 155. 208. 225. 268—271. 279—289. 290—293. 298. 316. 332—343. 351. 372. 376. 380. 382. 389.
Церкви у Львові: св. Георгія 47. 111. 116. 230. 385, св. Іоана Богослова 106. 108, св. Миколая 126, Успінська 52. 386, св. Хведора 121.
Цетинне 2. 361—363.
Ціна друкованої книжки 33. 80. 389.

Чарторийський Юр. 207.
»Часослов« 1491 р. 8, Ч. 1493 р. 361, Ч. 1565 р. 40. 369, Ч. 1598 р. 175, Ч. 1602 р. 175. Ч. 1612 р. 178. 386, Ч. 1617 р. 238—239. 242. 276. 295. 296, Ч. 1629 р. 210. 217, Ч. 1675 р. 321, Ч. 1794 р. 357, Ч. 1797 р. 349.
Čenek Zibrt 366.
Черевко В. 182.
Черенки див. шрифт.
Черкавський П. др. 386.
Черкашенин А. 305.
Чернигів 319—325. 327—30. 333. 335. 339. 352. 383.
Чернигівська друкарня 5. 13. 209. 273. 279. 280. 290. 292. 316—345. 378. 382. 387.
Чернигівщина 202. 332.
Черноевич Ю. 362.
Чертковъ А. 68; Ч. В. А. 353.
Чеське друкарство 2. 362. 365-6.
Четвертинська друкарня 160. 209-211.
Четвертинський Г. мт. 268; Гр. 210, Ол. 210.
Четвертинські кн. 209—210. 217.
Четвертня 157. 209—11. 217. 222.
Четыркинъ 184.
»Четті-минеї« 269. 272. 285. 286.
Чистовичъ И. 5. 14. 21. 35. 58. 93. 185. 374.
Чистоклѣтовъ Г. 373.
Czołowski A. 84.
Чорна село 157. 215-217. 219. 222.
Чорна Гора 361.
Чорненська друкарня 160. 215-23. 362. 363.
Чорногорія 364, чорногорське друкарство 2.
»Чуда Пр. Діви Марії« 1677 р. 332.

Шарфенбергер М. 377.
Шафарик П. І. 361.
Шебеж 362. 364.
Шейвахович М. др. 350; Ш. Х. др. 350.
Шелига Ян др. 97. 378.
Шембек В. 48.
Шепетівська друкарня 381.
Шептицька М. 147; -кий Аф. мт. 88. 150. 195—6. 385; Ш. Варл.

149. 150; Ш. Ол. 145—147. 222; Шептицькі 385.
Ш—нъ Н. 371.
Szydelski ks. 134.
Шимонович Г. др. 225.
Ширков 234.
Широцький К. 7.
Ширяевъ 68.
Шицик Л. арх. 104.
Шиянів др. 240.
Шляпкинъ И. 18.
Schnurrer 361.
Шпак Іван 44.
Шрекникъ Е. Ѳ. 6. 372.
Шрифт (черенки, літери) 48. 49. 97. 116. 127. 128. 133. 135. 140. 147. 149. 170. 172—174. 179. 188. 195. 213. 217. 239. 240. 247. 272. 294. 304. 306. 313. 329. 336. 341. 357—359. 369. 373. 387, назви шрифтів 336; заведення гражданки 372-373.
Steinschneider 381.
Шумлянський Йосиф еп. 74. 88. 113. 116. 385, його друкарня 88. 113—115. 135. 385.
Шумськ 207.

Щеглова С. А. 185. 261.
Щелкунов М. И. 387.
Щербаківський Д. 383.
Щербацький Т. мт. 285. 286. 305. 308—11, його друкарня 307—310.
Щербець П. др. 377. 379.
Щербинин 355.
Щирський Ін. гр. 276. 345.
Щурат В. 66. 131. 134. 222.
Щуровський А. 206.

Юрій І Раковцій 153.
Józefowicz 98.
Юрська друкарня див. Шумлянського друкарня.

Яворів 385.
Яворський Ст. 271.
Jaworski Fr. 379.
Яворський Ю. А. 146. 148. 159. 213. 215. 217. 221. 222.
Ягич І. 363.
Яким патр. 53. 78. 82. 137. 268. 344.
Яковлевъ В. А. 14.
Якубович Ізраіль 37. 46. 51. 76-77. 80. 137. 230. 232.
Якубович Йона др. 225.
Ялинський С. др. 317—325. 327—331. 343. 345.
Ян III король 113. 123. 124. 385.
Яневський П. 191.
Янів 349, -ська друкарня 349. 350.
Яремченко О. 18.
Яришів 347. 348, -ська друкарня 347—348.
Ярмолинський Ів. 194.
Ярославська друкарня 354. 374. 378.
Яси 317. 352. 357. 365, Яська друкарня 357. 358.
Ясинський Варл. арх. мт. 268. 269. 271. 300. 308. 330. 387.
Ястребовъ В. 62.
Яцимирскій А. И. 250. 365.
Яцківна В. 212.

»Ѳренос« 1610 р. див. »Плач«.

Зміст книжки.

Вступ.

		ст.
Вступ.	Вага давнього друкарства в історії української культури	1—3
I.	Загальна історія українського друкарства .	3—7
II.	Найперший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль	7—11

Частина перша:

Білорусько-українське друкарство.

III.	Білорусько-українське друкарство	12—14
IV.	Перший »руський« друкар — Франціск Скорина	15—19
V.	Огляд білорусько-українських друкарень	19—32
	1. Виленські друкарні	19—22
	2. Петро Мстиславець	22—24
	3. Несвіжська друкарня	24—25
	4. Друкарня Василя Тяпинського	25—26
	5. Заблудівська друкарня	26—29
	6. Друкарня в Євю	29—30
	7. Друкарня Могилівська	30—31
	8. Кутеїнська друкарня	31—32
	9. Буйницька друкарня	32
	10. Супрасльська друкарня	32

Частина друга:

Друкарство на Галицькій Землі.

VI.	Друкарство на Галицькій Землі .	33—35
VII.	Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Українській Землі	35—73
	Джерела для вивчення життя й діяльности Івана Хведоровича . .	36—38
A.	Хронологічна канва до життя друкаря Івана Хведоровича; літопис життя та діяльности	38—55
	I. Друкар Іван Хведорів в Москві	38—40
	II. Іван Хведорович на Білій Русі	40—41
	III. Іван Хведорович у Львові	42—43
	IV На службі у кн. К. Острізького	43—48
	V. Знов у Львові. Смерть	48—49
	VI. По смерті Івана Хведоровича	49—55

	ст.
Б. Іван Хведорович в науковій літературі	55—73
1. Початкова література	55—57
2. Оживлення вивчення в звязку з 300-літньою річницею друкарства на Москві	57—58
3. Література, викликана 300-літньою річницею з дня смерти	59—62
4. Дальша література	62—64
5. Українське зацікавлення Хведоровичем	64—66
6. Іван Хведорович у Львові	66—69
7. Знимки з друків Хведоровича	69—70
8. Плита на могилі Хведоровича	71—72
VIII. Огляд галицьких друкарень	73—151
I. Друкарні міста Львова	73—136
1. Друкарня Львівського Ставропигіяльного церковного Братства	74—95
2. Михайло Сльозка і його друкарня	95—110
3. Друкарня епископа Арсенія Желиборського	110—113
4. Друкарня епископа Йосифа Шумлянського	113—115
5. Львівські друкарі	115—136
1. П. Беринда 116; 2. Болдриковіч Л. 116; 3. Волошин Г. 116; 4. Городецький 116—117; 5. Грінь Іванович 117—121; 6. Касіянович Т. 121; 7. Кирилович 122; 8. Корунка С. 122; 9. Кульчицький Д. 122—123; 10. Кульчицька 123; 11. Кунотович Ів. 123; 12. Мильчевський 123—124; 13. Мина 124—125; 14. Мудрович А. 125—126; 15. Пафнутій (Кульчич) 126; 16. Пилипович Л. 126—127; 17. Пилипович Ів. 127—128; 18. Половецький Степан 128; 19. Рудницький А. 128; 20. Сідляр Сачко 128—130; 21. Скульський А. 130—134; 22. Сльозка М. 134; 23. Ставницький С. 134—135; 24. Ставницький В. 135—136; 25. Ставницький П. 136; 26. Хведорович Ів. 136; 27. Черкавський П. 386.	
II. Друкарство позальвівське	136—151
1. Стрятинська друкарня	136—142
2. Крилоська друкарня	142—144
3. Угорцівська друкарня	144—148
4. Унівська друкарня	148—151
5. Перемиська друкарня	386
IX. Друкарство на Підкарпатській Україні	152—156

Частина третя:

Друкарство на Волині.

X. Друкарство на Волині	156—159
XI. Огляд волинських друкарень	159—232
1. Острізька друкарня	160—185

ст.

2. Дерманська друкарня 185—191
3. Констянтинівська друкарня 191—193
4. Почаївська друкарня 193—207
5. Рохманівська друкарня 207—209
6. Четвертинська друкарня 209—211
7. Луцька друкарня 211—215
8. Чорненська друкарня 215—223
9. Кремянецька друкарня 223—224
10. Житомирська друкарня . . 224
11. Жидівське друкарство на Волині 224—225
12. Волинські друкарі . . . . . 225—232

1. Борецький Іов 225; 2. Бориcкович Ісак 225; 3. В. Суражський 226; 4. Демян Наливайко 226—227; 5. Іоїль о. 227; 6. Какойлович В. 227; 7. Касіянович 227; 8. Кипріян 227; 9. Княгиницький 227; 10. Коберський Сп. 227; 11. Козубський 227—228; 12. Павел о. 128; 13. Радишевський Он. 228—229; 14. Рожанський 229; 15. Рудницький Ф. 229; 16. Сильвестр о. 229; 17. Смотрицький Г. 229; 18. Ставровецький К. 229; 19. Хведорович Ів. 229; 20. Хведорович-син 229—232.

Частина четверта:

Друкарство на Київщині.

XII. Друкарство в Східній Україні 232—233
Друкарство в Київській Землі 233—316
I. Огляд київських друкарень 233—313
1. Київо-Печерська друкарня 233—302
1. Початок Київо-Печерського друкарства 233—242
2. Доба росцвіту Київо-Печерського друкарства 242—247
3. Вчений гурток перших печерських друкарів 247—265

1. Єл. Плетенецький 248—249, 2. З. Копистенський 249, 3. П. Могила 250, 4. П. Беринда 250—257, 5. Т. Земка 257—261, 6. І. Борецький 261, 7. Кирилович 261—262, 8. Ф. Кизаревич 262—263, 9. Л. Зизаній 263, 10. Ст. Беринда 263.

4. Київо-Печерське друкарство під час »Руїни« і початок московського впливу 265—267
5. Перші наскоки Москви 267—271
6. Передишка . 271—273
7. Давне Київо-Печерське друкарство 273—278
8. Обмосковлення Печерської друкарні 279—295
2. Друкарня Тимофея Вербицького 302—305
3. Друкарня Спиридона Соболя . . 305—307
4. Недозволена друкарня митр. Т. Щербацького 307—310
5. Друкарня Київської Духовної Академії 310—312
6. Київська Губерніяльна друкарня 312—313

		ст.
XIII.	II. Провинціяльне друкарство на Київщині	313—316
	1. Хвастівська друкарня	313—314
	2. Бердичівська друкарня .	314—316
	3. Махнівська друкарня	316

Частина пята:

Друкарство Чернігівське.

XIV.	Друкарство Чернигівське . .	316—345
	1. Новгород-Сіверська друкарня	316—323
	2. Чернигівська друкарня .	323—345
	3. Друкарня в м. Глухові	358

Частина шоста:

Друкарство Подільське.

XV.	Друкарство на Поділлі	345—350
	1. Друкарня Панівецька	346—347
	2. Яришівська друкарня	347—348
	3. Тульчинська друкарня	348
	4. Міньковецька друкарня	348—349
	5. Дунаєвецька друкарня	349
	6. Могилівська друкарня	349
	7. Янівська друкарня	349
	8. Камянецькі друкарні .	349—350
	9. Жидівське друкарство	350

Частина сьома:

Друкарство на інших землях Східної України.

XVI.	Друкарство на інших землях Східної України	350—360
	1. Лисаветград	352—354
	2. Кременчук	354—355
	3. Харків .	355—356
	4. Миколаїв	356—357
	5. Яси та Дубосари	357
	6. Полтава	357—358
	7. Глухів	358
	8. Мандрівна друкарня кн. Потемкина	358—360

Частина восьма:

Друкарство у словянських народів.

XVII.	Друкарство у словянських народів	360—376
	1. Закордонні кирилівські видання	360—361
	2. Давнє кирилівське словянське друкарство	361—362
	3. Південно-словянське друкарство	362—364
	4. Молдаво-волоське друкарство	364—365
	5. Західно-словянське друкарство	365—367

	ст.
XVIII. Друкарство московське	367—376
1. Початок друкарства на Москві	368—370
2. Історія друкарства московського	370—373
3. Друкарство загально-російське .	373—375
4. Друкарня Іверського манастиря	375
5. Старообрядческа друкарня в Клинцях	375—376

Частина девята:

Друкарство інших національностей.

XIX. Друкарство інших національностей на етнографичних землях України	376—377
1. Польське друкарство .	377—379
2. Жидівське друкарство	379—382
3. Російське друкарство	382
Доповнення	382—388
Післямова	388—389
Покажчик	390—413

Видавнича Комісія ІДВ й Т-ва „Волинь":

д-р Ю. Мулик-Луцик, д-р С. Радгук,
інж. І. Онуфрійгук, ред. М. Подворняк,
д-р Іраїда Тарнавецька, о. д-р С. Ярмусь
м. прот. С. Кіцюк

А Д Р Е С И

ОРГАНІЗОВАНИХ ВОЛИНЯН У ВІННІПЕЗІ

Т О В А Р И С Т В О „В О Л И Н Ь”:

S O C I E T Y O F V O L Y N,

Postal Station B, Box 3651

Winnipeg, Man., Canada R2W 3R0

І Н С Т И Т У Т Д О С Л І Д І В В О Л И Н І:

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN

Box 606,

Winnipeg, Man., Canada R3C 2K3